

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

tom 37

Wiejskie obszary funkcjonalne

Europejski Fundusz Rolny na rzecz
Rozwoju Obszarów Wiejskich

Krajowa Sieć
Obszarów Wiejskich

Program
Rozwoju
Obszarów
Wiejskich
na lata 2007-2013

„Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich:
Europa inwestująca w obszary wiejskie.”

Projekt opracowany przez Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach
Pomocy Technicznej Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich
na lata 2007–2013

Institucja Zarządzająca Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich
na lata 2007–2013 – Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi

2015

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH PTG
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA PAN

tom 37 • 2015

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

RURAL STUDIES

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK

RADA REDAKCYJNA • EDITORIAL BOARD

Jerzy BAŃSKI – Polish Academy of Sciences
Roman KULIKOWSKI – Polish Academy of Sciences
Toivo MUILU – Natural Resources Institute Finland
Roman RUDNICKI – Nicolaus Copernicus University
Michael SOFER – Bar-Ilan University
Vladimír SZÉKELY – Slovak Academy of Sciences
Antonín VAISHAR – Mendel University of Brno
Michael WOODS – Aberystwyth University

KOMITET REDAKCYJNY • EDITORIAL COMMITTEE

Konrad CZAPIEWSKI (Redaktor/Editor-in-Chief) – Polish Academy of Sciences
Maria BEDNAREK-SZCZEPAŃSKA (Zastępca Redaktora/Deputy Editor) – Polish Academy of Sciences
Marcin WÓJCIK (Zastępca Redaktora/Deputy Editor) – University of Łódź
Barbara SOLON (Managing Editor) – Polish Academy of Sciences
Michał KONOPSKI (English Language Editor) – Polish Academy of Sciences
Marcin MAZUR (Cartography Editor) – Polish Academy of Sciences
Edyta REGULSKA – Polish Academy of Sciences
Miroslaw BICZKOWSKI – Nicolaus Copernicus University
Krzysztof JANC – University of Wrocław

REDAKTORZY TOMU • VOLUME EDITORS

Miroslaw BICZKOWSKI – Nicolaus Copernicus University
Leszek KOZŁOWSKI – Nicolaus Copernicus University

RECENZENCI • REVIEWERS

Przemysław ŚLESZYŃSKI – Polish Academy of Sciences
Marcin WÓJCIK – University of Łódź
Monika WESOŁOWSKA – Maria Curie-Skłodowska University

PROJEKT GRAFICZNY I SKŁAD • LAYOUT AND TYPESETTING

Tomasz RYGER – Polish Academy of Sciences

ADRES REDAKCJI • EDITORIAL OFFICE

00-818 Warszawa, Twarda 51/55
phone (+48 22) 697 88 34 fax (+48 22) 620 62 21
e-mail: b.solon@twarda.pan.pl, www.igipz.pan.pl

Tytuł indeksowany w BazEkon.
Pełne teksty artykułów dostępne w Repozytorium Cyfrowym IGIzP PAN
<http://rcin.org.pl>

ISSN 1642-4689

Oddano do druku w czerwcu 2015 r.
Druk i oprawa: Partner Poligrafia Andrzej Kardasz

Publikacja bezpłatna przygotowana w ramach Planu działania Sekretariatu Centralnego Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich.

Odwiedź portal KSOW - www.ksow.pl
Zostań Partnerem Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich.

SPIS TREŚCI

- 7 Marcin MAZUR • Jerzy BAŃSKI • Konrad CZAPIEWSKI • Przemysław ŚLESZYŃSKI**
Wiejskie Obszary Funkcjonalne – próba metodyczna wyznaczenia ich obszarów i granic
- 37 Marcin WÓJCIK**
Koncepcje badań funkcjonalnych wsi i ich związków z planowaniem rozwoju
- 51 Krystian HEFFNER • Brygida KLEMENS**
Wiejskie obszary funkcjonalne w kontekście dostępu do usług publicznych (na przykładzie województwa opolskiego)
- 71 Andrzej SULIBORSKI**
Wykorzystanie koncepcji „funkcji miejsca” w badaniach wielofunkcyjności obszarów wiejskich (przykład gminy miejsko-wiejskiej Rzgów w powiecie wschodnio-łódzkim)
- 91 Jan FALKOWSKI**
Geografia wsi – próba ujęcia systemowego
- 115 Paweł CHURSKI • Anna BOROWCZAK • Robert PERDAŁ**
Czynniki rozwoju obszarów stagnacji w Polsce a ukierunkowanie interwencji środków unijnych
- 131 Anna KOŁODZIEJCZAK**
Wielofunkcyjność rolnictwa jako czynnik rozwoju zrównoważonego obszarów wiejskich w Polsce
- 143 Małgorzata FLAGA • Monika WESOŁOWSKA**
Kierunki specjalizacji funkcjonalnej obszarów wiejskich województwa lubelskiego w świetle lokalnych uwarunkowań
- 157 Marta GWIAZDZIŃSKA-GORAJ • Sebastian GORAJ • Aleksandra JEZIERSKA-THÖLE**
Zmiany struktury funkcjonalnej gmin wiejskich w północnej części Polski (analiza porównawcza lat 1988 i 2012)
- 169 Barbara MAĆKIEWICZ**
Przekształcenia gruntów rolnych sprzedanych z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa w aglomeracji poznańskiej
- 181 Robert SZMYTKIE • Przemysław TOMCZAK**
Współczesne tendencje zmian ludnościowych i funkcjonalnych na obszarach wiejskich Ziemi Kłodzkiej
- 195 Dariusz SOKOŁOWSKI**
Urbanizacja wsi na przykładzie miast zdegradowanych województwa świętokrzyskiego
- 217 Małgorzata OSTROWSKA • Agnieszka SAŁDAK**
Rekreacyjne wykorzystanie zbiornika retencyjnego w gminie Kluczbork

WPROWADZENIE

Problematyka rozwoju obszarów wiejskich w Polsce znajduje się obecnie na ważnym etapie dyskusji. Zakończyła się perspektywa finansowa wdrażania środków UE 2007–2013, zaś u progu wdrażania znajduje się kolejna, tj. 2014–2020. Ponadto zmianie uległy zasady realizacji polityki regionalnej: w nowym okresie będą opierać się m.in. na koncepcji obszarów funkcjonalnych (zgodnie z KPZK 2030), które mają być punktem odniesienia dla realizacji poszczególnych polityk, w tym wdrażania środków unijnych w perspektywie 2014–2020. Jednym z procesów, jakim aktualnie podlegają polityki publiczne w krajach Unii Europejskiej, jest bowiem przechodzenie od podejścia sektorowego do zintegrowanego podejścia terytorialnego (*integrated territorial approach*). Charakteryzuje się ono ukierunkowaniem na wykorzystanie endogenicznych potencjałów terytoriów określonych funkcjonalnie, integracją działań publicznych w wymiarze przestrzennym oraz wielopoziomym systemem zarządzania. Nowy podział funkcjonalny ma wpłynąć na lepsze ukierunkowanie interwencji dla obszarów potrzebujących wsparcia lub wzmocnienie istniejącego potencjału endogenicznego w obszarach wykazujących dużą dynamikę rozwojową.

Nowe podejście, w którym przedmiotem polityki publicznej jest terytorium, legło u podstaw Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030, przyjętej przez Radę Ministrów pod koniec 2011 r. W dokumencie określono **obszar funkcjonalny** jako „zwarty układ przestrzenny składający się z funkcjonalnie powiązanych terenów, charakteryzujących się wspólnymi uwarunkowaniami i przewidywanymi, jednolitymi celami rozwoju” (KPZK 2012, s. 182). Zatem obszar funkcjonalny konstytuują przestrzeń, funkcje, uwarunkowania i cele rozwoju. Tak sformułowana definicja pozostawia szeroki margines interpretacji, co należy uznać za jej zaletę, ponieważ gospodarka jest systemem dynamicznym. Z formalno-prawnego punktu widzenia **wiejskie obszary funkcjonalne** (WOF) zostały w polskiej polityce przestrzennej powołane do życia w artykule 49b punkt 2 obowiązującej od 25 września 2014 r. nowelizacji ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2014 r. poz. 379). Są one jednym z czterech typów obszarów funkcjonalnych o znaczeniu ponadregionalnym, obok obszarów miejskich ośrodków wojewódzkich, obszarów szczególnych zjawisk w skali makroregionalnej (obszary górskie i Żuławy) oraz obszarów przygranicznych. Granice wiejskich obszarów funkcjonalnych są określane przez samorządy poszczególnych województw, w ich granicach administracyjnych i w porozumieniu z jednostkami samorządowymi niższego szczebla (Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz.U. 2003 nr 80 poz. 717).

Proces przejścia z polityki sektorowej do terytorialnej stanowi przyczynek do dyskusji nad kilkoma ważnymi problemami, m.in. kwestią delimitacji obszarów funkcjonalnych, efektami wdrażania funduszy unijnych na obszarach wiejskich (wraz z debatą nad perspektywą dalszego ich rozwoju w kontekście funduszy UE 2014–2020), badaniami struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich (w tym wielofunkcyjnością rolnictwa) czy też procesa-

mi urbanizacji wsi. Niniejsza publikacja stanowi zbiór referatów wygłoszonych podczas XXX Seminarium Geografii Wsi, które odbyło się pod nazwą „Wiejskie obszary funkcjonalne” w Toruniu w dniach 26–27 czerwca 2014 r. Organizatorem była Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turystyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika oraz Komisja Obszarów Wiejskich PTG wraz z Oddziałem Toruńskim PTG. Seminarium zostało ponadto wsparte przez instytucje rozwoju wsi i rolnictwa regionu kujawsko-pomorskiego, a także przez Sekretariat Centralny Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich. Głównym celem seminarium była prezentacja najnowszych wyników badań nad rozwojem (zwłaszcza wielofunkcyjnym) obszarów wiejskich w Polsce, przede wszystkim w kontekście oddziaływania środków UE oraz wdrażania założeń nowego terytorialnego wymiaru polityki regionalnej związanego z realizacją perspektywy finansowej UE 2014–2020. Jako punkt odniesienia przyjęto obszary funkcjonalne, które stanowią odpowiedź na wprowadzenie nowego sposobu współpracy samorządów i stanowią istotne zagadnienie problemowe w kontekście nowych mechanizmów finansowania rozwoju obszarów wiejskich z funduszy unijnych.

Tematyka artykułów zawartych w niniejszym tomie dotyczy szeroko pojętego wielofunkcyjnego rozwoju wsi oraz wiejskich obszarów funkcjonalnych, w ujęciu ogólnokrajowych, regionalnych i lokalnych struktur przestrzennych. W artykułach poruszono zarówno zagadnienia teoretyczne (konceptje badań funkcjonalnych wsi, wielofunkcyjność wsi czy też miejsce geografii wsi w systemie nauk geograficznych), jak i praktyczne, związane przede wszystkim ze zmianami funkcjonalnymi zachodzącymi na obszarach wiejskich. Artykuły zawarte w 37 tomie Studiów można podzielić na następujące grupy tematyczne:

- wiejskie obszary funkcjonalne w kontekście ich delimitacji (M. Mazur, J. Bański, K. Czapiewski, P. Śleszyński) oraz dostępu do usług publicznych (K. Heffner, B. Klemens);
- ocena efektów wdrażania funduszy UE w kontekście potrzeb rozwojowych obszarów stagnacji (P. Churski, A. Borowczak, R. Perdał);
- przemiany struktur funkcjonalnych i wielofunkcyjność obszarów wiejskich, zarówno w ujęciu teoretycznym (M. Wójcik, J. Falkowski), praktycznym – zarówno w skali lokalnej, regionalnej oraz krajowej (M. Gwiazdzińska-Goraj, S. Goraj, A. Jezierska-Thöle; M. Flaga, M. Wesołowska; R. Szmytkie, P. Tomczak), jak i łączącej wymiar teoretyczny z badaniami empirycznymi na przykładzie gminy Rzgów znajdującej się w strefie oddziaływania dużego miasta – Łodzi (A. Suliborski);
- zmiany w rolnictwie, w kontekście jego wielofunkcyjności jako czynnika zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich (A. Kołodziejczak) oraz przekształceń gruntów rolnych pochodzących z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa (B. Maćkiewicz);
- kierunki i procesy przemian zachodzących na obszarach wiejskich, w tym urbanizacja wsi na przykładzie miast zdegradowanych (D. Sokołowski) czy rozwój funkcji rekreacyjno-turystycznej na przykładzie wykorzystanie zbiornika retencyjnego (M. Ostrowska, A. Sałdak).

Redaktorzy tomu wraz z Redakcją Studiów Obszarów Wiejskich żywą nadzieję, że zbiór prac zawartych w niniejszej publikacji wraz z wyływającymi z nich wnioskami, będzie stanowił cenny materiał dyskusji, przemyśleń czy też inspiracji w prowadzeniu własnych badań naukowych.

Mirostław Biczkowski, Leszek Kozłowski

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2015, tom 37, s. 7–36

<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.37.1>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptg.pan.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA PAN
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

WIEJSKIE OBSZARY FUNKCJONALNE – PRÓBA METODYCZNA WYZNACZENIA ICH OBSZARÓW I GRANIC

RURAL FUNCTIONAL AREAS – METHODOLOGICAL ATTEMPT OF DETERMINING THEIR AREAS AND BOUNDARIES

Marcin MAZUR • Jerzy BAŃSKI • Konrad CZAPIEWSKI • Przemysław ŚLESZYŃSKI

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

ul. Twarda 51/55, 00-818 Warszawa

m.mazur@twarda.pan.pl • jbanski@twarda.pan.pl • konrad@twarda@pan.pl • psleszyn@twarda.pan.pl

Zarys treści: Artykuł prezentuje propozycję nowego podejścia do wyznaczania wiejskich obszarów funkcjonalnych, uwzględniającego jednocześnie różnorodne kryteria ich klasyfikacji. Oparto się przy tym na koncepcji regionu powierzchniowego, tzw. „pozornego”. Przyjęto, że poziomem szczegółowości analizy jest gmina. W pierwszym etapie wyłoniony został podzbiór gmin, które na podstawie przyjętego kryterium uznano za obszary wiejskie. Następnie na podstawie analizy danych empirycznych wśród gmin wyznaczonych obszarów wiejskich wyodrębniono takie obszary, które cechują się relatywną homogenicznością pod względem dostępności transportowej, dynamiki rozwoju i wewnętrznej struktury gospodarki. W każdej z wymienionych trzech płaszczyzn analizy wyodrębniono 2 lub 3 kategorie gmin. Wyniki tych klasyfikacji umożliwiły wyznaczenie 12 typów funkcjonalnych obszarów wiejskich, stanowiących różne kombinacje klas możliwych do uzyskania w trzech płaszczyznach analizy. W końcowym etapie uzyskana struktura przestrzenna została zgeneralizowana w celu wyznaczenia względnie homogenicznych zwartych obszarów funkcjonalnych. Wyniki zastosowanej procedury oraz jej poszczególnych etapów zostały zaprezentowane na mapach.

Słowa kluczowe: klasyfikacja, typologia, struktura funkcjonalna, wiejski obszar funkcjonalny.

Wprowadzenie

Cele opracowania są dwojakie. Pierwszym jest przegląd metodologicznych podstaw klasyfikacji obszarów wiejskich w Polsce, czyli ich systematyki wg wybranych cech. Na tej podstawie uznaje się, że dotychczasowe klasyfikacje nie wyczerpują złożoności charakterystyki obszarów wiejskich oraz proponuje się ich modyfikację i rozszerzenie. W związku z powyższym drugim podstawowym celem artykułu jest próba wypracowania propozycji nowego, kompleksowego podejścia do wyznaczania wiejskich obszarów funkcjonalnych, uwzględniającego jednocześnie różnorodne kryteria ich klasyfikacji. Należy podkreślić, że zadanie to polega co prawda na klasyfikacjach, a następnie typologii obszarów wiejskich uwzględniającej jednocześnie ich wiele cech, jednak w dalszym etapie, na podstawie przypisania do każdej jednostki przestrzennej konkretnego typu, dokonano delimitacji pewnych większych,

względnie homogenicznych funkcjonalnie i zwartych przestrzennie obszarów. Procedura ta zawiera m.in. pewne elementy regionalizacji. Celem nie jest jednak wyznaczenie regionów węzłowych, czyli odzwierciedlających wzajemne interakcje w przestrzeni geograficznej pomiędzy poszczególnymi jednostkami przestrzennymi oraz ich hierarchiczną strukturę, zazwyczaj w spolaryzowanym układzie rdzeń-peryferie lub ośrodek-otoczenie (Chojnicki i Czyż 1992, Komornicki i Śleszyński 2009, Śleszyński 2011, 2013). Zakłada się natomiast wyznaczenie wiejskich obszarów funkcjonalnych na podstawie podobieństwa sąsiadujących jednostek przestrzennych na danym obszarze pod względem typu funkcjonalnego, a więc w oparciu o koncepcję regionu strefowego, tzw. „pozornego” (Wróbel 1965, Dziewoński 1967).

Opracowania syntetyzujące wiedzę na temat polskiej przestrzeni wiejskiej stają się coraz bardziej popularne, gdyż mają niewątpliwy walor aplikacyjny. Służą one prowadzeniu racjonalnej polityki regionalnej (*Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania...* 2012). Wybór optymalnej drogi rozwoju regionu, jego specjalizacji i wskazanie korzyści wynikających z potencjału endogenicznego ma być rezultatem rozpoznania mocnych i słabych stron oraz jego specyfiki. Jest to zagadnienie szczególnie istotne w czasie różnicowania polityki wobec regionów, polegające na wspieraniu konkretnych czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego i adresowaniu interwencji pod kątem wyraźnie zdefiniowanych potrzeb jednostek terytorialnych. Od typu obszaru wiejskiego zależy np. redystrybucja środków finansowych na konkretne działania w perspektywie finansowej 2014–2020. Tego typu praktyczne rozwiązania są szeroko stosowane w krajach rozwiniętych (Rakowska 2013).

Skuteczną i często stosowaną metodą syntezy szczegółowej informacji na temat przestrzeni wiejskiej jest klasyfikacja badanego obszaru. Metoda ta polega na uporządkowaniu zestawu licznych szczegółowych charakterystyk w określonej liczbie bardziej ogólnych klas lub typów, stanowiących pewien wzorzec konfiguracji tych charakterystyk. Zazwyczaj wraz z generalizacją treści dokonywana jest w tym przypadku także redukcja skali pomiarowej. Od często stosowanego w przypadku opracowań analitycznych ujęcia ilościowego w postaci konkretnych wartości różnych wskaźników statystycznych przechodzi się do skali porządkowej (np. terminy: „przeciętny”, „wysoki”, „bardzo wysoki”) lub nawet nominalnej (np. terminy: „rolniczy”, „rynkowy”, „tradycyjny”, „młody”). Takie dalece idące uproszczenie treści opisującej dany wycinek przestrzeni tylko pozornie skutkujeubożeniem informacji o nim. W rzeczywistości jego dużą zaletą jest fakt, iż pozwala ono przede wszystkim uporządkować informację o jednostkach terytorialnych pod względem aspektów wynikających z celu danego opracowania i wydobyć generalne, najważniejsze prawidłowości w zróżnicowaniu badanego wycinka przestrzeni geograficznej. Jednak o ile istnieje wiele klasyfikacji i typologii tematycznych (Kołodziejczyk 1991, Domalewski 2002, Standar i Średzińska 2008) oraz kompleksowych, ale prowadzonych w obrębie poszczególnych regionów, wg kryteriów dostosowanych do ich specyfiki (Adamowicz i Zajac 2006, Molenda-Grysa 2008, Młodak 2009, Czapiewski 2010), wciąż brakuje opracowań kompleksowych o większym zasięgu terytorialnym, czyli przydatnych do różnych celów jednocześnie.

Pojęcie klasyfikacji i typologii

Przeprowadzone w ostatnich latach klasyfikacje obszarów wiejskich cechuje duża różnorodność podejść i wariantów. Nie ma też zgodności na poziomie samej terminologii, a nawet definicji terminów „klasyfikacja” i „typologia”. Stosowane są różne kryteria

rozróżniania tych pojęć w geografii. Niekiedy klasyfikację traktuje się jako szczególny przypadek typologii, który spełnia warunek rozłączności wyróżnianych typów i przyporządkowania pewnego typu do każdej jednostki przestrzennej (por. Runge 2006). U wielu jednak autorów zależność ta jest odwrotna. Klasyfikacja jest wówczas traktowana jako termin znacznie ogólniejszy, a typologia jest klasyfikacją spełniającą pewne dodatkowe warunki, np. wielocechowości analizowanego zjawiska (por. Wójcik 1965, Parysek 1982, Śleszyński 2012). Terminy te często też stosuje się zamiennie. Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto, iż warunki rozłączności wyróżnianych typów i przyporządkowania pewnego typu do każdej jednostki przestrzennej powinna spełniać każda klasyfikacja jednostek przestrzennych. Klasyfikacja w stosunku do typologii jest jednak terminem bardziej ogólnym i dotyczy zadania systematycznego składającego się z dwóch czynności:

- określenia zbioru klas, wg którego dokonana zostanie systematyka zbioru jednostek przestrzennych,
- określenia funkcji przypisującej jednoznacznie konkretną klasę do każdej z badanych jednostek przestrzennych, na podstawie jej cech.

Typologia natomiast jest takim szczególnym przypadkiem klasyfikacji, gdzie dokonuje się jej ze względu na co najmniej dwie różne cechy jednostki przestrzennej (klasyfikacja więcej niż w jednym wymiarze). Wyróżniane klasy nazywane są wówczas typami. Wymiary klasyfikacji mogą być wzajemnie zależne, jeśli istnieje pewna charakterystyka jednostki przestrzennej w obrębie jednej z cech, która determinuje lub wyklucza występowanie konkretnej charakterystyki w obrębie innej cechy (np. typologia struktury wewnętrznej zjawiska na podstawie trójkąta Osanna (Runge 2006) lub metody kolejnych ilorazów d'Hondta (Kulikowski 1981, 2003), gdzie skrajnie niski lub skrajnie wysoki udział jednego z elementów struktury wyklucza możliwość wystąpienia pewnych wartości udziału pozostałych elementów struktury). Wymiary klasyfikacji mogą także być wzajemnie niezależne, gdy sytuacja taka nie ma miejsca.

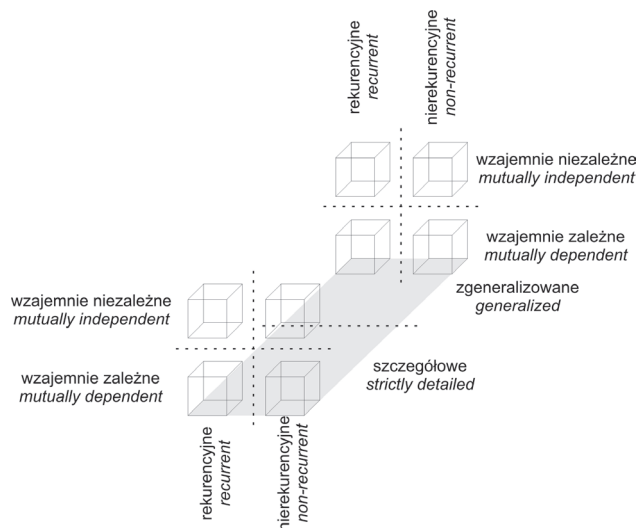
W praktyce pierwszą z czynności składających się na klasyfikację jednostek przestrzennych można realizować w dwóch odmiennych podejściach. Poszczególne klasy można bowiem wyróżniać *ex ante* (por. Bański 2009, *Typologia obszarów wiejskich...* 2011, *Turystyka wiejska...* 2012) lub *ex post* (por. Stola 1987, Bański i Stola 2002, Stanny 2013). Podejście *ex ante* polega na wyodrębnieniu takich klas lub typów, które w najlepszy możliwy sposób spełniają oczekiwania badacza z punktu widzenia celu przeprowadzanej typologii. Podejście *ex post* polega natomiast na analizie danych empirycznych, w wyniku której wyróżnia się klasy, które w najbardziej optymalny sposób oddają wzajemne podobieństwa i różnice obserwowane w zbiorze analizowanych jednostek przestrzennych. Każde z wymienionych podejść posiada więc pewne atuty względem drugiego. Podczas wyróżniania klas w ramach danej klasyfikacji, zarówno w przypadku podejścia *ex ante*, jak i *ex post*, można wskazać klasy szczegółowe, wyodrębniając ich maksymalną liczbę (*Turystyka wiejska...* 2012) lub dokonać ich generalizacji, redukując tę liczbę ze względu na mało liczną reprezentację niektórych klas szczegółowych i ich merytoryczne podobieństwo.

Druga z czynności składających się na typologię również obarczona jest pewnymi wstępnymi założeniami. Z definicji terminu „funkcja” wynika bowiem, że relacja pomiędzy zbiorem analizowanych jednostek przestrzennych i zbiorem klas lub typów musi spełniać jednocześnie dwa warunki: wyczerpywalność całego zbioru analizowanych jednostek przestrzennych stanowiącego dziedzinę funkcji oraz jednoznaczność przypisywanych do

nich klas składających się na jej przeciwdziedzinę. Wynika z tego, że do każdej z analizowanych jednostek przestrzennych klasyfikacja przypisuje dokładnie jedną klasę. Dlatego z jednej strony zastosowana funkcja powinna zawierać zestaw kryteriów uwzględniających cały zakres zmienności analizowanych szczegółowych charakterystyk występujących w badanym zbiorze jednostek przestrzennych, aby uniknąć wystąpienia takich jednostek przestrzennych, które nie spełniają kryteriów żadnej z wyróżnionych klas. Z drugiej zaś strony zbiór klas powinien zawierać elementy rozłączne lub hierarchiczne, aby uniknąć wystąpienia takich jednostek przestrzennych, którym można przyporządkować więcej niż jedną klasę. Warto w tym miejscu zauważyć, że w związku z definicją funkcji, do każdej z jednostek przestrzennych w wyniku jednej klasyfikacji przyporządkowuje się ostatecznie dokładnie jedną klasę, ale możliwe jest wyróżnienie takich klas, które na podstawie danych empirycznych zostaną przypisane do wielu jednostek przestrzennych (ma to często zastosowanie w praktyce), lub których nie przypisano do żadnej z tych jednostek (co jest stosowane w praktyce raczej rzadko).

W różnych klasyfikacjach jednostek przestrzennych stosuje się funkcje rekurencyjne (por. Bański 2009, Komornicki i Śleszyński 2009, 2012) lub nierekurencyjne (por. *Typologia obszarów wiejskich...* 2011, *Turystyka wiejska...* 2012). Funkcja rekurencyjna polega na sukcesywnym przyporządkowaniu klas do jednostek przestrzennych w kolejnych krokach (iteracjach), gdzie wyniki kolejnego etapu procedury przyporządkowania zależą od wyników uzyskanych w poprzednim etapie. Jest to metoda często stosowana przy wyróżnianiu klas hierarchicznych (por. Bański 2009). Wówczas w pierwszej kolejności przyporządkowane są klasy nadrzędne, a klasy podrzędne mogą być przyporządkowane jedynie do tych jednostek przestrzennych, które nie mają jeszcze przyporządkowanej klasy. Innym przykładem zastosowania w klasyfikacji jednostek przestrzennych funkcji rekurencyjnej jest przypisywanie klasy do danej jednostki na podstawie m.in. klas przyporządkowanych do jednostek sąsiednich. Natomiast funkcja nierekurencyjna przyporządkowuje daną klasę niezależnie od wyników przyporządkowania innych klas. Podział klasyfikacji jednostek przestrzennych ze względu na wzajemną zależność analizowanych cech, charakter funkcji przyporządkowującej klasy do jednostek przestrzennych oraz generalizację wyróżnionych typów przedstawia rycina 1.

W polskiej i zagranicznej literaturze przedmiotu spotykamy się z różnymi koncepcjami klasyfikacji obszarów wiejskich, bazującymi na ogół na analizie zbioru wskaźników diagnostycznych. Najczęściej stosowane jest jedno z trzech podstawowych kryteriów klasyfikacji obszarów wiejskich: lokalizacyjne, strukturalne lub kombinowane, czyli łączące te dwa kryteria (Bański 2009, 2014). W podejściu lokalizacyjnym najczęściej wykorzystuje się opis struktury przestrzennej obszarów wiejskich w ujęciu kontinuum miasto-wieś, pozwalającym wyróżnić obszar lub obszary rdzeniowe oraz koncentryczne strefy o różnym stopniu oddziaływania tych obszarów oraz ich dostępności (por. Dijkstra i Ruiz 2010, Komornicki i Śleszyński 2009). Podejście strukturalne pozwala grupować obszary wiejskie ze względu na ich cechy społeczno-ekonomiczne. Najczęściej wyróżnia się wiodące funkcje gospodarcze występujące w analizowanej jednostce terytorialnej, a następnie przyporządkowuje się ją do odpowiedniej klasy funkcjonalnej (por. Bański i Stola 2002). Podejście kombinacyjne ma charakter złożony i na ogół łączy metody stosowane w podejściu lokalizacyjnym i strukturalnym (por. Rosner 2008, Bański 2012, Śleszyński 2012, Bański i in. 2013).

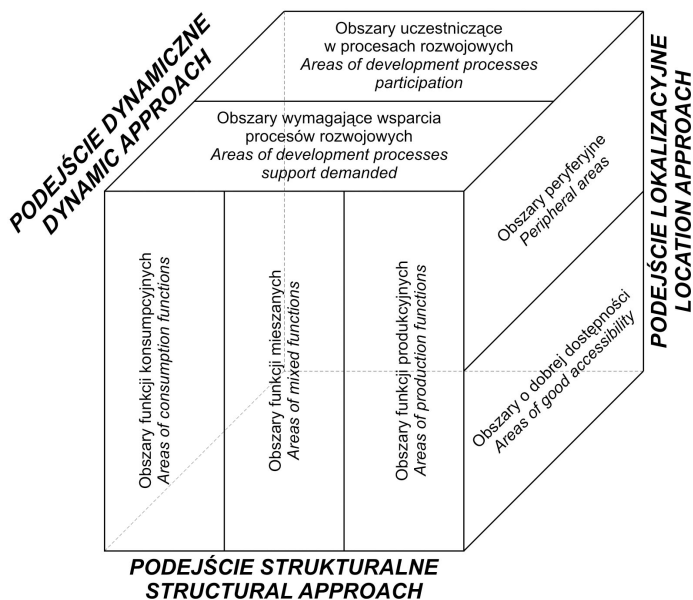
Ryc. 1. Rodzaje klasyfikacji jednostek przestrzennych • *Types of spatial units classification*
 Źródło: opracowanie własne. • *Source: own compilation.*

Próba wyznaczenia Wiejskich Obszarów Funkcjonalnych – założenia metodologiczne

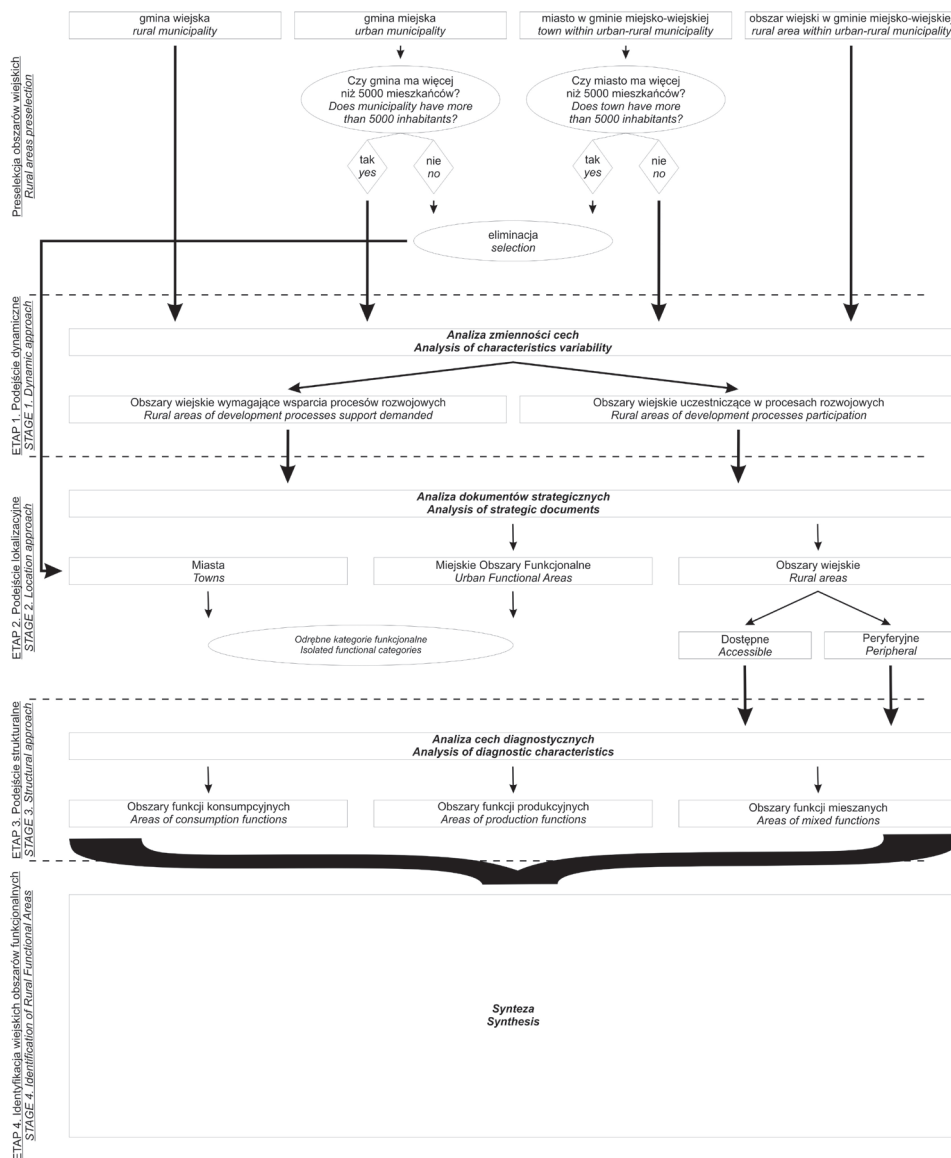
Aby zrozumieć zasadność rozwiązań przyjętych podczas procedury wyznaczenia Wiejskich Obszarów Funkcjonalnych, należy w tym miejscu zaznaczyć istotną rolę kilku założeń. Przede wszystkim podstawowym założeniem, które niewątpliwie wpłynęło na przyjętą metodologię, była obiektywność i powtarzalność zaproponowanej procedury, umożliwiającej regularny monitoring zmian sytuacji w oparciu o całkowicie porównywalną metodę analizy. Kolejnym założeniem związanym z celem opracowania jest relatywizm przyjętych kryteriów klasyfikacji. Mając na uwadze perspektywę długofalowego rozwoju obszarów wiejskich w kraju, kryteria relatywne, czyli odniesione do charakterystyk całego zbioru gmin zaliczonych do obszarów wiejskich kraju za dany rok, a nie do arbitralnie przyjętych wartości krytycznych, warunkują uniwersalność metody w dłuższym czasie. Ponadto odniesienie sytuacji w danej jednostce terytorialnej do sytuacji w innych jednostkach w danym przekroju czasowym dostarcza cenniejszej informacji na jej temat. Kolejnym istotnym założeniem jest poziom agregacji przestrzennej. Przyjęto, że jest nim gmina, o czym zdecydowały przede wszystkim względy aplikacyjne. Gmina jest najniższym szczeblem podziału administracyjnego, na którym możliwe jest wdrażanie polityki rozwoju regionalnego kraju. Poziom gminy jest też najniższym poziomem agregacji, na którym powszechnie dostępne bazy danych umożliwiają taki dobór wskaźników, aby oddawały one w zadowalający sposób analizowane cechy społeczno-gospodarcze danego obszaru. Zachowano więc w ten sposób maksymalny poziom szczegółowości analizy. Ze względu na warunek porównywalności analizowanych obszarów zrezygnowano z wyodrębniania jako oddzielne jednostki terytorialne miast liczących poniżej 5 tys. mieszkańców w gminach miejsko-wiejskich. Obszar wiejski gminy miejsko-wiejskiej jest funkcjonalnie silnie powiązany z miastem, podobnie jak siedziba gminy z jej otoczeniem w przypadku gmin wiejskich.

Ostatnim kluczowym założeniem przyjętym na wstępie jest osiągnięcie kompleksowości i wielofunkcyjności całej typologii. Dlatego opracowana klasyfikacja obszarów funkcjonalnych łączy trzy podejścia (dynamiczne, lokalizacyjne i strukturalne). Każde z nich stanowi pełnowartościową klasyfikację stanowiącą odrębną całość. Połączenie tych trzech wymiarów analizy służyło wyodrębnieniu pewnych spójnych terytorialnie i homogenicznych funkcjonalnie obszarów wiejskich. W podejściu dynamicznym do każdej z gmin przypisano jedną z dwóch klas: obszaru wiejskiego uczestniczącego w rozwoju albo obszaru wiejskiego wymagającego wsparcia procesów rozwojowych. W podejściu lokalizacyjnym do każdej z jednostek ze zbioru gmin przypisano klasę miasta, miejskiego obszaru funkcjonalnego, obszaru wiejskiego dostępnego albo obszaru wiejskiego peryferyjnego. Z kolei w podejściu strukturalnym do każdej z gmin przypisano klasę obszaru wiejskiego o relatywnej przewadze funkcji konsumpcyjnych, relatywnej przewadze funkcji produkcyjnych albo obszaru o funkcjach mieszanych. Podejście dynamiczne opierało się na zmienności wartości wybranych wskaźników cząstkowych zaobserwowanej w okresie ostatnich 10 lat w porównaniu z przeciętnymi zmianami obserwowanymi na obszarach wiejskich. W podejściu lokalizacyjnym obszary wiejskie były klasyfikowane na podstawie ich dostępności komunikacyjnej do najbliższych ośrodków o różnej funkcji administracyjnej. Podejście to, jako jedyne, posługiwało się klasyfikacją hierarchiczną nawiązującą do hierarchii ośrodków. Natomiast w podejściu strukturalnym podstawę stanowiła klasyfikacja gmin przeprowadzona na podstawie porównania poziomu rozwoju ich dwóch wzajemnie niezależnych cech, tzn. produkcyjności i konsumpcyjności (ryc. 2).

Badanie składało się z kilku etapów (ryc. 3). Na początku na etapie preselekcji wybrano tylko te gminy, które reprezentują obszary wiejskie. Z dalszej analizy wykluczono miasta liczące przynajmniej 5 tys. mieszkańców. Według PROW (2010) obszary wiejskie obejmują gminy wiejskie, gminy miejsko-wiejskie, z wyłączeniem miast liczących powyżej 20 tys.

Ryc. 2. Schemat syntezy Wiejskich Obszarów Funkcjonalnych • Scheme of Rural Functional Areas synthesis
Źródło/Source: Bański i in., 2013.

Ryc. 3. Schemat postępowania badawczego • Scheme of research procedure

Źródło/Source: Bański i in., 2013.

mieszkańców oraz gminy miejskie, z wyłączeniem miejscowości liczących powyżej 5 tys. mieszkańców. Jednakże badania GUS (*Typologia obszarów wiejskich...* 2011) dotyczące podejmowanych przez samorządy lokalne działań w ramach PROW skłaniają do wniosku, że z obszarów wiejskich należy wyłączyć wszystkie miasta o liczbie ludności ponad 5 tys. mieszkańców. Odrębną kategorię stanowiły również te obszary, które nie są położone w granicach miasta liczącego przynajmniej 5 tys. mieszkańców, ale leżą w granicach Miejskich Obszarów Funkcjonalnych (*Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania...* 2011,

Śleszyński 2013). Miasta oraz pozostałe obszary MOF nie były brane pod uwagę podczas analiz statystycznych, gdyż ich charakterystyki statystyczne nie są reprezentatywne dla obszarów wiejskich kraju i nie stanowią punktu odniesienia dla obszarów wiejskich. Wyniki preselekcji przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Wyniki preselekcji obszarów wiejskich w roku 2012

Typ obszaru		Liczba jednostek	Odsetek jednostek (%)	Udział powierzchni (%)	Odsetek ludności (%)
Miejskie Obszary Funkcjonalne		299	10,94	10,42	36,74
Miasta poza Miejskimi Obszarami Funkcjonalnymi		460	16,83	3,67	27,93
Obszary wiejskie	gminy miejskie	22	0,80	0,14	0,21
	gminy miejsko-wiejskie z miastem poniżej 5000 mieszkańców	274	10,03	13,68	5,90
	obszar wiejski gmin miejsko-wiejskich z miastem 5000 mieszkańców lub większym	254	9,29	14,07	5,20
	gminy wiejskie	1424	52,10	58,01	24,02
	ogółem	1974	72,23	85,91	35,32

Źródło: opracowanie własne.

Pierwszy etap (podejście dynamiczne) obejmował analizę dotyczącą zmienności wskaźników cząstkowych opisujących różnorodne aspekty rozwoju społeczno-gospodarczego gmin w interwałach czasowych. Wybór wskaźników wynikał z kilku podstawowych założeń. Po pierwsze, powinny one reprezentować w równym stopniu różne cechy z szerokiego spektrum zagadnień społeczno-gospodarczych. Po drugie, powinny bazować na danych statystycznych dostępnych na odpowiednim poziomie agregacji przestrzennej. Po trzecie, ich dostępność powinna umożliwić analizy w analogicznych lub podobnych interwałach czasowych. Ostatecznie do analizy w podejściu dynamicznym wykorzystano wartości 5 wskaźników z okresu 2002–2012 w syntetyczny sposób opisujących takie istotne cechy obszaru wiejskiego, jak: sytuacja demograficzna, gospodarka rolna, ogólna aktywność ekonomiczna, wyposażenie w infrastrukturę techniczną oraz ruch budowlany. Grupę wskaźników, na podstawie których przystąpiono do dalszej części analizy, stanowią:

- 1) wskaźnik obciążenia demograficznego¹,
- 2) odsetek gospodarstw rolnych czerpiących ponad 50% dochodów z działalności rolniczej,
- 3) liczba podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców,
- 4) odsetek mieszkańców korzystających z sieci kanalizacyjnej,
- 5) mieszkania oddane do użytku na 1000 mieszkańców².

¹ Wskaźnik ten jest destymulantą. W dalszej części przez „ponadprzeciętną” dynamikę rozumie się w przypadku tego wskaźnika wyższą od przeciętnej dynamikę spadku jego wartości.

² W przypadku wskaźnika 2) analizowano tylko okres 2002–2010, a w przypadku wskaźnika 4) okres 2002–2011, ograniczenia wynikały z dostępności materiałów statystycznych.

Należy podkreślić, że ze względu na wstępny charakter opracowania przedstawiona lista wskaźników nie tworzy zbioru zamkniętego i optymalnego. Należy także zaznaczyć, że w podejściu dynamicznym analizowano jedynie dynamikę zmian wartości wskaźników, a nie poziom rozwoju danego obszaru, który uwzględniono w podejściu strukturalnym. Takie rozumienie podejścia dynamicznego oznacza, iż wiele gmin o wysokim wskaźniku rozwoju wykazywało niską dynamikę zmian w stosunku do jednostek „peryferyjnych ekonomicznie”, w których niewielki impuls może powodować duży poziom zmian względnych w stosunku do stanu początkowego. Podejście dynamiczne jest więc w tym przypadku z jednej strony narażone na oddziaływanie tzw. efektu bazy, ale z drugiej strony uzupełnia całość analizy o zupełnie nową informację w stosunku do podejścia strukturalnego, gdyż nie powiela informacji o poziomie rozwoju gminy. Jest to szczególnie istotne w kontekście możliwości przeprowadzenia kompleksowej typologii uwzględniającej jednocześnie wszystkie trzy podejścia. Mając na uwadze tego typu zastrzeżenia, należy stwierdzić, że opracowanie, w tym wybór odpowiednich wskaźników, wymaga jeszcze wielu pogłębionych studiów.

W podejściu dynamicznym przyjęto ogólną zasadę analizy w oparciu o dynamikę obserwowaną w dwuletnich interwałach czasowych. Dynamikę danego wskaźnika w danym interwale w przypadku wskaźnika 1) lub 3) obliczono wg następującego wzoru:

$$D_{ij}(t_k) = a_{ij}(t_k)/a_{ij}(t_{k-1})-1$$

gdzie:

$D_{ij}(t_k)$ – wskaźnik dynamiki wskaźnika i w jednostce j dla interwału czasowego k ,

$a_{ij}(t_k)$ – wartość wskaźnika i w jednostce j dla interwału czasowego k .

W przypadku wskaźnika 2) lub 4) wzór ten przyjmuje postać:

$$D_{ij}(t_k) = a_{ij}(t_k)-a_{ij}(t_{k-1})$$

Natomiast wskaźnik 5) wyraża dynamikę bez podejmowania podobnych przekształceń.

W kolejnym kroku uzyskane wartości $D_{ij}(t_k)$ znormalizowano wg funkcji logicznej:

$$Z_{ij}(t_k) = 1, \text{ jeżeli } D_{ij}(t_k) > D_i(t_k)$$

lub

$$Z_{ij}(t_k) = 0, \text{ jeżeli } D_{ij}(t_k) \leq D_i(t_k)$$

gdzie:

$D_i(t_k)$ – wskaźnik dynamiki wskaźnika i dla interwału czasowego k w skali kraju,

$Z_{ij}(t_k)$ – znormalizowany wskaźnik dynamiki wskaźnika i w jednostce j dla interwału czasowego k .

Wyjątek stanowi wskaźnik 1), który jest destymulantą. W przypadku tego wskaźnika (dla $i = 1$) powyższa funkcja logiczna przyjmuje postać:

$$Z_{ij}(t_k) = 0, \text{ jeżeli } D_{ij}(t_k) > D_i(t_k)$$

lub

$$Z_{ij}(t_k) = 1, \text{ jeżeli } D_{ij}(t_k) \leq D_i(t_k)$$

Kolejnym krokiem było obliczenie w poszczególnych jednostkach j i dla każdego z pięciu wskaźników i , znormalizowanej sumy wartości $Z_{ij}(t_k)$ dla wszystkich interwałów czasowych k . Dla wskaźników 1), 3), 4) i 5) wyraża to następująca funkcja logiczna:

$$S_{ij} = 1, \text{ jeżeli } \sum_{k=1}^5 Z_{ij}(t_k) > 2,5$$

lub

$$S_{ij} = 0, \text{ jeżeli } \sum_{k=1}^5 Z_{ij}(t_k) \leq 2,5$$

gdzie: S_{ij} – sumaryczny znormalizowany wskaźnik dynamiki wartości wskaźnika i w jednostce j .

W przypadku wskaźnika 2) (dla $i = 2$), który analizowano tylko w jednym interwale czasowym:

$$S_{ij} = Z_{ij}(t_1)$$

Suma $Z_{ij}(t_k)$ może przybierać wartość całkowitą od 0 (w żadnym interwale czasowym k dynamika wartości wskaźnika i nie osiągnęła wartości korzystniejszych od średniej krajowej) do 5 (we wszystkich interwałach czasowych k dynamika wartości wskaźnika i miała wartość korzystniejszą niż średnia krajowa) lub do 1 dla wskaźnika 2) Wskaźnik S_{ij} przyjmuje natomiast wartość 0, gdy w większości interwałów czasowych k dynamika wskaźnika i w danej jednostce j była mniej korzystna od przeciętnej na obszarach wiejskich kraju, lub 1, gdy w większości interwałów czasowych k dynamika wskaźnika i w jednostce j była korzystniejsza od przeciętnej.

Wreszcie na podstawie sumy wartości wszystkich pięciu S_{ij} w każdej z jednostek j zastosowano następującą funkcję logiczną:

$$O_j = A, \text{ jeżeli } \sum_{i=1}^5 S_{ij}(t_k) > 2,5$$

lub

$$O_j = B, \text{ jeżeli } \sum_{i=1}^5 S_{ij}(t_k) \leq 2,5$$

gdzie:

O_j – klasa jednostki terytorialnej,

A – obszar wiejski uczestniczący w rozwoju,

B – obszar wiejski wymagający wsparcia procesów rozwojowych.

Klasa A została przypisana do tych obszarów, które w przypadku większości spośród analizowanych 5 wskaźników notowały korzystną dynamikę.

Warto poddać pod dyskusję kilka kwestii związanych z wyżej opisaną procedurą postępowania. Przede wszystkim dynamikę danego wskaźnika w danej jednostce terytorialnej określono jako korzystną wówczas, gdy jest ona korzystna w większości analizowanych interwałów. Dany obszar określa się natomiast jako uczestniczący w rozwoju wówczas, gdy notuje on korzystną dynamikę w przypadku większości spośród 5 analizowanych wskaźników. Zasada taka pozwoliła na przypisanie klasy obszarów uczestniczących w rozwoju

nie do tych gmin, które rozwijały się dynamicznie, biorąc pod uwagę sumaryczną zmianę wartości wskaźników w całym okresie ostatnich 10 lat, ale do tych, które notowały ponadprzeciętną dynamikę w większości interwałów czasowych. W efekcie ostatecznym kryterium przyporządkowania gmin jest czas trwania ponadprzeciętnej dynamiki, a nie jej wartość sumaryczna z okresu 10 lat. Reasumując, przez obszary uczestniczące w procesach rozwojowych w niniejszym opracowaniu rozumie się obszary notujące jednocześnie rozwój dynamiczny i zrównoważony. Niesie to za sobą konkretne atuty w postaci aplikacyjnego charakteru opracowania i dostosowania procedury do obowiązującego paradygmatu rozwoju zrównoważonego w czasie.

Innym zagadnieniem, które niewątpliwie może budzić kontrowersje, jest zastosowanie dynamiki wartości wskaźnika jako jedyne kryterium określającego uczestnictwo danego obszaru w procesach rozwojowych. Kolejne typologie obszarów wiejskich stopniowo przybliżały się do takiego podejścia, nadając coraz większe znaczenie wskaźnikom w ujęciu dynamicznym (por. Bański i Stola 2002, Bański 2009, 2012). Podejście łączące wymiar strukturalny i dynamiczny zastosowane w niniejszej typologii umożliwi kontynuowanie tej tendencji poprzez wyraźne rozgraniczenie wymienionych dwóch wymiarów analizy, co znajduje odzwierciedlenie także w postaci przyjętych zestawów wskaźników. Należy jednak zaznaczyć, że ujęcie stricte dynamiczne wymaga specyficznych kryteriów wyboru wskaźników diagnostycznych. Dyskusje może wzbudzać np. zastosowanie do analizy w ujęciu dynamicznym wskaźnika obciążenia demograficznego, zwłaszcza w kontekście wyraźnych wyzów i niżów demograficznych występujących w Polsce. To one w dużej mierze wpływają na dynamikę wartości wskaźnika, a nie diametralna zmiana sytuacji demograficznej. Dlatego w obecnej sytuacji najbardziej wyraźnej poprawy wartości wskaźnika doświadczają te obszary, na których starzenie się społeczeństwa sprawia, iż dynamicznie spada liczba urodzeń, a w konsekwencji także odsetek mieszkańców w wieku przedprodukcyjnym. Jednak w dłuższej perspektywie to właśnie te obszary w największym stopniu będą dotknięte nieodwracalnymi negatywnymi procesami demograficznymi związanymi z brakiem zastępowalności pokoleń. Także założenie o badaniu zrównoważonego charakteru rozwoju danego obszaru powoduje, iż pewne wskaźniki mogą być mniej użyteczne. Do wskaźników takich należą np. te związane z rozwojem infrastruktury, który często odbywa się w sposób skokowy, a kolejne inwestycje są oddawane do użytku co pewien czas, nieregularnie.

Drugi etap typologii polegał na określeniu stopnia peryferyjności położenia obszarów wiejskich. Dokonano tego poprzez określenie ich dostępności komunikacyjnej do rdzeni rozwojowych w skali regionalnej³, subregionalnej⁴ lub powiatowej⁵. Wyłonione zostały cztery kategorie obszarów funkcjonalnych: Miejskie Obszary Funkcjonalne (wyłączone z dalszych badań), miasta powyżej 5 tys. mieszkańców na pozostałych obszarach (także wyłączone z dalszych badań), obszary wiejskie o dobrej dostępności (wartość syntetycznego wskaźnika dostępności jest korzystniejsza niż wartość przeciętna na obszarach wiejskich) i obszary wiejskie o słabej dostępności (wartość syntetycznego wskaźnika dostępności jest mniej korzystna niż wartość przeciętna na obszarach wiejskich). Wartość syntetycznego wskaźnika dostępności (L_i) odzwierciedla położenie danej gminy na tle

³ Jeden z 18 ośrodków o takiej funkcji administracyjnej.

⁴ Jeden z rdzeni regionalnych, jedno z pozostałych 51 miast na prawach powiatu lub ośrodek wojewódzki przed 1999 r.

⁵ Jeden z rdzeni regionalnych, subregionalnych lub inne miasto będące siedzibą władz powiatu.

struktury administracyjno-osadniczej kraju, a w konsekwencji jej podatność na dyfuzję bodźców rozwojowych z ośrodka centralnego danego szczebla. Wartość ta, stanowiąca podstawę klasyfikacji w podejściu lokalizacyjnym, jest destymulantą, gdyż została wyrażona średnią ważoną z czasu przejazdu transportem indywidualnym do centrum funkcjonalnego najlepiej dostępnego:

- miasta wojewódzkiego,
- ośrodka subregionalnego,
- miasta powiatowego.

Czas dojazdu jest podstawowym i uniwersalnym wskaźnikiem dostępności przestrzennej. Powszechnie przyjmuje się bowiem, że czas odzwierciedla fundamentalną zasadę ludzkiego postępowania, jaką jest dążenie do maksymalizacji kontaktów przy minimalizacji aktywności, w sensie trudu lub wysiłku, jaki trzeba podjąć przy utrzymywaniu tychże kontaktów (Karlqvist 1975). Dostępność czasowa jest determinowana w dużym stopniu przez położenie danego obszaru, ale jest ona silnie modyfikowana przez charakter sieci transportowej. W podejściu lokalizacyjnym założono ponadto, że samochód prywatny jest stosunkowo powszechnym środkiem transportu, co przekłada się m.in. na wysoki udział transportu samochodowego w strukturze przewozu osób w Polsce. Traktowanie wskaźnika dostępności transportem indywidualnym jako syntetycznego wskaźnika dostępności transportowej jest pewnym uproszczeniem, które w pewien sposób zniekształca rzeczywistą dostępność, która jest związana z kosztami ekonomicznymi oraz dostępnością dla niektórych kategorii społecznych wyłączonych lub mających ograniczenia z powodu korzystania z samochodu, np. osób starszych, niepełnosprawnych, uczącej się młodzieży itd. Zaletą tej metody jest jednak możliwość wykorzystania odpowiednich, dedykowanych do tych celów baz danych i modeli prędkości ruchu, umożliwiających wykonanie porównywalnych wyników⁶. Na potrzeby niniejszej klasyfikacji wykorzystano model ruchu samochodem osobowym uwzględniający m.in. ograniczenia wynikające z kodeksu drogowego, parametry techniczno-funkcjonalne dróg, gęstość zaludnienia oraz zróżnicowanie morfometryczne rzeźby terenu. Niestety poważnym ograniczeniem była niemożność uwzględnienia parametru natężenia ruchu i jego zmienności w ciągu doby.

Waga dostępności do ośrodka danego szczebla została nadana na podstawie całkowitego potencjału demograficznego wszystkich ośrodków tego szczebla w Polsce. W 2012 r. dla miast wojewódzkich, ośrodków subregionalnych i miast powiatowych wagi wyniosły odpowiednio: 0,37, 0,25 i 0,38. Syntetyczny wskaźnik dostępności przybrał więc postać:

$$L_i = 0,37 * t_w + 0,25 * t_s + 0,38 * t_p$$

gdzie:

- L_i – syntetyczny wskaźnik dostępności transportowej gminy i ,
- t_w – uśredniony czas dojazdu do najlepiej dostępnego miasta wojewódzkiego,
- t_s – uśredniony czas dojazdu do najlepiej dostępnego ośrodka subregionalnego,
- t_p – uśredniony czas dojazdu do najlepiej dostępnego miasta powiatowego.

⁶ Alternatywne dla transportu indywidualnego samochodem i niezmiernie interesujące z praktycznego punktu widzenia mogłyby być analizy bazujące na transporcie publicznym. Niestety, nie jest to możliwe z powodu braku odpowiednio zestawionych i wyczerpujących baz danych o czasach przejazdu środkami transportu w sposób porównywalny dla całego kraju. Występują też poważne trudności metodyczno-techniczne w implementacji istniejących danych (np. rozkładów jazdy) do systemów informacji przestrzennej, aby na tej podstawie móc wykonywać analizy izochronowe (por. Śleszyński 2014).

Wartości uśrednionego czasu dojazdu dla danej gminy zostały obliczone na podstawie średnich wartości czasu dojazdu z całej powierzchni tej gminy.

Klasyfikacja obszarów wiejskich w podejściu lokalizacyjnym dostarcza nowej, niezmienne istotnej informacji o walorach aplikacyjnych, dającej możliwość przyjęcia różnej polityki rozwoju w zależności od lokalizacji danego obszaru wiejskiego. Jednak wadą samej metody klasyfikacji jest arbitralność ośrodków przyjętych jako punkt odniesienia dla danego obszaru wiejskiego. Ewentualna modyfikacja metody powinna przede wszystkim uwzględniać potrzebę odejścia od takich arbitralnych decyzji, co można uzyskać np. poprzez pomiar sumarycznej dostępności do wszystkich ośrodków (przy wadze danej dostępności do danego ośrodka uzależnionej od jego potencjału), a nie jedynie do ośrodka najbliższego.

W etapie trzecim obszary wiejskie zostały podzielone na trzy kategorie funkcjonalne:

- obszary o przewadze funkcji konsumpcyjnych (usługi, turystyka, mieszkalnictwo, komunikacja, ochrona przyrody),
- obszary o przewadze funkcji produkcyjnych (rolnictwo, leśnictwo, przemysł),
- obszary o funkcjach mieszanych (zrównoważony udział funkcji konsumpcyjnych i produkcyjnych).

Klasyfikacje strukturalne stanowiły dotychczas najliczniej reprezentowane podejście w klasyfikacjach i typologiach obszarów wiejskich. Zazwyczaj wyróżnianych było wiele różnych klas lub typów struktury danego obszaru. W niniejszym opracowaniu ze względu na cel przeprowadzenia klasyfikacji strukturalnej zaproponowano najprostszy podział – wg proporcji w stopniu rozwoju dwóch podstawowych grup funkcji. Na całe spektrum funkcji, które rozwijają się na dzisiejszych obszarach wiejskich, składają się bowiem funkcje produkcyjne lub funkcje konsumpcyjne.

Zarówno do określenia poziomu rozwoju funkcji produkcyjnych, jak i funkcji konsumpcyjnych zastosowano podejście ilościowe, chociaż jest ono – zwłaszcza w stosunku do badania poziomu funkcji konsumpcyjnych – niewystarczające ze względu na specyfikę zjawiska i dostępność danych statystycznych. Również w literaturze brytyjskiej zazwyczaj funkcje konsumpcyjne obszarów wiejskich określa się w kategoriach jakościowych. O konsekwentnym zastosowaniu podejścia ilościowego do opisu poziomu rozwoju obydwu grup funkcji na obszarach wiejskich zadecydowała jednak konieczność porównania poziomu rozwoju dwóch wyróżnionych grup funkcji. Ostatecznie do pomiaru użyto dwóch równolicznych zestawów mierników. W celu uniknięcia wpływu krótkoterminowych wahań wartości mierników pod uwagę wzięto wartość średnią z lat 2008–2012. Listę mierników opisujących poziom rozwoju funkcji konsumpcyjnych tworzą mierniki opisujące poziom rozwoju mieszkalnictwa, turystyki lub usług:

- (k_{1i}) mieszkania oddane do użytku na 1000 mieszkańców w jednostce i ,
- (k_{2i}) udzielone noclegi na 1000 mieszkańców w jednostce i ,
- (k_{3i}) odsetek podmiotów z działów usługowych wg GUS⁷ w jednostce i .

Poziom rozwoju funkcji produkcyjnych określono natomiast na podstawie wartości mierników opisujących poziom rozwoju z zakresu rolnictwa, leśnictwa lub przemysłu i budownictwa:

- (p_{1i}) odsetek gospodarstw rolnych czerpiących ponad 50% dochodów z działalności rolniczej w jednostce i ,

⁷ Ze względu na dostępność danych statystycznych w porównywalnej klasyfikacji wzięto pod uwagę średnią z okresu 2009–2012.

- (p_{12}) wskaźnik lesistości w jednostce i ,
- (p_{13}) odsetek podmiotów z działów produkcyjnych wg GUS⁸ w jednostce i .

Zaproponowany szereg sześciu mierników należy traktować jako kompromis pomiędzy dostępnością a możliwościami interpretacyjnymi. Na podstawie wymienionych wskaźników cząstkowych skonstruowano syntetyczny wskaźnik odległości od wzorca rozwoju funkcji konsumpcyjnych jednostki i (K_i) oraz syntetyczny wskaźnik odległości od wzorca rozwoju funkcji produkcyjnych jednostki i (P_i). Ich wartość określono z użyciem analiz z grupy metod wzorcowych – a konkretnie miary rozwoju Hellwiga. Metoda ta pierwotnie została wykorzystana do typologicznego podziału krajów ze względu na ich poziom rozwoju oraz zasoby i strukturę wykwalifikowanych kadr (Hellwig 1968), jednakże współcześnie jest powszechnie stosowana zarówno w analizach ekonomicznych, społecznych, jak i przestrzennych. Metoda opiera się na określeniu obiektu wzorcowego (modelowego), względem którego wyznacza się dystans dla wszystkich obiektów badania poprzez obliczenie odległości taksonomicznej. Polega ona na rzutowaniu punktów przestrzeni wielowymiarowej na prostą, przez co proces interpretacyjny jest bardzo ułatwiony, gdyż w porządkowaniu liniowym występuje element pierwszy i ostatni. Dzięki porządkowaniu liniowemu można stwierdzić, że im wartości są bliższe jedności, tym obiekt jest bardziej rozwinięty w zakresie analizowanych atrybutów, z kolei im wartości są bliższe zeru, tym obiekt jest słabiej rozwinięty. W metodzie tej można stosować dowolną liczbę zmiennych (por. szczegółowy opis metody w: Czapiewski 2010). Jedynym wymogiem formalnym stosowania miary rozwoju Hellwiga jest podział stosowanych mierników na grupę stymulant i destymulant, ze względu na konieczność wskazania dla nich dodatniego bądź ujemnego kierunku w porządkowaniu liniowym (Ilnicki 2002). Jednocześnie należy podkreślić, iż metoda Hellwiga jest oceniana jako jedna z najbardziej wiarygodnych procedur porządkowania obiektów wielocechowych (Ślusarz 2005).

W niniejszych analizach w przypadku obydwu wskaźników syntetycznych przeprowadzono porządkowanie liniowe przestrzeni trójwymiarowej opisanej przez mierniki traktowane jako stymulanty. Za taksonomiczny wzorzec uznano wzorzec abstrakcyjny – ciąg maksymalnych wartości wskaźników występujących w analizowanym zbiorze jednostek przestrzennych. Określenie dystansu wartości mierników w danej jednostce do wartości tych mierników występujących na obszarach wiejskich w rzeczywistości, a nie względem subiektywnie wybranych wartości mierników lub jednostek przestrzennych uznanych za optymalne, umożliwiło obiektywizację i powtarzalność procedury, co stanowi przyjęte *a priori* założenie całej typologii.

Abstrakcyjny obiekt, nazwany wzorcem rozwoju, przyjmuje współrzędne (k_{01}, k_{02}, k_{03}) lub (p_{01}, p_{02}, p_{03}) :

$$k_{0j} = \max(k_{ij})$$

$$p_{0j} = \max(p_{ij})$$

gdzie: z_{ij} – wartość miernika j w jednostce i .

Kolejnym etapem postępowania jest obliczenie odległości (c_{i0}) pomiędzy przyjętym wzorcem rozwoju a wszystkimi pozostałymi obiektami zbioru. Wykorzystano metrykę odległości euklidesowej pomiędzy ciągami znormalizowanych wartości trzech współrzęd-

⁸ Podobnie jak w przypadku podmiotów z działów usługowych, ze względu na dostępność danych statystycznych w porównywalnej klasyfikacji wzięto pod uwagę średnią z okresu 2009–2012.

nych (mierników) poszczególnych jednostek przestrzennych a ciągiem znormalizowanych wartości trzech współrzędnych (mierników) wzorca rozwoju. Dla funkcji konsumpcyjnych lub produkcyjnych wzór przyjmuje odpowiednio postać:

$$ck_{i0} = \sqrt{\sum_{j=1}^3 (k_{ij} - k_{0j})^2} \quad \text{lub} \quad cp_{i0} = \sqrt{\sum_{j=1}^3 (p_{ij} - p_{0j})^2}$$

Natomiast miarę rozwoju Hellwiga (K_i) lub (P_i) dla n -elementowego zbioru analizowanych jednostek przestrzennych obliczono w następujący sposób:

$$K_i = 1 - \frac{ck_{i0}}{ck_0} \quad , \quad \text{a} \quad P_i = 1 - \frac{cp_{i0}}{cp_0}$$

gdzie:

$$ck_0 = \overline{ck_0} + 2\sigma_{k_0} \quad ,$$

$$\overline{ck_0} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n ck_{i0} \quad ,$$

$$\sigma_{k_0} = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (ck_{i0} - \overline{ck_0})^2} \quad ,$$

$$cp_0 = \overline{cp_0} + 2\sigma_{p_0} \quad ,$$

$$\overline{cp_0} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n cp_{i0} \quad ,$$

$$\sigma_{p_0} = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (cp_{i0} - \overline{cp_0})^2} \quad .$$

Efektom jest unormowanie wartości wszystkich jednostek przestrzennych z analizowanego zbioru poprzez obliczenie ich ilorazów odległości od wzorca (ck_{i0}) lub (cp_{i0}) i wartości ck_0 lub cp_0 , a następnie poprzez obliczenie różnicy pomiędzy jednością a tymi ilorazami otrzymuje się wartości miary rozwoju Hellwiga w zakresie poziomu rozwoju funkcji konsumpcyjnych (K_i) lub produkcyjnych (P_i) dla wszystkich badanych jednostek przestrzennych. Zastosowanie tej metody skutkuje normalizacją zbioru wartości syntetycznego wskaźnika do wartości z zamkniętego przedziału $<0;1>$. W sporadycznych przypadkach możliwe jest także uzyskanie ujemnych wartości wskaźnika syntetycznego, wskazujących na ponadprzeciętnie niekorzystną sytuację danej jednostki (Ilnicki 2002).

Ostatecznej klasyfikacji obszarów wiejskich wg proporcji pomiędzy stopniem rozwoju funkcji konsumpcyjnych lub funkcji produkcyjnych dokonano na podstawie porównania wartości wskaźników syntetycznych K_i i P_i , zestandaryzowanych w n -elementowym zbiorze jednostek przestrzennych wg wzoru:

$$Ks_i = \frac{K_i - \bar{K}}{\sigma_k}, \quad \text{a} \quad Ps_i = \frac{P_i - \bar{P}}{\sigma_p}$$

gdzie:

Ks_i – zestandaryzowany syntetyczny wskaźnik poziomu rozwoju funkcji konsumpcyjnych w jednostce i ,

Ps_i – zestandaryzowany syntetyczny wskaźnik poziomu rozwoju funkcji produkcyjnych w jednostce i ,

$$\bar{K} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n K_i,$$

$$\sigma_k = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (K_i - \bar{K})^2},$$

$$\bar{P} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n P_i,$$

$$\sigma_p = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (P_i - \bar{P})^2}.$$

Do klasyfikacji obszarów wiejskich w oparciu o porównanie wartości wskaźnika Ks_i i Ps_i zastosowano następującą funkcję logiczną:

$$\begin{aligned} KP = A, & \text{ jeżeli } Ks_i - Ps_i > 0,5 \\ & \text{lub} \\ KP = B, & \text{ jeżeli } Ks_i - Ps_i \leq 0,5 \text{ i } Ks_i - Ps_i \geq -0,5 \\ & \text{lub} \\ KP = C, & \text{ jeżeli } Ks_i - Ps_i < -0,5 \end{aligned}$$

gdzie:

KP – klasa klasyfikacji w podejściu strukturalnym,

A – obszar o przewadze funkcji konsumpcyjnych,

B – obszar o funkcjach mieszanych,

C – obszar o przewadze funkcji produkcyjnych.

Biorąc pod uwagę właściwości rozkładu normalnego⁹, przyjęto zasadę, że gminę cechuje dominacja funkcji produkcyjnych lub konsumpcyjnych, gdy wartości wskaźników Ks_i i Ps_i różnią się o co najmniej pół odchylenia standardowego. Gdy różnica ta jest mniejsza, dana gmina reprezentuje typ mieszany. Przyjmując taką procedurę, zakłada się, że możliwe są przypadki, gdy każdy ze wskaźników syntetycznych cechuje się bardzo niskimi wartościami („odległość” od wartości przeciętnej dla kraju jest mniejsza o kilka odchyłeń

⁹ Według rozkładu normalnego, zarówno liczba jednostek o wartości przekraczającej wartość średnią o więcej niż pół odchylenia standardowego, jak i liczba jednostek o wartości niższej od wartości średniej o ponad pół odchylenia standardowego wynosi 31%. Zatem jeśli rozkład wartości zestandaryzowanych wskaźników syntetycznych byłby rozkładem normalnym, 31% gmin byłoby sklasyfikowanych jako obszary o przewadze funkcji produkcyjnych, 31% jako obszary o przewadze funkcji konsumpcyjnych, zaś 38% jako obszary o funkcjach mieszanych. W przeprowadzonej klasyfikacji w przypadku 37% gmin stwierdzono przewagę funkcji produkcyjnych, w przypadku 32% gmin stwierdzono przewagę funkcji konsumpcyjnych, zaś 31% sklasyfikowano jako obszary o funkcjach mieszanych. Zaobserwowane różnice statystycznie wynikają z cech rozkładu (jego niewielkiej skośności) i wskazują na przewagę funkcji produkcyjnych na większości obszarów wiejskich i koncentrację przewagi funkcji konsumpcyjnych na nieco mniejszym obszarze.

standardowych) lub bardzo wysokimi wartościami („odległość” od wartości przeciętnej dla kraju jest większa o kilka odchyłeń standardowych). Jednakże celem klasyfikacji strukturalnej nie jest wskazanie poziomu rozwoju funkcji danego rodzaju, ale opis struktury, czyli dysproporcji pomiędzy poziomem rozwoju funkcji konsumpcyjnych a poziomem rozwoju funkcji produkcyjnych. Przykładowo, gdy w hipotetycznej gminie wartość wskaźnika K_s wynosi -3, a wartość wskaźnika P_s wynosi -2, to taka jednostka zostanie sklasyfikowana jako obszar o przewadze funkcji produkcyjnych, chociaż poziom rozwoju tych funkcji jest zdecydowanie niższy niż poziom średni w skali obszarów wiejskich całego kraju.

Należy zatem podkreślić, że przyjęta metoda klasyfikacji strukturalnej dostarcza jakościowego opisu struktury funkcjonalnej danego obszaru w ujęciu funkcje konsumpcyjne-funkcje produkcyjne, a ilościowy pomiar poziomu jego rozwoju jest jedynie środkiem do osiągnięcia tego celu. W związku z powyższym przyjęta metoda klasyfikacji dostarcza nowej, bardzo istotnej informacji o danym obszarze. O ile w ogólnym zarysie spełnia więc ona swoją rolę jako jednego z trzech niezależnych elementów opisujących typ funkcjonalny obszaru wiejskiego, to dobór konkretnych mierników, które będzie można uznać za optymalne w świetle tak nakreślonego celu, powinien być głównym polem badawczym w dalszych pracach prowadzonych nad delimitacją Wiejskich Obszarów Funkcjonalnych.

Ostatnim etapem badania była identyfikacja zwartych i względnie homogenicznych wiejskich obszarów funkcjonalnych. Sprowadzała się ona do wykonania – w oparciu o wyniki trzech niezależnych klasyfikacji – trójwymiarowej typologii obszarów wiejskich oraz regionalizacji polegającej na generalizacji wyników typologii.

Typologia polegała na przyporządkowaniu do każdej gminy wchodzącej w skład obszarów wiejskich jednego z typów, który stanowił kombinację wyników trzech klasyfikacji. Typ określał zatem jednocześnie dynamikę rozwoju, uwarunkowania lokalizacyjne oraz strukturę funkcjonalną danego obszaru wiejskiego, przez co zaproponowana typologia spełnia warunek kompleksowości opracowania. Jednak ze względu na połączenie aż trzech niezależnych klasyfikacji, nawet przy niewielkiej liczbie klas w obrębie każdej z nich (2 klasy w dwóch klasyfikacjach i 3 klasy w trzeciej) teoretycznie możliwe jest wyróżnienie 12 typów obszarów. Pierwotnie zakładano możliwość przeprowadzenia generalizacji wyników już na etapie poszczególnych klasyfikacji. Miała ona polegać na agregacji klas o małej reprezentacji empirycznej z klasami zbliżonymi w sensie merytorycznym. Jednak za sprawą przyjętych kryteriów opierających się w dużej mierze na relacji do średniej dla obszarów wiejskich w kraju, każda z wyróżnionych klas była stosunkowo licznie reprezentowana w empirycznym zbiorze danych. Ostatecznie wyodrębniono pełną liczbę 12 typów obszarów wiejskich oraz 2 typy miejskie: Miejski Obszar Funkcjonalny lub miasto poza Miejskim Obszarem Funkcjonalnym.

W kolejnym kroku w celu delimitacji zwartych obszarów funkcjonalnych, przeprowadzono generalizację przestrzenną uzyskanych rezultatów. Agregacja przestrzenna gmin została wykonana metodą ruchomego pola odniesienia. Metoda ta pozwala przejść od zjawisk występujących w przestrzeni geograficznej w sposób dyskretny lub skokowy do powierzchni statystycznej o charakterze ciągłym. Mapa typów funkcjonalnych gmin została przetworzona na mapę Wiejskich Obszarów Funkcjonalnych poprzez przypisanie do każdej z gmin typu funkcjonalnego zajmującego największą powierzchnię na obszarze tej gminy wraz z jej pewnym otoczeniem w zadanym promieniu odległości od środka geometrycznego. W zależności od pożądanego poziomu szczegółowości efektu końcowego możliwe jest zastosowanie dowolnego promienia. Przyjęta długość promienia zwiększa bo-

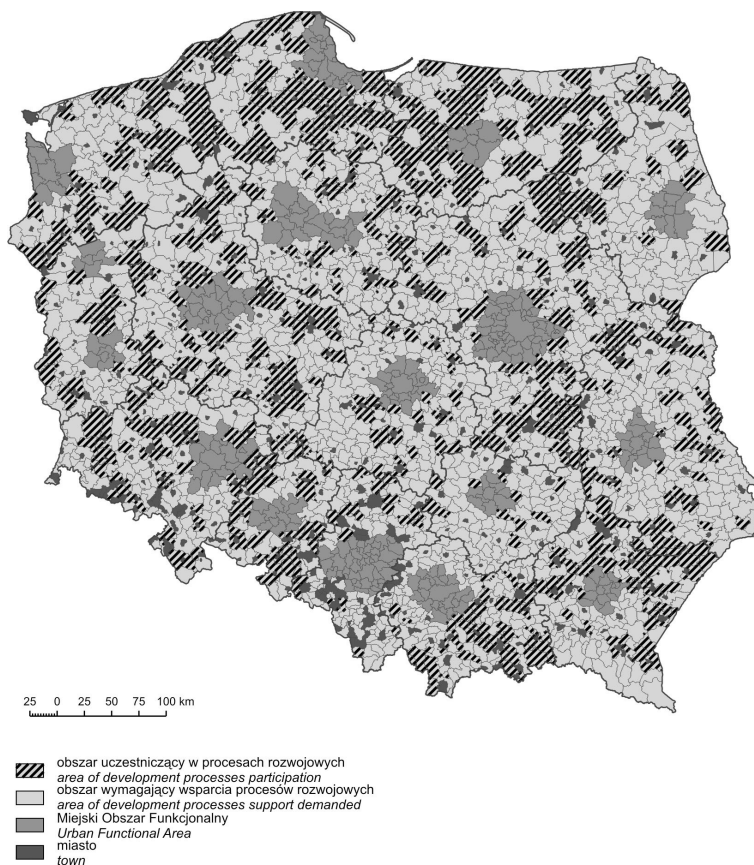
wiem poziom generalizacji. W związku ze specyfiką Wiejskich Obszarów Funkcjonalnych Polski zakłada się, iż naturalną wielkością regionu węzłowego, składającego się z ośrodka o funkcjach nadrzędnych i jego zaplecza, jest wielkość odpowiadająca w przybliżeniu wielkości powiatu ziemskiego. Studia literatury z zakresu zasięgu oddziaływania ośrodków miejskich na otaczające je obszary wiejskie oraz liczne próby empiryczne doprowadziły do określenia optymalnej długości promienia otoczenia. Ostatecznie, za optymalny w polskich warunkach uznano promień 20 km.

Wyniki próby wyznaczenia Wiejskich Obszarów Funkcjonalnych

W związku z powyższymi krytycznymi uwagami dotyczącymi zastosowania szczegółowych rozwiązań podjętą próbę syntetycznej typologii obszarów wiejskich należy na obecnym etapie traktować nie tyle jako gotowe narzędzie poznania obecnej struktury przestrzennej obszarów wiejskich, ale raczej jako propozycję nowego podejścia badawczego i przyczynek do dyskusji nad udoskonaleniem zaproponowanej procedury, a w szczególności optymalnymi zestawami wskaźników diagnostycznych służącym zamierzonym celom, aniżeli jako gotowy sposób na poznanie rzeczywistej struktury przestrzennej obszarów wiejskich. Niemniej zaproponowana metoda stanowi pewną zwartą całość, dzięki czemu przeprowadzenie opisanej procedury badawczej może dostarczyć konkretnych wyników empirycznych. W celu podjęcia dyskusji nad samą metodologią warto odnieść się także do jej wyników.

Analizując wyniki podejścia dynamicznego (ryc. 4), należy przede wszystkim zwrócić uwagę na asymetrię pomiędzy liczbą jednostek sklasyfikowanych jako uczestniczące w rozwoju (29,9%), a liczbą jednostek wymagających wsparcia procesów rozwojowych (70,1%), pomimo przyjęcia średniej dynamiki na obszarach wiejskich jako podstawowego kryterium, które przy normalnym rozkładzie wartości daje podział równoliczny. Asymetrię tę można uzasadniać wyłączeniem z analizy obszarów wiejskich (w znaczeniu administracyjnym) wchodzących w skład Miejskich Obszarów Funkcjonalnych, które w dużej mierze generują poprawę statystyk dla całości obszarów wiejskich. W związku z tym pozostałe obszary wiejskie w niewielkim stopniu uczestniczą w rozwoju, a przynajmniej tempo tego rozwoju jest w większości przypadków zdecydowanie niższe. Sam fakt koncentracji procesów rozwojowych na niewielkim obszarze jest także normalnym i powszechnie występującym zjawiskiem. Jednak rzeczywistą przyczyną uzyskanej asymetrii w przypadku omawianej klasyfikacji jest dobór wskaźników i niewielki odsetek gmin notujących regularnie ponadprzeciętną dynamikę wzrostu wartości wskaźników związanych z rozwojem infrastrukturalnym, czyli 4) i 5). Odsetek gmin notujących korzystną dynamikę wartości poszczególnych wskaźników w większości interwałów czasowych przedstawia tabela 2. Poza tym należy zwrócić uwagę, iż rozkład przestrzenny obszarów wiejskich uczestniczących w rozwoju potwierdza słuszność procedury wyznaczania Miejskich Obszarów Funkcjonalnych, gdyż gminy położone na ich obrzeżach nie stanowią już zwartych obszarów ponadprzeciętnej dynamiki rozwoju.

Na rycinie 5 przedstawiono podział obszarów wiejskich na dwie klasy wg syntetycznego wskaźnika dostępności transportowej. W 2012 r. przeciętna wartość wskaźnika syntetycznego przypadająca na 1 km² obszarów wiejskich Polski, stanowiąca kryterium graniczne, wyniosła 49,191 minut. Ponieważ stosunkowo dużą wagę w sumarycznej war-

Ryc. 4. Wyniki podejścia dynamicznego • *Results of dynamic approach*

Źródło: opracowanie własne. • *Source: own elaboration.*

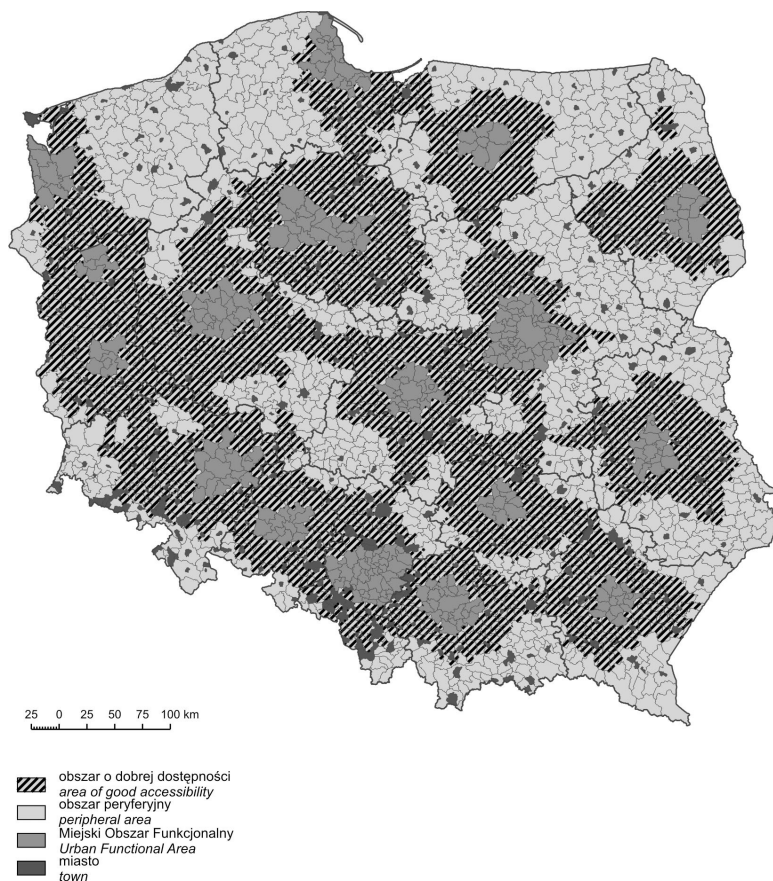
Tabela 2. Odsetek gmin notujących korzystną dynamikę wartości poszczególnych wskaźników w większości interwałów czasowych

Wskaźnik	1)	2)	3)	4)	5)
Odsetek gmin o wartości wskaźnika $S_{ij} = 1$	49,8	41,9	54,2	19,1	31,8

Źródło: opracowanie własne

tości wskaźnika syntetycznego posiadały ośrodki wojewódzkie (37%), a odległości do nich są zróżnicowane w największym stopniu, na lokalizację obszarów peryferyjnych wpływa przede wszystkim odległość od tych ośrodków. Ośrodki niższego rzędu w pewnym stopniu niwelują różnice dostępności, ale tam, gdzie odległość od stolic województw jest szczególnie duża, wskaźnik dostępności czasowej jest wciąż niski.

Obszary, na których wskaźnik dostępności czasowej jest szczególnie niski, znajdują się zazwyczaj w strefach przygranicznych oraz na pograniczach województw – tzw. we-wnątrzregionalne peryferie rozwoju. Daje się przy tym wyróżnić kilka zwartych i większych powierzchniowo obszarów, na których wartość syntetycznego wskaźnika dostępności transportowej przekracza 50 minut. Są to obszary: śródkowopomorski, mazurski, kurpiowsko-podlaski, nadbużański, roztoczański, wieluński, karpacki i sudecki. To one w głów-

Ryc. 5. Wyniki podejścia lokalizacyjnego • *Results of location approach*
 Źródło: opracowanie własne. • *Source: own elaboration.*

nej mierze wyznaczają obszary o słabej dostępności przestrzennej według podejścia lokalizacyjnego.

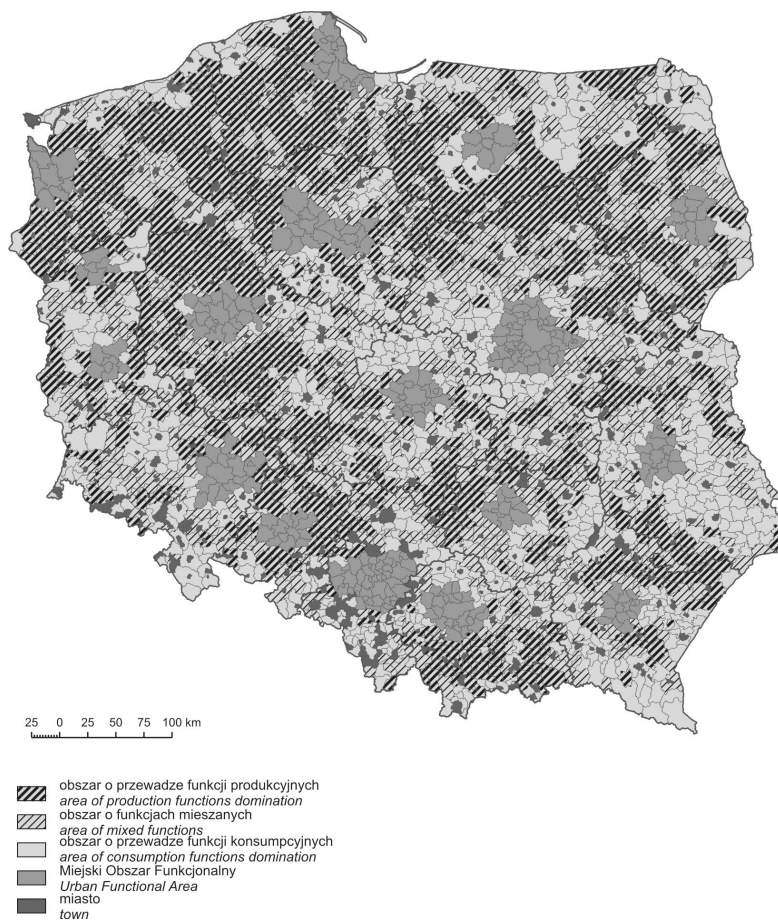
Uzyskane rezultaty podejścia lokalizacyjnego stosunkowo wiernie odzwierciedlają rzeczywistą ocenę renty położenia danego obszaru wiejskiego. Dodatkową korzyścią płynącą z zastosowanej metody jest fakt, iż prowadzi ona do wyróżnienia większych zwartych obszarów wiejskich, sklasyfikowanych jako dostępne lub peryferyjne. Cecha ta dodatkowo zwiększa użyteczność metody przyjętej w podejściu lokalizacyjnym, jako elementu kompleksowej typologii prowadzącej do wyróżnienia zwartych Wiejskich Obszarów Funkcjonalnych.

Najwyższe wartości syntetycznego wskaźnika poziomu rozwoju funkcji konsumpcyjnych odnotowano w gminach sąsiadujących z Miejskimi Obszarami Funkcjonalnymi (stanowiącymi ich kontynuację przestrzenną) oraz położone w rejonach atrakcyjnych turystycznie. Natomiast najwyższe wartości syntetycznego wskaźnika poziomu rozwoju funkcji produkcyjnych osiągnęły gminy z woj. pomorskiego, zachodniopomorskiego i wielkopolskiego – w rozkładzie przestrzennym uwidaczniają się obszary o wysokim poziomie lesistości i dużym znaczeniu rolnictwa w strukturze gospodarczej.

Odmienność otrzymanych rezultatów klasyfikacji strukturalnej (ryc. 6) od powszechnie znanej struktury przestrzennej obszarów wiejskich pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego wynika z faktu, że rozwój funkcji konsumpcyjnych lub produkcyjnych nie wyklucza się wzajemnie – współczynnik korelacji liniowej pomiędzy wartościami wskaźnika Ks_i i Ps_i wynosi $r = -0,29$, czyli kształtuje się na dosyć niskim poziomie. Jest to efekt kompleksowości rozwoju obszarów wiejskich oraz wzajemnej przenikalności większości wskaźników. Dla przykładu można wskazać, iż wysoki poziom lesistości (miernik zastosowany do określenia poziomu rozwoju funkcji produkcyjnych) uważany jest za istotny walor turystyczny wpływający pozytywnie na wzrost liczby turystów, a tym samym liczby osób korzystających z noclegów (miernik zastosowany do określenia poziomu rozwoju funkcji konsumpcyjnych). Ostatecznie 730 gmin zostało sklasyfikowanych jako obszar o przewadze funkcji produkcyjnych, 634 o przewadze funkcji konsumpcyjnych, a 610 jako obszar o funkcjach mieszanych.

Gminy o przewadze funkcji konsumpcyjnych koncentrują się na dwóch obszarach: wokół Miejskich Obszarów Funkcjonalnych i innych większych miast oraz na obszarach atrakcyjnych turystycznie. Pierwszy z obszarów stanowi naturalną ciągłość przestrzenną wyznaczonych MOF, których zasięg przestrzenny, jak wykazała także klasyfikacja w podejściu dynamicznym, należy traktować jako pewne minimum. Obszary te cechuje przede wszystkim wysoki poziom rozwoju funkcji mieszkaniowej i działalności nieprodukcyjnej. Z kolei drugi obszar o dominacji funkcji konsumpcyjnych, to obszar wykorzystania istniejących walorów przyrodniczych i kulturowych w rekreacji i wypoczynku. Interesującym przykładem ilustrującym istotę zaproponowanej metody klasyfikacji jest Wyżyna Lubelska. Relatywnie duże znaczenie funkcji konsumpcyjnej na tym obszarze może wywoływać zaskoczenie. Pogłębiona analiza tego przypadku wskazuje jednak, iż wartości wskaźnika Ks_i osiągają tam wartości przeciętne i wynikają przede wszystkim z wysokiego znaczenia działalności usługowej (w tym usług publicznych) w strukturze podmiotów gospodarczych. Natomiast wartości wskaźnika Ps_i osiągają tam bardzo niskie wartości, wynikające przede wszystkim z bardzo małej lesistości, niskiej produktywności rolnictwa oraz niskiego udziału firm z sektora przemysłowego i budowlanego. W związku z powyższym, po obliczeniu różnic pomiędzy wartościami tych dwóch wskaźnikami, do obszaru Wyżyny Lubelskiej przyporządkowano klasę obszarów o przewadze funkcji konsumpcyjnych. Dominacja gmin o przewadze funkcji produkcyjnych na niektórych zwartych obszarach powiązana jest z jednej strony z zagospodarowaniem terenu – duża lesistość lub wysoki poziom znaczenia rolnictwa w strukturze gospodarki lokalnej i dochodach rodzin rolniczych, a z drugiej strony może wynikać z dużej roli działów produkcyjnych w strukturze podmiotów gospodarczych. Dlatego większość gmin sklasyfikowanych jako obszar o przewadze funkcji produkcyjnych znajduje się w województwie pomorskim, zachodniopomorskim, wielkopolskim, opolskim czy w okolicach Ostrołęki i Łomży (intensywny rozwój mleczarstwa). Gminy o funkcjach mieszanych nie tworzą wyraźnych wzorców przestrzennych – są położone w strefach buforowych pomiędzy obszarami o przewadze funkcji konsumpcyjnych lub produkcyjnych albo tworzą niewielkie enklawy wewnątrz tych obszarów. Wyróżnione trzy klasy obszarów wiejskich dysponują zbliżonym potencjałem demograficznym, a wartości mierników wg wyróżnionych klas w sposób jednoznaczny wskazują na istniejące różnice pomiędzy nimi (tab. 3).

Podobnie jak w przypadku klasyfikacji w podejściu dynamicznym, także i przy podejściu strukturalnym istotne zagadnienie stanowił odpowiedni dobór mierników. Był on

Ryc. 6. Wyniki podejścia strukturalnego • Results of structural approach
Źródło: opracowanie własne. • Source: own elaboration.

Tabela 3. Wartości mierników wg klas strukturalnych obszarów wiejskich

Klasa strukturalna obszarów wiejskich	Liczba gmin	Liczba ludności (mln)	k_{-1} mieszkalnictwo	$k_{1,2}$ turystyka	$k_{1,3}$ usługi	p_{11} rolnictwo	$p_{1,2}$ leśnictwo	$p_{-1,3}$ przemysł i budownictwo
Gminy o funkcjach produkcyjnych	730	4,78	2,2	394	58,1	35,3	34,8	33,1
Gminy o funkcjach mieszanych	610	4,17	2,6	447	64,2	29,3	26,6	28,6
Gminy o funkcjach konsumpcyjnych	634	4,65	3,2	3126	70,4	26,2	25,7	23,9
Ogółem obszary wiejskie	1974	13,61	2,7	1344	64,4	30,2	29,8	28,4

Źródło: opracowanie własne.

przede wszystkim wynikiem przeprowadzonych wcześniej prób metodycznych oraz dostępności danych. Uzyskane rezultaty są jednak względnie zadowalające, a przy założeniu dalszych prac nad metodologią tej klasyfikacji należy oczekiwać pozytywnych rezultatów. Jednak trzeba pamiętać o niebezpieczeństwie związanym z nadinterpretacją uzyskanych wyników, gdyż klasyfikacja ta wskazuje na strukturę funkcjonalną danego obszaru, a nie jego poziom rozwoju w jakimkolwiek zakresie.

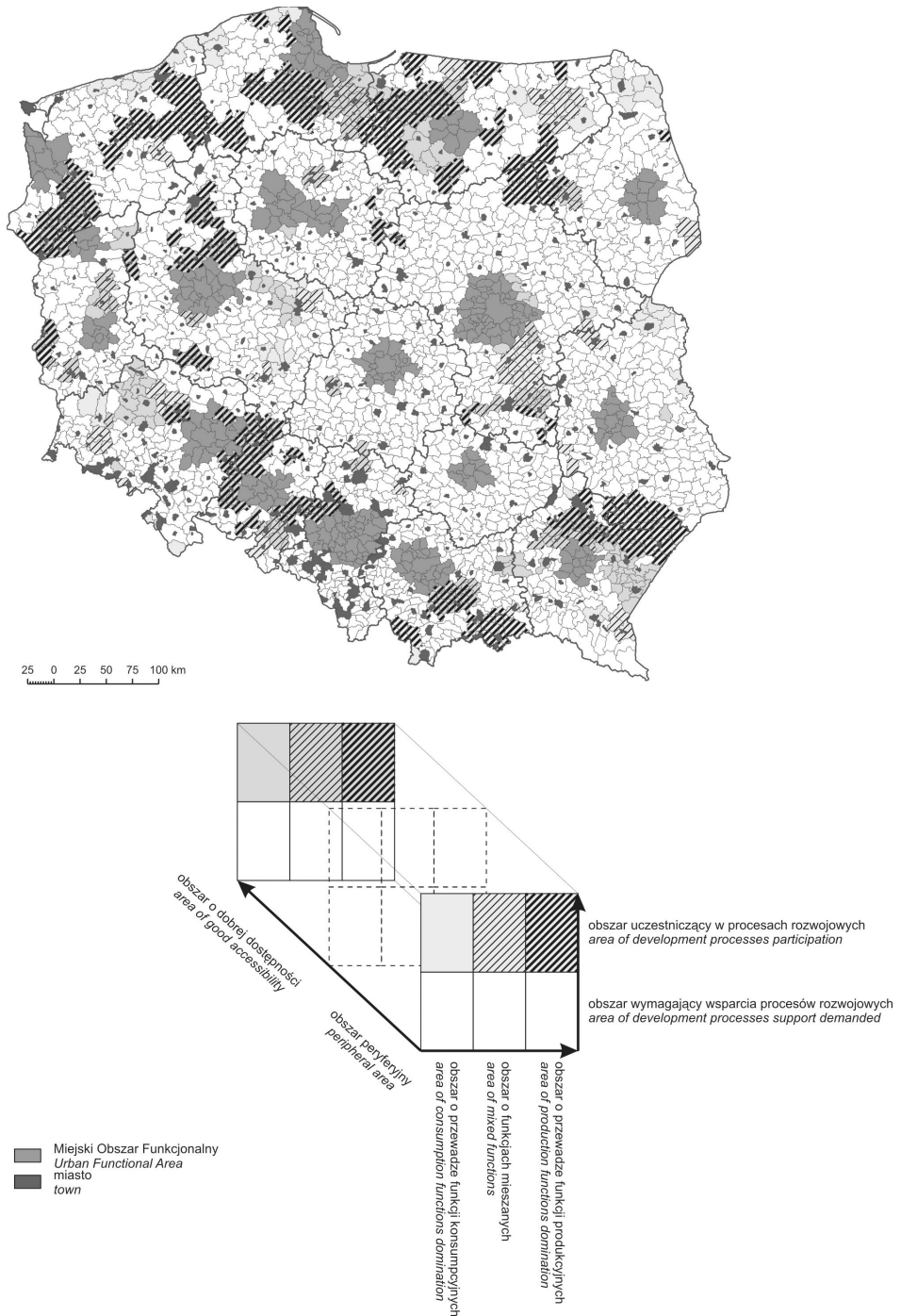
Każdy z 12 typów funkcjonalnych obszarów wiejskich wyróżnionych na podstawie wyników powyższych klasyfikacji był reprezentowany przez co najmniej 3% gmin. Ogólne zróżnicowanie przestrzenne w pierwszej kolejności nawiązuje do wyników uzyskanych w podejściu lokalizacyjnym, w nieco mniejszym stopniu można zaobserwować rezultaty uzyskane w podejściu strukturalnym, a w najmniejszym stopniu widoczne są wyniki uzyskane w podejściu dynamicznym. Powiązane jest to z ciągłością struktur przestrzennych – jest ono największe w przypadku dostępności czasowej, następnie w zakresie dominującej struktury gospodarczej, a największą mozaikowość wykazuje dynamika zmian. Na przykład aż 62% gmin z grupy o funkcjach konsumpcyjnych cechuje dobra dostępność, podczas gdy w przypadku gmin o funkcjach produkcyjnych jest to 51% gmin. Natomiast z grupy gmin uczestniczących w rozwoju 58% jednocześnie cechuje się dobrą dostępnością, podczas gdy tylko 42% słabą.

Zestawienie wyników typologii funkcjonalnej obszarów wiejskich oraz efektów generalizacji przestrzennej prowadzącej do delimitacji Wiejskich Obszarów Funkcjonalnych przedstawia tabela 4 oraz rycina 7 i 8. Warto zauważyć, iż zastosowanie trzech niezależnych klasyfikacji obszarów wiejskich ze względu na ich trzy zupełnie różne cechy spowodowało niski stopień korelacji uzyskanych rezultatów i wyłonienie 12 typów obszarów wiejskich, z których każdy był stosunkowo licznie reprezentowany. Fakt ten można uznać za ostateczny dowód słuszności przyjętej koncepcji kompleksowej typologii obszarów wiejskich w tak nakreślonych wymiarach. Każdy z tych wymiarów wnosi bowiem niezależną nową informację o danym obszarze wiejskim. Przy określonych na wstępie założeniach całej typologii szczególnie istotne jest bowiem uniknięcie powielania się informacji uzyskanej na podstawie różnych klasyfikacji. Fakt ten miałby niewątpliwie miejsce, gdyby rezultaty przynajmniej jednej z trzech klasyfikacji można było interpretować jako wynik poziomu rozwoju danego obszaru, a nie czynnik tego rozwoju.

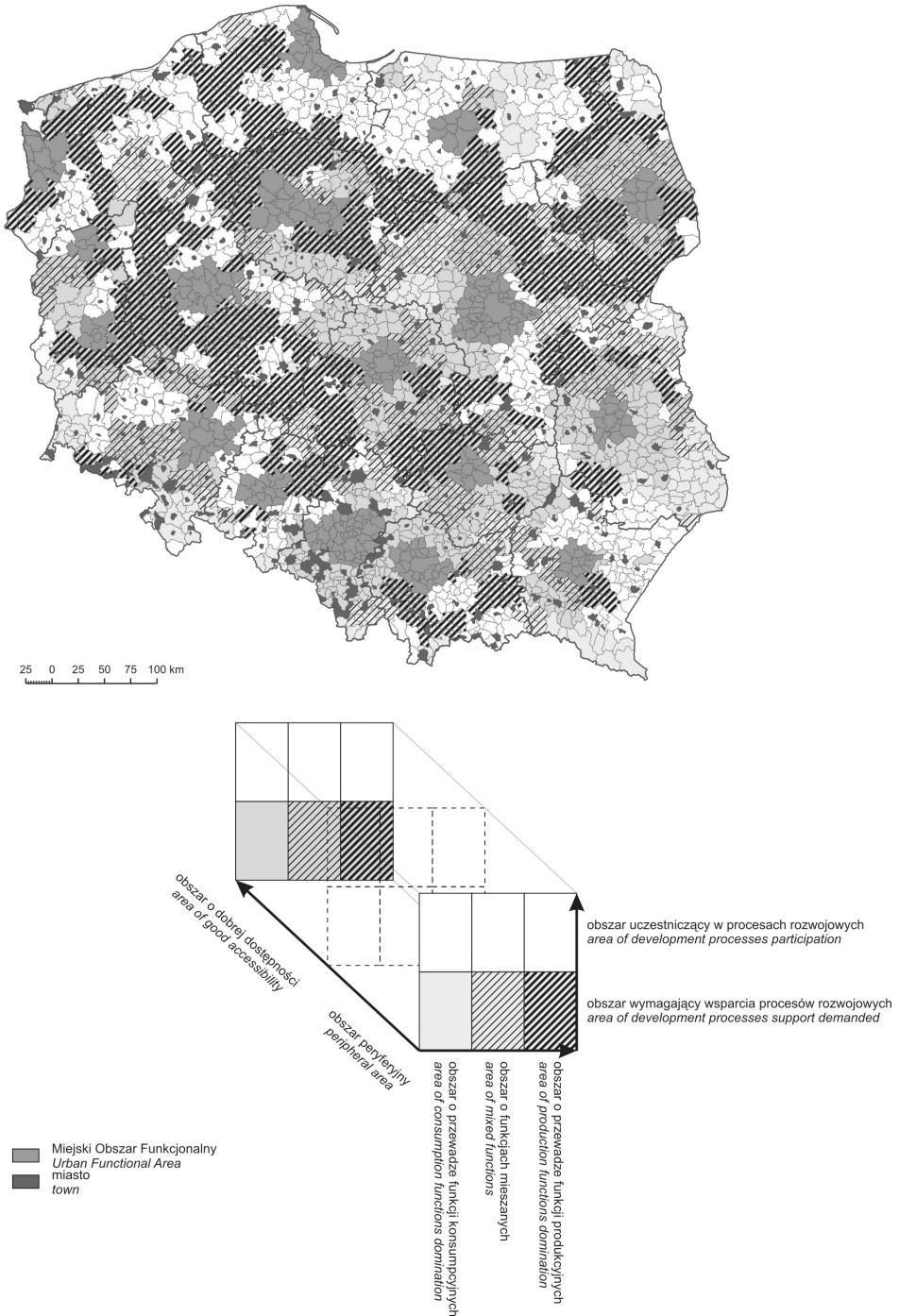
Tabela 4. Zestawienie wyników typologii funkcjonalnej obszarów wiejskich oraz delimitacji Wiejskich Obszarów Funkcjonalnych

Typ	Wyniki typologii gmin		Wiejskie Obszary Funkcjonalne	
	liczba jednostek przestrzennych	odsetek jednostek przestrzennych (%)	liczba jednostek przestrzennych	odsetek jednostek przestrzennych (%)
MOF	299	10,94	299	10,94
Miasta poza MOF	460	16,83	460	16,83
Wiejskie obszary dobrze dostępne, o funkcjach konsumpcyjnych, uczestniczące w procesach rozwojowych	112	4,10	74	2,71
Wiejskie obszary dobrze dostępne, o funkcjach produkcyjnych, uczestniczące w procesach rozwojowych	128	4,68	132	4,83
Wiejskie obszary dobrze dostępne, o funkcjach mieszanych, uczestniczące w procesach rozwojowych	100	3,66	58	2,12
Wiejskie obszary peryferyjne, o funkcjach konsumpcyjnych, uczestniczące w procesach rozwojowych	70	2,56	50	1,83
Wiejskie obszary peryferyjne, o funkcjach produkcyjnych, uczestniczące w procesach rozwojowych	112	4,10	103	3,77
Wiejskie obszary peryferyjne, o funkcjach mieszanych, uczestniczące w procesach rozwojowych	68	2,49	48	1,76
Wiejskie obszary dobrze dostępne, o funkcjach konsumpcyjnych, wymagające wsparcia procesów rozwojowych	280	10,25	327	11,96
Wiejskie obszary dobrze dostępne, o funkcjach produkcyjnych, wymagające wsparcia procesów rozwojowych	242	8,85	277	10,14
Wiejskie obszary dobrze dostępne, o funkcjach mieszanych, wymagające wsparcia procesów rozwojowych	256	9,37	253	9,26
Wiejskie obszary peryferyjne, o funkcjach konsumpcyjnych, wymagające wsparcia procesów rozwojowych	172	6,29	158	5,78
Wiejskie obszary peryferyjne, o funkcjach produkcyjnych, wymagające wsparcia procesów rozwojowych	248	9,07	331	12,11
Wiejskie obszary peryferyjne, o funkcjach mieszanych, wymagające wsparcia procesów rozwojowych	186	6,81	163	5,96

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 7. Wiejskie Obszary Funkcjonalne uczestniczące w procesach rozwojowych
Rural Functional Areas participating in development processes
 Źródło: opracowanie własne. • Source: own elaboration.

Ryc. 8. Wiejskie Obszary Funkcjonalne wymagające wsparcia procesów rozwojowych
Rural Functional Areas requiring support for development processes
 Źródło: opracowanie własne. • Source: own elaboration.

Podsumowanie

Większość dotychczasowych koncepcji klasyfikacji lub typologii obszarów wiejskich opiera się na jednym z dwóch zasadniczych podejść badawczych – lokalizacyjnym lub strukturalnym. W pierwszym z nich kluczową rolę odgrywa ośrodek miejski z jego strefą bezpośredniego oddziaływania, z którym obszary wiejskie są powiązane funkcjonalnie w różnym stopniu. Analizy dotyczące struktury funkcjonalnej dostarczają natomiast informacji o sektorach gospodarki, które odgrywają najważniejszą rolę na badanym obszarze wiejskim, a często także o poziomie rozwoju tego obszaru. Ponadto podejście strukturalne może mieć charakter statyczny lub dynamiczny. W pierwszym przypadku wyznaczone klasy lub typy informują o konkretnym stanie struktury funkcjonalnej. Natomiast w podejściu dynamicznym analizuje się poziom zmienności struktur, dzięki czemu możliwe jest wskazanie kategorii obszarów wiejskich o zróżnicowanym kierunku i tempie rozwoju.

Jednak najwięcej informacji niesie typologia wykorzystująca równocześnie podejście lokalizacyjne i strukturalne, chociaż jej wyniki mogą być trudne do interpretacji ze względu na skomplikowaną procedurę badawczą i liczbę możliwych klas. Założenie kompleksowości opracowania przy zachowaniu możliwie prostej interpretacji jego wyników stanowiło podstawowe założenie dla zaproponowanego sposobu wyznaczania Wiejskich Obszarów Funkcjonalnych. Dlatego szczególnie istotną rolę odgrywa tutaj uogólnienie wyników i przejrzysta charakterystyka wyodrębnionych typów. Wyzwaniem metodycznym takiej klasyfikacji jest jednoczesne uwzględnienie trzech niezależnych wymiarów analizy określających cechy obszaru wiejskiego pod względem jego struktury gospodarczej, lokalizacji i tempa rozwoju. Jednak ostatecznym celem jest nie tylko przyporządkowanie konkretnej klasy do każdej badanej gminy, ale także stworzenie pewnych większych zwartych obszarów funkcjonalnych, homogenicznych pod względem analizowanych kryteriów.

Należy podkreślić, że w zaprezentowanej próbie metodycznej, przy stosunkowo dużym stopniu złożoności całej procedury łączącej wiele metod i podejść badawczych, dzięki konsekwentnie stosowanemu podziałowi przestrzeni wiejskiej na dwie lub trzy klasy w każdym z podejść, uzyskane wyniki cechują się wysokim poziomem aplikacyjności i łatwym odbiorem. Także generalizację przestrzenną wyników typologii funkcjonalnej należy traktować jako walor w tym zakresie. Należy jednak pamiętać, że takie podejście do każdej z przeprowadzonych klasyfikacji znacznie upraszcza rzeczywistość i nie oddaje w pełni stopniowości różnic pomiędzy poszczególnymi obszarami.

O ile założenie jednoczesnej kompleksowości i aplikacyjności opracowania, przy tak nakreślonym ogólnym zarysie przedstawionej metodologii, można uznać za osiągnięty, to niewątpliwie dopracowania wymagają szczegółowe rozwiązania, zwłaszcza w zakresie doboru szczegółowych mierników pod kątem specyfiki każdej z trzech klasyfikacji. Pomimo tego całą podjętą próbę metodyczną należy uznać jako przyczynek do dalszej dyskusji na temat szczegółowych rozwiązań.

Literatura

- Adamowicz M., Zajęc J.**, 2006, *Typologia gmin wiejskich na przykładzie gmin województwa mazowieckiego*, Problemy Zarządzania, 13, 3, s. 203–216.
- Bański J.**, 2009, *Typy obszarów funkcjonalnych w Polsce*, ekspertyza dla MRR, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J.**, 2012, *Delimitacja wiejskich obszarów funkcjonalnych*, opracowanie dla Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, 16 s., maszynopis.
- Bański J.**, 2014, *Współczesne typologie obszarów wiejskich w Polsce – przegląd podejść metodologicznych*, Przegląd Geograficzny, 86, 4, s. 441–470.
- Bański J., Stola W.**, 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 3, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J., Czapiewski K., Mazur M., Śleszyński P.**, 2013, *Wiejskie obszary funkcjonalne – szczegółowe warunki określania obszarów i ich granic*, analiza dla Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, 51 s.
- Chojnicki Z., Czyż T.**, 1992, *Region-regionalizacja-regionalizm*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, 54, 2, s. 1–18.
- Czapiewski K.**, 2010, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*, Studia Obszarów Wiejskich, 22, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Dijkstra L., Ruiz V.**, 2010, *Refinement of the OECD regional typology: Economic Performance of Remote Rural Regions*, DG Regio, European Commission.
- Domalewski J.**, 2002, *Typologia gmin wiejskich pod kątem widzenia sytuacji oświatowej*, [w:] A. Rosner (red.), *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
- Dziwoński K.**, 1967, *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Studium rozwoju pojęć, metod i ich zastosowań*, Prace Geograficzne, 63, IG PAN, PWN, Warszawa.
- Hellwig Z.**, 1968, *Zastosowanie metody taksonomicznej do typologicznego podziału krajów ze względu na poziom ich rozwoju oraz zasoby i strukturę wykwalifikowanych kadr*, Przegląd Statystyczny, XV, 4, s. 307–327.
- Ilnicki D.**, 2002, *Próba określenia zmienności czasowej zjawisk przestrzennych metodami wzorcowymi – przykład metody Hellwiga*, [w:] H. Rogacki (red.), *Możliwości i ograniczenia zastosowań metod badawczych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 185–195.
- Karlqvist A.**, 1975, *Some theoretical aspects of accessibility-based location models*, [w:] A. Karlqvist, L. Lundqvist, F. Snickars (red.), *Dynamic allocation of urban space*, DC Health, Lexington.
- Kołodziejczyk D.**, 1991, *Typologia gmin pod względem stanu infrastruktury społecznej*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa.
- Komornicki T., Śleszyński P.**, 2009, *Typologia obszarów wiejskich pod względem powiązań funkcjonalnych i relacji miasto-wieś*, [w:] J. Bański (red.), *Analiza różnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 16, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 9–37.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, 2012, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Kulikowski R.**, 1981, *Technique of successive quotients to determine agricultural land use orientations*, [w:] Noor Mohammad (red.), *Perspectives of Agricultural Geography*, t. 1, Concept Publishing Company, New Delhi, s. 417–427.
- Kulikowski R.**, 2003, *Syntetyczne metody badań produktywności i towarowości rolnictwa. Zastosowania w badaniach geograficznych w Polsce*, Prace Geograficzne, 187, s. 103–116.

- Młodak A.**, 2009, *Zróżnicowanie kapitału ludzkiego na rynku pracy*, Wiadomości Statystyczne, 9, s. 53–68.
- Molenda-Grysa I.**, 2008, *Typologia gmin województwa świętokrzyskiego pod względem społeczno-gospodarczego poziomu rozwoju*, Zeszyty Naukowe. Seria Rola Informatyki w Naukach Ekonomicznych i Społecznych, 2, 8, SCENO, Kielce, s. 281–291.
- Parysek J.**, 1982, *Modele klasyfikacji w geografii*, Geografia, 31, Wyd. Nauk. UAM, Poznań, *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013*, 2010, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.
- Rakowska J.**, 2013, *Klasyfikacje obszarów – kryteria, definicje, metody delimitacji*, Wydawnictwo Wieś Jutra, Warszawa.
- Rosner A.**, 2008, *Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce*, [w:] *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa, s. 211–227.
- Runge J.**, 2006, *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej: elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*, Podręczniki i Skrypty Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, 59, Wyd. Nauk. UŚ, Katowice.
- Standar A., Średzińska J.**, 2008, *Zróżnicowanie kondycji finansowej gmin województwa wielkopolskiego*, Journal of Agribusiness Rural Development, 10, 4, s. 135–145.
- Stanny M.**, 2013, *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa.
- Stola W.**, 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, Prace Habilitacyjne IGiPZ PAN.
- Śleszyński P.**, 2011, *Podstawy metodologiczne delimitacji i typologii obszarów funkcjonalnych*, Obszary funkcjonalne w systemie planowania przestrzennego, Konferencja MRR i KPZK PAN (materiały konferencyjne), Spała.
- Śleszyński P.**, 2012, *Klasyfikacja gmin województwa mazowieckiego*, Przegląd Geograficzny, 84, 4, s. 559–576.
- Śleszyński P.**, 2013, *Delimitacja Miejskich Obszarów Funkcjonalnych stolic województw*, Przegląd Geograficzny, 85, 2, s. 173–197.
- Śleszyński P.**, 2014, *Dostępność czasowa i jej zastosowania*, Przegląd Geograficzny, 86, 2, s. 171–215..
- Śleszyński P.**, 2012, *Klasyfikacja gmin województwa mazowieckiego*, Przegląd Geograficzny, 84, 4, s. 559–576.
- Ślusarz G.**, 2005, *Studium społeczno-ekonomicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich w świetle zagrożenia marginalizacją na przykładzie województwa podkarpackiego*, Wydawnictwa Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Turystyka wiejska, w tym agroturystyka, jako element zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich*, 2012, raport z badań dla MRiRW, Agrotec Polska Sp. z o.o., IGiPZ PAN, Warszawa
- Typologia obszarów wiejskich w Polsce – materiał do konsultacji*, 2011, GUS, maszynopis.
- Wójcik T.**, 1965, *O problemie klasyfikacji i porządkowania: zagadnienia formalne*, PWN, Warszawa.
- Wróbel A.**, 1965, *Pojęcie regionu ekonomicznego a teoria geografii*, Prace Geograficzne, 48, IG PAN, PWN, Warszawa.

Summary

The objective of the paper is to develop a new approach to delimitation of rural functional areas, simultaneously examining various criteria for their classification. Delimitation of rural functional areas was conducted basing on the so-called 'virtual' areal region concept. The level of detail considered is municipality. At the first stage, a subset of municipalities was selected, acknowledged as rural areas in accordance with assumed criteria. Subsequently, basing on the empirical data analysis, certain municipalities were identified that are relatively homogenous regarding transport accessibility, development dynamics as well as internal economic structure. In each of the three dimensions of analysis specified, two or three categories of municipalities were distinguished. The results of these three classifications enabled the delimitation of 12 functional types of rural areas composing different combinations of possible classes regarding three dimensions of analysis. Finally, obtained spatial structure was generalized to delimitate relatively homogenous and compact functional areas. The results of the applied procedure and their particular stages were presented on the maps.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2015, tom 37, s. 37–50

<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.37.2>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptg.pan.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

KONCEPCJE BADAŃ FUNKCJONALNYCH WSI I ICH ZWIĄZEK Z PLANOWANIEM ROZWOJU

CONCEPTS OF RURAL FUNCTIONAL STUDIES AND THEIR RELATION TO DEVELOPMENT PLANNING

Marcin WÓJCIK

Uniwersytet Łódzki
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
ul. Kopcińskiego 31, 90-232 Łódź
marwoj@geo.uni.lodz.pl

Zarys treści: W badaniach prowadzonych w obrębie paradygmatu scjentystycznego geografii społeczno-ekonomicznej modele pojęciowe opierały się przede wszystkim na interpretacji rzeczywistości w kategoriach funkcji i struktury funkcjonalnej (funkcjonalno-strukturalnych). Funkcjonalne modele pojęciowe i odpowiadające im programy badań koncentrowały się na koncepcji (idei) wyjaśniania rzeczywistości oraz ich rozwoju w kontekście rozwiązywania problemów badawczych. Funkcjonalizm w badaniach przestrzennych (głównie geografia ekonomiczna i gospodarka przestrzenna) był najważniejszym nurtem identyfikacji i interpretacji zjawisk społeczno-gospodarczych. Zredukowanie rzeczywistości społeczno-gospodarczej głównie do sfery zagospodarowania przestrzennego i przyjęcie metod badań funkcjonalnych uwydatniało te właściwości struktury, które podkreślały systemową spójność (harmonia i ład przestrzenny). W koncepcjach rozwoju wiejskiej przestrzeni (planowanie funkcjonalne) natomiast w małym stopniu podkreśla się wewnętrzne sprzeczności, które są źródłem konfliktów i napięć o charakterze społecznym.

Słowa kluczowe: wiejska przestrzeń, koncepcje, funkcjonalizm, planowanie, Polska.

Wprowadzenie

Przyrost wiedzy, pogłębiająca się specjalizacja oraz dezintegracja środowiska naukowego geografów sprawia, że refleksja nad podstawami teoretycznymi i metodologicznymi dziedziny jest rzadko podejmowana. Prowadzi to nieuchronnie do zaniku tożsamości naukowej geografii i braku całościowego oglądu jej struktury i wewnętrznych relacji.

Myślenie teoretyczne ma na celu nie tylko wypracowanie określonych koncepcji, programów i procedur badawczych, ale w dużej mierze dotyczy prób rekonstrukcji założeń *ex post*, co oznacza, że zawiera w sobie pierwiastek refleksji historycznej. K. Rembowska (1998) uważa, że w każdej teorii można wyróżnić co najmniej trzy poziomy:

- ogólna orientacja teoretyczno-metodologiczna, tzn. zespół fundamentalnych założeń na temat charakteru rzeczywistości (tezy ontologiczne),

- model pojęciowy, czyli zespół powiązanych kategorii analitycznych,
- koncepcja empiryczna, tzn. zbiór twierdzeń o zależnościach pomiędzy zmiennymi obserwowanych zjawisk.

Rekonstrukcja koncepcji teoretycznych powinna zawierać te poziomy z możliwie najbardziej pogłębioną refleksją odnoszącą się do wizji (obrazu) rzeczywistości, jaka wyłania się z określonych idei naukowych. Podejście takie wynika w dużej mierze z poszerzenia analitycznych nurtów filozofii nauki m.in. o orientację socjologiczno-historyczną, gdzie rozważania nad nauką prowadzone są w kontekście społecznym i kulturowym. Uwagę kieruje się tu w większym stopniu na uwarunkowania zewnętrzne (Chojnicki 2000, s. 111). Orientacja socjologiczno-historyczna (historyczny relatywizm) jest zbiorem różnych stanowisk, które łączy pogląd o historycznym charakterze modeli metodologicznych nauki (Chojnicki 2000, s. 40). Determinanty rozwojowe wiedzy sytuowane są w otoczeniu kulturowym i społecznym nauki. Teksty naukowe, zwłaszcza nauk społecznych, są swoistym odbiciem idei społecznych, a co za tym idzie, wyrażają stosunek badacza do formowanych w danym okresie wizji rozwoju społecznego i różnych funkcji nauki, które ją realizują.

Celem opracowania jest próba określenia (wydzielenia) koncepcji badań wsi w geografii i dziedzinach ściśle z nią powiązanych (np. gospodarka przestrzenna), których założenia teoretyczno-metodologiczne odnosiły się do funkcjonalizmu, niezależnie od sposobu ich wyrażenia, tj. *explicite* lub *implicite*. W analizie prac naukowych brano również pod uwagę związek badań naukowych z celami praktycznymi, które odnosiły się przede wszystkim do ich zastosowania w planistyce.

W pierwszej części pracy określono podstawy funkcjonalizmu jako prądu myślowego w naukach społecznych oraz jego specyfikę w geografii, gdzie odgrywał przez długi czas wiodącą rolę w konstrukcji programów badawczych. Na tym tle dokonano następnie przeglądu czterech programów badań wsi (przestrzeni wiejskiej), w których autorzy odnosili się (odnoszą się) do modeli pojęciowych funkcji i struktury funkcjonalnej¹.

Wpływ funkcjonalizmu na badania wsi w geografii społeczno-ekonomicznej

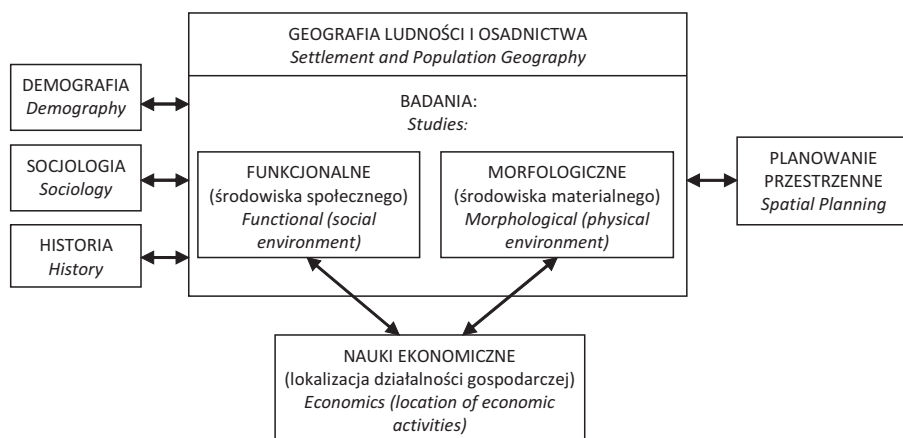
Funkcjonalizm, zwany również strukturalnym funkcjonalizmem (por. Szacki 1983, s. 784), miał silny związek z pozytywizmem w naukach społecznych, co znalazło wyraz w pierwszych socjologicznych pracach o związkach biologii i socjologii autorstwa A. Comte (Turner 2004, s. 10). Naturalistyczne założenia funkcjonalizmu zostały sformułowane w pracach H. Spencera, który przyjmując metaforę organizmu w wyjaśnianiu zjawisk społecznych, wprowadził pojęcie funkcji organu jako roli pewnej części w podtrzymaniu życia całości systemu (Turner 2004, s. 11). Istotną kwestią dla rozwoju myśli funkcjonalistycznej była interpretacja „społecznej całości”. Postrzeganie społeczeństwa w kategoriach całości pozwoliło w efekcie wypracować abstrakcyjny wzorzec teoretyczno-metodologiczny, który wyzwolił z czasem socjologię i inne nauki społeczne z wpływów organicyzmu oraz okazał się niezwykle pojemny dla rozmaitych studiów nad formami życia społecznego (Szacki 1983, s. 783).

Funkcjonalizm podkreślał zatem rolę relacji w podtrzymywaniu spójności systemu. Funkcje elementów w systemie (strukturze) określają prawidłowe funkcjonowanie cało-

¹ W części opracowania wykorzystano fragmenty monografii *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych* (Wójcik 2012).

ści. J. Szczepański (1972) za naczelną zasadę funkcjonalizmu uważał tezę o wewnętrznej współzależności elementów składowych. Elementy składowe są sobie wzajemnie podporządkowane. Zmiana właściwości jednej części pociąga za sobą zmianę pozostałych. Społeczeństwo nie jest zwykłym układem elementów, lecz złożoną strukturą, tzn. „układem powiązanim według prawidłowości”. Atrakcyjność wzorca funkcjonalnego w naukach społecznych wynikała z przyjęcia stosunkowo prostego modelu badań społeczeństwa (system składający się z wielu warunkujących się podsystemów). Funkcjonalny strukturalizm zwracał uwagę przede wszystkim na współpracę elementów (harmonię). Przedmiotem zainteresowania socjologów były uwarunkowania funkcjonalne (systemowe), które muszą być spełnione, aby równowaga w systemie społecznym mogła być zachowana (Turowski 2000, s. 55). Strukturę społeczną budują zatem nie tylko elementy, ale również relacje, które utrzymują system w równowadze, spójności oraz eliminują wewnętrzne konflikty i dysharmonię. Swoistość teorii funkcjonalnej w zakresie badania relacji polegała na określeniu roli (funkcji) relacji pomiędzy elementami w utrzymywaniu systemowej całości.

Funkcjonalizm był inspirujący dla wielu dziedzin badań społeczno-ekonomicznych, w tym również dla geografii człowieka. W polskiej geografii (po II wojnie światowej) jego popularność wiązała się z określeniem praktycznych celów badań, zwłaszcza w odniesieniu do planowania przestrzennego i regionalnego w warunkach gospodarki socjalistycznej. Strategia rozwoju badań geograficzno-ekonomicznych polegała m.in. na realizacji zapotrzebowania instytucji krajowych, regionalnych na prace o charakterze planistycznym (Maik 1992). Stąd też w obrębie paradygmatu scjentyistycznego wzrosła ranga funkcji praktycznych (technicznych) geografii, a tym samym wytworzył się związek pomiędzy działalnością naukową a decydentami rozwoju społeczno-gospodarczego. Podstawowy problem realizacji celów pragmatycznych polegał na przyjęciu w wyjaśnieniu przemian społeczno-gospodarczych i budowie modeli rozwoju orientacji funkcjonalistycznej (funkcjonalno-strukturalnej). Koncentracja na funkcjach gospodarczych i wiara, że przemiany ekonomiczne będą stymulowały zmiany społeczne (zmianę struktury społecznej), powodowały, że zestaw istotnych problemów badawczych redukowano najczęściej do sfery gospodarczej (przestrzenno-ekonomicznej).

Ryc. 1. Schemat specyfiki badań geografii osadnictwa K. Dziewońskiego
Scheme of the settlement geography studies specificity by K. Dziewoński
Źródło/Source: Dziewoński (1990).

Funkcje (struktura funkcjonalna) układów terytorialno-osadniczych były zredukowanym do wybranych elementów substytutem społeczeństwa oraz relacji zachodzących w jego obrębie (por. rys. 1.). W ten sposób rzeczywistość społeczną można było przedstawić jako harmonijnie działający system, a ewentualne konflikty interpretowano jako konflikt funkcji, a nie konflikt społeczny.

W badaniach prowadzonych w obrębie paradygmatu scjentyistycznego modele pojęciowe opierały się przede wszystkim na interpretacji rzeczywistości w kategoriach funkcji i struktury funkcjonalnej (funkcjonalno-strukturalnych). Działalność naukowa miała złożony charakter. Z jednej strony funkcjonalne modele pojęciowe i odpowiadające im programy badań koncentrowały się na koncepcji (idei) wyjaśniania rzeczywistości oraz ich rozwoju w kontekście rozwiązywania problemów badawczych. Z drugiej strony wymóg aplikacyjności badań prowadził do rozwoju funkcji praktycznych względem określonego systemu społeczno-politycznego, co niewątpliwie wpływało zwrotnie na utrwalanie określonego naukowego wzorca wyjaśniania (pozytywizm).

Powszechność zastosowania pojęć „funkcja” i „struktura funkcjonalna” jest tak ogromna, że bez przyjęcia pewnego systemu klasyfikacji podejść funkcjonalnych trudno rozpocząć porządkowanie, a następnie ich krytyczną rekonstrukcję. W geografii społeczno-ekonomicznej, a zwłaszcza geografii osadnictwa, pojęcie funkcji jest niejednoznaczne. A. Suliborski (2010, s. 61–74) podaje sześć najważniejszych kategorii rozumienia funkcji:

- refleksja poznawcza (metafora),
- rodzaj działalności mieszkańców (społeczno-zawodowa),
- cecha przedmiotu lub miejsca,
- rodzaj miejsc pracy w mieście,
- skupisko miejsc pracy lub zamieszkania,
- relacja w strukturze.

Studia nad funkcjami i strukturą funkcjonalną wsi charakteryzują się dualizmem przedmiotowym. Były one podejmowane zarówno przez geografów osadnictwa, jak i geografów rolnictwa (obszarów wiejskich). Specyfika podejść tych subdyscyplin geograficznych do przedmiotu badań (funkcji wsi) wynika z odmiennych podstaw metodologicznych i, w konsekwencji, również różnych metod badań (por. Wójcik 2012). W geografii osadnictwa wiejskiego wiele koncepcji funkcjonalnych wykorzystywało modele badań wypracowane w geografii miast. Od końca lat 70. XX w. funkcje i strukturę funkcjonalną miast interpretowano zgodnie z założeniami teorii systemów, czyli we wzorcu fizykalistycznym (por. Jędrzejczyk 1989). Rozwój badań funkcjonalnych osiedli wiejskich był w dużej mierze pochodną ujęć wypracowanych w geografii miast, głównie w aspekcie metodyki badań. Geografia osadnictwa wiejskiego, naśladując pewne sposoby identyfikacji i interpretacji funkcji, miała relatywnie większą refleksję teoretyczną niż geografia rolnictwa. Podstawowa różnica pomiędzy ujęciem geograficzno-osadniczym i geograficzno-rolniczym polega na wielkości udziału składnika teoretycznego w programowaniu i interpretacji badań funkcjonalnych. Geografia osadnictwa charakteryzowała się ujęciem analityczno-teoretycznym, tzn. badania empiryczne umocowane były w teorii układów osadniczych (zbiorów, zespołów i systemów osadniczych). Geografia rolnictwa (później geografia obszarów wiejskich) przyjmowała model analityczno-narzędziowy, tzn. na pierwszy plan wysuwał się cel poszukiwania odpowiedniej metody opisu pewnych właściwości badanych obiektów oraz określenie statystycznego związku pomiędzy cechami.

W przypadku badań geograficzno-osadniczych funkcja pojmowana jest w kategoriach roli elementu (głównie roli ekonomicznej) w pewnej całości (por. Suliborski 2001, s. 46). Całościami są określone formy układu osadniczego, np. zbiór, zespół, kompleks, system (por. Jędrzejczyk 1989, s. 117). W przypadku badań geograficzno-rolniczych funkcja jest pewną właściwością (cechą) lub zespołem właściwości (cech), których relacje są identyfikowane w kategoriach współwystępowania oraz współzmienności. Układ typowych relacji pomiędzy cechami (właściwościami) tworzy pewną abstrakcyjną całość (ograniczoną do tych właściwości), tzn. typ struktury (użytkowania ziemi, rolnictwa, wielofunkcyjnej).

Wiejska przestrzeń a koncepcja typologii przestrzennej rolnictwa

Wizje rozwoju obszarów wiejskich w Polsce były ściśle związane z przyjętą w danym okresie ideologią rozwoju społeczno-gospodarczego. W pierwszym okresie badania nad przestrzennym zróżnicowaniem rozwoju obszarów wiejskich prowadzono głównie w obrębie geografii ekonomicznej, zwłaszcza w geografii rolnictwa (po II wojnie światowej). Utylitarny charakter tych opracowań wynikał przede wszystkim z rozwoju funkcji praktycznych dyscypliny, a tym samym rozwoju relacji budowanych pomiędzy geografiami ekonomiczną a planowaniem przestrzennym i regionalnym oraz różnymi branżami ekonomii (ekonomika rolnictwa, ekonomika regionu, gospodarka żywnościowa). Funkcją badań naukowych było współtworzenie planów modernizacji struktur gospodarczych w modelu centralnego planowania. W tym kontekście naczelnym zadaniem geografii rolnictwa była typologia użytkowania ziemi, a następnie typologia rolnictwa. Praktyczny aspekt tego zagadnienia polegał na uzasadnieniu zmian w użytkowaniu ziemi rosnącym zapotrzebowaniem na żywność na skutek rozwoju demograficznego (Kostrowicki 1957, s. 10). Pragmatyzm geografii rolnictwa odzwierciedlał się w definicji zaproponowanej przez J. Tobjasza (1957, s. 67): „Geografia rolnictwa zajmuje się wykorzystaniem środowiska geograficznego przez rolnictwo w różnych krajach i regionach. Zajmuje się strukturą społeczno-gospodarczą w rolnictwie i przy określonym poziomie sił wytwórczych wskazuje na istniejącą i pożądaną produkcję rolniczą, uwzględniając zapotrzebowanie społeczne, cechy środowiska geograficznego oraz społeczne koszty produkcji rolniczej”.

Identyfikacja przestrzennych typów gospodarki rolnej obejmowała szereg zadań, które miały służyć przede wszystkim opracowywanym wówczas pierwszym dużym, scentralizowanym planom rozwoju rolnictwa i zagospodarowania obszarów wiejskich (Kostrowicki 1957). Geografia rolnictwa włączyła się w tym czasie do planu modernizacji struktur rolnictwa zgodnie z wytycznymi gospodarki socjalistycznej. Do najważniejszych jej celów zaliczono m.in. wyróżnienie obszarów modelowych rozwoju rolnictwa (optymalnych) oraz problemowych. Typologia rolnictwa była metodą określania prawidłowości rozwojowych w rolnictwie, a jej praktycznym celem poszukiwanie wzorcowych modeli rozwoju działalności rolniczej oraz przypisanie ich do określonych całości terytorialnych (regionów i subregionów).

Wiejska przestrzeń a typologia funkcjonalna osadnictwa wiejskiego

Początki prac nad typologią funkcjonalną osiedli wiązały się z diagnozą sytuacji i planem rozwoju małych miast oraz ich wiejskiego zaplecza. Zagadnienie aktywizacji małych miast podniesiono po prawie 10 latach od zakończenia II wojny światowej. W połowie lat 50. XX w. zauważono, że wiele małych ośrodków miejskich obumiera funkcjonalnie i demograficznie, pomimo różnych zabiegów państwa dążących do uspołecznienia handlu i rzemiosła. Ubytek ludności w miasteczkach był następstwem nie tylko strat spowodowanych działaniami wojennymi i okupacji hitlerowskiej wobec ludności polskiej, ale również skutkiem wymordowania ludności żydowskiej, której zajęcia pobudzały rozwój handlu i rzemiosła.

W projekcie aktywizacji ośrodków lokalnych wyraźnie przewijała się myśl dotycząca modernizacji polskiej wsi i rolnictwa przez uspołecznienie środków produkcji. Została ona pogłębiona w niektórych pracach dotyczących reorganizacji sieci osadnictwa wiejskiego. Jednym z narzędzi oddziaływania na rolnictwo w okresie gospodarki socjalistycznej (w większości indywidualne i rodzinne) było planowanie gospodarcze, w tym również przestrzenne. Jego efekty, związane z tworzeniem nowej siatki powiązań funkcjonalnych, miały przyczynić się do wprowadzenia funkcji kontrolnych państwa do lokalnych układów społeczno-gospodarczych. Planistyczne cele zawarte były m.in. w opracowaniu M. Chilczuka (1963). Autor przeciwstawił nowy wzorzec planowania obszarów wiejskich tradycyjnemu układowi wiejskiej sieci, który wykształcił się w okresie feudalnym i kapitalistycznym w XIX i na początku XX w. Celem prowadzonych badań inwentaryzacyjnych sieci osadnictwa wiejskiego byłoby: „(...) wypracowanie takiego modelu, który nie tylko nie wpłynąłby ujemnie na bieżącą produkcję rolną indywidualnych gospodarstw chłopskich i na warunki bytowe ludności, ale który by je nawet modernizował, a jednocześnie stanowiłby przesłankę dla przyszłej gospodarki uspołecznionej” (Chilczuk 1963, s. 124). W opracowaniu tym wyróżniał się m.in. polityczny kontekst procesu planowania socjalistycznego w Polsce. Rolą nauk społecznych było wspomaganie planowania przestrzennego i nowej organizacji układów osadniczych dostosowanej do centralistycznej polityki społeczno-gospodarczej. Wobec braku możliwości całkowitego uspołecznienia rolnictwa (opór rolników), państwo socjalistyczne musiało zorganizować, opierając się na ośrodkach lokalnych, system kontroli produkcji i zbytu żywności, która do lat 70. XX w. podlegała rygorowi dostaw obowiązkowych przez indywidualnych rolników. Na takim tle pojawiła się potrzeba dokładnej inwentaryzacji lokalnych ośrodków w zakresie instytucji i urzędów wiążących je z rolniczym zapleczem. Ingerencja w wiejskie układy osadnicze była dla wielu wsi zmianą w układzie ciężarów funkcjonalnych. Wprowadzenie gminy miejsko-wiejskiej lub umiejscowienie siedziby gminy w mieście miało związać ściślej zaplecze małych miast z ośrodkiem lokalnym. Można to uznać za przykład wymuszania ciężarów wsi do odpowiednich ośrodków za pomocą manipulacji podziałem administracyjnym.

Pomysły przekształceń sieci osadnictwa wiejskiego dostosowane do uspołecznionych form rolnictwa wychodziły przede wszystkim ze środowiska planistów (por. Tkocz 1998). Opór indywidualnego rolnictwa spowodował, że przebudowę wiejskiej sieci osadniczej w pierwszej kolejności planowano na terenach oddziaływania dużych inwestycji przemysłowych. S. Golachowski (1971, s. 55–56) twierdził, że w polskich warunkach, zamiast poszukiwać uniwersalnej formy osiedli polifunkcyjnych, należało oprzeć się na koncepcji zespołów osadniczych, gdzie rozproszone jednostki spełniałyby podobne funkcje, umoż-

liwiając duży wybór miejsc pracy i usług. Taką perspektywę tzw. agromiast i ich różnych typów zarysował J. Tkocz (por. np. 1971, 1980). Autor twierdził, że agromiasta są pożądaną formą koncentracji terenów zainwestowanych, instytucji i urzędów na obszarach rolniczych. Konceptja ta wiązała się również z planem przebudowy polskiej wsi pod wpływem procesu uspołeczniania ziemi. Zakładano, że uspołecznione formy własności ziemi będą przeważać w gospodarce rolnej, co wymusi jednocześnie zmianę organizacji sieci osadnictwa wiejskiego. Plany te miały doprowadzić do eliminacji własności prywatnej w rolnictwie polskim, a w konsekwencji likwidacji (destrukcji) wsi jako historycznej, kulturowej, społecznej i przestrzennej formy życia ludności. W programie tym odbijały się różne elementy polityki władz komunistycznych, takie jak uspołecznienie własności, centralizm nakazowo-rozdzielczy, wyrównanie dysproporcji w warunkach życia przez preferowanie działalności produkcyjnych w masowej formie. Modernizacja wsi miała polegać na przyjęciu kierunkowej polityki, a jednym z jej aspektów były przemiany przestrzenne prowadzące do powstania rolniczych kombinatów produkcji rolnej oraz integracji lokalnych sieci osadniczych wokół uspołecznionych funkcji handlowych, mieszkalnictwa itd. (Tkocz 1971, 1980).

Wiejska przestrzeń a konceptja rozwoju wielofunkcyjnego

Modernizacyjny charakter miała w swych założeniach również konceptja obszaru wiejskiego jako przestrzeni wielofunkcyjnej. Badania prowadzone w ramach tej konceptji miały przede wszystkim cele pragmatyczne, którym towarzyszyły dążenia do opracowania procedur delimitacyjnych i typologicznych w zakrojonych na szeroką skalę pracach nad nową konceptją zagospodarowania przestrzennego kraju. Wstępnym celem w zakresie planowania rozwoju obszarów wiejskich była zatem identyfikacja funkcji zarówno w zakresie badań ich struktury, jak i dynamiki zmian. Konceptja wielofunkcyjnego obszaru wiejskiego jest często wykorzystywana jako podstawa teoretyczna w opracowaniach planistycznych lub diagnostycznych wykonywanych na zlecenie instytucji programowania rozwoju wsi (por. np. Bański 2009, Bański i in. 2009).

Konceptja rozwoju wielofunkcyjnego łączyła się w dużej mierze ze studiami nad urbanizacją (por. Czarnecki 2009). Interpretacja przemian społeczno-gospodarczych wsi w kontekście procesów urbanizacji ma już długą tradycję badań. Niezależnie od oceny zasadności terminu „urbanizacja wsi” (por. Kostrowicki 1976, Rykiel 1977) ten sposób opisu i interpretacji przemian jest jedną z kluczowych konceptji badań wiejskich obszarów funkcjonalnych. Celem takich studiów było najczęściej określenie obszarów o odpowiednim poziomie zurbanizowania wsi.

W polskich studiach geograficznych oryginalną w dużej mierze konceptją badań urbanizacji wsi przedstawił S. Golachowski w opracowaniu dotyczącym semiurbanizacji wiejskich osiedli. Jego zdaniem w zakresie merytorycznym semiurbanizacji lokują się takie przemiany społeczno-gospodarcze i morfologiczne wsi, które niekoniecznie prowadzą do całkowitej urbanizacji w sensie włączenia terenów wiejskich w granice administracyjne miast lub ich przeobrażenia w rozwinięte miasto (Golachowski 1966, s. 45). Konceptją urbanizacji wsi łącono z rozwojem procesu industrializacji regionu miejskiego. Była ona postrzegana jako typ rozwoju zależnego, wymuszonego w dużej mierze przez ograniczenia meldunkowe w mieście (Rakowski 1975). Interpretacja urbanizacji, jako powszechnego procesu

przemian społeczno-gospodarczych, w tym również obszarów wiejskich, budziła wiele kontrowersji. A. Prochownik (1975) rozróżniała procesy i efekty przemian zachodzących na wsi, na te, które łączą się z urbanizacją w ścisłym znaczeniu, oraz te, wynikające z innych uwarunkowań, np. modernizacji rolnictwa. Argumentowano, że szerszym pojęciem jest „deruralizacja”, bo odnosi się do zespołu zjawisk, które są przejawem zaniku tradycyjnej wsi. W obrębie studiów nad deruralizacją wykonano wiele prac w zakresie depopulacji. Problem wyludniania się wsi w wielu regionach Polski znajdował się na pograniczu badań geografów wsi oraz geografów ludności. Studia te łączyły się również z koncepcją obszaru problemowego, a ubytek ludności był rozważany w kategoriach zagrożeń dla struktur gospodarczych i osadniczych (por. Stasiak 1980, 1983, Eberhardt 1989).

Koncepcja rozwoju wielofunkcyjnego dała początek wielu rozważaniom dotyczącym modernizacji oraz przekształceń społeczno-gospodarczych wsi. Badania te mają dychotomiczny charakter (por. Kamińska i Heffner 2011), tzn. dużą wagę przywiązuje się do sporządzenia diagnozy i określenia czynników zmiany obszarów problemowych lub obszarów sukcesu gospodarczego (progresywnych). W pierwszym okresie transformacji, przed wejściem Polski do Unii Europejskiej, koncentrowano się przede wszystkim na obszarach problemowych. Koncepcja wiejskiego obszaru problemowego została obszernie przedstawiona w opracowaniu J. Bańskiego (np. 1999), choć pierwsze próby określenia jego cech z geograficznego punktu widzenia podejmowali: J. Falkowski (1990), R. Kulikowski (1992) i E. Skawińska (1993). Koncepcja obszaru problemowego najczęściej wychodziła z analizy relacji pomiędzy ilościowo określonymi funkcjami w układzie przestrzennym. Głównym celem badań była delimitacja obszarów problemowych na bazie materiału statystycznego ujętego w postaci wyselekcjonowanych cech. Według R. Kulikowskiego (1992) problem obszaru rolniczego jest pochodną bądź porównania poziomu rozwoju rolnictwa jednego obszaru z innymi otaczającymi (problem wzorca), bądź konfliktu funkcji, gdzie jedna z działalności rozwija się kosztem innych (problem wadliwej struktury).

Podobny charakter pod względem koncepcyjnym mają prace odnoszące się do identyfikacji tzw. czynników sukcesu wsi (Czapiewski 2010). Autorzy poszukują tu prawidłowości rozwojowych, które decydują głównie o wzroście gospodarczym identyfikowanym za pomocą zmiennych opisujących m.in. procesy zwiększania zatrudnienia poza rolnictwem, liczby firm, inwestycji, ruchu budowlanego, dochodów, modernizacji rolnictwa, poziomu ludności z wyższym wykształceniem lub pożądanymi dla rozwoju wsi kwalifikacjami mieszkańców (por. Głębocki i Kaczmarek 2005, Bański 2008). Po wejściu Polski do Unii Europejskiej badania nad modernizacją wsi, zwłaszcza rolnictwa, były wykonywane w kontekście przestrzennego zróżnicowania absorpcji funduszy strukturalnych (por. Rudnicki 2010, Kacprzak i Kołodziejczak 2010).

Problem modernizacji wiejskiej przestrzeni odnosi się w istocie do poszukiwania odpowiedniego układu funkcji dla obszarów, które mają zagwarantować ekonomiczny wzrost i poprawę warunków życia ludności. Dywersyfikacja struktury ekonomicznej obszarów wiejskich ma ścisły związek z rozwojem miast. Koncepcje urbanizacji wsi zmierzały w większości przypadków do ukazania jej jako wszechogarniającego procesu zmian, który wypiera stare struktury. Idee urbanizacji negowała w dużej mierze wiejskość w rozumieniu pewnej tradycji kulturowej, poczucia tożsamości, odmienności społeczno-kulturowej, gospodarczej i krajobrazowej. Pod pozorami potrzeby modernizacji struktur wsi zbudowano koncepcję imitacji miasta, nieprzystającą najczęściej do tradycji kształtowania wiejskiego krajobrazu, funkcji gospodarczych itd.

Tabela 1. Charakterystyka typów funkcjonalnych obszarów wiejskich

Funkcjonalne obszary wiejskie uczestniczące w procesach rozwojowych	Funkcjonalne obszary wiejskie wymagające wsparcia procesów rozwojowych
Położone w zasięgu silnego oddziaływania ośrodków miejskich	Oddalone od głównych ośrodków miejskich kraju
Specjalizacja w zakresie funkcji pozarolniczych zintegrowanych z ośrodkiem miejskim	Słaby rozwój sieci miejskiej lub degradacja ośrodków lokalnych
Dojazdy do pracy w mieście	Dominacja zatrudnienia w rolnictwie oraz usługach publicznych
Dobry dostęp do usług publicznych	Wrażliwość na kryzys z uwagi na niską dywersyfikację funkcji ekonomicznych
Dobra dostępność komunikacyjna do miasta	Problemy demograficzne i społeczne (starzenie się społeczeństwa, bezrobocie, depopulacja)
Bliska strefa zaplecza rolniczego	Słaba dostępność do usług publicznych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Konceptja...* 2012, s. 178–191.

Wiejska przestrzeń a koncepcja spójności terytorialnej

Obszary wiejskie w koncepcjach zagospodarowania przestrzennego i strategiach rozwoju (krajowa, regionalna) są postrzegane jako przestrzeń zróżnicowana. Zróżnicowanie to przedstawiane jest przede wszystkim w kategoriach funkcjonalnych i poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego. Plany rozwoju zakładają, że mieszkańcy wsi, podobnie jak osoby zamieszkujące tereny zurbanizowane, powinni mieć możliwość uczestnictwa w procesach rozwojowych oraz dostęp do usług publicznych. W przypadku obszarów wiejskich ich spójność terytorialna oraz spójność funkcjonalna z miastami powinna, zdaniem autorów koncepcji przemian, wynikać ze zmian struktury funkcjonalnej, głównie związanych z rozwojem wielofunkcyjnym (*Konceptja...* 2012, s. 45; *Strategia...* 2011, s. 7).

Nowa typologia obszarów funkcjonalnych jest m.in. skutkiem oddziaływania zintegrowanego podejścia terytorialnego (*integrated territorial approach*), którego cechą jest m.in. wykorzystanie endogenicznych potencjałów na obszarach (terytoriach) określonych funkcjonalnie (*Konceptja...* 2012, s. 178). Stąd też nie wszystkie obszary wiejskie wydzielone wg kryterium formalnego (administracyjnego) będą zaliczane do funkcjonalnych obszarów wiejskich. *Konceptja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030* (2012) określa dwa typy funkcjonalnych obszarów wiejskich:

- położone w sąsiedztwie dużych miast, tym samym uczestniczące w procesach rozwojowych (modernizacja),
- położone peryferyjnie względem dużych ośrodków miejskich, tym samym wymagające wsparcia procesów rozwojowych (por. tab. 1).

Podejście do spójności terytorialnej ma dualny charakter. Z jednej strony wynika ono z relacji miasto–wieś, a tym samym funkcjonalnego podporządkowania obszaru wiejskiego (rozwój zależny wsi). Drugi rodzaj spójności dotyczy obszarów zmarginalizowanych i oznacza w tym przypadku integrację obszarów wiejskich oraz ich związków z ośrodkami lokalnymi (małe miasta) na bazie funkcji endogenicznych (dzienny cykl lokalny). Z tego punktu widzenia

przestrzeń intensywniej modernizacji wsi będą tereny wiejskie w otoczeniu dużych miast. Charakteryzować je będzie dywersyfikacja bazy funkcjonalnej oraz struktury społecznej.

Interesującym zagadnieniem w *Koncepcji* (2012, s. 46–47) jest lokalny wymiar planowania terytorialnego obszarów wiejskich, który odnosi się do integracji podsystemu osadnictwa wiejskiego z siecią ośrodków powiatowych. Polityka spójności terytorialnej w tym zakresie ma przyczynić się do poprawy dostępu do usług publicznych, przy jednoczesnym wzroście ich liczby i jakości w ośrodkach lokalnych. Małe i średnie ośrodki miejskie (lokalne i subregionalne) powinny natomiast generować miejsca pracy wobec zmniejszającej się roli rolnictwa jako dostarczyciela zatrudnienia na wsi. Poprawa jakości lokalnych rynków pracy będzie z pewnością jednym z najtrudniejszych wyzwań dla wzrostu poziomu życia na wsi oraz zapobiegania degradacji funkcjonalnej obszarów peryferyjnych. Brak w przyszłości impulsów rozwojowych dla wzmacniania lokalnych potencjałów na obszarach wiejskich położonych w większej odległości od miast może prowadzić do wzmacniania stref podmiejskich dużych ośrodków nie tylko w efekcie migracji ludności z miast, ale także przyczynić się do regionalnych przesunięć na linii peryferia regionu – wsie w obrębie funkcjonalnych regionów miejskich.

Podsumowanie

Przegląd wybranych koncepcji przemian przestrzeni wiejskiej ukazał, że wykorzystuje się w nich założenia metodologii funkcjonalnej, choć w różnych jej odmianach. Funkcjonalizm w badaniach przestrzenno-ekonomicznych (głównie geografia ekonomiczna i gospodarka przestrzenna) był najważniejszym nurtem identyfikacji i interpretacji zjawisk społeczno-gospodarczych (Wójcik 2009, 2012). Biorąc pod uwagę popularność funkcjonalizmu jako systemu wyjaśniającego rzeczywistość oraz liczbę prac, które powstały w jego różnych nurtach, był to kierunek, który w ramach paradygmatu pozytywistycznego charakteryzował się wieloma zaletami (por. Sztompka 1971). W. Maik (1992, s. 238) uważa, że trudno przesądzić, czy nowe modele (np. dialektyczne) trafniej wyjaśniają mechanizm kształtowania się przestrzeni. Nie podejmowały one problemów, które stoją współcześnie w centrum uwagi społeczeństwa, natomiast z pewnością dobrze ukazują pewne aspekty zjawisk, którymi interesują się geografowie, ekonomiści regionalni, np. kształtowanie się sieci (systemów) osadniczych, różnicowanie się struktur funkcjonalno-przestrzennych itp., zwłaszcza w związku z praktycznym wykorzystaniem tej wiedzy.

Funkcjonalizm preferuje wyjaśnienia teleologiczne, tzn. koncentruje się na skutkach przekształceń struktury. Określanie prawidłowości odbywało się na podstawie stosowania metody porównawczej. Wskazywano w ten sposób pewne wzorcowe (pożądane) typy struktury funkcjonalnej oraz te, które w jakiś sposób się od nich różnią. Zastosowanie typologii funkcjonalnej (osiedli, obszarów) było związane z realizacją jednego z najważniejszych celów badań i planowania przestrzennego, tzn. identyfikacji systemowych całości na różnych poziomach organizacji terytorialnej. Zredukowanie rzeczywistości społeczno-gospodarczej głównie do sfery zagospodarowania przestrzennego i przyjęcie metod badań funkcjonalnych (głównie ekonomicznych) uwydatniało zawsze te właściwości struktury, które podkreślały systemową spójność (harmonia i ład przestrzenny). W koncepcjach tych natomiast w małym stopniu podkreśla się wewnętrzne sprzeczności, które są źródłem konfliktów i napięć o charakterze społecznym i ekonomicznym.

Literatura

- Bański J.**, 1999, *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*, Prace Geograficzne, 172, IGiPZ PAN, Wydawnictwo Continuo, Wrocław.
- Bański J.**, 2008, *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego*, Studia Obszarów Wiejskich, 14, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J.** (red.), 2009, *Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 16, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J., Bednarek-Szczepeńska M., Czapiewski K.**, 2009, *Miejsce obszarów wiejskich w aktualnych strategiach rozwoju województw – kierunki i cele rozwoju a rzeczywistość*, Studia Obszarów Wiejskich, 19, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Chilczuk M.**, 1963, *Sieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi w Polsce*, Prace Geograficzne, 45, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Chojnicki Z.**, 2000, *Filozofia nauki. Orientacje, koncepcje, krytyki*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Czapiewski K.**, 2010, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*, Studia Obszarów Wiejskich, 22, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Czarnecki A.**, 2009, *Rola urbanizacji w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Warszawa.
- Dziewoński K.**, 1990, *Geografia osadnictwa i ludności w Polsce (1945–1989). Mechanizmy rozwoju*, [w:] K. Dziewoński (red.), *Koncepcje i metody badawcze w dziedziny osadnictwa*, Prace Geograficzne, 154, IGiPZ PAN, s. 264–285.
- Eberhardt P.**, 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geograficzne, 148, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Falkowski J.**, 1990, *Rolnicze obszary problemowe Polski, (przyczyna powstania, diagnoza stanu, kierunki przekształceń*, [w:] R. Jedut (red.), *Obszary problemowe rolnictwa Polski ze szczególnym uwzględnieniem regionu lubelskiego*, UMCS, PTG, Lublin, s. 5–10.
- Głębocki B., Kaczmarek U.** (red.), 2005, *Obszary sukcesu na polskiej wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 8, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Golachowski S.**, 1966, *Urbanizacja wsi w województwie opolskim*, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*, PWN, Warszawa, s. 45–66.
- Golachowski S.**, 1971, *Modele sieci osadniczej oparte na syntezie miasta i wsi*, Poznańskie Roczniki Ekonomiczne, 24, s. 39–56.
- Jędrzejczyk D.**, 1989, *Główne koncepcje pojęcia układu osadniczego we współczesnej myśli geograficzno-ekonomicznej*, Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego, Wydawnictwa UW, Warszawa.
- Kacprzak E., Kołodziejczak A.** (red.), 2010, *Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 24, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Kamińska W., Heffner K.** (red.), 2011, *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji. Czynniki peryferyzacji*, Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 88, Warszawa.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, 2012, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Kostrowicki J.**, 1957, *O kierunkach rozwojowych geografii rolnictwa i zadaniach geografii rolnictwa w Polsce*, Przegląd Geograficzny, 29, 1, s. 3–19.
- Kulikowski R.**, 1992, *Obszary problemowe rolnictwa w Polsce*, Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 158, Warszawa.

- Maik W.**, 1992, *Problematyka rozwoju polskiej geografii społeczno-ekonomicznej w świetle paradygmatycznych modeli pojęciowych*, Przegląd Geograficzny, 44, 3–4, s. 231–246.
- Prochownik A.**, 1975, *Urbanizacja wsi czy deruralizacja?*, Czasopismo Geograficzne, 46, 4, s. 399–405.
- Rakowski W.**, 1975, *Procesy urbanizacji wsi. Na przykładzie województwa warszawskiego*, Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 50, Warszawa.
- Rembowska K.**, 1998, *O potrzebie teorii w geografii człowieka*, [w:] J. Kaczmarek (red.), *Metodologia geografii osadnictwa na przełomie wieków*, X Konserwatorium Wiedzy o Mieście, KGMIŹ UŁ, ŁTN, Łódź, s. 49–57.
- Rudnicki R.** (red.), 2010, *Fundusze Unii Europejskiej jako czynnik modernizacji rolnictwa polskiego*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Rykiel Z.**, 1977, *Urbanizacja – ujęcie teoretyczne oraz aspekty procesu. Próba oceny*, Przegląd Geograficzny, 49, 1, s. 27–42.
- Skawińska E.**, 1993, *Wstęp do badań nad rolniczymi obszarami problemowymi*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Stasiak A.** (red.), 1980, *Wieś Polska 2000*, Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 110.
- Stasiak A.**, 1983, *Struktury społeczno-demograficzne wsi polskiej i jej przemiany*, Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 122, s. 53–67.
- Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na lata 2012–2020*, 2011, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- Suliborski A.**, 2001, *Funkcje i struktura funkcjonalna miast. Studia empiryczno-teoretyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Suliborski A.**, 2010, *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Szacki J.**, 1983, *Historia myśli socjologicznej*, PWN, Warszawa.
- Szczepański J.**, 1972, *Zagadnienia socjologii współczesnej*, Wydawnictwo Omega, Warszawa.
- Sztompka P.**, 1971, *Metoda funkcjonalna w socjologii i antropologii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Tkocz J.**, 1971, *Niektóre teoretyczne problemy rolniczego osadnictwa*, Instytut Śląski, Opole.
- Tkocz J.**, 1980, *Osiedle rolnicze na Śląsku Opolskim w procesie uspołeczniania ziemi*, Instytut Śląski, Opole.
- Tkocz J.**, 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Tobiasz J.**, 1957, *Przegląd i ocena dorobku polskiej geografii rolnictwa*, Przegląd Geograficzny, 29, 1, s. 67–86.
- Turner J.H.**, 2004, *Struktura teorii socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Turowski J.**, 2000, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
- Wójcik M.**, 2009, *Społeczna geografii wsi*, Czasopismo Geograficzne, 80, 1–2, s. 42–62.
- Wójcik M.**, 2012, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Summary

The concept of spatial development is inseparable from functional changes. The concept of development functions is understood both as an outcome of the ideology of social change and a tool for research. In spatial analyses, including studies of rural space, it is most often used in the context of examining development stages. The purpose of this article is to present the most important concepts in assessing development and planning of rural areas in the context of social modernisation. Overview of different approaches showed that most of them implemented the premises of functional methodology. Functionalism in spatial studies (mainly economic geography and spatial management) was the most important trend in the identification and interpretation of social and economic phenomena. Reducing socio-economic reality mainly to the realm of spatial development and the adoption of functional research methods has always emphasized the structural characteristics that stressed systemic coherence (harmony and spatial organisation). On the other hand, the concepts of rural areas development do not emphasize internal contradictions that cause social conflicts and tensions.

Praca zrealizowana ze środków statutowych Katedry Geografii Regionalnej i Społecznej UŁ. Marcin Wójcik – laureat Nagrody Naukowej Fundacji Uniwersytetu Łódzkiego 2013 r.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2015, tom 37, s. 51–70

<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.37.3>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptg.pan.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

WIEJSKIE OBSZARY FUNKCJONALNE W KONTEKŚCIE DOSTĘPU DO USŁUG PUBLICZNYCH (NA PRZYKŁADZIE WOJEWÓDZTWA OPOLSKIEGO)

RURAL FUNCTIONAL AREAS IN THE CONTEXT OF ACCESS TO PUBLIC SERVICES (EXAMPLE OF THE OPOLSKIE VOIVODESHIP)

Krystian HEFFNER • Brygida KLEMENS

Politechnika Opolska
Katedra Polityki Regionalnej
ul. Prószkowska 76, 45-758 Opole,
heffner@ue.katowice.pl • b.klemens@po.opole.pl

Zarys treści: W artykule dokonano analizy obszarów wiejskich województwa opolskiego w kontekście określenia zasięgu wiejskich obszarów funkcjonalnych, wskazując obszary interwencji publicznej i strefy potencjału rozwojowego. Obszary funkcjonalne powinny charakteryzować się podobnymi cechami społecznymi, gospodarczymi i przestrzennymi, co pozwala na traktowanie ich jako przedmiotu interwencji polityki publicznych. Ich zasięg przestrzenny można wyznaczyć badając więzi gospodarcze, społeczne czy środowiskowe. Analizę oparto o krajowe i regionalne dokumenty strategiczne, materiały statystyczne i opracowania eksperckie oraz wyniki ankietyzacji, którą przeprowadzono w środowisku lokalnych samorządów gmin i powiatów województwa opolskiego¹. Czynnikiem delimitującym strefy potencjału i obszary interwencji była ocena dostępności do usług publicznych o charakterze technicznym, społecznym oraz administracyjnym. Wyniki zaprezentowano w formie opisowej i graficznej na mapach.

Słowa kluczowe: wiejskie obszary funkcjonalne, obszary interwencji, strefy potencjału, dostępność usług publicznych, województwo opolskie.

Obszary funkcjonalne

W *Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego* (KSRR 2010) wprowadzono kategorię obszarów strategicznej interwencji definiowanych jako obszary wymagające interwencji rządu (ze względu na „ciężar, którego region sam nie jest w stanie udźwignąć”) oraz jako obszary wywierające lub mogące w przyszłości wywierać istotny wpływ na rozwój kraju. Można więc założyć, że obszary strategicznej interwencji powinny być rozpatrywane jako dwa

¹ Badania ankietowe zostały przeprowadzone w środowisku lokalnych samorządów gmin i powiatów województwa opolskiego w 2012 r. przez Departament Polityki Regionalnej i Przestrzennej UMWO.

przeciwstawne typy: obszary problemowe, charakteryzujące się największą koncentracją negatywnych zjawisk rozwojowych oraz obszary koncentracji procesów rozwoju społeczno-gospodarczego, określane również strefami potencjału bądź biegunami wzrostu. Ponieważ definicja obszarów funkcjonalnych sformułowana w *Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju* (KPZK 2012) określa je w szerokim ujęciu jako obszary o wspólnych cechach geograficznych, społeczno-gospodarczych i przestrzennych, zakłada się, że opisane w takim ujęciu w KSRR obszary strategicznej interwencji mieszczą się w definicji obszarów funkcjonalnych, określonych w KPZK (Heffner i Gibas 2013, s. 5).

Z założenia obszary funkcjonalne powinny charakteryzować się podobnymi cechami społecznymi, gospodarczymi i przestrzennymi, co pozwala na traktowanie ich jako przedmiotu interwencji polityk publicznych. Ich zasięg przestrzenny można wyznaczyć, badając więzi gospodarcze, społeczne czy środowiskowe. Obszary funkcjonalne (w tym wiejskie obszary funkcjonalne) wskazuje się zarówno dla wspomagania wzrostu konkurencyjności regionów, jak i dla budowania spójności terytorialnej i przeciwdziałania marginalizacji obszarów problemowych (Heffner i Gibas 2013, s. 12).

Biorąc pod uwagę klasyfikację wskazaną w KPZK, wiejskie obszary funkcjonalne dzieli się na dwie grupy: uczestniczące w procesach rozwojowych i wymagające wsparcia procesów rozwojowych (KPZK 2012, s. 193)². Do pierwszej grupy należą obszary znajdujące się w strefie silnego oddziaływania lub w sąsiedztwie głównych ośrodków miejskich, charakteryzując się dużym udziałem funkcji pozarolniczych lub rolnictwem towarowym, dość dobrym dostępem do usług publicznych i usług wyższego rzędu. W województwie opolskim jest to strefa podmiejska Opola (głównie gminy w tzw. paśmie nadodrzańskim, por. Heffner 1989, s. 5–6) oraz gmina Skarbimierz otaczająca Brzeg (intensywny rozwój przedsiębiorstw będący efektem funkcjonowania specjalnej strefy ekonomicznej). Natomiast do drugiej grupy zalicza się obszary cechujące się niską dostępnością podstawowych usług publicznych bądź położone w sąsiedztwie ośrodków miejskich, które w wyniku procesów rozwojowych utraciły dawniej istotne funkcje gospodarcze, a dominująca funkcja rolnicza nie zapewnia wystarczających przychodów oraz te, z których czas dojazdu przekracza 90 minut (por. KPZK 2012, s. 193, CASE 2012, s. 71). Założono, że w województwie opolskim miejscem docelowym, dla którego oblicza się czas dojazdu będzie miasto Opole³. Biorąc pod uwagę fakt, że województwo opolskie charakteryzuje się relatywnie dobrze rozwiniętą siecią dróg, a miasto Opole zlokalizowane jest centralnie, jedynie najbardziej peryferyjne obszary można wskazać jako te, z których dojazd przekracza 90 minut. W *Strategii Rozwoju Województwa Opolskiego do 2020 r.* (SRWO) obszary te wskazano jako problemowe, o ekstremalnie niskiej dostępności transportowej (SRWO 2012, s. 66 i 72). Gdyby jednak do rozważań włączyć obszary o dostępności w komunikacji kolejowej, okazałoby się, że ok. 12,1% mieszkańców regionu mieszka w strefach, z których dojazd do Opola przekracza 90 minut, a w najbardziej skrajnych przypadkach nawet 120 minut (gminy: Kamiennik, Paczków, Głuchotąży, Praszka i Rudniki) (SRWO 2012, s. 67–68).

W dokumentach strategicznych województwa opolskiego wyróżnia się trzy domeny problemowe o znaczeniu ponadregionalnym, które dotyczą m.in. terenów wiejskich:

² W KPZK wyróżniono szereg obszarów funkcjonalnych odnoszących się do obszarów wiejskich, m.in.: obszary funkcjonalne szczególnego zjawiska w skali makroregionalnej, obszary kształtowania potencjału rozwojowego oraz obszary funkcjonalne wymagające rozwoju nowych funkcji przy użyciu instrumentów właściwych polityce regionalnej (KPZK, s. 181–186.). Zob. również typologię obszarów funkcjonalnych w Polsce zaproponowaną przez J. Bańskiego (2009) oraz T. Komornickiego i P. Sleszyńskiego (2009).

³ Por. Komornicki i in. 2008.

obszar depopulacji (całe województwo), dolina Odry (zagrożenie powodziowe oraz bariera komunikacyjna) oraz obszary górskie i podgórskie (Sudety) ze słabą dostępnością transgraniczną, presją urbanizacyjną i turystyczną w terenach o wysokich walorach przyrodniczych i krajobrazowych (PZPWO 2010, s. 13; SRWO 2012). Ponadto wyróżniono szereg obszarów problemowych o znaczeniu regionalnym: obszary wiejskie wymagające wsparcia procesów rozwojowych, w tym o najtrudniejszej sytuacji rozwojowej, miasta wymagające restrukturyzacji i rewitalizacji, obszary przygraniczne, obszary narażone na niebezpieczeństwo powodzi, obszary o ekstremalnie niskiej dostępności transportowej (SRWO 2012, s. 72). Część z tych obszarów problemowych ma również utrudniony dostęp do usług publicznych na obszarach wiejskich regionu opolskiego.

W niniejszym artykule skupiono się na wiejskich obszarach funkcjonalnych o najgorszych wskaźnikach dostępności do usług publicznych (KSRR 2010), którym odpowiadają wiejskie obszary funkcjonalne wymagające wsparcia procesów rozwojowych (KPZK 2012). Obszary te powinny być identyfikowane i wyznaczane na poziomie regionalnym (administracja regionalna została zobligowana do ujęcia ich w wojewódzkich strategiach rozwoju), co umożliwi wprowadzenie skoordynowanych działań, m.in. z zakresu planowania przestrzennego, mających na celu poprawę sytuacji na tych obszarach np. poprzez efektywniejsze planowanie inwestycji publicznych (zob. również KPZK 2012, s. 193). Założono, że dostęp do usług publicznych może decydować o wykluczeniu społeczno-gospodarczym terenu bądź o jego potencjale, dlatego też dokonano analizy, której celem było określenie obszarów wiejskich o potencjale rozwojowym (strefy potencjału) lub obszarów wymagających wsparcia (obszary problemowe)⁴.

Wybrane badania jakości i dostępu do usług publicznych

Badania jakości i dostępności⁵ usług publicznych w Unii Europejskiej nie mają bogatej historii. Początkowo prowadzone były sporadycznie w poszczególnych państwach i dotyczyły głównie jakości obsługi petentów przez administrację publiczną. Wraz z rozwojem infrastruktury komunikacyjnej, głównie sieci internetowej i pojawieniem się e-usług zintensyfikowano działania w obszarze ułatwiania kontaktu mieszkańców z urzędami. To właśnie ten aspekt stał się przedmiotem pierwszych zakrojonych na szeroką skalę i przeprowadzonych w 2001 r. analiz. Od tego czasu badanie to jest realizowane systematycznie. Z pomiarów Komisji Europejskiej dotyczących e-usług w Europie przeprowadzonych w 31 państwach⁶ wynika, że Polska znajduje się na przedostatnim miejscu w kategorii tzw. dojrzałości dostępności usług on-line w danym kraju oraz na 28 lokacie w pełnej dostępności on-line dla obywateli danego kraju⁷. Jest to więc obszar wymagający wsparcia.

⁴ Na zlecenie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Opolskiego przeprowadzono ekspertyzę dot. określenia obszarów wiejskich charakteryzujących się najgorszym dostępem do usług publicznych. Jest to zgodne z zapisami w KSRR, w której mowa o ich specjalnym traktowaniu (KSRR, 2010, s. 150–151).

⁵ Dostępność rozumiana jest przez autorów jako możliwość skorzystania z usługi w racjonalnym czasie, co wiąże się istotnie z przestrzenią, np. dobra jakość połączeń komunikacyjnych, dogodna infrastruktura typu miejsca parkingowe, ulokowanie usługi w miejscu łatwo osiągalnym dla mieszkańców wsi (np. w centrum miejscowości).

⁶ państwa członkowskie UE oraz Islandia, Norwegia, Szwajcaria, Turcja.

⁷ <http://www.spoleczenstwoinformacyjne.pl/artykuly/19,295,elektroniczne-uslugi-publiczne-e-uslugi.htm> (dostęp 07.07.2012).

Tabela 1. Przykłady prowadzonych polityk zarządzania jakością usług publicznych w wybranych krajach Europy

Główny rodzaj usług	Kraj	Przykłady celów i działań
Poprawa jakości usług administracyjnych	Czechy	<p>Trzecim etapem reformy administracji publicznej było: wprowadzenie narzędzi IT w administracji publicznej, podniesienie efektywności wydatków publicznych, otwartość dla społeczeństwa, poprawa dostępności i jakości usług publicznych oraz zarządzania w sektorze publicznym</p> <p>Celem zawartym w dokumencie <i>Public Service Availability and Quality Support Strategy</i> było stworzenie systemu dostarczania usług publicznych, w którym większą wagę przykładano do ich jakości, a wymagania klientów byłyby uwzględniane w każdym poszczególnym przypadku. Jednym z działań było stworzenie systemu informacji o lokalnych usługach publicznych (umożliwia on porównanie jakości i efektywności lokalnych usług publicznych oraz informacji o ich dostępności).</p> <p>Celem przyjętej w lipcu 2007 r. Strategii Efektywnej Administracji Publicznej i Przyjaznych Usług Publicznych było zapewnienie koordynowanych i efektywnych procedur w administracji publicznej oraz poprawa usług przy wykorzystaniu środków z Funduszu Strukturalnego na okres 2007–2013.</p>
	Francja	<p>Podstawowe cele szeroko rozumianej polityki poprawy usług publicznych to:</p> <ul style="list-style-type: none"> a) poprawa informacji dostarczanej społeczeństwu, b) personalizacja stosunków między podmiotami publicznymi a klientami, c) uproszczenie procedur, d) włączenie klientów do procesu poprawy usług publicznych.
	Hiszpania	<p>W 2005 r. rozszerzono powstały w 1999 r. „Plan jakości dla centralnej administracji rządowej” i aktualnie obejmuje on sześć programów: analiza oczekiwań i pomiar satysfakcji konsumentów, karty obywatelskie, skargi i sugestie, ocena jakości organizacji, uznanie (certyfikaty i nagrody), obserwatorium jakości usług publicznych.</p> <p>W 2007 r. powołano Hiszpańską Agencję Ewaluacji Polityk Publicznych i Jakości Usług, której głównym celem jest poprawa jakości usług publicznych i rozumienia wpływu, jaki mają na społeczeństwo polityki i programy publiczne oraz podnoszenie odpowiedzialności władz względem obywateli oraz wzmocnienie jakości demokracji</p>
	Wielka Brytania	<p>Ma jeden z najbardziej rozbudowanych systemów badania i poprawy jakości usług publicznych. Długookresowym celem rządu jest zapewnienie usług publicznych na najwyższym światowym poziomie poprzez inwestycje oraz reformy. Ministerstwa są zobowiązane do publikowania dwa razy w roku raportów na temat swoich osiągnięć.</p> <p>Na potrzeby samorządu lokalnego stworzono system zarządzania Najlepsza Wartość (Best Value). System ten został wprowadzony w życie w kwietniu 2000 r., a jego celem jest osiąganie przez samorządy lokalne ciągłej poprawy gospodarowania, skuteczności działania i świadczenia usług.</p>
Wdrażanie e-usług		<p>Jednym z zobowiązań było umożliwienie obywatelom załatwiania wszystkich spraw urzędowych elektronicznie oraz zapewnienie dostępności usług publicznych 24 godz. na dobę, 7 dni w tygodniu, jeżeli jest takie zapotrzebowanie.</p>

Benchmarking usług publicznych na poziomie lokalnym	Holandia	Istnieje organizacja koordynująca współpracę gmin, która stworzyła wirtualny tzw. „dom wzorców” (<i>house of benchmarks</i>) pomagający za pomocą benchmarkingu podnosić gminom jakość usług publicznych . Na założonej stronie internetowej znajduje się 350 wskaźników obliczonych dla setek gmin, dzięki czemu osoby zainteresowane mogą je porównywać. Organizacja ta przyznaje gminom spełniającym określone kryteria tzw. Znak Jakości.
Wprowadzenie kontraktów jakości na poziomie lokalnym	Dania	Od 2010 r. wprowadzono tzw. kontrakty jakości zawierane przez gminę ze swoimi mieszkańcami, w których znajdują się wyrażone ilościowo cele odnoszące się do każdego obszaru usług publicznych. Gminy co roku zobowiązane są do oceny swoich rezultatów w świetle wyznaczonych celów i zaprezentowania wyników mieszkańcom.
Ochrona zdrowia	Austria	Główny nacisk położony jest na poprawę jakości w sektorze ochrony zdrowia . W styczniu 2005 r. wszedł w życie Federalny Akt o Jakości Usług w Ochronie Zdrowia (<i>Federal Act on the Quality of Health Services</i>). Określa on standardy w zakresie struktur, procesów i rezultatów. W lipcu 2007 r. powołano do życia Instytut Jakości w Ochronie Zdrowia (<i>Bundesinstitut für Qualität im Gesundheitswesen</i>).
Szkolnictwo		Program „Jakość w Szkołach” zawierał narzędzia do oceny nauczycieli oraz poszczególnych szkół, natomiast celem „Inicjatywy dla Jakości w Kształceniu Zawodowym” było stworzenie systemu zarządzania jakością na wszystkich szczeblach systemu szkolnictwa.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Misiąg i Tomalak (2011).

Kompleksowy projekt analizy i porównywania zarządzania jakością w administracji publicznej w krajach członkowskich UE rozpoczęła w 2008 r., podczas swej prezydentury, Słowenia. Celem podjętego badania było przedstawienie stanu jakości zarządzania w krajach UE oraz zmian, jakie w niej zaszły w ostatnim czasie.

Badania skupiają się głównie na dostępności do usług administracyjnych. Mniej uwagi poświęca się usługom komunalnym czy społecznym (zob. tab. 1). Zasadniczo badania pokazują, że poprawa jakości jest niezbędnym elementem zmian w administracji publicznej i staje się standardem funkcjonowania.

Również w Polsce kwestia dostępności i jakości usług publicznych podnoszona jest coraz częściej. Prowadzone są różnorodne badania i wdrażane normy obsługi. Obowiązek posiadania w każdej jednostce publicznej audytora wewnętrznego⁸ sprzyja tego typu działaniom.

Mnogość analiz przeprowadzanych w zakresie jakości usług publicznych wskazuje, że jest to problem ważny i aktualny, ale nie do końca doprecyzowany. Wykorzystywanych jest wiele podejść metodologicznych, które istotnie różnią się między sobą, co utrudnia możliwość porównywania wyników badań. Głównym problemem jest słaba dostępność, porównywalność i ciągłość danych (brak systematycznych analiz), co generuje dodatkowe koszty i sprzyja biurokracji. Krótki przegląd badań jakości usług publicznych pokazuje również, że na obszarach wiejskich takie analizy przeprowadzane są sporadycznie.

⁸ Por. ustawa z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych (Dz. U. 157, poz. 1240).

Tabela 2. Przegląd wybranych badań nad dostępnością do usług publicznych realizowanych w Polsce

Instytucja/grupa badaczy	Kierunek badań
Związek Miast Polskich	Projekt monitorowania usług publicznych; analiza porównawcza w czterech obszarach: kultury, ochrony zdrowia, pomocy społecznej oraz transportu.
Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową oraz Małopolska Szkoła Administracji Publicznej	Realizacja projektu: Program Rozwoju Instytucjonalnego (PRI). PRI realizowany był w MSWiA w latach 2001–2004, a celem głównym była poprawa działania urzędów samorządowych poprzez aktualizację i wdrożenie tej metody, która jest narzędziem samooceny stanu zarządzania jednostką samorządu i pozwala na łatwe zaprogramowanie działań doskonalących. W ramach projektu opracowano metodologię pomiaru i oceny usługi, która zapisana została w prostej formie tabelarycznej.
Wspólna inicjatywa Związków: Miast Polskich, Powiatów Polskich i Związków Gmin Wiejskich RP	Projekt „Budowanie potencjału instytucjonalnego samorządów dla lepszego dostarczania usług publicznych”. Jest to m.in. cykl doradczo-szkoleniowy dla kadry samorządowej opracowany i prowadzony od 2007 r., a polegający na wymianie doświadczeń pomiędzy praktykami danej dziedziny (pracownikami samorządowymi). Głównym celem jest kompleksowe podniesienie zdolności instytucjonalnej jednostek samorządu terytorialnego w Polsce (gmin i powiatów) do „dobrego rządzenia”, w tym szczególnie podnoszenia jakości, efektywności i dostępności usług publicznych.
Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową	Projekt „Wzorcowy System Regionalny Monitoringu Jakości Usług Publicznych i Jakości Życia (WSRMJUJiŻ)”, którego głównym celem jest poprawa efektywności i skuteczności pracy administracji samorządowej oraz dostosowanie do potrzeb i oczekiwań mieszkańców polityk publicznych na wszystkich szczeblach samorządowych. Jednym z celów szczegółowych jest opracowanie i pilotażowe wdrożenie systemu pomiaru jakości usług publicznych w wybranych JST.
A. Frączkiewicz- Wronka	Zarządzanie publiczne w teorii i praktyce ochrony zdrowia. Badanie możliwości doskonalenia zarządzania instytucji i organizacji ochrony zdrowia.
Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji	Projekt „ePUAP-Elektroniczna Platforma Usług Administracji Publicznej”, dzięki któremu można składać pisma i wnioski oraz załatwić coraz więcej spraw urzędowych. Również urzędy mogą komunikować się ze sobą za pośrednictwem ePUAPu.
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN	<i>Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju na lata 2008–2033.</i> Badania dotyczące dostępności przestrzennej i transportowej. Głównym celem badania była bieżąca weryfikacja zapisów projektu KPZK w zakresie rozwiązań transportowych i ocena efektów przestrzennych podejmowanych i planowanych inwestycji w transporcie lądowym.
T. Komornicki	<i>Opracowanie metodologii liczenia wskaźnika międzygałęziowej dostępności transportowej oraz jego oszacowanie</i> – zadaniem głównym było skonstruowanie syntetycznego miernika, który mógłby być wykorzystywany do: ewaluacji realizowanych projektów transportowych (ich wpływu na dostępność przestrzenną w skali krajowej i regionalnej) oraz symulacji efektów trwających lub przyszłych programów inwestycyjnych.

T. Komornicki, P. Śleszyński, P. Rosik, W. Pomianowski, M. Stępiak, P. Siłka	<i>Dostępność przestrzenna jako przesłanka kształtowania polskiej polityki transportowej</i> – głównym celem badania była próba implementacji oraz udoskonalenia wybranych metod analizy dostępności, w tym opartych na Systemach Informacji Geograficznej, na potrzeby polskiej polityki przestrzennej, regionalnej i transportowej.
JST województwa opolskiego	Projekt „eUrząd dla mieszkańca Opolszczyzny”, którego celem było urzeczywistnienie idei społeczeństwa informacyjnego w regionie poprzez zwiększenie dostępu do usług publicznych <i>on-line</i> oraz zmniejszenie dysproporcji w zakresie dostępu i wykorzystania internetu w codziennym życiu społeczno-gospodarczym mieszkańców województwa.
Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego	Projekt „Opolskie w Internecie – system informacji przestrzennej i portal informacyjno-promocyjny Województwa Opolskiego”, którego efektem jest m.in. budowa regionalnej infrastruktury informacyjnej wykorzystującej Opolski System Informacji Przestrzennej i uruchomienie e-usług administracji. Projekt obejmuje ponad tysiąc miejscowości w województwie opolskim, w tym obszary wiejskie, a więc tereny, gdzie dostęp do infrastruktury teleinformatycznej z założenia jest utrudniony i ograniczony.
Miasto Gdańsk	Projekt „Gdańsk – niektóre aspekty życia miasta”. Jedną z części tego badania poświęconą była percepcji i ocenie takich sfer życia jak: ochrona zabytków, utrzymanie zieleni miejskiej, rozwój terenów rekreacyjnych i sportowych, komunikacja miejska oferta z zakresu kultury, czystość i estetyka w mieście, ochrona środowiska, stan ulic, chodników, oświetlenia.
Instytut Nauk Społeczno-Ekonomicznych	Przeprowadzone w 2012 r. badanie dostępności usług publicznych w województwie małopolskim wraz z identyfikacją i delimitacją obszarów strategicznej interwencji.
Urzędy Marszałkowskie, m.in.: Województwa Opolskiego, Województwa Lubuskiego	Identyfikacja Obszarów Funkcjonalnych (OF), Obszarów Strategicznej Interwencji (OSI), Obszarów Problemowych (OP) w województwie opolskim, w ramach projektu „Opolski System Informacji Społeczno-Gospodarczej”. Projekt „Delimitacja przestrzenna obszarów wiejskich o słabym dostępie do usług publicznych w województwie lubuskim”.
S. Barczyk, M. Baron, J. Biniecki, F. Kuźnik, A. Ochojski, B. Szczupak	Realizacja projektu nr 2403/B/H03/2010/39 „Efektywne świadczenie miejskich usług publicznych. Model analizy – zarządzanie – polityka” finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.
M. Stępiak	<i>Wykorzystanie metody 2SFCA w badaniach dostępności przestrzennej usług medycznych</i> – wykorzystanie aplikacji 2SFCA do oceny dostępności przestrzennej szpitalnych oddziałów ratunkowych dla mieszkańców województwa mazowieckiego. Porównano poziom bezpieczeństwa społecznego w zakresie dostępności usług ratownictwa medycznego w gminach Mazowsza i delimitację obszarów o niewystarczającej dostępności oddziałów ratunkowych.
S. Śleszyński	Analiza dotychczas stosowanych wskaźników dostępności czasowej i propozycja nowych, związanych z porównaniem czasu przemieszczania się w warunkach idealnych w stosunku do czasu w warunkach rzeczywistych.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Monitorowanie usług publicznych...* (1999), Kachniarz za: Duda i in. (2004), <http://www.pri.msap.pl>, Wańkiewicz (2004), <http://2011.jst.org.pl/uslugi/>, Frączkiewicz-Wronka (2009), Czerwińska i Tomalak (dostęp 03.03.2014), <http://www.eurząd.wodip.opole.pl/portal/>, <http://www.mapy.opolskie.pl/start/>, Drozd-Wiśniewska i Woźniak (2011), Kuźnik (2013), Stępiak (2013), Śleszyński (2014).

Przyjęty sposób badania dostępu do usług publicznych w województwie opolskim

Ponieważ usługa publiczna traktowana jest jako swoisty obowiązek władzy publicznej, powinna ona gwarantować dostarczenie usługi do odpowiedniego grona odbiorców, a więc zorganizować system jej świadczenia (Kuźnik 2013, s. 13–17). Problemem może być efektywne świadczenie usługi i brak ogólnej dostępności do niej. W badaniach służących określeniu dostępności do usług publicznych zdefiniowano je wg kryterium rodzajowego jako: techniczne (m.in. infrastruktura transportowa, zaopatrzenie w wodę, gospodarka odpadami, zieleń publiczna), społeczne (np. profilaktyka zdrowotna, oświata i wychowanie, mieszkalnictwo, bezpieczeństwo publicznej) i administracyjne (np. wydawanie pozwoleń, decyzji, koncesji) (por. Borowiec 2007, s. 40, Bińczycki 2010, s. 22–23)⁹.

Wyniki ankietyzacji służyć miały identyfikacji potencjałów i problemów rozwoju społeczno-gospodarczego województwa opolskiego z perspektywy samorządów lokalnych (ankieta poruszała ogólnie kwestie obszarów problemowych i potencjałów w kategoriach: infrastruktura i środowisko, gospodarka oraz społeczeństwo i sprawy społeczne). Badaniem objęto wszystkie układy lokalne w województwie opolskim (tzn. gminy oraz powiaty), zwrócono jednak szczególną uwagę na obszary wiejskie. Ankietyzacja przeprowadzona została metodą bonitacyjną przez Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego. Przedstawiciele władz lokalnych odpowiadali na 89 pytań, oceniając dane zjawisko w skali -3 do +3. Kolejnym etapem było porównanie otrzymanych wyników ankiet ze stanem faktycznym poprzez odniesienie subiektywnej oceny władz z zapisami w dokumentach strategicznych typu *Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Opolskiego*, *Diagnoza społeczno-gospodarcza województwa opolskiego* oraz z danymi statystycznymi¹⁰. Skupiono się na następujących sferach usług publicznych: usługi techniczne (komunalne)¹¹, usługi społeczne¹² i usługi administracyjne¹³.

W badaniu chodziło o to, aby wydzielić obszary o lepszej i gorszej dostępności do usług publicznych, co ma zdecydowanie przestrzenny charakter, gdyż np. infrastruktura transportowa to cecha, która wiąże dostępność z przestrzenią. Przyjęto więc, że dominującą charakterystyką w badaniu jest dobra albo zła dostępność do jakiejś usługi. Dalszą konsekwencją jest wskazanie ewentualnych działań, które w danym obszarze funkcjonalnym trzeba by podjąć, żeby dostępność do usługi publicznej uległa poprawie. Samo pojęcie dostępność rozumiane jest jako możliwość skorzystania z usługi w racjonalnym czasie¹⁴. Uwzględniono różne aspekty dostępności (np. w rozumieniu organizacyjnym, a więc m.in. możliwość skorzystania z usług zdrowotnych), ale głównie jednak w sensie komunikacyjnym i transportowym (np. bliskość i łatwość dojazdu do usług zdrowotnych).

⁹ Z charakterystyką i typologią usług publicznych można się zapoznać w licznych publikacjach, m.in.: Opolski i Modzelewski 2004, Borowiec 2007, Kuźnik 2012, Kuźnik 2013, Klemens 2013.

¹⁰ Ponieważ najbardziej aktualna publikacja GUS dot. obszarów wiejskich obejmuje dane za 2009 r. w celu ich porównywalności korzystając z rocznika statystycznego województwa opolskiego oraz danych BDL również wybierano dane za rok 2009.

¹¹ M.in. transport zbiorowy i utrzymanie dróg gminnych, gospodarka wodno-kanalizacyjna, infrastruktura gazowa, przeciwpowodziowa, zaopatrzenie w energię elektryczną, gospodarowanie odpadami oraz uzbrojenie terenów inwestycyjnych.

¹² M.in. ochrona zdrowia, pomoc i opieka społeczna, edukacja szkolna i przedszkolna, kultura, sport i rekreacja, warunki życia.

¹³ E-usługi.

¹⁴ Zakres przedmiotowy i definicja dostępności zostały wyczerpująco przedstawione w publikacjach: Kormnicki i in. 2009 oraz Śleszyński 2014.

Już w latach 70. XX w. wskazywano na dostępność jako zasadę ludzkiej aktywności i postępowania, jaką jest „dążenie człowieka do maksymalizacji kontaktów przy minimalnej aktywności, w sensie trudu lub wysiłku, jaki trzeba podjąć przy utrzymywaniu tych kontaktów” (Karlqvist 1975, za: Komornicki i in. 2009, s. 17) lub synonim minimalizacji kosztów przemieszczania się (Vickerman 1974, za: Komornicki i in. 2009, s. 17). Przyjęte w artykule podejście ma charakter kompleksowy i uwzględnia różne aspekty dostępności, ale głównie rozumiana jest ona w sensie komunikacyjnym i transportowym (również organizacyjnym, m.in. usługi zdrowotne).

W dwóch raportach przedstawionych przez Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego zanalizowano dostęp do poszczególnych kategorii usług publicznych i wskazano zasięgi stref potencjału i obszarów interwencji na terenach wiejskich województwa (Klemens 2012, Heffner 2012)¹⁵.

Obszary interwencji i strefy potencjału na obszarach wiejskich województwa opolskiego w kontekście dostępu do usług publicznych

Strategia Zrównoważonego Rozwoju Wsi, Rolnictwa i Rybactwa na lata 2012–2020 wskazuje na trzy główne typy funkcji obszarów wiejskich: rolnicze funkcje produkcyjne (dobra żywnościowe, surowce przemysłowe, surowce energetyczne), funkcje w sferze konsumpcji (miejsce zamieszkania, rekreacja, usługi socjalne, udostępnianie zasobów przyrody, tworzenie i upowszechnianie kultury) oraz pozarolnicze funkcje produkcyjne (*Strategia...* 2012, s. 67)¹⁶. Obszary wiejskie pełnią więc różnorodne funkcje, czym przyczyniają się do zrównoważonego rozwoju kraju. Jednak aby rozwijać się w pełni, powinny mieć łatwy dostęp do usług publicznych różnego typu.

Można wyróżnić wiele kategorii powiązań funkcjonalnych, m.in.: transportowe (drogowe, kolejowe, lotnicze), teleinformatyczne (np. połączenia internetowe, telefonia), społeczne (np. migracyjne, małżeńskie), gospodarcze (organizacyjne, finansowe), naukowo-badawcze (m.in. współpraca instytucji proinnowacyjnych) czy polityczno-administracyjne (m.in. organizacje miast, współpraca władz samorządowych) (por. Komornicki i in. 2013). Relacje pomiędzy miastami a wsiami mają więc charakter złożony i zmienny w czasie. Można również założyć, że powiązania funkcjonalne miast z obszarami wiejskimi wynikają z aktywności i działalności mieszkańców, instytucji publicznych i prywatnych, przepływów finansowych i połączeń infrastrukturalnych (głównie transport). Składają się na nie przede wszystkim: dojazdy do pracy, wyjazdy do usług rynkowych i nierynkowych, wyjazdy związane z kulturą, wypoczynkiem i rekreacją, dojazdy związane z edukacją, przepływy ludności i towarów na kierunku miasto-wieś (i odwrotnie), powiązania instytucjonalne sektora publicznego itp. (zob. więcej: Heffner 2013, s. 59–60). Oznacza to, że dostępność usług publicznych na obszarach wiejskich zależna jest od dwóch głównych składowych: ulokowania miejsc ich świadczenia w bezpośrednim sąsiedztwie potencjalnych usługobiorców oraz łatwości dotarcia do najbliższego ośrodka lokalnego (wsie gminne i małe miasta), ponadlokalnego (małe i średnie miasta), subregionalnego (miasta średnie) czy regionalnego (chodzi m.in. o część usług społecznych, administracyjnych),

¹⁵ Por. również: Klemens 2013, s. 151–163.

¹⁶ Por. również: Bański 2006, Salamon 2007, s. 233.

w którym ta usługa jest świadczona. Prowadzi to do wniosku, że powinna wzrastać liczba i złożoność powiązań funkcjonalnych miast z ich wiejskim otoczeniem.

Relacje obszarów wiejskich z miastami ulegały w ostatnich dekadach istotnym zmianom. W związku z przeobrażeniami dotyczącymi ukierunkowania na wielofunkcyjny rozwój wsi, modernizację i zmianę struktury rolnictwa, zagospodarowania nadwyżek siły roboczej poza rolnictwem, poprawą warunków życia, wsie coraz częściej pełnią szersze funkcje gospodarcze, ekologiczne czy społeczno-kulturowe, a nierzadko stają się zapleczem funkcjonalnym i inwestycyjnym miast (Heffner i Solga 2006, s. 26, Idziak i Wilczyński 2013). Bliskość i powiązania z miastami sprawiają, część obszarów wiejskich kojarzona jest nie z rolnictwem ale dobrymi warunkami do zamieszkania (przestrzeń, kontakt z przyrodą, czyste powietrze itp.), co sprawia, że miejscowości wiejskie stają się tzw. sypialniami miast, a użytki rolne przeznaczane są na ekspansję terenów zabudowanych. Taka ewolucja w istotny sposób oddziałuje na kierunki rozwoju lokalnego i wymusza zmiany w dostępie do usług publicznych na obszarach wiejskich. Powoduje to jednocześnie pogłębianie się dystansu pomiędzy ośrodkami regionalnymi i subregionalnymi a obszarami wiejskimi (por. Projekt PROW 2014, s. 16).

Większość usług publicznych na wsi o charakterze społecznym i administracyjnym jest dostępna praktycznie tak jak miejsca, w których te usługi są zlokalizowane. Kwestią kluczową staje się zatem dobra jakość połączeń komunikacyjnych i drogowych (rozumiana jako m.in. możliwość szybkiego uzyskania połączenia z dogodnych dla mieszkańców wsi miejsc, o odpowiednio dużej częstotliwości połączeń komunikacyjnych występujących o dogodnych porach, umożliwiających kontakt dzięki komunikacji zbiorowej i prywatnej) z ośrodkami świadczącymi tego typu usługi, a więc z miejscami lokalizacji takich usług i siedzibami urzędów gmin. Głównym problemem obszarów wiejskich, w kontekście dostępności do usług zlokalizowanych zewnątrz (ośrodki lokalne i miasta), jest niestałość i niepewność połączeń komunikacyjnych, która wymusza zindywidualizowane formy dostarczenia (np. samochodem prywatnym, dowozem zorganizowanym indywidualnie itd.).

Część ośrodków wiejskich rozwija się w sposób dynamiczny. Dzieje się to głównie poprzez wzrastające powiązania funkcjonalne z ośrodkiem miejskim oraz wzrost intensywności ruchu. W efekcie powstają nowe elementy struktury przestrzennej obszarów wiejskich, do których można zaliczyć m.in. obiekty handlowe, stacje obsługi, hotele (Heffner i Solga 2006). Jednakże tak intensywny rozwój wsi stwarza poważne wyzwania dla planowania przestrzennego, w kontekście zachowania ładu przestrzennego i optymalizacji rozwiązań komunikacyjnych oraz konieczności uzupełnienia infrastruktury technicznej i rozwoju usług wyższego rzędu (Bański 2013, s. 35).

Poza sprawnością i stabilnością obsługi komunikacyjno-transportowej na obszarach wiejskich bardzo ważna jest lokalizacja usług publicznych w wyżej wymienionych ośrodkach. Niestety, okazuje się, że usługi o charakterze publicznym dla mieszkańców wsi zlokalizowane są peryferyjnie lub w trudno dostępnych komunikacyjnie dzielnicach miast. Instytucje świadczące usługi publiczne (najczęściej administracyjne, ale często również społeczne) wykorzystują nadarzające się „okazje” lokalizacyjne (np. tereny poprzemysłowe lub powojkowe). Zatem peryferyjne lokalizacje są charakterystyczne dla wielu miast województwa opolskiego, szczególnie Opola, np. lokalizacja II Urzędu Skarbowego w Opolu na ul. Cementowej (obsługującego gminy powiatu opolskiego), o bardzo słabym skomunikowaniu z centrum i niewielkim parkingu. Innym przykładem jest lokalizacja Powiatowego Urzędu Pracy w Opolu na osiedlu mieszkaniowym (Osiedle AK) lub Wojewódz-

kiego Urzędu Pracy w Opolu przy ul. Głogowskiej (teren przemysłowy) (por. Heffner 2011, s. 144). Zarówno usługi typu społecznego, jak i administracyjnego powinny być dla mieszkańców łatwe do zlokalizowania i szybko dostępne, bez utrudnień w formach korzystania (m. in. parkingi, dojazd komunikacją miejską, koleją itp.) najlepiej w lokalizacjach domyślnych, a więc centrach miast i ośrodków wiejskich.

Główne wnioski dotyczące dostępności do usług publicznych na obszarach wiejskich regionu opolskiego można ująć w dwie kategorie:

- duża część usług publicznych o charakterze technicznym (często komunalnym) ze względu na stan infrastruktury, jej gęstość, a także trudności z utrzymaniem jakości i dostępność do usług komunikacyjnych – wymaga interwencji (lub działań albo wsparcia) obejmującej całość lub większą część regionu;
- część usług publicznych, szczególnie społecznych i administracyjnych jest dobrze dostępna z obszarów wiejskich i wskazywana jako lokalny lub ponadlokalny potencjał (strefy budowania potencjału konkurencyjnego) albo odwrotnie, wskazuje się je jako strefy, w których usługi publiczne stanowią istotny problem rozwojowy (obszary problemowe).

Usługi publiczne i dostęp do nich na obszarach wiejskich można przedstawić jako:

- strefy potencjału, rozumiane jako strefy posiadające dobre możliwości dostępu do usług publicznych, które jednak wymagają wsparcia w zakresie poprawy jakości dostępu i intensyfikacji ich wykorzystania (zob. tab. 3);
- oraz obszary interwencji (problemowe), rozumiane jako obszary o słabej dostępności do usług publicznych, wymagające podjęcia odpowiednio intensywnych działań z zakresu m.in. inwestycji służących zagęszczeniu i usprawnieniu funkcjonowania sieci i usług komunikacyjno-transportowych oraz obiektów i działań, które ułatwiają mieszkańcom obszarów wiejskich dostęp do usług publicznych (tab. 4).

Generalnie obszary interwencji w sferze podniesienia stanu świadczenia usług publicznych na wsi w województwie opolskim można wskazać w ujęciu poszczególnych grup usług (techniczne, społeczne, administracyjne, zob. tab. 4) lub uogólniająco, w formie syntetycznej. Ze względu na brak wystarczających danych do przedstawienia usług typu administracyjnego, na mapie wyznaczone obszary interwencji i strefy potencjału dotyczą usług publicznych o charakterze technicznym, w zakresie ich świadczenia w sferze infrastruktury dostępu, transportu i komunikacji na obszarach wiejskich (ryc. 1), w sferze infrastruktury socjalno-bytowej (ryc. 2) i sferze społecznej (ryc. 3).

Nie ulega wątpliwości, że w ujęciu obszarowym są to gminy aglomeracji opolskiej i pogranicza polsko-czeskiego; bardziej szczegółowo: w aglomeracji opolskiej obszar interwencji to gminy części zachodniej (Pokój, Popielów, Lewin Brzeski, Niemodlin, Tułowice, Prószków, Komprachcice). Część wschodnia, w zakresie usług publicznych o charakterze technicznym (wyposażenie i dostęp do infrastruktury socjalno-bytowej) i społecznym (Krapkowice, Gogolin, Zdieszowice, Tarnów Opolski, Chrząstowice, Izbicko, Turawa, Dobrzeń Wielki), dysponuje co najmniej średnim potencjałem na tle regionu.

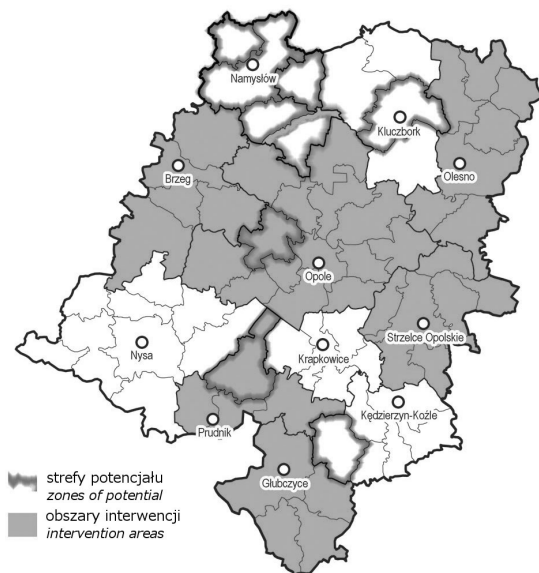
Biorąc pod uwagę jednostki ponadlokalne (powiaty) jako poziom zgeneralizowania, gminy z brzeskiego, oleskiego, opolskiego, prudnickiego i strzeleckiego to obszar interwencji w zakresie wyposażenia i poziomu świadczenia usług publicznych na wsi.

Strefy potencjału w sferze usług publicznych na wsi w woj. opolskim to paradoksalnie w ujęciu obszarowym również gminy pogranicza polsko-czeskiego oraz w formule jednostek ponadlokalnych – gminy powiatów głubczyckiego, kluczborskiego i namysłowskiego (tab. 3).

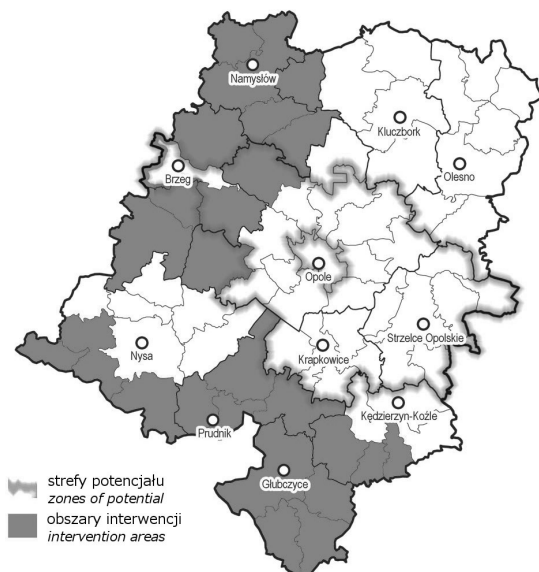
Problemy związane z rozwojem obszarów wiejskich w województwie opolskim znalazły swoje odzwierciedlenie w *Strategii Rozwoju Województwa Opolskiego do roku 2020* (SRWO), gdzie „zrównoważony rozwój aglomeracji opolskiej, miast i obszarów wiejskich regionu” (s. 92–93) wskazano jako jedno z wyzwań rozwojowych. Podjęcie tego wyzwania ma uatrakcyjnić obszary wiejskie regionu dla zamieszkania, wypoczynku i prowadzenia działalności gospodarczej. Niektóre cele strategiczne i operacyjne w SRWO służą poprawie dostępności do usług publicznych na obszarach wiejskich województwa opolskiego (tab. 5).

Jakkolwiek rozwój wielofunkcyjnych obszarów wiejskich jest jednym z celów strategicznych wskazanych w strategii (cel 10), to jednak poprawa dostępu do usług publicznych została ujęta głównie w strategicznym celu 5 oraz 6. To w ramach tych celów przewiduje się podejmowanie działań służących poprawie sytuacji na wiejskich obszarach funkcjonalnych. Są one wskazywane jako wymagające wsparcia, zwłaszcza w zakresie polepszenia wskaźników dostępności do usług publicznych.

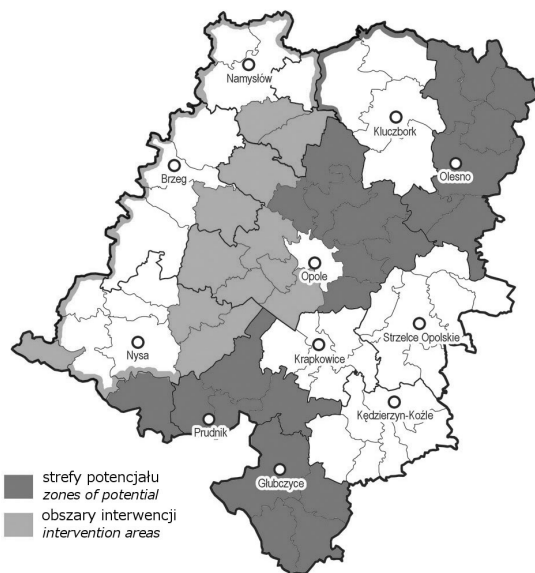
Poprzez wskazanie wiejskich obszarów funkcjonalnych wymagających wsparcia procesów rozwojowych oraz wyznaczenie obszarów potencjału można tak ukierunkować pomoc finansową, aby jak najkorzystniej i najefektywniej wykorzystać możliwości poprawy spójności terytorialnej regionu i osiągnąć założone w SRWO cele.

Ryc. 1. Obszary interwencji i strefy potencjału w zakresie wyposażenia i świadczenia usług publicznych w sferze infrastruktury transportowej i komunikacyjnej na obszarach wiejskich województwa opolskiego
Intervention areas and zones of potential regarding equipment and providing public services in transportation and communication infrastructure in the rural areas of the Opolskie Voivodeship.
Źródło/Source: Heffner (2012).

Ryc. 2. Obszary interwencji i strefy potencjału w zakresie wyposażenia i świadczenia usług publicznych w sferze infrastruktury socjalno-bytowej na obszarach wiejskich województwa opolskiego
Intervention areas and zones of potential regarding equipment and providing public services in social and household infrastructure in the rural areas of the Opolskie Voivodeship
 Źródło/Source: Heffner (2012).

Ryc. 3. Obszary interwencji i strefy potencjału w zakresie wyposażenia i świadczenia usług publicznych w sferze społecznej na obszarach wiejskich województwa opolskiego
Intervention areas and zones of potential regarding equipment and providing public services of social sphere in the rural areas of the Opolskie Voivodeship
 Źródło/Source: Heffner (2012).

Tabela 3. Strefy potencjału na obszarach wiejskich województwa opolskiego w zakresie usług publicznych

Powiaty/obszary	Rodzaje usług publicznych			
	techniczne (usługi komunikacyjno-transportowe)	techniczne (pozostałe)	społeczne	administracyjne
Brzeski	-	X	X	-
Głubczycki	-	-	X	-
Kędzierzyńsko-kozielski	X	-	-	-
Kluczborski	X	-	X	-
Krapkowicki	x	X	-	-
Namysłowski	X	-	X	-
Nyski	x	-	X	-
Oleski	-	X	X	-
Opolski	-	X	-	-
Prudnicki	-	-	-	-
Strzelecki	-	X	-	-
Pogranicze polsko-czeskie	-	-	X	-
Aglomeracja opolska	-	-	X	X

Źródło: Heffner (2012).

Objaśnienia: „x” – występowanie potencjału rozwojowego lub problemu wymagającego rozwiązania,

„X” – znacząca skala występujących zjawisk,

„-” – dany problem nie występuje w jednostce przestrzennej w istotnym nasileniu.

Tabela 4. Obszary interwencji w strefach wiejskich woj. opolskiego w zakresie usług publicznych

Powiaty/obszary	Rodzaje usług publicznych			
	techniczne (usługi komunikacyjno-transportowe)	techniczne (pozostałe)	społeczne	administracyjne
Brzeski	X	X	X	X
Głubczycki	-	x	-	-
Kędzierzyńsko-kozielski	-	-	-	-
Kluczborski	-	x	X	-
Krapkowicki	-	-	-	-
Namysłowski	-	X	-	-
Nyski	-	x	-	X
Oleski	X	X	X	X
Opolski	X	-	X	-
Prudnicki	X	x	-	X
Strzelecki	X	x	-	-
Pogranicze polsko-czeskie	-	X	X	X
Aglomeracja opolska	X	-	X	X

Źródło: Heffner (2012).

Objaśnienia jak w tabeli 3.

Tabela 5. Cele strategiczne i operacyjne służące poprawie dostępności do usług publicznych na obszarach wiejskich wskazane w *Strategii Rozwoju Województwa Opolskiego do 2020 r.*

Usługi	Cel strategiczny	Cel operacyjny
Komunalne (techniczne)	5. Nowoczesne usługi oraz atrakcyjna oferta turystyczno-kulturalna	5.3. Rozwój usług turystyki, kultury i sportu oraz ich infrastruktury
	6. Dobra dostępność rynków pracy, dóbr i usług	6.1. Rozwój powiązań transportowych 6.2. Poprawa dostępności aglomeracji opolskiej 6.3. Integracja systemu transportu zbiorowego
	7. Wysoka jakość środowiska	7.1. Poprawa stanu środowiska poprzez rozwój infrastruktury technicznej 7.3. Kształtowanie systemu przyrodniczego, ochrona krajobrazu i bioróżnorodności 7.5. Przeciwdziałanie i usuwanie skutków zagrożeń naturalnych i cywilizacyjnych
	10. Wielofunkcyjne obszary wiejskie	10.4. Racjonalne gospodarowanie przestrzenią
Społeczne	1. Konkurencyjny i stabilny rynek pracy	1.1. Poprawa jakości kształcenia oraz dostosowywanie oferty edukacyjnej do potrzeb rynku pracy 1.2. Wspieranie kształcenia ustawicznego 1.4. Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu i ubóstwu 1.5. Rozwój usług opiekuńczych i wychowawczych
	2. Aktywna społeczność regionalna	2.1. Wspieranie rozwoju społeczeństwa obywatelskiego 2.2. Wzbogacenie wielokulturowego dziedzictwa i tożsamości regionalnej
	5. Nowoczesne usługi oraz atrakcyjna oferta turystyczno-kulturalna	5.1. Poprawa jakości i dostępności usług zdrowotnych, opiekuńczych i edukacyjnych 5.2. Rozwój społeczeństwa informacyjnego 5.3. Rozwój usług turystyki, kultury i sportu oraz ich infrastruktury
	8. Konkurencyjna aglomeracja opolska	8.2. Rozwój przestrzeni aglomeracji wraz ze wzmocnieniem powiązań instytucjonalnych i społecznych
	10. Wielofunkcyjne obszary wiejskie	10.1. Wspieranie pozarolniczej aktywności gospodarczej i inicjatyw lokalnych
Administracyjne	2. Aktywna społeczność regionalna	2.3. Wzmocnienie potencjału instytucjonalnego i skuteczności administracji
	5. Nowoczesne usługi oraz atrakcyjna oferta turystyczno-kulturalna	5.2. Rozwój społeczeństwa informacyjnego
	8. Konkurencyjna aglomeracja opolska	8.2. Rozwój przestrzeni aglomeracji wraz ze wzmocnieniem powiązań instytucjonalnych i społecznych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Strategii Rozwoju Województwa Opolskiego do 2020*

Wnioski

Wskazywane i delimitowane obszary funkcjonalne (zarówno wiejskie, jak i miejskie) nie tyle oddają układ rzeczywistych związków przestrzennych, co łączą jednostki przestrzenne o podobnym natężeniu i charakterystyce cech natury gospodarczej, społecznej i środowiskowej. Dzięki zdefiniowaniu wiejskich obszarów funkcjonalnych łatwiejsze staje się budowanie spójności terytorialnej i przeciwdziałanie marginalizacji obszarów problemowych (m.in. poprzez wykreowanie dedykowanych tym obszarom celów rozwojowych i propozycji działań). Badanie wiejskich obszarów funkcjonalnych w kontekście dostępu do usług publicznych skłania do sformułowania kilku bardziej ogólnych wniosków.

Studia określające dostęp do usług publicznych rzadko realizowane były w odniesieniu do obszarów wiejskich. Sytuacja ulega jednak zmianie ze względu na zapisy w *Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego*, w której jest mowa o specjalnym traktowaniu tych terenów wiejskich, które charakteryzują się najgorszym dostępem do usług publicznych. To właśnie m.in. zbadanie tego zagadnienia pozwala na wskazanie wiejskich obszarów funkcjonalnych wymagających wsparcia procesów rozwojowych.

Założono, że dogodny dostęp do odpowiedniej jakości usług publicznych może decydować o wykluczeniu społeczno-gospodarczym terenu bądź o jego potencjale. Badania potwierdziły tezę, że dobry dostęp do usług publicznych o charakterze społecznym i administracyjnym jest warunkowany odpowiednim dostępem do grupy usług publicznych o charakterze technicznym (głównie sieć drogowa, kolejowa, komunikacja zbiorowa). Bardzo istotna jest dostępność infrastruktury i jej obiektów (m.in. parkingów, stacji benzynowych), oraz usług transportowo-komunikacyjnych, które są bądź nie są świadczone¹⁷.

Wzmacnianie powiązań funkcjonalnych miast z obszarami wiejskimi może dawać efekt polaryzacyjny, czyli koncentrować aktywności i działalności w ośrodku miejskim i jego bezpośrednim otoczeniu, pogłębiając dysproporcje w rozwoju wiejskich obszarów peryferyjnych również w skali lokalnej.

Czynnik dostępności przestrzennej obszarów wiejskich w stymulowaniu ich rozwoju społeczno-gospodarczego uzależniony jest od stopnia integracji funkcjonalnej wsi z ośrodkami miejskimi. Lokalizacje wielu usług publicznych o charakterze społecznym oraz administracyjnym w zewnętrznych lub trudno dostępnych miejscach skutkują niewspółmiernie wyższymi kosztami społecznymi i sprzyjają społecznemu wykluczeniu mieszkańców wsi. Głównym kierunkiem działań powinno być wsparcie dla form świadczenia usług publicznych łatwych do zlokalizowania i łatwo dostępnych, bez utrudnień w formach korzystania (m.in. parkingi, dojazd komunikacją miejską, koleją itp.), najlepiej ulokowanych w lokalizacjach domyślnych, a więc centrach miast i ośrodków wiejskich, co zdecydowanie zwiększy ich dostępność dla mieszkańców wsi.

Wskazano także obszary interwencji oraz strefy potencjału rozwojowego w woj. opolskim. W kategorii usług technicznych i społecznych do obszarów interwencji zaliczono gminy części zachodniej aglomeracji opolskiej (Pokój, Popielów, Lewin Brzeski, Niemodlin, Tułowice, Prószków, Komprachcice) i pogranicza polsko-czeskiego. Analizując jednostki

¹⁷ Wskazane przykłady lokalizacji II Urzędu Skarbowego w Opolu, Powiatowego Urzędu Pracy w Opolu bądź Wojewódzkiego Urzędu Pracy w Opolu, potwierdzają niski poziom dostępności tych miejsc (słabe skomunikowanie z centrum miasta, niewielkie parkingi, peryferyjność położenia w mieście, zewnętrzne tereny przemysłowe, osiedla mieszkaniowe). Lokalizacje tego typu znacząco utrudniają mieszkańcom obszarów wiejskich korzystanie z usług administracyjnych, zdrowia lub rynku pracy ze względu na wyższe koszty dojazdu i stratę czasu (Por. Heffner 2007, s. 53–54).

ponadlokalne (powiaty) jako poziom zgeneralizowania obszaru interwencji w zakresie wyposażenia i poziomu świadczenia usług publicznych na wsi, wskazano gminy z powiatu brzeskiego, oleskiego, opolskiego, prudnickiego i strzeleckiego¹⁸.

Strefy potencjału w sferze usług publicznych na wsi w woj. opolskim to paradoksalnie – w ujęciu obszarowym – również gminy pogranicza polsko-czeskiego oraz w formule jednostek ponadlokalnych gminy powiatów: głubczyckiego, kluczborskiego i namysłowskiego. Co najmniej średnim potencjałem w zakresie usług publicznych o charakterze technicznym (wyposażenie i dostęp do infrastruktury socjalno-bytowej) i społecznym cechują się gminy części wschodniej aglomeracji opolskiej (Krapkowice, Gogolin, Zdzieszowice, Tarnów Opolski, Chrzastowice, Izbicko, Turawa, Dobrzeń Wielki).

Literatura

- Bański J.**, 2006, *Geografia polskiej wsi*, Wyd. PWE, Warszawa.
- Bański J.**, 2009, *Typy obszarów funkcjonalnych w Polsce*, IGIPZ PAN, Warszawa.
- Bański J.**, 2013, *Polska wieś w perspektywie 2050*, Studia Obszarów Wiejskich, 33, IGIPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bińczycki B.**, 2010, *Urząd gminy jako organizator usług publicznych*, [w:] A. Nalepka, A. Ujwar-Gil (red.), *Organizacje komercyjne i niekomercyjne wobec wzmożonej konkurencji oraz wzrastających wymagań konsumentów*, Wyższa Szkoła Biznesu-National Louis University, Warszawa, s. 22–23.
- Borowiec L.**, 2007, *Controlling w realizacji usług publicznych gminy*, Wolters Kluwer Business, Kraków.
- Czerwińska M., Tomalak M.**, *Mierzenie jakości usług publicznych w czterech gminach województwa pomorskiego. Wdrożenie systemu mierzenia jakości*, dostęp na stronie: http://www.popt.gov.pl/dzialaniapromocyjne/Documents/4Mierzenie_jakosci_uslug_publicznych_04062012.pdf (dostęp 03.03.2014)
- Drozd-Wiśniewska K., Woźniak W.**, 2011, *Doświadczenia miasta Gdańsk w zakresie mierzenia jakości usług publicznych*, [w:] *Raport – krajowe i zagraniczne doświadczenia w zakresie badania jakości usług publicznych i jakości życia*. Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Frączkiewicz-Wronka A.**, 2009, *Zarządzanie publiczne w teorii i praktyce ochrony zdrowia*, Wyd. Wolters Kluwer, Warszawa.
- Heffner K.**, 1989, *Popielów jako element nadodrzańskiego pasma osadniczego*, *Kwartalnik Opolski*, 2, s. 5–16.
- Heffner K.**, 2012, *Analiza wyników ankietyzacji dotyczącej identyfikacji potencjałów i obszarów problemowych w województwie opolskim w zakresie świadczenia usług publicznych*, UMWO, Opole [niepublikowany].
- Heffner K.**, 2013, *Wykorzystanie powiązań funkcjonalnych obszarów miejskich jako potencjałów rozwojowych regionów Polski Zachodniej*, Studia KPZK PAN, CLIII, Warszawa, s. 57–81
- Heffner K., Gibas P.**, *Delimitacja przestrzenna obszarów wiejskich o słabym dostępie do usług publicznych w województwie lubuskim*, Ekspertyza wykonana na zlecenie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Lubuskiego, Zielona Góra, 16 grudzień 2013.

¹⁸ W KSRR jedynie powiat oleski wskazano jako obszar o utrudnionym dostępie do usług publicznych. Pozostała część regionu oceniona została jako zadowolająca, co jest najwyższym wskaźnikiem w rankingu (KSRR 2010, s. 33). Natomiast na podstawie przeprowadzonych dla Urzędu Marszałkowskiego raportu z badań, do gmin o relatywnie najgorszym dostępie do usług publicznych zaliczono: Brzeg, Domaszowice, Lasowice Wielkie, Nysa, Reńska Wieś, Gorzów Śląski, Jemielnica (CASE, s. 83).

- Heffner K., Solga B.**, 2006, *Lokalne centra rozwoju obszarów wiejskich – znaczenie i powiązania małych miast*, [w:] E. Rydz. (red.), *Rola małych miast w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 11, PTG, IGIPIZ PAN, Warszawa.
- Heffner, K.**, 2007, *Ośrodki miejskie z funkcjami metropolitalnymi a rozwój małych regionów. Programowanie rozwoju na przykładzie Opola i Śląska Opolskiego*, [w:] K. Heffner (red.), *Programowanie rozwoju regionu. Ład ekonomiczny i środowiskowo-przestrzenny*, Wydział Zarządzania i Inżynierii Produkcji Politechniki Opolskiej, Samorząd Województwa Opolskiego, Komitet Nauk Demograficznych PAN, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Opole, s. 42–55.
- Heffner, K.**, 2011, *Procesy przestrzenno-gospodarcze w województwie opolskim*, [w:] M. Lis, K. Szczygielski, L. Drożdż (red.), *Województwo opolskie 1950–2010*, Stowarzyszenie Instytut Śląski, PIN – Instytut Śląski w Opolu, Opole, s. 120–148.
- Hollins B., Shinkins S.**, 2009, *Zarządzanie usługami. Projektowanie i wdrażanie*, PWE, Warszawa.
<http://2011.jst.org.pl/uslugi/> (dostęp 07.07.2013)
<http://www.eurząd.wodip.opole.pl/portal/> (dostęp 07.03.2014);
<http://www.eurząd.wodip.opole.pl/portal/> (dostęp 7.03.2014)
<http://www.mapy.opolskie.pl/start/> (dostęp 05.03.2014)
<http://www.mapy.opolskie.pl/start/> (dostęp 07.03.2014);
<http://www.pri.msap.pl> (dostęp 05.03.2014)
- Identyfikacja Obszarów Funkcjonalnych (OF), Obszarów Strategicznej Interwencji (OSI), Obszarów Problemowych (OP) w województwie opolskim*, projekt raportu końcowego, CASE Doradcy Sp. z o.o. oraz Regio Group Sp. z o.o., Opole 2012 [materiały niepublikowane].
- Idziak W., Wilczyński R.**, 2013, *Odnowa wsi. Przestrzeń, ludzie, działania*, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, Warszawa.
- Kachniarz M.**, *Efekt skali a efektywność usług publicznych*, (artykuł dostępny na stronie: <http://web.ae.katowice.pl/stanley/konferencja/pdf/Kachniarz.pdf>) [za]: J. Duda, A. Jeżowski, W. Misiąg, B. Nowak, J. Szlachta, J. Zaleski, *Mierzenie ilości i jakości usług publicznych jako element programu rozwoju instytucjonalnego*, IBnGR, Warszawa 2004.
- Klemens B.**, 2012, *Analiza wyników ankietyzacji w zakresie identyfikacji potencjałów i obszarów problemowych w województwie opolskim na poziomie gmin i powiatów*, Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, Opole lipiec 2012 [niepublikowany].
- Klemens B.**, 2013, *Dostęp do usług publicznych na obszarach wiejskich województwa opolskiego*, [w:] S. Korenik, A. Mempel-Śnieżyk (red.), *Kryzys finansowy a programowanie rozwoju jednostek przestrzennych*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 296, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław, s. 151–163.
- Komornicki T., Korcelli P., Siłka P., Śleszyński P., Świątek D.**, 2013, *Powiązania funkcjonalne pomiędzy polskimi metropoliami*, IGIPIZ PAN, Warszawa.
- Komornicki T., Śleszyński P.**, 2009, *Typologia obszarów wiejskich pod względem powiązań funkcjonalnych i relacji miasto-wieś*, [w:] J. Banski (red.), *Analiza różnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 16, PTG, IGIPIZ PAN, Warszawa, s. 9–37.
- Komornicki T., Śleszyński P., Rosik P., Pomianowski W.**, 2009, *Dostępność przestrzenna jako przesłanka kształtowania polskiej polityki transportowej*, Biuletyn KPZK PAN, 241, Warszawa, s. 17.
- Komornicki T., Śleszyński P., Stępnia M. i Siłka P.**, Mapa 11. Czasowa dostępność transportowa do głównych ośrodków administracyjno-osadniczych wg, 2008, dostęp na stronie: http://www.mir.gov.pl/rozwoj_regionalny/Polityka_przestrzenna/KPZK/Aktualnosci/Documents/MAPA_11_DO_STEPNOSC_TRANSPORTOWA_230112.pdf

- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, 2012, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020: regiony, miasta, obszary wiejskie*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, 13 lipca 2010.
- Kuźnik F.** (red.), *Efektywne świadczenie miejskich usług publicznych. Analiza – zarządzanie – polityka*, 2013, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice.
- Kuźnik F.**, 2012, *Polityka rozwoju i zarządzanie usługami publicznymi w strukturach samorządowych*, Studia KPZK PAN, CXLIII, Warszawa.
- Misiąg W., Tomalak M.**, 2011, *Zagraniczne i krajowe doświadczenia w zakresie badania jakości usług publicznych*, [w:] *Raport – krajowe i zagraniczne doświadczenia w zakresie badania jakości usług publicznych i jakości życia*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk wrzesień 2011, s. 4–20.
- Monitorowanie usług publicznych w miastach. Analiza porównawcza: kultura, ochrona zdrowia, pomoc społeczna, transport*, Związek Miast Polskich, Poznań 1999.
- Opolski K., Modzelewski K.**, 2004, *Zarządzanie jakością w usługach publicznych*, Wydawnictwa Fachowe CEDEWU, Warszawa.
- Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Opolskiego. Synteza*, 2010, Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, Opole.
- Projekt Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014–2020*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 24 stycznia 2014.
- Salamon J.**, 2007, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego*, Inżynieria Rolnicza 8(96), s. 233.
- Stępiak M.**, 2013, *Wykorzystanie metody 2SFCA w badaniach dostępności przestrzennej usług medycznych*, Przegląd Geograficzny, 85, 2, s. 199–218.
- Strategia Rozwoju Województwa Opolskiego do 2020 r.*, 2012, Samorząd Województwa Opolskiego, Opole.
- Strategia Zrównoważonego Rozwoju Wsi, Rolnictwa i Rybactwa na lata 2012–2020*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 25 kwietnia 2012.
- Śleszyński P.**, 2014, *Dostępność czasowa i jej zastosowania*, Przegląd Geograficzny, 86, 2, s. 171–215.
- Wańkowicz W.**, *Wskaźnik realizacji usług publicznych*, Program Rozwoju Instytucjonalnego, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Akademii Ekonomicznej w Krakowie, styczeń 2004.

Summary

Article shows the evaluation of rural areas of the Opolskie Voivodeship in the context of access to public services and its impact in determining rural functional areas.

Functional areas should have similar social, economic and spatial characteristics to be considered as a subject of public policy interventions. In this article, the starting point was the national and regional strategic documents, statistical material, expert evaluations and results of questionnaires conducted within local governments of municipalities and districts of the Opolskie Voivodeship. The article presents the extent to which accessibility to public services in technical, social and administrative characteristics could determine the potential zone and areas of intervention in this regard. The results have been presented in form of descriptive and graphical maps.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2015, tom 37, s. 71–90

<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.37.4>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptg.pan.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

WYKORZYSTANIE KONCEPCJI „FUNKCJI MIEJSCA” W BADANIACH WIELOFUNKCYJNOŚCI OBSZARÓW WIEJSKICH (PRZYKŁAD GMINY MIEJSKO-WIEJSKIEJ RZGÓW W POWIECIE WSCHODNIO-ŁÓDZKIM)

APPLICATION OF THE SENSE OF PLACE CONCEPT IN THE ANALYSIS OF RURAL MULTIFUNCTIONALITY (CASE STUDY OF RZGÓW MUNICIPALITY, ŁÓDZKI-WSCHODNI DISTRICT)

Andrzej SULIBORSKI

Uniwersytet Łódzki
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
ul. Kopcińskiego 31, 90-232 Łódź
andsul@geo.uni.lodz.pl

Zarys treści: Artykuł dotyczy obszaru gminy miejsko-wiejskiej Rzgów sąsiadującej od południa z granicami Łodzi. Celem badań było wykorzystanie koncepcji „funkcji miejsca” i jej doprecyzowanie empiryczne w badaniach specyficznego wielofunkcyjnego obszaru wiejskiego, położonego w strefie podmiejskiej dużego miasta. Wprowadzone wnioski odnoszą się zarówno do samego przedmiotu badania (gminy), jak i mają wymiar teoretyczny.

Słowa kluczowe: koncepcja funkcji miejsca, wielofunkcyjność, obszary wiejskie.

Wstęp

Badania funkcjonalne są jednym z klasycznych podejść teoretyczno-metodologicznych w geografii społeczno-gospodarczej. Stosowane są one zarówno w geografii miast, jak i obszarów wiejskich (Komornicki i Śleszyński 2009, Wójcik 2012). Dowodzi tego bogata literatura przedmiotu oraz sformułowane uogólnienia w postaci dwóch teorii: ośrodków centralnych i bazy ekonomicznej. Pierwsza z nich wykorzystywana jest częściej do opisu sieci (systemu) osadniczej i przestrzeni wiejskiej, druga natomiast do wyjaśnienia mechanizmów rozwoju miast i systemu miejskiego. Obie teorie doczekały się licznych weryfikacji empirycznych oraz rozwinięcia o nowe wątki interpretacyjne (np. wykorzystanie teorii ośrodków centralnych w opisie i strukturyzacji systemu usługowego miasta czy teorii bazy ekonomicznej w interpretacji transformacji wiejskich jednostek osadniczych pod wpływem procesów urbanizacji – patrz np. Wójcik 2008, 2010). W polskiej geografii społeczno-ekonomicznej niewiele było jednak prac modernizujących podejście funkcjonalne (patrz

zwłaszcza prace: M. Jerczyńskiego 1973, 1977, W. Maika 1988, A. Suliborskiego 1983, 1994, 2001, 2003, A. Szajnowskiej-Wysockiej 1995). Funkcjonalizm w swojej klasycznej postaci, podobnie jak inne nurty pozytywistyczne, redukuje otaczającą nas przestrzeń realną do prostych zależności funkcjonalnych, które kojarzą funkcjonalność jednoznacznie z dobrym funkcjonowaniem poszczególnych części, co wynika z wyjaśniania teleologicznego. W tej perspektywie znika z pola widzenia szereg ważnych zjawisk, takich jak: położenie i zasoby miejsca, komunikacja, uwarunkowania infrastrukturalne i demograficzne, stosunki społeczne, władza, postrzeganie miejsca i szereg innych (Jałowiecki 1984). Koncepcja „funkcji miejsca” (Suliborski 2001, 2003, 2010) jest tym ujęciem funkcjonalizmu, które pozwala na odejście od redukcji otaczającej nas rzeczywistości.

Artykuł w warstwie teoretyczno-metodologicznej jest przede wszystkim pokazaniem sposobu opisu obszaru (metody), przy wykorzystaniu założeń koncepcji „funkcji miejsca”, ale równocześnie próbą jej częściowej weryfikacji w zakresie przedmiotowym. W warstwie empirycznej odnosi się do konkretnej gminy miejsko-wiejskiej Rzgów, która składa się z miasta Rzgów oraz dwunastu sołectw (Bronisin Dworski, Czyżeminek, Gospodarz, Grodzisko-Konstantyna, Guzew-Babichy, Huta Wiskicka-Tadzin, Kalinko, Kalino, Prawda, Romanów, Stara Gadka oraz Starowa Góra), w obrębie których położonych jest 15 wsi. Badania prowadzone były w trzech ujęciach przestrzennych: lokalnym (obszar gminy), mezoregionalnym (aglomeracja Łódzka) oraz makroregionalnym (Polska). Skupiono się przede wszystkim na skali lokalnej – gminie Rzgów w jej granicach administracyjnych. Jest to obszar dość specyficzny zarówno ze względu na swoje położenie w sąsiedztwie wielkiego miasta, jak i z punktu widzenia jego struktury funkcjonalno-przestrzennej oraz roli, jaką pełni w aglomeracji łódzkiej i kraju (Jażdżewska 1999, 2007).

Zakres czasowy gromadzenia materiałów i prowadzenia badań dotyczył lat 2011–2012. Badania obejmowały: studia terenowe, w wyniku których zgromadzono adekwatne dla rozwiązania problemów badawczych informacje; analizę materiałów faktograficznych przy pomocy określonych narzędzi badawczych; próbę wyjaśnienia problemu badawczego w postaci interpretacji wyników oraz sformułowanie nowych hipotez badawczych w formie wniosków uogólniających.

Materiały źródłowe zebrano w Urzędzie Statystycznym w Łodzi, w Urzędzie Gminy Rzgów oraz podczas wywiadów swobodnych przeprowadzonych z urzędnikami, a także w drodze badania kwestionariuszowego (miesiące letnie 2011 roku). Głównym celem badań ankietowych było uzyskanie wiedzy na temat funkcji pełnionych przez gminę, wynikających z postrzegania przez mieszkańców jej treści materialnych i społecznych. W ankiecie wzięło udział 200 osób, co stanowi nieco ponad 2% ogółu mieszkańców gminy. Przeprowadzono po 10 wywiadów kwestionariuszowych w każdej wsi (łącznie 150) oraz w mieście Rzgów (50 wywiadów). Wykorzystano również bazę dotyczącą podmiotów gospodarki narodowej REGON, którą zweryfikowano podczas inwentaryzacji terenowej. Skorzystano z informacji dotyczących życia społeczno-gospodarczego gminy podawanych przez lokalną prasę („Gazeta Rzgowska” i „Nasza Gmina”)¹.

¹ W artykule wykorzystano część materiałów zebranych w ramach pracy magisterskiej autorstwa W. Krajewskiej pt. *Funkcje gminy Rzgów w aglomeracji łódzkiej i kraju*, promotor A. Suliborski, Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej UŁ, Łódź 2012.

Założenia teoretyczno-metodologiczne

Punktem wyjścia dla reorientacji tradycyjnych treści pojęcia funkcja w geografii i nadania mu szerszego znaczenia, jest uznanie terminu „miejsce” jako wieloaspektowego i wieloznaczeniowego opisu wytworzonej i postrzeganej przez ludzi specyficznej przestrzeni cząstkowej, zintegrowanej w płaszczyźnie materialno-technicznej, społeczno-terytorialnej oraz mentalnej. Przestrzeń taka stanowi dla żyjących w niej ludzi zarazem miejsce, jak i terytorium ich egzystencji. W literaturze przedmiotu zarówno pojęcie „terytorium”, jak i pojęcie „miejsce” są bardzo nieostre (Maik i Stachowski 1995). Ogólnie można stwierdzić, że pierwsze odwołuje się bardziej do egzystencjalnego zawłaszczenia fragmentu przestrzeni (obszaru) w znaczeniu fizycznym (jej posiadania), natomiast drugie do sfery duchowej, zakorzenienia – bycia w tym miejscu zarówno teraz, jak i wcześniej. Badany obszar wiejsko-miejski, stanowiący gminną jednostkę administracyjną, powinien być rozpatrywany zarówno w kategoriach egzystencjalnych, jak i sfery zamieszkiwania, a interpretacja funkcji tego miejsca musi odślaniać formę, działanie i relacje, percepcję oraz związane z tym znaczenia. Obszar gminy jest miejscem poziomu lokalnego (Rykiel 1999), w którym istnieje wspólnota oparta na więziach społecznych o charakterze rodzinnym i sąsiedzkim oraz relacjach funkcjonalnych typu endogenicznego i egzogenicznego, przy czym pierwsze (endogeniczne), z punktu widzenia znaczenia dla społecznej identyfikacji miejsca, mają pierwszoplanowe znaczenie. Wynika to z zaspakajania potrzeb indywidualnych i społecznych, zwłaszcza tych o charakterze symboliczno-integratywnym (patrz Kempny 1985). Konieczność realizacji większej części tych potrzeb na poziomie lokalnym implikuje rozszerzenie sposobu analizy takich miejsc o treści społeczno-znaczeniowe (Wójcik 2013, Fedyszak-Radziejowska 2013, Rembowska 2006). Podejście instytucjonalno-ekonomiczne, które uosabia klasyczne ujęcie funkcjonalne, rozszerzono o głębię treści wynikających z pojęcia miejsca w geografii i naukach społecznych, co identyfikuje sam sens i rozumienie istoty funkcji miejsca. Akcentując społeczno-kulturowy charakter funkcji, przechodzimy od ujęć makroprzestrzennych do ujęć mikroprzestrzennych – od funkcji jako działalności społeczno-gospodarczej występującej w przestrzeni fizycznej, do funkcji jako interpretacji lokalnej rzeczywistości przez egzystujących w niej mieszkańców. Funkcja miejsca, to także jego rola polegająca na zaspokojeniu pewnej części potrzeb indywidualnych i społecznych. Istota funkcji miejsca zawiera się w czterech jego atrybutach, a mianowicie: **formie**, której treść materialna i przestrzenno-organizacyjna zawiera w sobie określoną informację, tzn. sam kształt architektoniczny, szatę ikonograficzną, wygląd estetyczny, organizację i użytkowanie przestrzeni, które informują o tym, do czego miejsce jest lub było przeznaczone – ten aspekt funkcji miejsca możemy nazwać *funkcją użyteczności*; **eksploatacji**, która identyfikuje funkcję z działalnością instytucjonalną zaspakajającą potrzeby społeczne oraz z ich wartością (ekonomiczną) – jest to *funkcja działania*; **społecznej percepcji**, która wiąże się z subiektywną oceną przeznaczenia i widzenia roli form materialnych i przestrzenno-organizacyjnych określonego miejsca w zaspokajaniu potrzeb jednostki i społeczności – możemy ten aspekt określić pojęciem *funkcji postrzegania* miejsca i ostatnim atrybutem – **społecznym znaczeniu**, które wynika z doświadczeń indywidualnych lub zbiorowych ludzi, stanowiąc pewien efekt skumulowanej warstwy ich doznań emocjonalnych. W wyniku tych przeżyć, własnych lub innych, aktualnych, albo też odległych w czasie, miejsce nabiera znaczenia i wartości. Te cechy miejsca stanowią o jego *funkcji znaczenia*. Funkcję postrzegania i znaczenia, jako funkcje społeczne, są uwarunkowane denotującą treścią

miejsca, zachodzącymi relacjami pomiędzy tym miejscem a podmiotem oraz jego cechami psychofizycznymi i kulturowymi (Suliborski 2010).

Koncepcja funkcji miejsca stanowi płaszczyznę integracji podejścia funkcjonalnego, morfologicznego i humanistycznego na poziomie jednostkowych zjawisk osadniczych. Kluczowym staje się tutaj kategoria miejsca interpretowana z punktu widzenia potrzeb człowieka, a nie tylko ekonomiczno-przestrzennych wymiarów lokalizacji. Koncepcja pełni rolę nie tylko porządkującą i wyznaczającą procedurę badawczą, ale także przyjmuje znaczenie heurystyczne, czyli jest pomocna w wykrywaniu faktów i związków między nimi, prowadzących do sformułowania wyjaśnień i nowych hipotez. Uporządkowanie procedury badawczej w odniesieniu do badanego obszaru gminy nakazuje identyfikację trzech głównych aspektów (wymiarów) funkcji miejsca:

- formy (aspekt morfologiczno-przestrzenny, MP),
- eksploatacji (aspekt ekonomiczny, użyteczny, E)
- znaczenia społecznego (aspekt społeczny, percepcyjno-znaczeniowy, S) (Suliborski 2010).

Główne uwarunkowania rozwoju funkcji miejsca w gminie

Środowisko społeczne i materialne życia określonej społeczności traktować można w kategorii jej wewnętrznych zasobów rozwojowych (lokalnych), które wraz z uwarunkowaniami zewnętrznymi (np. polityką państwa i regionu, napływem środków finansowych oraz inwestycji bezpośrednich) decydują o rozwoju poszczególnych miejsc. Uwarunkowania lokalne można podzielić na trzy sfery ich działania: przyrodniczą, gospodarczą oraz społeczną. Dla gminy Rzgów najważniejszymi lokalnymi uwarunkowaniami rozwoju są położenie geograficzne, gospodarka i czynniki społeczne. Uwarunkowania przyrodnicze mają mniejsze znaczenie.

Uwarunkowania wynikające z położenia i systemu transportowego obszaru

Od początku istnienia osady Rzgów jej istotną zaletą było dogodne położenie komunikacyjne. Osada była, po Zgierzu i Strykowie, największym węzłem komunikacyjnym obszaru łódzkiego w okresie średniowiecza. W okresie późniejszym, na przełomie XIX i XX w., kiedy formowała się aglomeracja łódzka, obok położenia komunikacyjnego korzystnym czynnikiem stało się samo sąsiedztwo z Łodzią. Obszar gminy wszedł w zasięg oddziaływania tego miasta, stając się częścią jego strefy podmiejskiej. Połączenie na początku XX w. linią tramwajową Rzgowa i Łodzi sprawiło, że obszar gminy stał się atrakcyjny z punktu widzenia rozwoju różnych funkcji podmiejskich. Współcześnie gęsta sieć dróg różnej rangi (dziwięć dróg powiatowych oraz blisko sto siedemdziesiąt dróg gminnych) umożliwia dobrą komunikację ze wszystkimi miejscowościami gminnymi, Łodzią i najważniejszymi ośrodkami aglomeracji łódzkiej, a dwie drogi krajowe (nr 1, która jest częścią trasy europejskiej E75, łączy ona kolejno Ozorków – Zgierz – Łódź – Rzgów – Tuszyń oraz nr 71) i wojewódzka (nr 714), zapewniają dogodne powiązania z innymi ośrodkami w kraju. Oddanie do eksploatacji drogi ekspresowej S8 (relacji Wrocław – Łódź) oraz autostrady A1 (relacji Gdańsk – Katowice), które skrzyżują się na terenie gminy w sołectwie Romanów, wzmocni jeszcze funkcje położenia komunikacyjnego obszaru. Gmina ma dobre połączenia środkami transportu publicznego. Jest obsługiwana przez trzech głównych przewoźników: PKS – 39% (88 kursów w dni robocze), MPK w Łodzi – 30% (66 kursów), MZK w Pabianicach – 12%

(26 kursów) oraz przez kilku prywatnych 19% (42 kursów)². Sieć dróg i transportu publicznego stanowią ważne elementy całego systemu transportowego aglomeracji łódzkiej, o czym świadczyć może całkowita liczba samochodów przemierzających w ciągu 16 godzin drogą krajową nr 1 (29,4 tys.). Do Łodzi wjechało wówczas około 15,6 tys., natomiast wyjechało blisko 13,9 tys. pojazdów³. Wzrost wartości oraz dostępności transportowej jest bardzo ważną przesłanką stymulującą rozwój funkcjonalny tego miejsca, we wszystkich trzech jego atrybutach, tzn. formie, eksploatacji i społecznej percepcji.

Uwarunkowania społeczno-ludnościowe

Gmina Rzgów jest czwartą pod względem liczby ludności gminą w powiecie łódzkim wschodnim (9317 osób, blisko 14% mieszkańców powiatu, 0,8% ludności aglomeracji łódzkiej oraz 0,36% ludności województwa łódzkiego, w 2011 r.). W ostatnich latach liczba ludności w wyniku wysokiego poziomu migracji stale wzrasta, mimo ujemnego współczynnika przyrostu naturalnego (ok. -1,3‰). W latach 2010–2012 na obszarach wiejskich, gdzie mieszka blisko 65% ludności gminy, zostały wybudowane i oddane do użytku 64 budynki mieszkalne, z których aż 60 zlokalizowanych zostało na terenie sołectw: Gospodarz, Guzów, Prawda oraz Starowa Góra. Ludność jest rozmieszczona nierównomiernie (ryc. 1a)⁴ i koncentruje się przede wszystkim w tzw. „paśmie rzgowskim”, utworzonym przez miasto Rzgów (37% populacji gminy) oraz 2 sołectwa graniczące z Łodzią (Starowa Góra i Gadka Stara). Wskaźnik gęstości zaludnienia jest bardzo zróżnicowany, od ok. 50 os./km² (Romanów, Czyżeminek) do 530 os./km² (Starowa Góra). Mieszkańcy gminy tworzą jedną z najmłodszych populacji występujących w aglomeracji. Według danych GUS charakteryzuje ją stosunkowo wysoki udział ludności w wieku przedprodukcyjnym (18,7%) i produkcyjnym (65,6%) oraz relatywnie niski w wieku poprodukcyjnym (15,7%). Współczynnik feminizacji (107) jest tutaj wyraźnie niższy niż w całej aglomeracji łódzkiej (117). Poziom wykształcenia mieszkańców (ryc. 1b) jest natomiast wyższy od przeciętnego na terenach wiejskich i ściśle koreluje z obszarami o zaawansowanych procesach urbanizacji (pasma rzgowskie). Odsetek mieszkańców z wykształceniem wyższym w strefie zurbanizowanej jest 2 do 4 razy wyższy niż na terenach słabo zurbanizowanych (Stara Gadka – 39%, Starowa Góra – 36%, Rzgów – 35%, Romanów – 10%, Grodzisko, Czyżeminek po 18%) (NSP 2002).

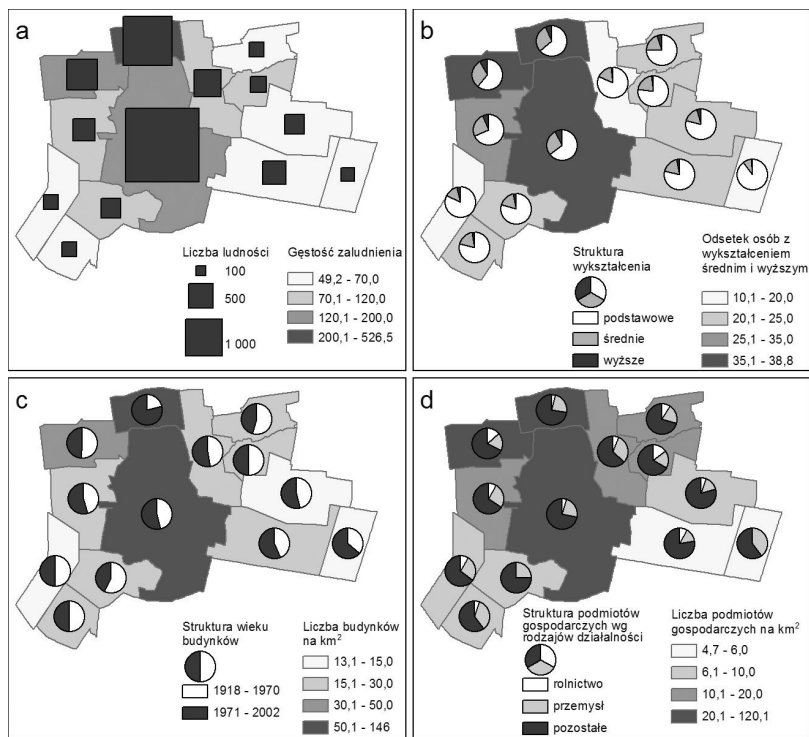
Uwarunkowania infrastrukturalne

Gmina Rzgów ma dobrze rozwiniętą infrastrukturę techniczną, która jest niewątpliwie obok położenia jednym z ważnych czynników osiedlania się nowych mieszkańców oraz prowadzenia działalności gospodarczej. Podobnie rzecz ma się z infrastrukturą społeczną, której stan odpowiada poziomowi rozwoju na szczeblu lokalnym (gminnym). Składa się ona z 4 placówek oświatowych, 3 placówek wychowania przedszkolnego, gminnej biblioteki publicznej, trzech jednostek świadczących pomoc społeczną oraz gminnego ośrodka zdrowia. Ważną rolę społeczną pełnią również gminny ośrodek kultury (Zespół Pieśni i Tańca Rzgowianie oraz orkiestra dęta), chór kościelny Camerata, a także dwa kluby sportowe. Na badanym obszarze jest kilka obiektów sportowych, m.in. hala sportowa, sta-

² Struktura przewozów według kursów w 2012 r.

³ Zbliżoną liczbę przejazdów w ciągu 14 godzin badań prowadzonych w 2007 r. (około 28,9 tys.) podają M. Wójcik i D. Walkiewicz (2010a).

⁴ Ryciny 1 i 2 zostały wykonane przez dr K. Dmochowską-Dudek, której dziękuję również za pomoc w zebraniu niektórych informacji statystycznych.

Ryc. 1. Uwarunkowania społeczne i gospodarcze w gminie Rzgów

a – liczba ludności i gęstość zaludnienia, b – struktura wykształcenia i odsetek osób z wykształceniem średnim i wyższym, c – struktura wieku i gęstość budynków, d – struktura i gęstość podmiotów gospodarczych.

Social and economic determinants in Rzgów municipality

a – population number and density, b – education structure and percentage of population with secondary and tertiary education, c – age structure and density of buildings, d – structure and density of economic entities

Źródło: opracowanie własne • Source: own elaboration.

dion, boisko ORLIK oraz Skatepark, w którym organizowane są mistrzostwa województwa łódzkiego w jeździe na deskorolce. Ewentualne braki elementów infrastruktury społecznej wyższych poziomów nie są tutaj odczuwane, ze względu na ich dostępność w Łodzi.

Uwarunkowania gospodarcze

W gminie Rzgów w 2012 r. było zarejestrowanych w systemie REGON⁵ 1495 (2012 r.) podmiotów gospodarczych, z czego 43,3% miało swoje siedziby w obrębie miasta Rzgów, a pozostałe 56,7% na obszarach wiejskich. Aż 99% ogółu przedsiębiorstw należy do sektora prywatnego. Zarówno w mieście, jak i na terenach wiejskich dominują przedsiębiorstwa małe, rodzinne, zatrudniające do 9 pracowników, które stanowią 94,6% ogółu podmiotów (ryc. 1d). Przedsiębiorstwa średnie, zatrudniające od 10 do 49 pracowników, stanowią 4,7%, a duże, w których pracuje od 50 do 249 osób, 0,7% ogółu podmiotów gospodarczych (10 zakładów). Duże i średnie firmy, poza miastem Rzgów, koncentrują się w trzech sołectwach przylegających do Łodzi i Pabianic (Starowa Góra, Stara Gadka, Go-

⁵ System ten posiada jedną, ale bardzo poważną wadę: przedsiębiorcy nie mają obowiązku wyrejestrowania swojej działalności w momencie jej zamknięcia, stąd często liczba działających firm jest znacznie wyższa od ilości faktycznie funkcjonującej.

spodarcz). Do oceny poziomu rozwoju gospodarczego obszaru wykorzystano trzy wskaźniki ekonomiczne. Wskaźnik poziomu przedsiębiorczości – liczba przedsiębiorstw przypadająca na 1000 mieszkańców, który wynosił 145 firm (2010 r.) i ma stałą tendencję wzrostową (163 firmy w 2012 r.). Jego wartość jest najwyższa spośród wszystkich gmin aglomeracji łódzkiej oraz przewyższa także wskaźniki dla całego województwa łódzkiego (91), aglomeracji łódzkiej (98) i powiatu łódzkiego wschodniego (110)⁶. Wskaźnik odsetka podmiotów gospodarczych sektora usług rynkowych w ogólnej liczbie przedsiębiorstw⁷ jest największy wśród wszystkich gmin aglomeracji łódzkiej i osiąga w gminie wartość blisko 57% (dla aglomeracji łódzkiej 54,6%, powiatu łódzkiego wschodniego 54%). Wskaźnik wielkości nakładów inwestycyjnych na 1 mieszkańca, który wynosił 3,8 tys. zł (2010 r.) przewyższał średnią wartość wskaźnika dla aglomeracji łódzkiej (3,2 tys. zł) oraz powiatu łódzkiego wschodniego (3,1 tys. zł). Podane wartości wskaźników dowodzą, że gmina Rzgów należy do najlepiej rozwijających się gospodarczo obszarów aglomeracji łódzkiej (obok gmin Nowosolna i Tuszyń). Rozwój ten jest wspierany polityką władz gminy inicjującą intensywny wzrost gospodarczy. Służy temu powołanie „Rzgowskiej Strefy Przedsiębiorczości”, w której inwestorzy korzystają m.in. z ulg podatkowych.

Funkcja formy – aspekt morfologiczno-przestrzenny (MP)

Pojęcie funkcji formy miejsca (funkcja użyteczności) należy traktować tutaj możliwie szeroko, łącząc je z treścią materialną obszaru (środowiskiem przyrodniczym i zagospodarowaniem) oraz jego organizacją przestrzenną. Forma miejsca jest jego zasobem, który zawsze może mieć pewną wartość, wynikającą m.in. z faktu, że jest swoistym (niepowtarzalnym) podłożem bycia i działania ludzi (Plit 2005). Dla człowieka forma elementu jest także nośnikiem przede wszystkim informacji wizualnej, denotującym różnicowanie funkcjonalne miejsca (czyli informuje, do czego miejsce było, jest, lub może być przeznaczone). Forma miejsca ma także wpływ na eksploatację i wraz z nią warunkuje jego postrzeganie i znaczenie społeczne. Formę miejsca opisuje jej wymiar morfologiczno-przestrzenny (MP), między innymi treść przyrodnicza, podział i sposoby użytkowania terenu, jego zagospodarowanie, które są desygnatami funkcji miejsca. Opis obszaru gminy ograniczono do przykładowych nośników funkcjonalnej informacji morfologiczno-przestrzennej, takich jak: fizjonomia przyrody, wykorzystanie antropogeniczne powierzchni oraz charakter zabudowy mieszkaniowej.

Przewodnymi rysami rzeźby tego obszaru są doliny rzek Neru i Dobrzyńki oraz zespół form wypukłych we wschodniej części gminy. Formy faliste i wysokofaliste rzeźby, sprzyjające rozwojowi funkcji wypoczynkowych i nadające specyficzne piętno krajobrazowi, występują w części północnej, graniczącej z Łodzią (sołectwa Gadka Stara, Starowa Góra, Gospodarz) oraz południowo-wschodniej części gminy – pagórki romanowskie (sołectwo Romanów i Kalina). Różnica wysokości między najniżej (180 m n.p.m.) i najwyżej położonymi (233,5 m m.n.p.) terenami wynosi ponad 53 m. Powierzchnie otwarte pokrywają

⁶ Dużą dynamikę rozwoju gospodarczego obrazuje wskaźnik poziomu przedsiębiorczości dla samego miasta Rzgów. W roku 1990 wynosił on 80, natomiast w 2010 już 189.

⁷ Sektor usług rynkowych – zalicza się do nich działalności zajmujące się handlem, naprawą, transportem, obsługą nieruchomości i firm, łącznością, gospodarką magazynową, działalnością usługową, komunalną i społeczną, pośrednictwem finansowym oraz hotele i restauracje.

głównie gleby wytworzone z glin zwałowych lekkich i piasków, leżących na glinach, stąd na obszarach rolniczych przeważają gleby pseudobielicowe oraz brunatne.

W krajobrazie dominują przestrzenie rolnicze (użytki rolne) zajmujące ponad 80% (5,3 tys. ha) powierzchni całkowitej gminy, a wśród nich grunty orne (70%). Łąki i pastwiska zajmują obszary dolin rzecznych, największe związane z Nerem w północnej i północno-wschodniej części gminy i Dobrzyńką na południowym zachodzie. Specyfiką obszarów rolniczych jest drobny, mozaikowy podział ziem prywatnych na działki uprawne, co wynika z wielkości gospodarstw i rozdrobnienia gruntów, oraz znaczne powierzchnie zajęte pod szklarnie, szkółki drzew owocowych i krzewów ozdobnych (544 ha – około 10% powierzchni użytków rolnych) (tab. 1).

Formy użytkowania powierzchni

Lasy zajmują niewielką powierzchnię (4%) i tylko w części południowo-wschodniej (sołectwo Romanów, Kalino) oraz południowej (sołectwo Rzgów) stanowią dominujący element krajobrazu. Są to głównie lasy iglaste lub mieszane, w niewielkim stopniu liściaste. Znaczną część powierzchni gminy zajmują tereny osiedleńcze (ponad 15%), zróżnicowane w swoim charakterze zabudowy mieszkaniowej i przemysłowo-usługowej oraz rodzajach dróg. Formy osiedleńcze, rolnicze i przyrodnicze są efektem autochtonicznego lub allochtonicznego rozwoju funkcjonalnego obszaru oraz dziełem przyrody. Bez względu na to, jaka była geneza form, są one desygnatami dzisiejszych funkcji miejsca w aspekcie morfologiczno-przestrzennym, definiując jednocześnie silną odmienność krajobrazów kulturowych w postaci obszarów zurbanizowanych lub urbanizujących się (pasmo rzgowskie) oraz rolniczych i rolniczo-przyrodniczych. Te rolnicze wyróżniają się złożoną geometrią podziałów własnościowych, którą charakteryzują wąskie pasma pól wybiegające z siedlisk po dwóch stronach dróg.

Funkcja rolnicza użyteczności terenu

Formy rolnicze z jednej strony bardzo silnie warunkują aspekt morfologiczno-przestrzenny funkcji miejsca, z drugiej stanowią wyraz jego ekonomicznej eksploatacji. U podstaw dualności formy rolniczej leży specyfika produkcyjna rolnictwa, które ma zarazem charakter przestrzenny i punktowy oraz silnie kształtuje krajobraz miejsca. Rolnictwo, które jest tradycyjnie związane z obszarami wiejskimi, na terenach podmiejskich ulega albo szybkiej modernizacji, albo zanikowi, a tereny rolnicze procesom urbanizacji i polifunkcjonalizacji (Czarnecki 2009). Utrzymująca się działalność rolnicza służy nie tylko samozaopatrzeniu, ale przede wszystkim zaspokajaniu potrzeb mieszkańców terenów zurbanizowanych.

Rolnictwo jest w gminie bardzo znaczącą funkcją miejsca, zarówno w rozumieniu morfologiczno-przestrzennym, jak i w aspekcie ekonomicznym (eksploatacyjnym). Charakteryzuje je ogólnie silne rozdrobnienie gospodarstw indywidualnych (średnia wielkość 3,8 ha, 2010 r.), znacznie większe w strefie przylegającej do granic Łodzi (sołectwa: Starowa Góra, Rzgów i Gospodarz). W gminie istnieje około 760 gospodarstw rolniczych, w tym 140 (19%) o powierzchni do 1 ha. Działalność rolniczą na powierzchni ok. 49,5 tys. ha użytków rolnych, tj. na ok. 75% powierzchni całkowitej gminy, prowadziło 690 gospodarstw (2010 r.). Wśród nich tylko 34 dysponowało powierzchnią 15 ha i więcej, gospodarując łącznie na 1,8 tys. ha UR (36,6% ziemi gospodarstw prowadzących działalność rolniczą). Liczba osób pracujących w gospodarstwach przekraczających 1 ha jest jeszcze znaczna i wynosi około 1430, co stanowi ponad 15% ludności gminy oraz 23,4% jej mieszkańców

Tabela 1. Struktura użytkowania terenów w gminie Rzgów (na podstawie danych *Corine Land Cover 2006*)

Formy użytkowania terenu	Powierzchnia (ha)	Udział w powierzchni ogółem (%)
Tereny mieszkaniowe	878,7	13,2
Tereny przemysłowe i usługowe	90,1	1,4
Tereny wypoczynkowe	34,1	0,5
Grunty orne	3710,0	55,9
Łąki i pastwiska	773,8	11,7
Inne tereny rolnicze (uprawy trwałe, ugory, rolno-leśne, tereny rolnicze z udziałem roślinności naturalnej)	832,2	12,5
Lasy	279,2	4,2
Wody	33,8	0,5
Ogółem	6631,9	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie form pokrycia wyróżnianych w programie *CORINE Land Cover (CLC)*, zmodyfikowane

w wieku produkcyjnym. Tradycyjna działalność rolnicza warunkowana jest glebami (dobre – 16%, średnie – 54%, słabe – 30% gruntów ornycych), z których najlepsze tworzą tutaj kompleksy gleb żytnio-ziemniaczanych bardzo dobrych oraz ziemniaczanych dobrych. Wyznaczają one strukturę miejscowych upraw, nie odbiegającą od przeciętnej w kraju, w której dominują zboża (około 60%), ziemniaki i rośliny pastewne (po około 15% powierzchni uprawnej). W tradycyjnej formie rolnictwo ma jednak charakter regresywny, czego dowodzi systematyczny spadek liczby ludności zatrudnionej oraz zmniejszanie się powierzchni użytków rolnych na rzecz terenów nierolniczych (mieszkaniowych, komunikacyjnych, usługowych).

Niewątpliwym wyróżnikiem obszaru są działające tutaj przedsiębiorstwa rolnicze, a wśród nich przedsiębiorstwa ogrodnicze. Przedsiębiorstwa rolnicze⁸ w liczbie 95 stanowią blisko 7% wszystkich występujących w aglomeracji łódzkiej, co stawia gminę na drugim miejscu po gminie Zgierz (11,2%). W aglomeracji łódzkiej jest 106 przedsiębiorstw ogrodniczych (nie licząc miasta Łodzi), z czego 17 (16%) zlokalizowanych jest w gminie Rzgów. Ustępuje ona tylko gminie Ksawerów, gdzie położonych jest 26 przedsiębiorstw (24,5%). Badania ankietowe, dotyczące miejsc zbytu produkcji w 11 przedsiębiorstwach ogrodniczych, wskazują na ich bardzo duże znaczenie egzogeniczne regionalne, a nawet krajowe. Produkcja ogrodnicza sprzedawana jest przede wszystkim na terenie aglomeracji łódzkiej,

⁸ Przedsiębiorstwo rolnicze stanowi jednostkę gospodarczą wyodrębnioną pod względem organizacyjnym, ekonomicznym i prawnym nastawioną na wytwarzanie produktów i usług rolniczych w celu ich sprzedaży. Wyodrębnienie organizacyjne oznacza, że przedsiębiorstwo dysponuje wydzielonym majątkiem i pokrywa swoje wydatki przychodami z działalności gospodarczej. Odrębność ekonomiczna przedsiębiorstwa prywatnego wynika z istoty własności prywatnej, samofinansowania się i gospodarowania na własny rachunek. Odrębność prawna oznacza, że przedsiębiorstwo stanowi jednostkę prawną z określonymi prawami i obowiązkami oraz funkcjonuje jako samodzielny podmiot gospodarczy wpisany do gminnych rejestrów gospodarstw (Ziętara 2009).

Ryc. 2. Formy wykorzystania terenu w gminie Rzgów • Land cover in Rzgów municipality

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Corine Land Cover 2006.

Source: own study based on Corine Land Cover 2006.

w tym w Łodzi, gdzie funkcjonuje giełda kwiatów, oraz w niektórych miastach województwa łódzkiego (funkcja egzogeniczna regionalna). Znaczna część tej produkcji zaopatruje rynki wielu miast w całym kraju, np. Białegostoku, Częstochowy, Gdyni, Katowic, Krakowa, Opola, Poznania, Rzeszowa, Warszawy i Wrocławia (funkcja egzogeniczna krajowa).

Funkcja mieszkaniowa użyteczności terenu

Mieszkaniowa forma użyteczności jest tradycyjnie ważna dla obszaru badanej gminy, ponieważ od dawna stanowiła ona strefę podmiejską Łodzi, w której obok innych, lokalizowała się także funkcja mieszkaniowa (Straszewicz 1954, 1957, Dziewoński 1987). Znaczenie tej funkcji miejsca wzrasta w związku ze wzmożoną ekspansją przestrzenną mieszkańców Łodzi (Milewska-Osiecka 2010, Pilichowski 2005). Gęstość zabudowy mieszkaniowej jest w związku z tym bardzo nierównomierna, wysoka w strefie bezpośredniego oddziaływania Łodzi (146 bud./km² w sołectwie Starowa Góra), a niska w peryferyjnych obszarach południowo-wschodnich gminy (13 bud./km² w sołectwach Romanów i Czyżeminek) (ryc. 1e). Nasilająca się antropopresja wynika co najmniej z trzech przesłanek: 1) istniejącego już dobrego zagospodarowania i zespolenia komunikacyjnego gminy z centrum całego układu osadniczego; 2) uwarunkowań ekonomicznych zamieszkiwania i działalności gospodarczej w terenie wiejskim; 3) atrakcyjnego środowiska kulturowego, w tym przyrodniczego. Rozwój funkcji mieszkaniowych wynika ze stale rosnącej liczby nowych budynków jednorodzinnych oraz idącej w ślad za tym migracji stałej ludności (spośród przybyłych do gminy Rzgów 215 osób w roku 2010, ponad 60% stanowili dotychczasowi mieszkańcy Łodzi). Władze gminy skutecznie stymulują wzrost mieszkalnictwa, wydzielając tereny, na których łącznie może powstać około 1500 działek budowlanych.

W związku z zachodzącymi procesami formy morfologiczne i architektoniczne zabudowy mieszkaniowej ulegają stałej zmianie. Duże ich zróżnicowanie wynika także z położenia miejsc, charakteru osadnictwa (miasto, osiedle, wieś) oraz sposobu ekonomicznej eksploatacji terenu. W Rzgowie architektura zabudowy jest silnie zróżnicowana. W centrum kilku kamienicom zabytkowym towarzyszą domy o małomiasteczkowej fizjonomii, związanej z ich tradycyjnym przeznaczeniem mieszkaniowo-usługowym. Na peryferiach, obok form małomiasteczkowych, występuje także stara zabudowa zagrodowa i współczesne budownictwo jednorodzinne. W części północnej Rzgowa dominantę stanowią bloki mieszkaniowe będące spuścizną po socjalistycznym rolnictwie (PGR w sąsiadującym z miastem sołectwie Gospodarz).

Sołectwa położone we wschodniej części gminy (Bronisin Dworski, Grodzisko, Huta Wiskicka, Kalino, Kalinko, Konstantyna i Tadzín), eksploatowane rolniczo, mają starą zabudowę mieszkaniową w układzie zagrodowym oraz nieliczne nowe domy jednorodzinne. Wyjątkiem jest sołectwo Romanów, w którym prócz wyżej wymienionych typów zabudowy znajdują się również domki letniskowe oraz ogródki działkowe. Inaczej sytuacja przedstawia się w części południowo-zachodniej gminy (sołectwa: Babichy, Czyżeminek, Gospodarz, Guzów i Prawda), gdzie jest duży udział domów jednorodzinnych i dość jeszcze liczna zabudowa zagrodowa. Występujące lasy, walory krajobrazowe oraz stosunkowo duża odległość od dróg o wysokim natężeniu ruchu sprawia, że lokują się tutaj coraz częściej domy letniskowe oraz ogródki działkowe. W części północnej gminy, najbardziej zurbanizowanej, przeważają domy jednorodzinne, a zabudowa zagrodowa występuje już sporadycznie.

Funkcja ekonomiczna – eksploatacja miejsca (E)

Funkcja ekonomiczna (E) identyfikuje miejsce jako charakterystyczne skupienie instytucji i działalności społeczno-gospodarczych, które wytwarzają określone dobra i idee zaspakajające potrzeby mieszkańców i innych osób, stanowiąc przedmiot eksportu. Można ją rozpoznać przez następujące wymiary ekonomiczno-organizacyjne: wielkość ekonomiczną (efekt i zasięg), rodzaj, strukturę i organizację (Suliborski 2010). Jedną z podstawowych analiz funkcjonalnych jest rozpoznanie znaczenia funkcji ekonomicznej (bazy ekonomicznej), które pośrednio warunkuje rozwój gospodarczy miejsca (Wójcik 2010). W opisywanym przykładzie skupiono się na identyfikacji metodą pośrednią funkcji egzogenicznych regionalnych gminy (w aglomeracji łódzkiej), stosując wskaźnik nadwyżki pracowników (metoda reszt) oraz funkcji egzogenicznych ponadregionalnych w bezpośrednich badaniach wybranych największych przedsiębiorstw. W metodzie pośredniej miernikiem funkcji była liczba pracujących, rozpatrywana w 19 sekcjach PKD w 2010 r., a wskaźnikiem bazowym była ogólna liczba pracujących w aglomeracji łódzkiej. Nadwyżka pracujących wskazuje na funkcje egzogeniczne pełnione w odniesieniu do obszaru aglomeracji (funkcja egzogeniczna regionalna). Podstawową słabością danych źródłowych jest fakt, iż nie obejmują one mikroprzedsiębiorstw, czyli działalności, w których pracuje mniej niż 9 osób. Mimo to przeprowadzone badanie pozwoliło na analizę porównawczą gmin aglomeracji łódzkiej i określenie ich charakterystycznych cech strukturalnych.

W gminie Rzgów pracowało łącznie 2738 osób w 15 sekcjach klasyfikacji PKD (w sekcjach A, B, D, J, nie odnotowano żadnych przedsiębiorstw zatrudniających powyżej

9 osób). W 2010 r. całkowita liczba pracujących w sektorze egzogenicznym aglomeracji łódzkiej wynosiła niespełna 28 tys., co stanowiło 9,3% ogółu pracujących na tym obszarze. Z tego Łódź koncentruje aż 37%, podczas gdy drugie miasto Pabianice niecałe 10%. Gmina Rzgów generuje blisko 900 osób pracujących w działalnościach egzogenicznych (3,2% ogólnego zatrudnienia egzogenicznego aglomeracji), co pozycjonuje ją na miejscu 10 spośród 23 jednostek administracyjnych aglomeracji. Poziom rozwoju bazy ekonomicznej jest w gminie wysoki, czego dowodzi odsetek pracujących w sektorze egzogenicznym w ogólnej liczbie jej mieszkańców (9,4%), który sytuuje gminę na 4 miejscu w aglomeracji (za Ozorkowem, Strykowem i Ksawerowem), dużo wyżej niż jej potencjał ludnościowy (11 miejsce w aglomeracji).

Struktura bazy ekonomicznej Rzgowa (tab. 2) jest rozwinięta dobrze (7 działów). Od różni ją od innych jednostek administracyjnych aglomeracji:

- bardzo wysoki udział usług rynkowych (ponad 85%),
- bardzo silna dominacja handlu,
- relatywnie niski udział przetwórstwa przemysłowego (13%),
- występowanie usług charakterystycznych dla strefy podmiejskiej (10%).

Identyfikację funkcji pełnionych przez gminę Rzgów w skali ponadregionalnej przeprowadzono metodą bezpośrednią, analizując wybrane przykładowo przedsiębiorstwa. W gminie Rzgów zlokalizowanych jest kilkanaście podmiotów gospodarczych, które pełnią funkcje egzogeniczne ponadregionalne. Są to m.in: Centrum Handlowe Ptak, Kerakoll The GreenBuilding, Delia Cosmetics, Polska Federacja Hodowców Bydła i Producentów Mleka, Gealan Polska sp. z o.o. (producent okien), Frakop-Autotank (zakład robót inżynierskich), AMX Autoryzowany Dealer „Toyota” (salon samochodowy) oraz Zakład Przetwórstwa mięsnego Grot (producent wyrobów mięsnych). Wymienione firmy należą do największych pracodawców w gminie Rzgów.

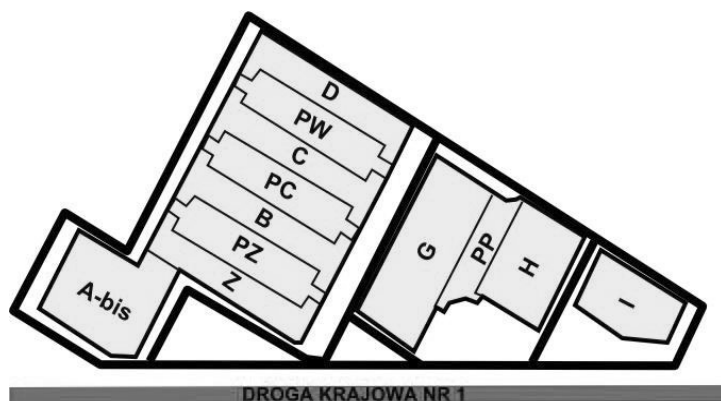
Spośród wszystkich przedsiębiorstw zlokalizowanych na terenie gminy Rzgów Centrum Handlowe Ptak ma charakter unikatowy. Jest największym skupiskiem handlu hurtowego na obszarze Polski oraz jednym z największych w Europie⁹. Centrum to oficjalnie powstało w styczniu 1993 r. Obecnie na obszarze 20 ha znajduje się 12 hal o łącznej powierzchni blisko 120 tys. m², w których znajduje się ponad 5 tys. stanowisk handlowych, gdzie pracuje co najmniej 5 tys. osób (ryc. 3). Centrum jest najważniejszym pracodawcą działającym na terenie gminy. Firma C.H. Ptak zajmuje się wynajmowaniem stanowisk handlowych dla: producentów, hurtowników, detalistów oraz importerów, przede wszystkim z branży odzieżowej i tekstylnej. Stoiska wynajmowane są nie tylko przez obywateli polskich, ale również przez obcokrajowców, głównie z Azji. Na terenie centrum rozwinęła się cała infrastruktura towarzysząca, mająca na celu ułatwienie i umilenie zarówno kupującym, jak i sprzedającym pobytu na terenie targowiska. Wśród elementów tej infrastruktury można wymienić: punkty wymiany walut, bank, pocztę, kioski oraz liczne bary i restauracje. Targowisko pełni znaczące funkcje o charakterze egzogenicznym regionalne i ponadregionalne. Określono je na podstawie badania numerów tablic rejestracyjnych 600 pojazdów samochodowych, zaparkowanych na terenie centrum w dniu 17 marca 2012 r. Ustalono

⁹ Należy zwrócić uwagę, że istotny wpływ na rozwój handlu hurtowego na terenie gminy Rzgów mają zlokalizowane w sąsiednich miejscowościach stosunkowo duże targowiska (bazary w Głuchowie – powstałe w 1994 r. oraz targowisko w Tuszynie, które powstało w 1993 r.). Klienci, którzy wybierają się na zakupy do któregośkolwiek z tych targowisk często odwiedzają również sąsiednie centra, co w konsekwencji wzmacnia rozwój każdego z nich. Te trzy targowiska tworzą razem tzw. Podłódzki Pas Targowy.

Tabela 2. Struktura bazy ekonomicznej gminy Rzgów (2010)

Dział gospodarki	Zatrudnieni w sektorze egzogenicznym	
	liczba	%
Handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów (G)	520	58,0
Działalność w zakresie usług administrowania i działalność wspierająca (N)	155	17,3
Przetwórstwo przemysłowe (C)	117	13,0
Dostawy wody; gospodarowanie ściekami i odpadami oraz działalność związana z rekultywacją (E)	53	5,9
Działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi (I)	21	2,3
Budownictwo (F)	16	18,0
Pozostałe działalności usługowe (S)	15	1,7
Razem sektor egzogeniczny	897	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z WUS w Łodzi.

Ryc. 3. Plan hal zlokalizowanych na terenie Centrum Handlowego Ptak względem drogi krajowej numer 1
Stores located at the Ptak Shopping Centre in relation to A1 road

Źródło: Opracowanie własne na podstawie www.ptak.com.pl • Source: own study based on www.ptak.com.pl

wówczas, że blisko 44% wszystkich pojazdów rekrutuje się z obszaru aglomeracji łódzkiej, w tym głównie z Łodzi i powiatu łódzkiego wschodniego, około 33% pochodziła z obszaru województwa łódzkiego (wyłączając obszar aglomeracji łódzkiej), w tym najczęściej z miejscowości takich jak: Piotrków Trybunalski, Tomaszów Mazowiecki, Poddębice, Sieradz, Rawa Mazowiecka oraz Bełchatów, natomiast blisko 20% z pozostałych polskich województw, w tym najwięcej z województwa mazowieckiego (głównie ze stolicy). Pozostałe 4% to pojazdy spoza naszego kraju, m.in. z Niemiec, Czech, Słowacji, Holandii, Francji, Węgier i Rosji. Warto dodać, że według oficjalnych informacji lista państw, z których przyjeżdżają klienci, jest znacznie szersza i obejmuje również mieszkańców krajów takich jak: Wielka Brytania, Białoruś, Belgia oraz Ukraina (www.ptak.com.pl). A. Werwicki (2000) zali-

czył rzgowskie centrum do wewnątrz krajowych targowisk, które charakteryzują się obsługą klientów krajowych oraz zagranicznych.

W sąsiedztwie C.H. Ptak zlokalizowana została w drugiej połowie 2002 r. pochodząca z Włoch firma Kerakoll The GreenBuilding, która zajmuje się opracowaniem i produkcją innowacyjnych ekologicznych rozwiązań w budownictwie. Na świecie jest dwanaście siedzib tej firmy, w tym dziesięć w Europie oraz w USA i Indiach. W przedsiębiorstwie zatrudnionych jest 41 pracowników (3 z gminy Rzgów). Polski oddział liczy ponad 1000 stałych odbiorców hurtowych z całego kraju oraz z obszarów położonych poza granicami Polski (Rosja, Czechy, Słowacja, Armenia) (www.kerakoll.com). Firma Kerakoll należy do największych inwestycji zlokalizowanych na obszarze gminy i przyczynia się między innymi do wzrostu liczby mniejszych przedsiębiorstw budowlanych.

Delia Cosmetics jest jedyną firmą kosmetyczną zlokalizowaną w gminie. Założona w 1998 r. jako firma rodzinna rozpoczęła swoją działalność od produktów przeznaczonych do pielęgnacji włosów. W kolejnych latach systematycznie rozbudowywała się i wprowadzała nowe produkty. Firma dysponuje dwoma budynkami: produkcyjnym i administracyjnym oraz własnym laboratorium. Szybki rozwój przedsiębiorstwa był możliwy także dzięki dotacjom unijnym¹⁰. Firma zatrudnia ponad 200 pracowników, z których 50 zamieszkuje w gminie Rzgów. Wyroby sprzedawane są na Wschód (blisko w połowie), a pozostałe na rynek polski oraz do krajów Europy Zachodniej. W Polsce produkty firmy rozprowadzane są do ponad 4 tys. sklepów we wszystkich większych miastach, w tym do sieci handlowych: Rossmann, Drogerie Natura, Super-Pharm i innych. Za granicę produkty wysyłane są do 34 krajów Europy, Ameryki Północnej oraz Azji, a w najbliższych planach do krajów Afryki Północnej, Ameryki Południowej oraz na Bliski Wschód (www.delia.pl). Wysoką rangę firmy na rynku krajowym potwierdzają zajmowane wysokie pozycje w rankingach przedsiębiorczości, liczne nagrody i wyróżnienia.

Funkcje społeczne – aspekt percepcyjno-znaczeniowy miejsca

Wymiar społeczny funkcji (FS) ma charakter świadomościowy i generowany jest przez różne relacje między człowiekiem (społecznością, zbiorowością społeczną) a miejscem. Funkcja w tym aspekcie jest subiektywnym wyobrażeniem i oceną miejsca, rozumianego w kategorii przestrzeni kulturowej, pewną jego wartością, która staje się częścią świadomości mieszkańców. Funkcja miejsca jest pojęciem opisującym stosunek podmiotu do jakiejś części lub elementu (-ów) realnego lub wyobrażonego środowiska (otoczenia) oraz jego dekodujących znaczeń i wartości. Odbiór i interpretacja przez ludzi otaczającej ich rzeczywistości lokalnej definiuje stosunek mieszkańców do ich miejsca. Funkcje społeczne miejsca można ocenić jedynie pośrednio, w drodze badania społeczności lokalnej w zakresie ocen i relacji wiążących ich z tym miejscem. Określają one stopień przywiązania ludzi do obszaru zamieszkiwanego, związek emocjonalny z nim oraz z grupą lokalną.

Postrzeganie gminy Rzgów przez mieszkańców i wartościowanie istniejących tutaj treści materialnych oraz społecznych stanowi o funkcjach społecznych tego miejsca. Do

¹⁰ W ostatnich kilku latach Delia Cosmetics korzystała z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego oraz była beneficjentem: Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka, Programu Rozwój i Modernizacja Przedsiębiorstw w Oparciu o Nowe Technologie oraz Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Łódzkiego na lata 2007–2013 (www.delia.pl)

zobrazowania więzi, które łączą mieszkańców z ich obszarem, wykorzystano trzy wskaźniki: satysfakcji lokalnej, poczucie stabilizacji oraz przestrzennej identyfikacji lokalnej (Michalska-Żyła 2010). Wskaźnik satysfakcji lokalnej mieszkańców gminy Rzgów zbadano przy pomocy pytania o stopień zadowolenia lub niezadowolenia z obecnego miejsca zamieszkania (Michalska-Żyła 2010). Niemal wszyscy ankietowani (90%) w większym lub mniejszym stopniu są usatysfakcjonowani z dotychczasowego miejsca zamieszkania. Większość z nich deklaruwała również wysoki stopień przywiązania do tego miejsca. Osoby nieczujące tego przywiązania jako główne powody podawały: krótki okres zamieszkiwania, tworzenie się zamkniętych grup społecznych, przywiązanie do swojej miejscowości rodzinnej znajdującej się poza gminą Rzgów, spędzanie znacznej części dnia poza granicami gminy oraz brak znajomości otoczenia.

Określenie poziomu poczucia stabilizacji przestrzennej identyfikuje pośrednio pytanie o chęć wyprowadzenia się (Michalska-Żyła 2010). Spośród wszystkich ankietowanych 23% (głównie osoby młode, do 34 roku życia) zadeklarowało chęć opuszczenia gminy. Głównym powodem była negatywna ocena tego miejsca w zakresie perspektyw rozwoju (utrudnione kształcenie, duża liczba mieszkańców w gminie, duże odległości do ważniejszych miejsc i inne). Mieszkańcy Rzgowa zgłaszali chęć wyprowadzenia się przede wszystkim na obszary wiejskie, natomiast mieszkańcy wsi, głównie do największych miast Polski (Łódź, Kraków, Warszawa czy Wrocław). Ogólna ocena identyfikacji lokalnej mieszkańców i stosunków społecznych jest na terenach gminy wysoka. Ze wszystkimi jej mieszkańcami identyfikuje się nieco mniej niż 70% respondentów ze Rzgowa oraz 90% osób żyjących na wsi. Natomiast ponad 80% respondentów nazywa swoje stosunki sąsiedzkie dobrymi (61%), a nawet bardzo dobrymi (19,5%), a tylko 3,5% określa je jako złe. Relacje neutralne deklarują przede wszystkim osoby mieszkające w gminie krótko.

O więzi mieszkańców z miejscem swojego zamieszkiwania świadczy również wiedza o miejscach symbolicznych i ważnych dla całej społeczności lokalnej. Respondenci wskazywali je i motywowali swój wybór, wykazując się przy tym dobrą wiedzą na ich temat. Były to przede wszystkim miejsca historyczne, ale także obiekty współczesne (kościół późnorennesansowy w Rzgowie, pomnik poległych mieszkańców gminy z czasów II wojny światowej w okolicach miejscowości Babichy, cmentarz żołnierzy niemieckich z okresu I wojny w sołectwie Gadka Stara, dawny majątek z zabytkowym pałacem, domem ogrodnika, kuźnią, chlewnią, stajnią, oborą i czworakami z początku XX w., Centrum Handlowe Ptak, skatepark oraz hala sportowa).

Respondenci oceniali także wagę poszczególnych cech gminy Rzgów, które mogą mieć znaczenie dla jej dalszego rozwoju (w skali od 1 do 5). Największym uznaniem wśród badanych cieszyła się atrakcyjność biznesowa, położenie komunikacyjne oraz walory przyrodnicze gminy.

Społeczne funkcje postrzegania i znaczenia miejsca określono na podstawie sądów, wyrażonych przez respondentów, dotyczących tego, czym gmina jest z punktu widzenia społeczno-gospodarczego (jakie pełni funkcje). Natomiast znaczenie miejsca wynika z przypisania tym funkcjom zasięgu przestrzennego (lokalnego, regionalnego i krajowego). Na pierwszym poziomie (lokalnym) respondenci wymienili aż dziewięć rodzajów funkcji, z których najliczniejsze wskazania dotyczyły w kolejności funkcji: handlowej (37% wskazań), łączącej z miejscami pracy (8%), mieszkaniowej (17%) oraz rolniczej (12%) i ratowniczej (12%), wskazywanych głównie przez mieszkańców wsi. Inne rodzaje funkcji, takie jak usługowa, edukacyjna administracyjna i kulturalna, wymieniane były sporadycznie (5% i mniej). W ska-

li regionalnej, głównie w odniesieniu do aglomeracji łódzkiej, respondenci za najważniejszą funkcję gminy uznali zdecydowanie funkcję handlową (45% wskazań), łącznie ją jednoznacznie z istniejącym wielkim centrum handlowym (C.H. Ptak), w mniejszym stopniu z innymi punktami handlowymi (przede wszystkim z licznymi hurtowniami tkanin, zlokalizowanymi głównie w sołectwie Gospodarz). Funkcje handlowe wiązano ściśle z funkcją miejsca pracy (niecałe 20%). Funkcję komunikacyjną (około 15%) kojarzono jednoznacznie z istnieniem bardzo dobrych połączeń autobusowych z Łodzią, nie dostrzegając roli gminy jako obszaru tranzytowego i węzłowego dla południowej części aglomeracji. Relatywnie słabo eksponowano funkcję produkcyjną (13%), kojarząc ją jednak z istnieniem na terenie gminy licznych stosunkowo dużych firm produkcyjnych, co wynika z dość słabego udziału tych firm w zagospodarowaniu lokalnej siły roboczej. Podobnie mało mieszkańców wskazało na funkcje mieszkaniowe (9%), chociaż respondenci dostrzegają znaczny napływ nowych mieszkańców do ich miejsc zamieszkania i kojarzą ich z ludnością przybyłą głównie z aglomeracji łódzkiej. Na pytanie o funkcje gminy w skali kraju odpowiedziała mniej niż połowa respondentów (46%). Wśród tych, którzy udzielili odpowiedzi, 76% wskazało ponownie na funkcje handlowe, motywując swoją odpowiedź zasięgiem przestrzennego oddziaływania C.H. Ptak oraz ponadregionalnym znaczeniem handlu hurtowego tkaninami. Wymieniano również funkcję komunikacyjną, odwołując się w tym przypadku do przebiegających przez teren gminy dwóch dróg o zasięgu krajowym. Natomiast 12% respondentów uważa, że gmina Rzgów nie pełni żadnych istotnych funkcji o zasięgu krajowym.

Reasumując, mieszkańcy Gminy Rzgów wykazali wysoki poziom świadomości, odnoszący się do gospodarczych wartości swojego miejsca, wskazując jako podstawową funkcję handlową w każdym z analizowanych zakresów przestrzennych i potwierdzając wyniki uzyskane w badaniach z zastosowaniem wskaźników ekonomicznych.

Wnioski

Przeprowadzone badania pozwalają na sformułowanie wniosków o charakterze przedmiotowym i kilku hipotez teoretycznych. W odniesieniu do przedmiotu badania możemy stwierdzić, że:

- Rozwój funkcji tego miejsca i jej znaczenia (gminy) jest uwarunkowany przede wszystkim jego położeniem (w sąsiedztwie Łodzi, aglomeracji łódzkiej, w systemie dróg regionalnych i krajowych oraz w systemie regionalnego transportu publicznego) oraz heterogeniczną społecznością lokalną.
- Gmina jest miejscem dynamicznym pod względem rozwoju potencjału ludnościowego, a w konsekwencji i potencjału gospodarczego, co sprawia, że przemiany funkcji miejsca we wszystkich jej wymiarach (morfologicznym, ekonomicznym i społecznym) zachodzą tutaj bardzo szybko, różnicując przestrzeń gminy i jej mieszkańców na dwa podobszary (wiejski i zurbanizowany wiejski).
- Specyfika tego miejsca w aspekcie ekonomicznej funkcji miejsca polega na: wysokiej koncentracji podmiotów gospodarczych (57%) na terenach wiejskich, wyższej niż w mieście Rzgów (43%), wyższych nakładach inwestycyjnych na 1 mieszkańca w porównaniu ze średnią dla całej aglomeracji łódzkiej, wysokiej koncentracji przedsiębiorstw rolniczych oraz przedsiębiorstw ogrodniczych o funkcjach egzogenicznych, dobrze rozwiniętej bazie ekonomicznej w stosunku do liczby mieszkań-

ców, w której silnie dominuje funkcja handlowa z udziałem funkcji produkcyjnej o zasięgach regionalnym i krajowym.

- W społecznym aspekcie funkcji miejsca, który wyraża się sposobem jego postrzegania i wartościowania przez mieszkańców, gmina jest uważana, niezależnie od sołectwa zamieszkania i pochodzenia terytorialnego respondentów, za miejsce bardzo dobre do życia. Mimo silnych różnic w poziomie rozwoju społecznego (wykształcenia) zarówno mieszkańcy związani z tym obszarem od pokoleń (tradycyjne wsie), jak i ci, którzy osiedlili się stosunkowo niedawno, mają silne poczucie wspólnoty z ludźmi i przywiązania do miejsca (jest ono większe na obszarach wiejskich i nieco mniejsze w mieście Rzgów). Gmina jest miejscem, w którym zmiany społeczne polegają na procesach względnie harmonijnej adaptacji i asymilacji mieszkańców, których wyrazem są dobre stosunki społeczne oraz ogólna akceptacja procesu modernizacji funkcji ekonomicznych i morfologiczno-organizacyjnych. O tym, że gmina jest miejscem szczególnym dla mieszkańców, świadczyć może zarówno ich wiedza o położonych tutaj ważnych obiektach i miejscach wyznaczających historyczną tożsamość lokalną, jak i bardzo wysoki stopień świadomości dotyczący funkcji ekonomicznych obszaru i jego znaczenia w szerszym kontekście przestrzennym (regionalnym i ponadregionalnym).

W płaszczyźnie teoretyczno-metodologicznej i hipotetycznej badania pozwalają na następujące stwierdzenia:

- Obszar gminy Rzgów, leżący w strefie podmiejskiej Łodzi i Pabianic, zmienia się wraz z przekształceniami strukturalnymi tych miast. W związku z tym przestrzeń gminy formowana jest przez dwie grupy funkcji charakterystycznych dla strefy podmiejskiej – funkcji allochtonicznych i funkcji autochtonicznych (Maik 1985, Jakubczyk-Gryszkiewicz 1991).
- Grupa funkcji allochtonicznych kreuje miejsce przede wszystkim w aspekcie jego eksploatacji, a w konsekwencji także morfologii zabudowy i organizacji przestrzeni, a w dalszej kolejności również społecznych wartości. Funkcje te, jako wyraz przestrzenno-funkcjonalnej ekspansji Łodzi i Pabianic na tereny przylegające, są przyczyną szybko postępujących procesów urbanizacji w centralnej części gminy (pasma rzgowskie), wzdłuż głównych arterii wylotowych z miast (sołectwa: Starowa Góra, Gadka Stara, Rzgów). W kategorii podmiotowej należą do nich najsilniej rozwinięte funkcje handlowe (np. C.H. Ptak, salony motoryzacyjne), funkcje produkcyjne, nowe funkcje mieszkaniowe, funkcje związane z komunikacją aglomeracyjną i krajową, a także funkcje rekreacyjno-wypoczynkowe i komunalne (np. stacja uzdatniania wody Kalinko). Grupa tych funkcji wpłynęła na wykształcenie się miejskich (m. Rzgów) i wiejskich miejsc zurbanizowanych, wyraźnie odbiegających swym charakterem społeczno-gospodarczym od pozostałych obszarów gminy (Jakubczyk-Gryszkiewicz, Marcińczak i Siejkowska 2010, Czapiewski 2010).
- Grupa funkcji autochtonicznych wynika przede wszystkim z materialnych treści przyrodniczych, dziedzictwa zagospodarowania oraz społecznych i biologicznych zasobów ludności od pokoleń związanej z tym miejscem. Grupa ta kreuje miejsca przede wszystkim w aspekcie morfologiczno-przestrzennym, którego najogólniejszym wyrazem są określone formy użytkowania, w aspekcie społecznym, stanowiącym efekt postrzegania otoczenia i jego wartościowania, oraz w aspekcie

eksploatacji – jako efekt inicjatyw ludności autochtonicznej. W grupie tej znajdują się przede wszystkim funkcje rolnicze, zarówno te tradycyjne, jak i wyspecjalizowane (ogrodnicze), funkcje mieszkaniowe – skupione w starych wsiach i Rzgowie, funkcje handlowe – hurtownie materiałów włókienniczych, inne funkcje produkcyjne i transportowe związane z potrzebami lokalnymi. Funkcje autochtoniczne decydują o wykształceniu się odmiennych od zurbanizowanych wielofunkcyjnych miejsc silnie nadal naznaczonych elementami wiejskości.

- Koncepcja funkcji miejsca stanowi dobrą płaszczyznę integracji podejścia funkcjonalnego, morfologicznego i humanistycznego na poziomie jednostkowych zjawisk osadniczych. Przyjęta koncepcja spełniła rolę kierującą proces poznania (metoda opisu obszaru) w sposób zadawalający, jak i była pomocna w sformułowaniu wyjaśnień i stawianiu hipotez.

Literatura

- Czapiewski K.**, 2010, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*, Studia Obszarów Wiejskich, 22, PTG, IGIPIZ PAN, Warszawa.
- Czarnecki A.**, 2009, *Rola urbanizacji w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
- Dziwonoński K.**, 1987, *Strefa podmiejska – próba ujęcia teoretycznego*, Przegląd Geograficzny, 59, 1–2, s. 55–63.
- Fedyszak-Radziejowska B.**, 2013, *Społeczności wiejskie: tożsamość, kapitał społeczny, wspólnotowe identyfikacje*, [w:] A. Rosner (red.), *Społeczne i kulturowe zagadnienia przemian na wsi polskiej*, IRWiR, Warszawa, s. 95–118.
- Jałowiecki B.**, 1984, *Funkcjonowanie systemu osadniczego Polski*, [w:] *Gospodarka przestrzenna Polski. Diagnoza i rekonstrukcja*, Wszechnica PAN, Ossolineum, Wrocław.
- Jażdżewska I.**, 1999, *Przemiany funkcjonalne i morfologiczne przestrzeni geograficznej wsi Rzgów w świetle metod numerycznych*, Szlakami Nauki, 28, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Jażdżewska I.**, 2007, *Społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie gmin wiejskich w województwie łódzkim*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 8.
- Jerczyński M.**, 1973, *Zagadnienie specjalizacji bazy ekonomicznej większych miast w Polsce*, [w:] M. Jerczyński, L.F. Chavez, Z. Siemek (red.), *Studia nad strukturą funkcjonalną miast*, Prace Geograficzne IG PAN, 97, s. 9–127.
- Jerczyński M.**, 1977, *Funkcje i typy funkcjonalne miast (zagadnienie dominacji funkcjonalnej)*, *Statystyczna charakterystyka miast. Funkcje dominujące*, Statystyka Polski, 85, GUS, Warszawa, s. 20–73.
- Gryszkiewicz J., Marciniak Sz., Siejkowska A.**, 2010, *Dynamika i skutki procesów urbanizacji w regionach miejskich po 1990 na przykładzie regionu miejskiego Łodzi*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J.**, 1991, *Zróżnicowanie urbanizacji wsi w strefie podmiejskiej Łodzi*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica, 13, Łódź.
- Kempny M.**, 1985, *Koncepcja potrzeb w funkcjonalizmie Malinowskiego*, [w:] M. Flis, S. Paluch (red.), *Antropologia społeczna Bronisława Malinowskiego*, PWN, Warszawa.
- Komornicki T., Śleszyński P.**, 2009, *Typologia obszarów wiejskich pod względem powiązań funkcjonalnych i relacji miasto-wieś*, [w:] J. Bański (red), *Analiza zróżnicowań i perspektywy rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 16, PTG, IGIPIZ PAN, Warszawa, s. 9–37.

- Maik W.**, 1988, *Rozwój teorii regionalnych i krajowych układów osadniczych*, seria Geografia 37, UAM, Poznań.
- Maik W., Stachowski J.**, 1995, *Preteoretyczne modele pojęciowe w geografii społecznej i ich rola w budowie teorii i wyjaśnianiu zjawisk społeczno-przestrzennych*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica, 19, Łódź.
- Maik W.**, 1985, *Charakterystyka strefy podmiejskiej w kategoriach funkcjonalnych. Próba rekonstrukcji modelu pojęciowego i metody badawczej*, [w:] S. Liszewski (red.), Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica, 5, Łódź.
- Michalska-Żyła A.**, 2010, *Psychospołeczne więzi mieszkańców z miastem. Studium na przykładzie Łodzi*, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Milewska-Osiecka K.**, 2010, *Nowe budownictwo mieszkaniowe aglomeracji łódzkiej – zróżnicowanie i struktura przestrzenna*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Plit F.**, 2005, *Paul Vidal de la Blache – krajobraz – obraz i geograficzna metoda jego interpretacji*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, 4, Sosnowiec, s. 26–31.
- Pilichowski A.**, 2005, *Presja miejska na obszary wiejskie. Perspektywa socjologiczna*, [w:] Jażdżewska (red.), XVIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki, Wydawnictwo UŁ, Łódź, s. 101–110.
- Rembowska K.**, 2006, *Tożsamość jako czynnik rozwoju lokalnego i regionalnego*, [w:] A. Jewtuchowicz, A. Suliborski (red.), *Przestrzenne zróżnicowanie procesów transformacji społeczno-gospodarczej w regionie łódzkim*, Wydawnictwo UŁ, Łódź, s. 71–84.
- Rykiel Z.**, 1999, *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej miasta polskiego a świadomość terytorialna jego mieszkańców*, Prace Geograficzne, 170, IG i PZ PAN, Warszawa.
- Straszewicz L.**, 1954, *Strefa podmiejska Łodzi*, Przegląd Geograficzny, 26, 4, s. 182–197.
- Straszewicz L.**, 1957, *Problemy rolnicze strefy podmiejskiej Łodzi*, Przegląd Geograficzny, 29, 1, s. 87–100.
- Suliborski A.**, 1983, *Niektóre problemy badań funkcji miast w świetle podstawowych założeń koncepcji systemowej*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica, 10.
- Suliborski A.**, 1994, *Genetyczno-systemowe ujęcie funkcji i struktury funkcjonalnej miast*, [w:] M. Koter, J. Tkocz (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne*, Toruń-Łódź.
- Suliborski A.**, 2001, *Funkcje i struktura funkcjonalna miast. Studia empiryczno-teoretyczne. Komentarz do zbioru monotematycznych publikacji stanowiących rozprawę habilitacyjną*, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Suliborski A.**, 2003, *Koncepcja funkcji miejsca w badaniach zróżnicowania społeczno-gospodarczego regionu miejskiego*, [w:] I. Sagan, M. Czepczyński (red.), *Wymiar i współczesna interpretacja regionu miejskiego*, Katedra Geografii Ekonomicznej UG, Gdańsk.
- Suliborski A.**, 2010, *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast: studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Szajnowska-Wysocka A.**, 1995, *Podstawy zorganizowania miast konurbacji śląskiej*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Werwicki A.**, 2000, *Handel targowiskowy aglomeracji łódzkiej na tle jego znaczenia ogólnopolskiego w latach 1994–1997*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Wójcik M.**, 2008, *Przemiany społeczno-gospodarcze wsi aglomeracji łódzkiej w okresie transformacji ustrojowej*, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Wójcik M.**, 2010, *Zmiany funkcji obszarów wiejskich w województwie łódzkim w ujęciu koncepcji bazy ekonomicznej (1999–2007)*, [w:] M. Wójcik (red.), *Studia nad bazą ekonomiczną miast*

i rynkiem pracy w województwie Łódzkim, Karpacki Instytut Rozwoju Regionalnego w Nowym Sączu, Zakład Geografii Regionalnej i Społecznej UŁ, Nowy Sącz-Łódź, s.57–69.

Wójcik M., Walkiewicz D., 2010, *Integracja łódzkiego obszaru metropolitalnego w świetle rozwoju systemu transportowego*, [w:] A. Jewtuchowicz, M. Wójcik, (red.), *Łódzka metropolia. Problemy integracji gospodarczej*, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 193–211.

Wójcik M., 2012, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmian podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Uniwersytet Łódzki, Łódź.

Wójcik M., 2013, *Przemiany społeczno-przestrzenne osiedli wiejskich. Studium przypadku Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego*, Wydawnictwo UŁ.

Ziętara W., 2009, *Miary wielkości gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych*, [w:] *Rocznik Nauk Rolniczych*, seria G, 96, 4, s. 267–276.

Summary

The article concerns the area of urban and rural commune of Rzgów, which neighbours Łódź in the south. The main aim of the research is the application of the “function of the place” conception and its empirical particularisation in the analyses of a specific multipurpose rural area located within the suburban area of a large city. The function of the place conception constitutes a platform of integration between the functional, morphological and humanistic approaches at the level of individual settlement. The category of place, interpreted from the viewpoint of people’s needs, and not only the economic and spatial dimensions of localisation seems to be in this case of key importance. This conception does not only aim at ordering and determining the research procedure, but also plays a heuristic role, i.e. it supports discovering facts and connections between them, which in turn leads to formulating explanations and new hypotheses. Ordering of the research procedure with reference to the commune’s area under analysis requires identification of three main aspects (dimensions) of place’s function: its form, exploitation and social meaning. The research has been conducted from three spatial perspectives: local (the area of commune), meso-regional (the agglomeration of Łódź) and macro-regional (Poland). The author has paid particular attention to the local scale – the commune of Rzgów within its administrative borders. The conclusions reached, refer to the research subject itself (Poland), yet they are also theoretical in character. A commune is a dynamic place and due to ongoing processes can be divided into subareas (rural and urbanised rural). Two groups of functions – allochthonic and autochthonic – play a decisive role in these transformations. The former has had an influence on the establishment of urban (the town of Rzgów) and urbanised rural places. The latter, on the other hand, decides upon formation of multipurpose places with strong rural attributes.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2015, tom 37, s. 91–114

<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.37.5>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptg.pan.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

GEOGRAFIA WSI – PRÓBA UJĘCIA SYSTEMOWEGO

RURAL GEOGRAPHY – AN ATTEMPT TO SYSTEMIC APPROACH

Jan FALKOWSKI

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
Instytut Geografii
85-428 Bydgoszcz, ul. Mińska 15
falk@umk.pl

Zarys treści: W polskiej literaturze geograficznej trwa dyskusja na temat roli i miejsca geografii społeczno-ekonomicznej w systemie nauk geograficznych. Niniejszy artykuł stanowi próbę określenia roli i miejsca geografii wsi, jako kierunku (specjalności) oraz ważnego pola badawczego geografii społeczno-ekonomicznej. Podstawą badań w geografii wsi jest potrójna struktura obszarów wiejskich (wieś, obszar wiejski i kontinuum wiejsko-miejskie). W literaturze geograficznej można wymienić co najmniej trzy konceptualne modele studiów wiejskich: funkcjonalistyczny (gdzie funkcja prowadzi do wyjaśnienia danego zjawiska), systemowy (wieś stanowi otwarty system społeczno-techniczny kształtowany na wielu płaszczyznach i poziomach) i humanistyczny (podejście behawioralne, jakościowe). Konceptualizacja systemowa w badaniach wsi (gmin) umożliwia wyróżnienie trzech podsystemów: I – podsystemu uwarunkowań, II – podsystemu funkcjonalno-strukturalnego i III – podsystemu strategicznego. W podsystemach: uwarunkowań i funkcjonalno-strukturalnym wyróżniono po 10 obszarów badawczych, natomiast w podsystemie strategicznym 7 scenariuszy rozwoju. W strategicznym rozwoju obszarów wiejskich Polski (do 2050 r.) autor rozważa różnorodność scenariuszy jako efekt optymalnego wykorzystania (lub niewykorzystania) sfery przyrodniczej, społeczno-demograficznej, ekonomicznej i infrastrukturalnej, w wymiarze lokalnym, regionalnym, krajowym i globalnym.

Słowa kluczowe: geografia wsi, konceptualizacja systemowa, pola badawcze, strategia rozwoju.

Geografia społeczno-ekonomiczna w systemie nauk geograficznych

W polskiej literaturze geograficznej od wielu lat toczy się dyskusja na temat geografii w systemie nauki, a zwłaszcza roli i znaczenia oraz struktury badawczej geografii społeczno-ekonomicznej. Efektem dyskusji na licznych konferencjach i seminariach są publikacje książkowe i artykuły naukowe (np. Bański 2010, Falkowski 2000, Kostrzewski i in. 2011, Lisowski 2012, Liszewski i in. 2008, Maik 2012, Maik i in. 2005).

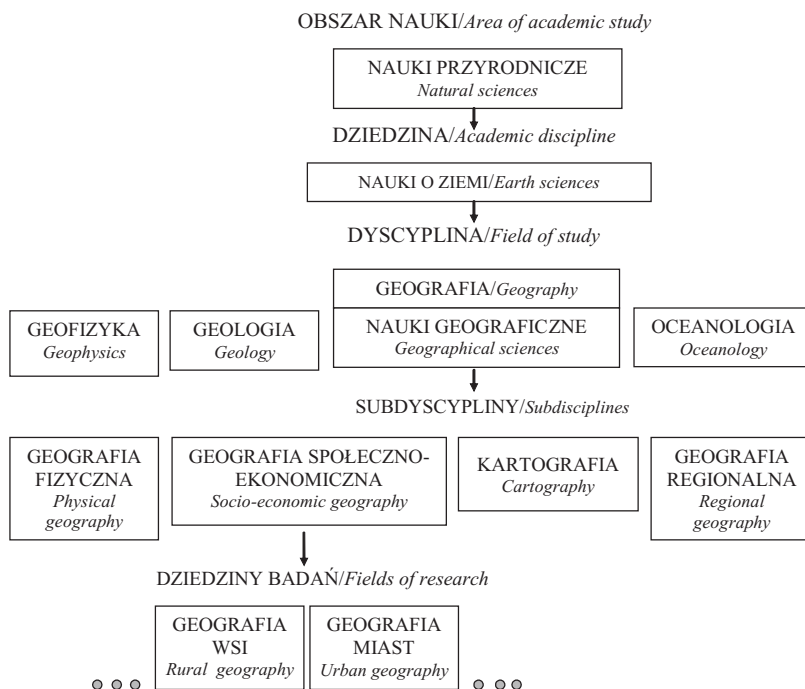
Na mocy Rozporządzenia Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 8 sierpnia 2011 r. w sprawie obszarów wiedzy, dziedzin nauki i sztuki oraz dyscyplin naukowych i artystycznych (Dz. U. 2011 Nr 179, poz. 1065) nowa systematyka ma trójstopniowy podział nauk, uwzględniający: obszar wiedzy, dziedziny nauki i dyscypliny naukowe. W świetle

tego podziału geografia (nauki geograficzne) należy do: 1. obszaru – nauk przyrodniczych, 2. dziedziny – nauk o Ziemi, i stanowi 3. dyscyplinę o nazwie: geografia, wśród innych dyscyplin jak: geofizyka, geologia i oceanologia. Używane pojęcie – nauki geograficzne, nie zmienia ulokowania geografii w systemie nauki, w jej strukturze organizacyjnej czy przydziale środków finansowych (Chojnicki 2011, s. 9, Lisowski 2012, s. 171, Widacki 2005, s. 61). Geografia składa się z czterech równorzędnych subdyscyplin (w innej interpretacji – dyscyplin naukowych): geografii fizycznej, geografii społeczno-ekonomicznej (geografii człowieka), kartografii i geografii regionalnej. W ocenie tego podziału jest w zasadzie duża zgodność środowiska geografów akademickich. Brak pełnej zgodności wynika m.in. z różnego podejścia do geografii regionalnej przedstawicieli geografii fizycznej (np. Kondracki 2002) oraz geografii społeczno-ekonomicznej (np. Rykiel 2001, Chojnicki 1999).

Innym problemem jest klasyfikacja dziedzin nauki i techniki wg OECD, w której geografia fizyczna znajduje się w naukach przyrodniczych, natomiast geografia społeczna i gospodarcza w naukach społecznych. Taki podział przeczy dążeniu wielu środowisk geograficznych do jedności nauk geograficznych (Maik 2008, Richling 2008, Lisowski 2012). Jednak zasadnicze problemy zaczynają się przy dalszym podziale ww. subdyscyplin, jak się wydaje większe w przypadku geografii społeczno-ekonomicznej, zwłaszcza w zakresie jedności i tożsamości tej subdyscypliny. Geografia społeczno-ekonomiczna przeszła ewolucję w polskiej myśli geograficznej od geografii handlowej (połowa XIX w.) przez antropogeografię (w I połowie XX w.) do geografii ekonomicznej (II połowa XX w.), a następnie geografii społeczno-ekonomicznej (w latach 80. ub. wieku). Współcześnie ocenia się, że geografia społeczno-ekonomiczna zajmuje się „szeroko pojętą sferą społeczną, a więc zjawiskami gospodarczymi, politycznymi, kulturowymi, ludnościowymi i osadniczymi w ujęciu przestrzennym, regionalnym i ekologicznym” (Chojnicki 1996, s. 20). Nowe narzędzia i metody badawcze przyczyniły się do dezintegracji specjalistycznej (branżowej) geografii społeczno-ekonomicznej. Proces ekonomizacji, a następnie uspołecznienia geografii człowieka spowodował wzrost zainteresowania od połowy XX w. relacjami funkcjonalno-strukturalnymi, a od przełomu XX i XXI w. – humanistycznymi koncepcjami w tej subdyscyplinie naukowej.

Po II wojnie światowej, szczególnie od lat 60. i 70., nastąpił rozwój geografii ekonomicznej, która stała się subdyscypliną zajmującą się opisem i wyjaśnianiem wytwarzania, dystrybucji, wymiany i konsumpcji dóbr materialnych i usług w ujęciu przestrzennym. W skład geografii ekonomicznej wchodziły specjalności (branże) np.: geografia rolnictwa, geografia przemysłu, geografia usług, geografia osadnictwa, geografia turystyki, geografia transportu. Na przełomie XX i XXI w. w ramach już geografii społeczno-ekonomicznej zaczęto wyróżniać dodatkowe specjalności, jak np. geografii polityczną, geografii społeczną, geografii osadnictwa (w tym geografii miast i geografii wsi), geografii komunikacji (w tym oddzielnie: transport i łączność), geografii kultury, geografii religii (Jackowski 2004, s. 126–138).

Współcześnie w ramach zwiększonego pierwiastka humanistycznego w geografii społeczno-ekonomicznej, a jednocześnie wobec dążenia do jej większej integracji wewnętrznej, potwierdzanej też profilem publikacji, należy podjąć dyskusję co do słusznego kroku w kierunku zmniejszenia liczby dziedzin badawczych. Aktualnie wydaje się, że geografia rolnictwa łączy się coraz ściślej z geografii obszarów wiejskich (Falkowski 2014b, s. 20–21, Wójcik 2012, s. 238) w jedną dziedzinę geografii wsi, geografia handlu ma wiele wspólnych cech z geografii usług, geografia komunikacji stanowi połączenie transportu i łącz-

Ryc. 1. Miejsce geografii wsi w systemie nauk geograficznych według Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (08.08.2011) • *Position of rural geography in the system of geographical sciences by the Ministry of Science and Higher Education (08.08.2011)*

Źródło: opracowanie własne • *Source: own elaboration.*

ności. Problemem otwartym pozostaje geografia społeczna jako odrębna specjalność lub jako część zagadnień wchodzących do pozostałych dziedzin (np. geografii wsi, geografii usług itp.). Coraz lepiej rozwijają się dziedziny badawcze (kierunki, specjalności) z zakresu geografii turystyki i geografii religii.

Słuszny jest pogląd A. Lisowskiego (2012, s. 189–190), że na obecnym etapie rozwoju hybrydyzacja nauki dokonuje się na poziomie specjalności. Jednak w przypadku geografii, moim zdaniem, nadmierna liczba specjalizacji prowadzi do rozproszenia problemowego i aplikacyjnego. Dyskusyjne natomiast są poglądy na temat wydzielenia geografii społeczno-ekonomicznej z systemu nauk przyrodniczych. W imię jedności i integracji geografia powinna dążyć do zbliżenia swoich subdyscyplin, zwłaszcza geografii fizycznej i geografii społeczno-ekonomicznej. Można to uczynić poprzez ograniczenie liczby specjalności (dziedzin badawczych) w ramach obydwu subdyscyplin (lub ich przekształcenie) i konieczne (pełniejsze) wykorzystanie elementów przyrodniczych w subdyscyplinie geografii społeczno-ekonomicznej, a elementów społecznych w geografii fizycznej. Trudno opisywać przekształcenia np. geograficzno-rolnicze bez znajomości i pogłębionej analizy środowiska geograficznego. Podobnie jest w badaniach z zakresu geografii komunikacji, ludności, osadnictwa, turystyki. Badanie zmian klimatycznych, hydrologicznych lub geomorfologicznych bez związku z wpływem na nie człowieka i całych społeczeństw – nie ma sensu. Dlatego konieczna jest jedność nauk geograficznych. W przeciwnym razie geografia będzie coraz bardziej traciła swoją tożsamość i podlegać dalszej marginalizacji w systemie nauk przyrodniczych i społecznych (Bański 2010).

Definicja geografii wsi

W 2002 r. w Przeglądzie Geograficznym ukazał się artykuł J. Bańskiego przedstawiający geografę wsi jako nową dyscyplinę geograficzną. Warto jednak zauważyć, że w obowiązującej klasyfikacji dziedzin i dyscyplin naukowych w Polsce z 2011 r. (Dz. U. 2011, Nr 179, poz. 1065) geografia jest dyscypliną w dziedzinie nauk o Ziemi, a zatem subdyscypliną jest geografia społeczno-ekonomiczna, a następnie specjalnością jest m.in. geografia miast i geografia wsi. Rozwijając zakres badawczy geografii wsi, J. Bański (2002, s. 369) stwierdza, że jest to „kompleks wyspecjalizowanych dyscyplin geograficznych (geografia rolnictwa, geografia osadnictwa, geografia ludności, geografia usług, geografia transportu) badających wieś”. W nieco innym kontekście ten sam autor podkreśla, że „współczesną geografę wsi w Polsce reprezentuje szereg nurtów badawczych (społeczno-kulturowy, ekonomiczny, planistyczny, aplikacyjny)” oraz różnorodność takich pojęć jak: „wieś”, „obszar wiejski” i „wiejskość”. Nie podejmując się interpretacji pojęcia „wiejskości” (bardzo różnie definiowanego przez socjologów, antropologów, etnografów i przedstawicieli innych nauk), uważam, że słuszne jest traktowanie wsi jako jednostki osadniczej, natomiast obszaru wiejskiego jako przestrzeni utworzonej przez wsie i ich otoczenie.

Jednak w badaniach geograficznych konieczne jest też uwzględnienie trzeciej formy badawczej, czyli kontinuum wiejsko-miejskiego (strefy podmiejskiej). Strefa podmiejska jest obszarem wiejskim, podlegającym aktywnym procesom urbanizacji, która wg R. Pahl'a (1965) jest „mentalnie miejska, a fizycznie wiejska”. Niektórzy badacze uznają, że strefy podmiejskie stanowią już integralną część miasta lub regionów miejskich (Suliborski 1985, s. 227, Wójcik 2012, s. 130). Jednak ten pogląd nie zwalnia geografów zajmujących się obszarami wiejskimi od badania stref podmiejskich, jako specyficznej formy zarówno osadnictwa wiejskiego, jak i zachodzących tu relacji miasto-wieś, często mających z miastem tylko jeden element łączący – pracę. Pozostałe elementy tej formy obszarów wiejskich, dotyczące zagospodarowania przestrzennego, korzystania z infrastruktury społecznej i technicznej, współpracy z władzami, są stricte w sferze badania geografów wsi (Bański 2006, 2012, Falkowski 2009, Gałczyńska i Kulikowski 1986).

Z naukowego punktu widzenia jest niezmiernie ważne, co jest przedmiotem badań geograficznych wsi i co różni te badania od badań socjologów, ekonomistów, antropologów, kulturoznawców itp. Zakres badawczy geografii obszarów wiejskich (geografii wsi), tak jak wcześniej wspomniano, obejmuje 3 naturalne formy (struktury): wieś, obszar wiejski i kontinuum wiejsko-miejskie (strefę podmiejską). Geografowie zajmują się badaniem struktur i procesów wiejskich w trzech płaszczyznach: poznawczej, metodologicznej i aplikacyjnej. Pod względem problemowym badania geograficzne wsi (obszarów wiejskich) obejmują morfogenezę oraz strukturę funkcjonalno-przestrzenną wsi – z coraz silniejszym akcentem wpływu zarówno uwarunkowań przyrodniczych, ekonomicznych, jak i humanistycznych (społeczno-kulturowych). M. Wójcik (2013a, s. 5–6) wyróżnia 12 głównych pól badawczych geografii wsi: 8 tradycyjnych, jak produkcja rolnicza, zarządzanie zasobami naturalnymi i ochrona przyrody, użytkowanie ziemi i planowanie przestrzenne, ruch naturalny, migracje i struktury społeczne, rozwój lokalny, osadnictwo wiejskie i problemy społeczności lokalnych, infrastruktura, turystyka i rekreacja oraz 4 nowe: kontrasty społeczne w przestrzeni wiejskiej, polityka i współzrządzenie wsią, społeczne zróżnicowanie i codzienność życia wiejskiego, kultura wsi i obrazy wsi w mass mediach.

Przełom wieków XX i XXI, a zwłaszcza procesy transformacji systemowej w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej otworzyły nowe pola badawcze w geografii wsi. Wyróżnienie 4 pól badawczych (Wójcik 2013a, s. 7–8), z których 3 mają charakter zdecydowanie prospołeczny, moim zdaniem dobrze akcentuje w polskich warunkach potrzebę mniej docenianego dotąd ujęcia humanistycznego i innowacyjnego. Uważam, że badania systemowe obszarów wiejskich (wsi) z geograficznego punktu widzenia powinny obejmować obok tradycyjnych, także innowacyjne zagadnienia, jak np.:

- 1) klasyfikację typologiczno-regionalizacyjną obszarów wiejskich jako efekt syntezy systemu funkcjonalno-przestrzennego,
- 2) konsekwencje transformacji i restrukturyzacji społeczno-ekonomicznej,
- 3) wykorzystanie możliwości ekoenergetyki,
- 4) możliwości wzrostu intelektualnego kapitału ludzkiego,
- 5) efekty działań innowacyjnych w przedsiębiorczości i usługach,
- 6) poziom i dostępność ICT,
- 7) alternatywne źródła dochodów,
- 8) geografie klastrów innowacyjności itp.

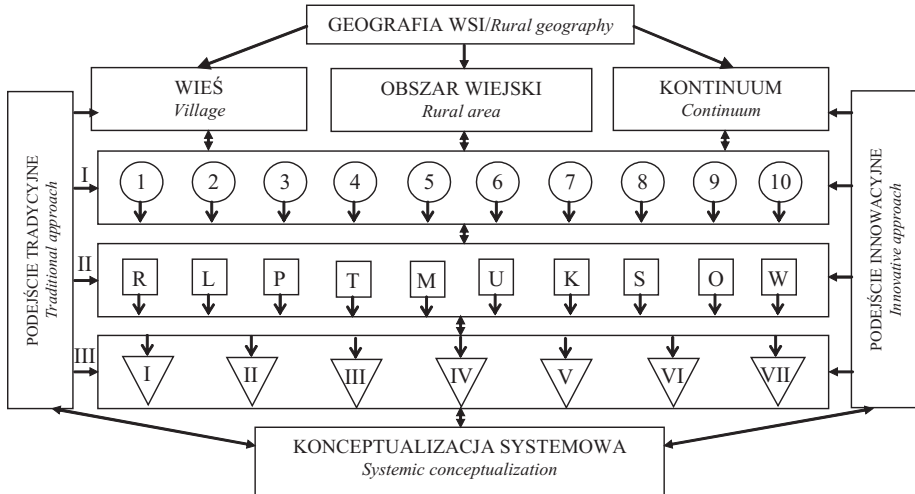
W wyróżnionych przez M. Wójcika trzech prospołecznych polach badawczych trzeba zaakcentować specyfikę geograficznego ujęcia tych problemów, a więc oddziaływania społeczeństwa na środowisko geograficzne, przestrzeń, politykę lokalną i regionalną. Z drugiej strony społeczność wiejska z geograficznego punktu widzenia codziennie doświadcza przestrzeni, czyli wpływu środowiska geograficznego, użytkowania ziemi, krajobrazu (tzw. kapitału przyrodniczego) na życie codzienne całych zbiorowości i pojedynczego człowieka. Nie można pominąć tutaj też innych czynników kształtujących realia społeczne na obszarach wiejskich, jak polityka samorządowa, inwestycje, procesy suburbanizacji, preferencje wyborcze, wykorzystanie funduszy strukturalnych UE itp.

Dlatego też istnieje potrzeba uściślenia definicji specjalności, jaką jest geografia wsi. W jej interpretacji trzeba uwzględnić przede wszystkim aspekty środowiska geograficznego, w którym rozwijają się wszelkie przejawy działalności człowieka (czynniki wewnętrzne i zewnętrzne). Można zatem stwierdzić, że geografia wsi jest nauką badającą wykorzystanie i kształtowanie zjawisk i procesów środowiska geograficznego w ścisłym powiązaniu ze środowiskiem demograficzno-społecznym, ekonomicznym, humanistyczno-kulturowym oraz planistyczno-strategicznym, na obszarach wiejskich.

Konceptualizacja systemowa w geografii wsi

Jak zauważa M. Wójcik (2012, s. 13) „geograficzne badania wsi są dziś zbiorem różnych nawarstwiających się koncepcji teoretycznych, metodologicznych i ich empirycznych weryfikacji, od dominacji paradygmatu klasycznego, aż po współczesne wzorce badań”.

W Polsce od 1976 r. obszary wiejskie rozpatrywane są jako przestrzeń wielofunkcyjna (Kostrowicki 1976). Funkcjonalistyczny model konceptualny wsi zyskał wielu zwolenników, chociaż jest to jedno z możliwych ujęć metodycznych. Autor pragnie zwrócić uwagę w tym artykule na ujęcie systemowe w geografii wsi. Konceptualizacja systemowa oparta jest na założeniach teorii systemów L. von Bertalanffy'ego (1984), W. Findeisena (1985), N. Wienera (1961). W geografii konceptualizację systemową zawierają opracowania m. in. Z. Chojnickiego (1999), E. Korcelli-Olejniczak (2012), W. Maika (2012). Systemowe zdefi-

Ryc. 2. Konceptualizacja systemowa powiązań badawczych w geografii wsi

I. Podsystem uwarunkowań: 1 – lokalizacyjnych, 2 – historycznych, 3 – użytkowania ziemi, 4 – morfogenetycznych, 5 – ludnościowych, 6 – społecznych, 7 – ekonomicznych, 8 – innowacyjnych, 9 – kulturowych, 10 – planistycznych. II. Podsystem funkcjonalno-strukturalny: R – rolnictwo, L – leśnictwo, P – przemysł i górnictwo, T – turystyka i rekreacja, M – mieszkalnictwo, U – usługi, K – komunikacja, S – infrastruktura, O – ochrona środowiska, W – wielofunkcyjność. III. Podsystem strategiczny: I – scenariusz sukcesu, II – scenariusz rozwoju umiarkowanego, III – scenariusz stagnacji, IV – scenariusz recesji, V – scenariusz peryferyzacji, VI – scenariusz depresji, VII – scenariusz zaniku.

Systemic conceptualization of research links in rural geography

I. Subsystem of conditions: 1 – location, 2 – historical background, 3 – land use, 4 – morphogenetic forms, 5 – demographic processes, 6 – social phenomena, 7 – economic effects, 8 – innovative conditions, 9 – cultural heritage, 10 – planning conditions. II. Functional-structural subsystem: R – agriculture, L – forestry, P – industry and mining, T – tourism and recreation, M – housing, U – services, K – communication, S – infrastructure, O – environmental protection, W – multifunctionality. III. Strategic subsystem: I – success scenario, II – moderate development scenario, III – stagnation scenario, IV – recession scenario, V – peripheralization scenario, VI – depression scenario, VII – decay scenario.

Źródło: opracowanie własne • Source: own elaboration.

niowanie zjawisk o złożonej strukturze pozwala na formalną teorię, metodologię, sposób myślenia, poszukiwanie optymalnego uproszczenia, metodykę nauczania, metajęzyk itp. Badania systemowe umożliwiają ustalenie realnych zależności przyczynowo-skutkowych, a więc znaczenia konkretnego kapitału terytorium obszarów wiejskich dla wykorzystania i rozwoju kapitału społeczno-ekonomicznego. Opracowania systemowe dają bardziej pogłębione i wszechstronne efekty badawcze w zakresie geograficznego poznania obszarów wiejskich Polski, w warunkach wciąż trwającej transformacji systemowej, globalizacji oraz integracji. Prowadzone od lat studia wybranych problemów, studia cząstkowe, nie prowadzą bowiem do uogólnień teoretycznych i metodologicznych.

Ujęcie systemowe obszarów wiejskich z geograficznego punktu widzenia powinno obejmować wszystkie uwarunkowania i czynniki (endogeniczne i egzogeniczne) kształtujące te obszary w trzech wymienionych formach funkcjonalno-przestrzennych. Istota podejścia systemowego traktuje wieś (obszar wiejski, kontinuum wiejsko-miejskie) jako pewną całość o złożonej strukturze, wyróżniająca się w otoczeniu drugiego systemu, jakim są miasta (obszary zurbanizowane).

Koncepcja systemowego badania obszarów wiejskich w geografii wsi umożliwia wyróżnienie i interpretację trzech zasadniczych podsystemów: **I – podsystemu uwarunkowań, II – podsystemu funkcjonalno-strukturalnego i III – podsystemu strategicznego.**

W **podsystemie uwarunkowań (I)** wyróżnia się następujące pola badawcze (czynniki i mierniki), czyli uwarunkowania:

- 1) lokalizacyjne (środowiska przyrodniczego),
- 2) historyczne (polityczne),
- 3) użytkowania ziemi,
- 4) morfogenetyczne (fizjonomiczne),
- 5) ludnościowe (demograficzne),
- 6) społeczne (partycypacyjne),
- 7) ekonomiczne (gospodarcze),
- 8) innowacyjne (techniczne),
- 9) kulturowe (dziedzictwa narodowego),
- 10) planistyczne (strategiczne).

1) Uwarunkowania lokalizacyjne np. w teoretycznych ujęciach W. Christallera (1933), W. Isarda (1965), J. H. von Thüнена (1826), obejmują przede wszystkim uwarunkowania naturalne (środowisko przyrodnicze), od położenia geograficznego przez budowę geologiczną, rzeźbę terenu, klimat, warunki wodne, gleby aż po szatę roślinną i świat zwierzęcy. Na bazie środowiska przyrodniczego opiera się np. podział regionalny kraju na tzw. regiony fizycznogeograficzne (Kondracki 2002).

Poszczególne cechy i elementy środowiska przyrodniczego tworzą określone relacje z człowiekiem (społeczeństwem). Uwarunkowania (walory) przyrodnicze są modyfikowane przez działania człowieka, w kierunku ich degradacji, ochrony lub modernizacji (np. pokonywanie barier przyrodniczych przez osadnictwo lub wzmocnienie jakości walorów środowiska dla potrzeb rolnictwa dzięki np. melioracjom, nawożeniu itp.). Duża część uwarunkowań środowiska geograficznego ma charakter wymierny i może być oceniana metodami ilościowymi, jak np. wielkość zasobów geologicznych, klasyfikacja gleb, jakość wód, długość okresu wegetacyjnego itp. Część walorów przyrodniczych ma niematerialny, a zatem i niemierzalny (lub trudno mierzalny) charakter. Na przykład z turystycznego punktu widzenia takie cechy środowiska, jak: cisza, spokój, świeże powietrze, estetyka krajobrazu, mają często subiektywny charakter i stanowią głównie o jakości środowiska geograficznego. Ocena środowiska przyrodniczego obszarów wiejskich ma szczególne znaczenie przy analizie funkcji rolniczej, turystyczno-rekreacyjnej i infrastrukturalnej, użytkowania ziemi, zarządzania zasobami naturalnymi, ochronie i kształtowaniu środowiska (krajobrazu przyrodniczego), dla potrzeb planowania przestrzennego, rozwoju lokalnego i regionalnego (Cymerman i in. 1992, Falkowski i Koziej 1969, Galon 1964 oraz prace z zakresu użytkowania ziemi zespołu prof. J. Kostrowickiego z IGI PAN w Warszawie z lat 70. i 80. XX w.).

2) Uwarunkowania historyczne rzutują zarówno na genezę rozwoju obszarów wiejskich, jak i przemiany w czasie. Procesy historyczne mają szczególne znaczenie dla oceny przekształceń morfogenetycznych wsi (w całym okresie dziejów), ale także dla konsekwencji przestrzennych, społecznych i ekonomicznych zmian zachodzących na obszarach wiejskich w Polsce w XIX, XX i u początków XXI w. (Szulc 1988, Kaczmarek i Matykowski 1990, Tkocz 1998). Chodzi zwłaszcza o wpływ agraryzacji, komunikacji, industrializacji, urbanizacji, transformacji, innowacji oraz globalizacji i integracji. Bez szczegółowego rozpoznania konsekwencji tych procesów nie można rzetelnie i dogłębnie przeanalizować nie tylko dzisiejsze status quo, ale tym bardziej strategię dalszego rozwoju obszarów wiejskich. Geografowie muszą wykorzystać i zastosować do szczegółowych analiz

wyniki bogatego arsenału badawczego historii gospodarczej zarówno metodycznego, jak i faktograficznego.

W geograficznych badaniach obszarów wiejskich niezwykle ważne są nawarstwienia kulturowe, które wykazują różne konsekwencje, często przypisywane współczesnym zjawiskom i procesom politycznym, a nie tradycji historycznej. Na powyższy problem zwracali uwagę geografowie badający krajobraz kulturowy, jak np. M. Dobrowolska (1953), M. Kiełczewska-Zaleska (1976), E. Kwiatkowska (1963) i inni. Wpływowi czynników historyczno-politycznych na osadnictwo wiejskie poświęca też sporo miejsca D. Szymańska w podręczniku akademickim *Geografia osadnictwa* (2009, s. 50–59, 62–112).

3) Użytkowanie ziemi jest efektem społecznego i gospodarczego wykorzystania środowiska geograficznego w postaci form użytkowania ziemi (lub terenów). W tym celu opracowuje się przeglądowe i szczegółowe mapy użytkowania ziemi na podstawie wcześniej opracowanych instrukcji (np. Kostrowicki 1966, Kostrowicki i Kulikowski 1971, Kostrowicki 1982).

W badaniach użytkowania ziemi, które powinny być kontynuowane z racji nowych problemów, jakie przyniosły zmiany transformacyjne zarówno na obszarach wiejskich, jak i w miastach, chodzi o:

- konsekwencje kierunkowe w rolnictwie, leśnictwie, transporcie,
- konsekwencje wynikające z procesów urbanizacji i industrializacji,
- konsekwencje związane z rozwojem infrastruktury technicznej, zwłaszcza sieci komunalnej, rozwojem autostrad, ICT itp.,
- konsekwencje budowy infrastruktury usługowo-handlowej (np. supermarketów itp.).

Pole badawcze związane z użytkowaniem ziemi (kartograficzne i statystyczne) jest ważne z punktu widzenia współczesnych zjawisk i procesów, takich jak: obrót ziemią, nabywcy (w tym cudzoziemcy), cena ziemi itp. Wobec nowych technik i technologii badawczych (w kartografii, teledetekcji, fotointerpretacji) opracowywanie map użytkowania ziemi staje się problemem łatwiejszym i tańszym.

4) Morfogeneza wsi stanowi główną podstawę oceny powstania i charakteru (kształtu) osiedli wiejskich w procesie rozwoju historycznego – od okresu feudalnego aż do współczesności, jak również dla ewolucji krajobrazu rolnego. Część badaczy zalicza osadnictwo wiejskie wraz z rozłogami (z geograficznego punktu widzenia) do organizacji przestrzennej wsi (np. Tkocz 1998).

Osiedla założone w okresie feudalnym stanowią w wielu regionach Polski „kanwę osadniczą” przetrwałą do czasów nam współczesnych. Jednak zasadnicze przemiany w dzisiejszym wyglądzie osiedli dokonały się w okresie ostatnich 150 lat, wywołane reformami agrarnymi, uwłaszczeniem chłopów, wprowadzeniem nowych technik uprawy, pojawieniem się nowych roślin uprawnych (Kiełczewska-Zaleska 1965, 1976). Dwie uwagi H. Szulca (1988, s. 381–382) są niezwykle cenne i kierunkowe w dalszych badaniach morfologicznych i morfogenetycznych obszarów wiejskich. Dotychczas nie opracowano syntezy morfogenetycznej osadnictwa wiejskiego Polski, a badania wsi zamykają się najczęściej w granicach regionów geograficzno-historycznych. Jest też sugestia, że postęp badań morfogenetycznych, opartych na nowych metodach, na szerokiej bazie źródłowej i z zastosowaniem wyników badań geografii historycznej w planowaniu przestrzennym, daje nadzieje na opracowanie syntezy typologii morfogenetycznej wsi Polski (por. Chilczuk 1970). Jak zauważa B. Zaborski (1934, s. 5). „układ przestrzenny krajobrazu osiedli ulega stałej ewolucji” i w wyniku tego procesu „pewne elementy (struktury osadniczej – J. F.)

narastają, inne zaś zamierają lub giną”. Tak więc zarówno z teoretycznego, jak i aplikacyjnego punktu widzenia istnieje potrzeba stałych i pogłębionych studiów w tym zakresie (Szulc 2002).

5) Uwarunkowania ludnościowe stanowią kolejny ważny zakres badań geograficznych, uwzględniający, obok podstawowych cech, jak: liczba ludności, gęstość zaludnienia, struktura płci i wieku, migracje, struktura zatrudnienia i bezrobocie, także te czynniki, które decydują o kapitale ludzkim, czyli kwalifikacje i edukacja (Gałczyńska i Kulikowski 1986). Kwalifikacje dotyczą nie tylko wykształcenia formalnego i zawodowego, ale także umiejętności (wrodzonych lub nabytych), lat doświadczenia zawodowego, możliwości doszkalania oraz dostępności do nowoczesnych środków edukacji i technologii komunikacyjno-informacyjnych, jak: internet, poczta elektroniczna, iPody itp. Stanowią one wyraz istotnego wpływu innowacyjności na rozwój obszarów wiejskich (Czapiewski i Janc 2009, Czapiewski i in. 2012). Badania z tego zakresu obejmują też zatrudnienie rolnicze oraz pozarolnicze. Możliwości zatrudnienia pozarolniczego dają w efekcie tradycyjne i nowe funkcje (przemysł i inna działalność produkcyjna, budownictwo, handel, transport i łączność, edukacja, ochrona zdrowia itp.) oraz szanse dodatkowych źródeł dochodu na obszarach wiejskich.

Geografowie podejmują też badanie innych zjawisk i procesów ludnościowych, np. typów ludnościowych obszarów problemowych, wyludnianie się wsi, problematykę dojazdów do pracy i szkół, migracje stałe i wahadłowe itp. (np. Lijewski 1967, Namysłowski 1980).

6) Uwarunkowania społeczne świadczą o uczestnictwie społeczeństwa w życiu wsi i obszarów wiejskich (Dziewoński 1990). Obejmują aktywność społeczną, publiczną i obywatelską. Aktywność społeczna wyraża się przede wszystkim w procesie powstawania i funkcjonowania odpowiednich grup obywatelskich i organizacji pozarządowych, natomiast aktywność publiczna jest zaangażowaniem się obywateli w kontrolowanie władz publicznych (administracyjnych, zarządczych) lub edukację publiczną i partycypację wyborczą (Bański 2009, Bednarek-Szczepańska 2013, Matykowski 2002, *Raport...* 2000). Partycypacja obywatelska wynika z obowiązków i aktywności obywateli w zakresie „przymusowego” wspierania władz państwowych i samorządowych.

Przyczyna skromnego dorobku metodycznego i aplikacyjnego w zakresie uwarunkowań i czynników społecznych wynika, jak się wydaje, z braku konkretnych wskaźników i mierników ilościowych dla tego typu badań, a jednocześnie prawie obligatoryjnej konieczności prowadzenia czasowo i finansowo chłonnych badań terenowych – ankietowych, zarówno o charakterze ilościowym, jak i jakościowym. Społeczne problemy wsi są więc podejmowane sporadycznie i wycinkowo (np. Bański i Rydz 2002, Stasiak 1983). Większym zainteresowaniem w ostatnich latach cieszą się problemy aktywności społecznej w wykorzystaniu funduszy Unii Europejskiej przez polską wieś (Biczkowski 2013, Rudnicki 2013). Problemy społeczne będą coraz szerszym polem badawczym geografii wsi, dającym istotny wkład teoretyczno-metodyczny do geografii społecznej jako subdyscypliny nauk geograficznych (Lisowski 2008).

7) Uwarunkowania ekonomiczne, według liczby opracowań, propozycji nowych rozwiązań metodycznych oraz możliwości wykorzystania aplikacyjnego wyników, stanowią jeden z najbardziej dogłębnie opracowywanych problemów badawczych obszarów wiejskich. Geograficzną podstawą tych badań są studia nad uwarunkowaniami ekonomicznymi obszarów wiejskich, realizowane w Polsce co najmniej od lat 60. XX w., głównie w postaci opracowań z zakresu geografii rolnictwa, geografii przemysłu, geografii transportu, geo-

grafii turystyki, geografii usług itp. Badania geograficzno-rolnicze koncentrują się zarówno na uwarunkowaniach przyrodniczych rolnictwa, jak i jego zróżnicowaniu przestrzennym (Bański 2007, Biegajło 1973, Falkowski 2014b, Galon 1964, Kostrowicki 1978, Kulikowski 2013, Szczęśny 1963).

Wśród poruszanych tematów geograficzno-ekonomicznych są takie jak: walory środowiska przyrodniczego dla potrzeb turystyki i rekreacji, dostępność komunikacyjna i infrastrukturalna, wiejska przedsiębiorczość, alternatywne źródła dochodów ludności rolniczej, sytuacja dochodowa gmin, fundusze strukturalne UE itp. Ważnym problemem jest też wykorzystanie kapitału lokalnego, a więc walorów i zasobów przyrody dla konkretnej działalności gospodarczej, które w dużej mierze może decydować o sukcesach i niepowodzeniach rozwoju ekonomicznego obszarów wiejskich (Bański 2003, 2008, Biczkowski 2013, Kołodziejczyk 2009, Wieloński 2000, Wójcik 2008).

8) Uwarunkowania innowacyjne obejmują analizę i ocenę oraz wykorzystanie nowych narzędzi i metod badawczych, np. teledetekcji, informatyzacji, GIS-u, internetu itp. w poznawaniu zjawisk i procesów obszarów wiejskich. Chodzi też o jakościowe ujęcie tematyki, w miejsce dominacji ujęć ilościowych i rozproszonej problematyki badawczej, które z trudem poddają się systematyzacji, rozpoznaniu mechanizmów procesów itp. (Kukliński 2005, Kukliński i Pawłowska 1998, Li i Kozhikode 2009, Wójcik 2011).

Wśród działań innowacyjnych chodzi też o wykorzystanie zdolności wzrostu intelektualnego kapitału ludzkiego, takich jak: szkolenia, warsztaty, coaching, telepraca, upowszechnienie dostępu do łączności szerokopasmowej, ICT oraz mobilności zawodowej mieszkańców wsi. Oceniana powinna być też wielość, elastyczność i zmienność specjalizacji produkcyjnych i przetwórczych, np. w rolnictwie i innych działach gospodarki (Czapiewski i in. 2012, *European Commission...* 2006, *European Innovation...* 2008).

Do warunków poprawiających efekty wykorzystania innowacji na wsi mogą przyczynić się mass media, a więc czasopisma, programy radiowe i telewizyjne, filmy i literatura. Nowa organizacja badań i jej praktyczne efekty mogą doprowadzić do powstania tzw. geografii klastrów innowacyjności, eksponujących atrakcyjność lokalizacyjną danego obszaru wiejskiego (regionu) jako obszarów sukcesu społecznego i gospodarczego – dla krajowych i zagranicznych inwestorów (Churski 2008, Ciok i Dobrowolska-Kaniewska 2009, Wojnicka 2002).

9) Uwarunkowania kulturowe obejmują przede wszystkim zespół zagadnień związanych z tradycją kulturową ujętą w postaci uwarunkowań etnicznych i etnograficznych, zabytków kulturowych oraz współczesnych aspektów ruchu kulturalnego, np. organizacje i imprezy kulturalne oddziałujące na społeczności lokalne. Badania kulturowe obejmują m.in. rejestr zabytków nieruchomych w poszczególnych wsiach (gminach) opracowany przez Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie, ich strukturę, kategorię, okres powstania i wpływ na jakość kulturową badanego obszaru wiejskiego. Generalnie oceną obejmowane są zabytkowe obiekty sakralne (m.in.: kościoły, cmentarze, kaplice, klasztory, plebanie, dzwonnice itp.) i cywilne (m.in.: domy mieszkalne, pałace, zamki, zespoły dworskie z parkami, czworaki, wiatraki, młyny wodne, dworce kolejowe, pensjonaty, uzdrowiska, zabytkowe obiekty przemysłowe, np. gorzelnie, cegielnie, spichrze, mosty itp.). Istotą geograficznych badań uwarunkowań kulturowych na wsi jest ocena wpływu tradycyjnych i współczesnych walorów kulturowych na rozwój społeczno-gospodarczy w poszczególnych regionach kraju (np. Falkowski 2006, 2014a, Górz 2002, Jezierska-Thöle 2000, Rembowska 2002). Coraz częściej podejmowana jest też problematyka tych uwarunkowań z punktu widzenia rewitalizacji środowiska kulturowego na wsi.

10) Uwarunkowania planistyczne obejmują głównie kryteria i warunki dalszego rozwoju wsi. Tak zwany „bilans strategiczny” może być dobrym narzędziem oceny rozwoju perspektywicznego gminy wiejskiej (Krukowski 2003, s. 123–124). Polityka lokalna i regionalna obszarów wiejskich powinna być kompatybilna z zadaniami i ich realizacją w planowaniu lokalnym, regionalnym, jak i krajowym (Kostrowicki 1976, Kurowska i Gwiaździńska-Goraj 2012). Plany miejscowe, studia uwarunkowań i kierunków oraz strategie rozwoju (gmin, powiatów i województw) są cennym uzupełnieniem stale modyfikowanych (i monitorowanych) już istniejących opracowań w skali 16 województw, jak również całego kraju (np. *Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju, Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego, Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*). W tej ostatniej koncepcji, opublikowanej przez Ministerstwo Rozwoju Regionalnego w 2011 r., wśród 25 kluczowych problemów zaledwie dwa dotyczą bezpośrednio terenów wiejskich. Pierwszy odnosi się do poprawy cywilizacyjnych warunków życia na wsi przez lepsze wyposażenie wsi i ośrodków lokalnych w infrastrukturę cywilizacyjną umożliwiającą wyrównywanie szans zawodowych i społecznych oraz silniejsze powiązania z ośrodkami subregionalnymi i regionalnymi. Z kolei drugi problem to zabezpieczenie żywnościowe kraju, przez modernizację rolnictwa, zachowanie potencjału produkcyjnego oraz promocję produkcji i konsumpcji żywności wysokiej jakości. W tym przypadku badania struktury przestrzennej rolnictwa, zwłaszcza pod względem produkcji i towarowości rolnictwa, a także wykorzystania potencjału czynników intensyfikacji, mogą wnieść największy wkład w rozwiązywanie problemu zabezpieczenia żywnościowego kraju (Głębocki 2014, Kulikowski 2013).

Podsystem funkcjonalno-strukturalny (II) obejmuje 10 pól badawczych (struktur funkcjonalnych):

- R – rolnictwo,
- L – leśnictwo,
- P – przemysł i górnictwo,
- T – turystyka i rekreacja,
- M – mieszkalnictwo,
- U – usługi,
- K – komunikacja,
- S – infrastruktura (społeczna i techniczna),
- O – ochrona środowiska
- W – wielofunkcyjność.

Poszczególne struktury funkcjonalno-przestrzenne dzielą się na kilka grup (klas), np. rolnictwo dzieli się na: 1 – rolnictwo ekstensywne (niskotowarowe), 2 – rolnictwo intensywne (towarowe), 3 – rolnictwo mieszane, 4 – rolnictwo z udziałem funkcji pozarolniczych (por. Bański i Stola 2002, s. 156). Polska literatura geograficzna dotycząca podsystemu funkcjonalno-strukturalnego jest bogata (np. Bański 2005, 2006, Falkowski 1993, Falkowski i Rydz 1996, Kostrowicki 1976, Stasiak 2000, Stola 1987, 2004a, Wójcik 2012, 2013a, 2013b i inni). Dlatego autor w tej części artykułu ogranicza się do pewnej syntezy.

R – Rolnictwo jest podstawową strukturą funkcjonalno-przestrzenną obszarów wiejskich Polski, gdyż użytki rolne zajmują ponad 18 mln ha, a faktyczne użytkowanie rolnicze wynosi 54% powierzchni kraju. Praca zatrudnionych w gospodarstwach rolnych stanowi

2,1 mln AWU (czyli rocznych jednostek pracy), a ogólna liczba ludności rolniczej wynosi ok. 4,5 mln (Głębocki 2014). Problemy geograficzno-rolnicze mają tradycje w polskiej literaturze od co najmniej lat 30. ubiegłego wieku, ze szczególnym rozwojem w okresie po II wojnie światowej (od lat 60.). Do najczęściej podejmowanych analiz należą: rolnicze użytkowanie ziemi, struktura własnościowa i wielkości gospodarstw rolnych, wyposażenie techniczne gospodarstw rolnych, kierunki produkcji rolniczej: globalnej i towarowej, typologia i regionalizacja rolnictwa, polskie rolnictwo na tle krajów świata, a zwłaszcza zachodniej Europy (Bański 2006, Czapiewski i Kulikowski 2005, Falkowski i Kluba 2012 i inni).

L – Leśnictwo – lasy zajmują ok. 30,6% pow. ogólnej kraju. Problemy poruszane w opracowaniach geograficznych, głównie przy okazji opracowywania map użytkowania ziemi, funkcji ochronnej lasów w środowisku geograficznym, wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, oceny walorów krajobrazu wiejskiego, aktualnych problemów planowania i zagospodarowania przestrzennego (np. Falkowski 1984, Grykień 2009, Kostrowicki 1982, Polna 2003, Stola 2004b) dotyczą: zmiany powierzchni lasów i obszarów zadrzewionych w całym okresie badawczym, tj. po 1945 r. (lub w wybranych latach w układzie lokalnym, regionalnym i Polski), struktury gatunkowej drzewostanów, która od lat wykazuje dominację drzew iglastych (ok. 75%, głównie sosny), struktury wiekowej (z przeciętnym wiekiem drzewostanu w Polsce – ok. 60 lat) i własnościowej lasów (np. sektor publiczny dysponuje ponad 80% wszystkich lasów, a najwięcej lasów prywatnych jest w woj. małopolskim, mazowieckim i lubelskim). Od 1989 r. trwa monitoring lasów pozwalający ocenić ich kondycję zdrowotną. W strukturze funkcjonalnej obszarów wiejskich Polski J. Bański i W. Stola (2002, s. 67) wyróżniają 2 klasy: 1 – leśnictwo z udziałem funkcji pozarolniczych i 2 – leśnictwo z udziałem rolnictwa.

P – Przemysł i górnictwo w podsystemie funkcjonalno-strukturalnym obszarów wiejskich obejmuje przede wszystkim największe koncentracje w okręgach przemysłowych: górnośląskim, staropolskim, tarnobrzeszko-rzeszowskim, sudeckim, a w mniejszym stopniu też w warszawskim, piotrkowsko-bełchatowskim, bielskim i opolskim. W badaniach geograficznych dominuje problematyka: dynamiki produkcji przemysłowej, struktury gałęziowej i branżowej (zwłaszcza przemysłu spożywczego, rolno-przetwórczego) udziałem przedsiębiorstw z kapitałem zagranicznym, wpływu transformacji na procesy restrukturyzacji przemysłu itp. (Domański 2001, Marszał 2001, Strykiewicz 2008, Wieloński 2000).

T – Turystyka i rekreacja stanowi ważny element podsystemu, gdyż wypoczynkiem na terenach wiejskich może być zainteresowanych ok. 1,6 mln mieszkańców miast (*Raport o rozwoju społecznym...* 2000). Z każdym rokiem wzrasta liczba gospodarstw świadczących usługi turystyczne, np. w 1993 r. było ich 1 tys., a w 2000 r. już ponad 11 tys. (Bański 2006, s. 128). Do głównych problemów poruszanych w tym podsystemie należą m.in.: waloryzacja przyrodnicza i kulturowa dla turystyki i rekreacji, przestrzeń turystyczna, stan zagospodarowania turystycznego, stopień aktywności turystycznej, gospodarstwa agroturystyczne, geografia pielgrzymek itp. (Dziegieć 1987, Górz 2002, Jackowski 1991, Jasiulewicz 2012, Liszewski 1995, 2008 i in.).

M – Mieszkalnictwo staje się jedną z bardzo ważnych struktur funkcjonalnych obszarów wiejskich, zwłaszcza w tzw. kontinuum wiejsko-miejskim. Dzięki rozwojowi infrastruktury technicznej (sieci wodociągowej, kanalizacyjnej, ciepłowniczej i oczyszczalni ścieków) z każdym rokiem poprawiają się warunki mieszkaniowe na wsi. Do głównych problemów poruszanych w opracowaniach geograficznych należą m.in.: ruch budownictwa mieszkaniowego (czyli dynamika i struktura zasobów), wyposażenie mieszkań w podstawowe

elementy infrastruktury technicznej (c.o., gaz, łazienka, kanalizacja, wodociąg), ilość i jakość zasobów mieszkaniowych (np. w 2002 r. 27% mieszkań pochodziło sprzed 1945 r.). Mieszkalnictwu oraz wyposażeniu wsi w infrastrukturę swoje publikacje poświęcają m.in.: J. Bański (2006), K. Czapiewski (2004), W. Gierańczyk i M. Kluba (2008), M. Wesołowska (2005), M. Wójcik (2013a, 2013b).

U – Usługi są jednym z najbardziej dynamicznie rozwijających się rodzajów działalności gospodarczej oraz funkcjonalnej na obszarach wiejskich. Do końca lat 80. w usługach i handlu dominował sektor państwowy i spółdzielczy. Od lat 90. szeroko rozumiane usługi produkcyjne i nieprodukcyjne przejął głównie sektor prywatny. W badaniach geograficznych uwzględnia się przede wszystkim strukturę podmiotów gospodarczych (w 2010 r. ponad 72% tych podmiotów stanowiły podmioty działające w sektorze usług), koncentrację usług budowlanych, transportowych, naprawczych i handlowych, inwestycje zagraniczne w sektorze usługowym itp. (Bański 2006, Domański 2001, Stola 2002, Wójcik 2008 i in.).

K – Komunikacja, obejmuje tzw. dostępność komunikacyjną na wsi, czyli transport i łączność, a więc drogi, koleje, lotnictwo i urzędnia z tym związane, jak np. porty, stacje, przystanki oraz urzędnia telekomunikacyjne (Taylor 2008). Wśród problemów poruszanych w opracowaniach geograficznych dominują takie jak: jakość i gęstość dróg, liczba środków transportu, dostępność komunikacyjna, czyli możliwość skorzystania z różnego rodzaju środków komunikacji (odległość, czas, jakość i gęstość dróg, liczba środków transportu itp.). W zakresie telekomunikacji ważna jest liczba abonentów telefonii przewodowej, generalnie malejąca na rzecz telefonii komórkowej. Wzrasta dostęp do internetu, usług teleinformatycznych, liczba komputerów, sieci bezprzewodowych Wi-Fi. Stwarza to zainteresowanie technologiami informacyjno-telekomunikacyjnymi czyli ICT, o czym świadczą publikacje (Czapiewski i Janc 2009, Czapiewski i in. 2012, Werner 2003).

S – Infrastruktura na wsi dotyczy zarówno infrastruktury technicznej, jak i społecznej. Do głównych obszarów badań w infrastrukturze technicznej należą: sieć wodociągowa, sieć kanalizacyjna, sieć energetyczna, gazowa i ciepła, wyposażenie w oczyszczalnie ścieków (w tym indywidualne, przyzagrodowe), a podstawowymi wskaźnikami są: długość w km/100 km² powierzchni (wsi, gminy) oraz liczba podłączeń (mieszkań). W zakres badawczy infrastruktury społecznej wchodzi instytucje publiczne zaspokajające potrzeby społeczne, administracyjne, bezpieczeństwa, oświatowe, kulturalne oraz opieki medycznej mieszkańców wsi. O ile przekształcenia w zakresie infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich idą we właściwym kierunku i są coraz bardziej dynamiczne, o tyle zmiany w infrastrukturze społecznej są zbyt wolne i nie zawsze właściwie ukierunkowane (np. w zakresie szkolnictwa i opieki zdrowotnej). Problemy infrastrukturalne na wsi są dogłębnie badane i mają coraz obszerniejszą literaturę (Bański 2006, Czapiewski 2004, Falkowski i Biczkowski 2002, Feltynowski 2013, Jasiulewicz 2012, Kołodziejczyk 2009, Pałka 2004, Wójcik 2013a).

O – Ochrona środowiska obejmuje obszary wiejskie podlegające ochronie, np. parki narodowe (w Polsce jest ich 23, o łącznej powierzchni 315 tys. ha – 2012 r.), parki krajobrazowe (121, powierzchnia 2,6 mln ha), obszary chronionego krajobrazu (386, ponad 7 mln ha), obszary Natura 2000 (6952, ponad 9 mln ha), rezerваты przyrody, użytki ekologiczne i zespoły przyrodniczo-krajobrazowe itp. (Bański 2005, Kozłowski 2001, Leszczycki 1977, Richling i Solon 2002). Z drugiej strony obszarami badań są tereny zdegradowanego środowiska przyrodniczego oraz tereny podlegające procesom sozologii i sozotechniki, czyli zabiegom przywracania utraconych walorów środowiska. Według J. Bańskiego (2006,

s. 176) obszary ekologicznego zagrożenia nie zajmują dużych powierzchni i występują raczej punktowo, głównie na Górnym Śląsku, w rejonie Bechatowa, obszarze legnicko-głogowskim, obszarze karpackim.

W – Wielofunkcyjność obejmuje obszary wiejskie, w których występuje nagromadzenie kilku funkcji jednocześnie, głównie działalności gospodarczej (rolniczej i pozarolniczej) oraz bioróżnorodności. Wielofunkcyjnością cechują się głównie gminy podmiejskie (kontinuum wiejsko-miejskiego). Wielofunkcyjność wynika nie tylko z rozwoju procesów urbanizacji, ale też modernizacji oraz innowacji na obszarach wiejskich. Dlatego obszary o mieszanych funkcjach występują w wielu województwach, m.in.: zachodniopomorskim, pomorskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim, dolnośląskim, opolskim i śląskim, a wielofunkcyjność ujmowana w podsystemie funkcjonalno-strukturalnym ma coraz bogatszą literaturę (np. Bański 2003, Bański i Stola 2002, Falkowski i Rydz 1996, Jezierska-Thöle i Biczkowski 2014, Stasiak 2000, Stola 1987, 2004a).

W **podsystemie strategicznym (III)** wyróżniono 7 scenariuszy perspektywicznego rozwoju (lub regresu) obszarów wiejskich. W polskiej literaturze geograficznej dotyczącej obszarów wiejskich w ostatnich latach powstało kilka ważnych publikacji poświęconych analizie zróżnicowań i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich do 2015 r. (Bański 2009), procesom przekształceń przestrzeni wiejskiej (Rydz i Rudnicki 2009), planowaniu rozwoju przestrzeni wiejskiej (Kurowska i Gwiazdzińska-Goraj 2012), polskiej wsi w perspektywie długookresowej (Bański 2013b) oraz polskiej wsi w perspektywie 2050 r. (Bański 2013a).

Biorąc pod uwagę istniejące zróżnicowanie funkcjonalno-strukturalne i przestrzenne obszarów wiejskich Polski, konieczne jest dla każdego okresu strategii (zarówno do 2020–2030 i kierunkowego do 2050 r.) sformułowanie kilka scenariuszy. J. Bański (2005, s. 127–128) wskazuje na cztery scenariusze przemian obszarów wiejskich: (A) scenariusz peryferyzacji, (B) scenariusz polaryzacji, (C) scenariusz depresji i (D) scenariusz unifikacji. Zbliżony pogląd na strategiczny rozwój obszarów wiejskich wyraża A. Kołodziejczak (2013, s. 147–151), która rozróżnia trzy scenariusze: 1 – scenariusz rozwoju, 2 – scenariusz stagnacji i 3 – scenariusz recesji. Odnosząc obszary wiejskie do podsystemu organizacji gospodarczych, można wymienić cztery metody scenariuszowe: 1 – scenariusze możliwych zdarzeń, 2 – scenariusze symulacyjne, 3 – scenariusze stanów otoczenia i 4 – scenariusze procesów w otoczeniu (Gierszewska i Romanowska 2002). W ostatnim scenariuszu możliwym do wykorzystania w badaniach obszarów wiejskich (por. Bański 2013a, s. 16), autorki wyróżniają 4 typy scenariuszy: optymistyczne, pesymistyczne, najbardziej prawdopodobne i niespodziankowe.

Uwzględniając tendencje lokalne, regionalne, krajowe i globalne w rozwoju obszarów wiejskich Polski oraz szczegółowe wyniki analiz w dwóch podsystemach: uwarunkowań i funkcjonalno-strukturalnym, można wyróżnić 7 najbardziej prawdopodobnych, następujących perspektywicznych scenariuszy:

- I – sukcesu (progresji),
- II – umiarkowanego rozwoju (średniego),
- III – stagnacji (status quo),
- IV – recesji (spadku),
- V – peryferyzacji (marginalizacji),
- VI – depresji (poniżej średniego)
- VII – zaniku (likwidacji).

Scenariusze te służą przewidywaniu zmiennej przyszłości obszarów wiejskich i konsekwencji wynikających z dotychczasowego przebiegu zjawisk i procesów oraz planowanych procesów decyzyjnych, np. organizacyjnych, prawno-finansowych itp. Wymienione wyżej scenariusze możliwych zdarzeń nawiązują do efektu końcowego strategii rozwoju obszarów wiejskich, a więc za ok. 30–35 lat, czyli stanu w perspektywie do 2050 r. W tym okresie polska wieś będzie przedstawiała bardziej złożony obraz, czyli tzw. eklektyczny model obszarów wiejskich. Jest to opinia zgodna ze stwierdzeniem J. Bańskiego (2013a, s. 115), który uważa, że polska wieś 2050 r. będzie bardziej różnorodna. Ten sam autor dodaje też, że będzie ona bardziej aktywna i bardziej atrakcyjna. Generalnie zapewne tak będzie, poza niewielką częścią obszarów wiejskich, gdzie przewiduje się scenariusze recesji, depresji i zaniku.

I – Scenariusz sukcesu, czyli progresji, dotyczy obszarów wiejskich (gmin) z łatwym dostępem do miejsc pracy, dobrym wyposażeniem mieszkań w różnorodną infrastrukturę, z rozwojem infrastruktury technicznej i społecznej, z dochodami wyższymi niż średnia krajowa, z dobrą bioróżnorodnością środowiska i zwiększonymi możliwościami wykorzystania walorów i zasobów środowiska. Identyfikacja przestrzenna wskazuje, że ten scenariusz jest prawdopodobny przede wszystkim dla terenów podmiejskich (np. Warszawy, Łodzi, Poznania i Trójmiasta) i w sąsiedztwie większych miast, wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych oraz województw: zachodniopomorskiego, pomorskiego, wielkopolskiego, kujawsko-pomorskiego, mazowieckiego, dolnośląskiego, śląskiego, małopolskiego i podkarpackiego.

II – Scenariusz umiarkowanego rozwoju, czyli rozwoju w granicach średniej krajowej w większości mierników społeczno-ekonomicznych. Scenariusz ten będzie charakterystyczny głównie dla obszarów wiejskich, które mają średnio pomyślne uwarunkowania rozwoju i tradycyjne funkcje, jak średnio-intensywne i towarowe rolnictwo, sieć podstawowych usług, dogodną infrastrukturę społeczną i techniczną, a warunki przyrodnicze nie stwarzają możliwości szczególnego rozwoju ani utrudnień w tym rozwoju. Ten scenariusz wydaje się prawdopodobny dla dużej części gmin wiejskich i wiejsko-miejskich województw: lubelskiego, lubuskiego, łódzkiego, podlaskiego, świętokrzyskiego i warmińsko-mazurskiego.

III – Scenariusz stagnacji, czy też ujednoczenia w czasie rozwoju na poziomie stagnacji, będzie utrzymywał się na obszarach o mało korzystnych warunkach przyrodniczych, z trwającymi długi czas przeciętnymi uwarunkowaniami w większości zjawisk i procesów, zarówno społecznych, jak i ekonomicznych. Będzie też efektem małej lub znikomej aktywności społeczności lokalnych, np. w pozyskiwaniu odpowiednich środków na rozwój wsi. Scenariusz III jest możliwy dla części gmin wiejskich mało konkurencyjnych, z nadmiarem rąk w rolnictwie, z odpływem młodych mieszkańców na obszary bardziej korzystnego rozwoju itp.

IV – Scenariusz recesji będzie typowy dla obszarów wiejskich, które w większości wskaźników rozwoju będą cechowały się obniżeniem dotychczasowych standardów. Będzie on wynikiem przede wszystkim pogorszenia jakości środowiska przyrodniczego oraz warunków życia mieszkańców. Wśród zasadniczych przyczyn pozwalających na zaistnienie tego scenariusza można wymienić: wzrastające bezrobocie, ekstensywną monofunkcyjność, pogarszające się warunki zamieszkania w wyniku dekapitalizacji środków trwałych itp.

V – Scenariusz peryferyzacji dotyczy obszarów położonych z dala od tzw. centrów rozwoju, czyli aglomeracji, obszarów metropolitalnych, ośrodków dynamicznego rozwoju przemysłu, usług i handlu oraz infrastruktury. Peryferyzacja powoduje długotrwałą stagnację i recesję rozwoju społeczno-ekonomicznego, bez szansy na poprawę nawet

w dłuższym okresie. Jedną z możliwych dróg poprawy tej sytuacji jest znalezienie tzw. niszy rozwoju, np. w postaci nieodkrytych dotąd surowców mineralnych (np. gazu łupkowego, wód leczniczych), pozyskania inwestorów na ciekawą inwestycję itp. Scenariusz peryferyzacji dotyczy głównie województw wschodnich, np. podlaskiego, lubelskiego i podkarpackiego, w mniejszym stopniu lubuskiego.

VI – Scenariusz depresji jest możliwy w sytuacji wyraźnego regresu w rozwoju obszarów wiejskich, wywołanego np. odpływem ludności (zwłaszcza młodej, dobrze wykształconej i aktywnej), zdecydowanym pogorszeniem się wskaźników społecznych i ekonomicznych (poniżej średniej krajowej) trwającym w dłuższym okresie oraz degradacją środowiska przyrodniczego. Ten scenariusz będzie dotyczył wyjątkowych sytuacji (wywołanych np. jakimś kataklizmem przyrody, długotrwałymi konsekwencjami demograficznymi, jak np. ujemny przyrost naturalny, starzenie się ludności, niski poziom wykształcenia, niekorzystna struktura płci i wieku itp.), ale jest możliwy na terenie całego kraju.

VII – Scenariusz zaniku dotyczy tzw. wsi nierozwojowych (wyludniających się) z różnych powodów, ale przede wszystkim tych, które będą wchłaniane w obszar miejski. Dotyczy to zwłaszcza wsi położonych najbliżej dużych miast, jak Aglomeracji Śląskiej, Warszawy, Łodzi, Krakowa, Trójmiasta, Wrocławia i Poznania. Pewien regres może dotknąć także inne obszary, np. niektóre wsie górskie i podgórskie (w wyniku depopulacji, braku następców w gospodarstwach rolnych, zubożenia ekonomicznego) oraz wsie na obszarze których zlokalizowane zostaną duże, przestrzenne inwestycje, np. elektrownia atomowa, sztuczne zbiorniki wodne, inwestycje geologiczne itp.

Konceptualny model badania wsi (ryc. 2) pozwala na uwzględnienie nie tylko trzech subsytemów badawczych ściśle ze sobą powiązanych, ale także dwóch podejść: tradycyjnego i innowacyjnego. W podejściu tradycyjnym wyróżnia się m.in. takie kierunki (pola) badań, jak: zarządzanie zasobami środowiska geograficznego, użytkowanie ziemi, rozwój demograficzny, rozwój osadnictwa wiejskiego, infrastrukturę i inne działy rozwoju ekonomicznego, np. mieszkalnictwo, usługi itp. W podejściu innowacyjnym celowe jest poszerzenie badań o problemy innowacyjne, jak np. kreatywność, konkurencyjność i przedsiębiorczość społeczności wiejskiej, aktywność władz samorządowych, alternatywne źródła dochodów, geografie klastrów innowacyjności itp.

Systemowa konceptualizacja w geografii wsi pozwala uwzględnić różne koncepcje metodologiczne (klasyczne, scjentystyczne, humanistyczne, behawioralne i radykalne – Rembowska 2002, Runge 2006) i umożliwia nowe ujęcia empiryczne (wyjaśnienia rzeczywistych i zmieniających się w czasie i przestrzeni mechanizmów rozwoju) oraz teoretyczne, budując w ten sposób nowe jej paradygmaty.

Podsumowanie

W artykule zwrócono uwagę na miejsce i rolę geografii społeczno-ekonomicznej jako subdyscypliny w systemie nauk geograficznych, a także na zmieniające się specjalności (układ branżowy od lat 80. XX w. po obecny układ problemowo-przestrzenny). Podjęto też dyskusję na temat definicji „geografii wsi” i zaproponowano jej treść jako „naukę badającą wykorzystanie i kształtowanie zjawisk i procesów środowiska geograficznego w ścisłym

powiązaniu ze środowiskiem demograficzno-społecznym, ekonomicznym, humanistyczno-kulturowym oraz planowaniem przestrzennym na obszarach wiejskich”.

Przedmiotem badań geografii wsi są trzy funkcjonalno-strukturalne oraz przestrzenne formy: wieś (osiedle), obszar wiejski (jednostka osadnicza z otoczeniem) i kontinuum wiejsko-miejskie, czyli tzw. strefa podmiejska, zaliczana przez część geografów do regionu miejskiego. Wobec nieznacznych związków stref podmiejskich z miastem (często jest to tylko praca ich mieszkańców w mieście, natomiast struktura funkcjonalna oraz przestrzenna ma charakter typowo wiejski), uważam, że ta forma organizacyjno-przestrzenna powinna być w dalszym ciągu badana w ramach geografii wsi.

Bazując na ogólnej teorii systemowej L. von Bertalanffy’ego (1984), przedstawiono konceptualizację systemową w geografii wsi (ryc. 2), z wyróżnieniem trzech podsystemów: **(1) podsystemu uwarunkowań** (z 10 uwarunkowaniami: 1 – lokalizacyjne, 2 – historyczne, 3 – użytkowania ziemi, 4 – morfogenetyczne, 5 – ludnościowe, 6 – społeczne, 7 – ekonomiczne, 8 – innowacyjne, 9 – kulturowe i 10 – planistyczne); **(2) podsystemu funkcjonalno-strukturalnego** (z 10 polami badawczymi: R – rolnictwo, L – leśnictwo, P – przemysł i górnictwo, T – turystyka i rekreacja, M – mieszkalnictwo, U – usługi, K – komunikacja, S – infrastruktura, O – ochrona środowiska i W – wielofunkcyjność) oraz **(3) podsystemu strategicznego** (z 7 scenariuszami: I – sukcesu, II – umiarkowanego rozwoju, III – stagnacji, IV – recesji, V – peryferyzacji, VI – depresji i VII – zaniku). Konceptualny model badania wsi umożliwia, obok tradycyjnego, także podejście innowacyjne, uwzględniające m.in.: kreatywność, konkurencyjność, przedsiębiorczość społeczności wiejskiej, aktywność władz samorządowych, alternatywne źródła dochodów, geografie klastrów innowacyjności itp. Zaproponowane scenariusze (sukcesu, rozwoju, depresji itd.) pozwalają na stwierdzenie, że przyszłość polskiej wsi (do 2050 r.) będzie rozwijała się w sposób bardziej zróżnicowany niż obecnie, zarówno w sensie problemowym (funkcjonalno-strukturalnym), jak i przestrzennym.

Literatura

- Bański J.**, 2002, *Geografia wsi – nową dyscypliną badawczą polskiej geografii*, Przegląd Geograficzny, 74 (3), s. 367–379.
- Bański J.**, 2003, *Pozarolniczy rozwój gospodarczy na obszarach wiejskich w Polsce*, Przegląd Geograficzny, 75, 2, s. 385–401.
- Bański J.**, 2005, *Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 9, PTG, IGIPIZ PAN, Warszawa.
- Bański J.**, 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.
- Bański J.**, 2007, *Geografia rolnictwa Polski*, PWE, Warszawa.
- Bański J.**, 2008, *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego*, Studia Obszarów Wiejskich, 14, PTG, IGIPIZ PAN, Warszawa.
- Bański J.**, 2010, *Stan krytyczny polskiej geografii – krytyka stanu*, Przegląd Geograficzny, 82, 3, s. 401–416.
- Bański J.**, 2012, *Problematyka definicji i zasięgu przestrzennego obszarów wiejskich i stref podmiejskich*, Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum, 11 (3), Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn, s. 5–15.
- Bański J.**, 2013a, *Polska wieś w perspektywie 2050 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 33, PTG, IGIPIZ PAN, Warszawa.

- Bański J.** (red.), 2009, *Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 r.*, Studia Obszarów Wiejskich, 16, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J.** (red.), 2013b, *Polska wieś w perspektywie długookresowej – ujęcie regionalne*, Studia Obszarów Wiejskich, 31, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., Rydz E.** (red.) 2002, *Spoleczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., Stola W.**, 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 3, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bednarek-Szczepeńska M.**, 2013, *Wiejski kapitał społeczny we współczesnej Polsce. Przegląd badań i uwagi metodyczne*, [w:] M. Wójcik (red.), *Koncepcje i problemy badawcze w geografii wsi*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 13, s. 19–40.
- Bertalanffy von L.**, 1984, *Ogólna teoria systemów. Podstawy, rozwój, zastosowanie*, PWN, Warszawa.
- Biczkowski M.**, 2013, *Przestrzenna alokacja wsparcia finansowego z instrumentów wspólnej polityki rolnej i ich wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich*, [w:] M. Wójcik (red.), *Koncepcje i problemy badawcze w geografii wsi*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 13, Łódź, s. 93–114.
- Biegajło W.**, 1973, *Typologia rolnictwa na przykładzie województwa białostockiego*, Prace Geograficzne, 100, IG PAN, Warszawa.
- Chilczuk M.**, 1970, *Osadnictwo wiejskie Polski. Formy i układy przestrzenne*, Instytut Podstawowych Problemów Planowania Przestrzennego Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Chojnicki Z.**, 1996, *Geografia społeczno-ekonomiczna wobec transformacji systemowej w Polsce*, Przegląd Geograficzny, 68, 1–2, s. 19–29.
- Chojnicki Z.**, 1999, *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Chojnicki Z.**, 2011, *Model empiryczno-naukowy geografii*, [w:] A. Kostrzewski, W. Maik, R. Brudnicki (red.), *Geografia wobec problemów współczesności*, 5 Forum Geografów Polskich, Wyższa Szkoła Gospodarki, Bydgoszcz, s. 9–34.
- Christaller W.**, 1933, *Die Zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena.
- Churski P.**, 2008, *Czynniki rozwoju regionalnego i polityka regionalna w Polsce w okresie integracji z UE*, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Cioł S., Dobrowolska-Kaniewska H.**, 2009, *Polityka innowacyjna a potencjał innowacyjny. Przykład Dolnego Śląska*, Rozprawy Naukowe IGiRR, 7, Wrocław.
- Cymerman R., Falkowski J., Hopfer R.**, 1992, *Krajobrazy wiejskie (Klasyfikacja i kształtowanie)*, Wydawnictwo ART, Olsztyn.
- Czapiewski K.**, 2004, *Wyposażenie infrastrukturalne i potencjał gospodarczy obszarów wiejskich a pozarolnicze funkcje gmin*, [w:] E. Pałka (red.), 2004, *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 5, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Czapiewski K., Janc K.**, 2009, *Przestrzenne zróżnicowanie poziomu wykształcenia rolników. Europa – Polska – Mazowsze* [w:] E. Rydz, R. Rudnicki (red.), *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 17, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 21–32.
- Czapiewski K.Ł., Kulikowski R., Bański J., Bednarek-Szczepeńska M., Mazur M., Ferenc M.**, 2012, *Wykorzystanie ICT w rolnictwie Mazowsza – ujęcie przestrzenne*, Studia Obszarów Wiejskich, 30, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Czapiewski K., Kulikowski R.**, red., 2005, *Dorobek naukowy geografii rolnictwa w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 7, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.

- Dobrowolska M.**, 1953, *Przedmiot i metoda badań geografii historycznej*, Przegląd Geograficzny, 25, 1, s. 57–77.
- Domański B.**, 2001, *Kapitał zagraniczny w przemyśle Polski*, IGiPZ UJ, Kraków.
- Dziegieć E.**, 1987, *Przemiany osadnictwa wiejskiego pod wpływem turystyki i wypoczynku w świetle literatury*, Acta Universitatis Lodziensis, Turyzm, 3.
- Dziewoński K.**, 1990, *Koncepcje i metody badawcze z dziedziny osadnictwa*, Prace Geograficzne, 154, Wrocław.
- European Commission Innovation in the national strategic reference frameworks*, 2006, Working document of the Directorate General for Regional Policy, Brussels.
- European Innovation Scoreboard*, 2008, Brussels.
- Falkowski J.**, 1984, Rolnictwo i leśnictwo, (w:) R. Galon (red.), Województwo toruńskie, przyroda–ludność–osadnictwo–gospodarka, PWN, Warszawa, s. 363–407.
- Falkowski J.**, 1993, *Przekształcenia funkcjonalno-strukturalne i przestrzenne obszarów wiejskich Polski (ujęcie diagnostyczno-modelowe)*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Falkowski J.**, 2000, *Refleksje nad stanem obecnym i przyszłością geografii*, [w:] B. Kortus, A. Jackowski, K. Krzemień (red.), *Nauki geograficzne w poszukiwaniu prawdy o ziemi i człowieku*, 5, Instytut Geografii UJ, Kraków, s. 169–176.
- Falkowski J.**, 2006, *Ziemia lubawska – środowisko, historia, osadnictwo, społeczeństwo, gospodarka*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Falkowski J.**, 2009, *Przekształcenia funkcjonalno-przestrzenne obszarów wiejskich w strefach podmiejskich obszarów metropolitalnych Polski*, Studia Obszarów Wiejskich, 18, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 49–69.
- Falkowski J.**, 2014a, *Wielofunkcyjność i próba wyróżnienia funkcjonalno-gospodarczych typów krajobrazu wiejskiego Polski*, Studia Obszarów Wiejskich, 35, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 9–28.
- Falkowski J.**, 2014b, *Tradycyjne i innowacyjne kierunki polskich badań geograficzno-rolniczych oraz ich miejsce w geografii*, Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, 26, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 9–25.
- Falkowski J., Biczkowski M.**, 2002, *Poziom wykształcenia ludności wiejskiej województwa kujawsko-pomorskiego*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Falkowski J., Kluba M.**, 2012, *Rolnicze i pozarolnicze formy zagospodarowania obszarów wiejskich w województwie kujawsko-pomorskim*, Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum, 11 (3), Olsztyn, s. 43–61.
- Falkowski J., Koziej U.**, 1969, *Zakres i metody badań środowiska geograficznego w planowaniu regionalnym*, Przegląd Geograficzny, 41 (2), s. 267–280.
- Falkowski J., Rydz E.** (red.), 1996, *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich (ze szczególnym uwzględnieniem Pomorza Środkowego)*, XIII Ogólnopolskie Seminarium Geograficzno-Rolnicze, PTG, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Słupsk.
- Feltynowski M.**, 2013, *Wykorzystanie baz danych systemu informacji oświatowej do oceny poziomu dostępności szkół na obszarach wiejskich Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 13, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 153–163.
- Findeisen W.** (red.), 1985, *Analiza systemowa – podstawy i metodologia*, PWN, Warszawa.
- Galon R.**, 1964, *Podstawy fizjograficzne rolnictwa województwa bydgoskiego*, Przegląd Geograficzny, 36 (1), s. 37–54.

- Gałczyńska B., Kulikowski R.**, 1986, *Poziom wykształcenia zatrudnionych w rolnictwie indywidualnym a efekty produkcyjne*, Przegląd Geograficzny, 58, 4, s. 783–794.
- Gierańczyk W., Kluba M.**, (red.) 2008, *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Gierszewska G., Romanowska M.**, 2009, *Analiza strategiczna przedsiębiorstwa*, PWE, Warszawa.
- Głębocki B.** (red.), 2014, *Zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa. Powszechny Spis Rolny 2010*, Wydawnictwo GUS, Warszawa.
- Górz B.**, 2002, *Współczesne przemiany na obszarach wiejskich Podhala*, Przegląd Geograficzny, 74,3, s. 451–468.
- Grykień S.**, 2009, *Gospodarka leśna w powiecie kłodzkim z uwzględnieniem unijnych programów wspierających zalesienia gruntów rolnych*, [w:] E. Rydz, R. Rudnicki (red.), *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 17, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 75–85.
- Isard W.**, 1965, *Metody analizy regionalnej*, PWE, Warszawa.
- Jackowski A.**, 1991, *Zarys geografii pielgrzymek*, Kraków.
- Jackowski A.** (red.), 2004, *Encyklopedia szkolna – Geografia*, Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków.
- Jasiulewicz M.**, 2012, *Możliwości aktywizacji obszarów wiejskich przez agroturystykę oraz produkcję surowców energetycznych w rolnictwie w subregionie koszalińskim*, Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum, 11 (3), s. 89–96.
- Jezierska-Thöle A.**, 2000, *Nowe funkcje zespołów dworskich w osadnictwie wiejskim w regionie toruńskim*, AUNC, Geografia, 30, UMK Toruń, s. 175–190.
- Jezierska-Thöle A., Biczkowski M.** (red.) 2014, *Zintegrowany rozwój obszarów wiejskich w świetle polityki Unii Europejskiej*, t. 2, *Wielofunkcyjność obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Kaczmarek U., Matykowski R.**, 1990, *Typy struktur społeczno-ekonomicznych ludności wiejskiej w Polsce (w ujęciu wojewódzkim)*, Sprawozdania PTPN za 1988 r., Poznań.
- Kiełczewska-Zaleska M.**, 1965, *O typach osiedli wiejskich w Polsce i planie ich przebudowy*, Przegląd Geograficzny, 37, 3, s. 457–480.
- Kiełczewska-Zaleska M.**, 1976, *Geografia osadnictwa*, PWN, Warszawa.
- Kołodziejczak A.** 2013, *Przyszłość obszarów wiejskich w Wielkopolsce – możliwe scenariusze*, [w:] J. Bański (red.), *Polska wieś w perspektywie długookresowej – ujęcie regionalne*, Studia Obszarów Wiejskich, 31, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 143–152.
- Kołodziejczyk D.**, 2009, *Przestrzenne zróżnicowanie infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich*, [w:] E. Rydz, R. Rudnicki (red.), *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 17, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 131–140.
- Korcelli-Olejniczak E.**, 2012, *Region metropolitalny – pojęcie, struktura, przestrzeń, dynamika*, Prace Geograficzne, 235, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kondracki J.**, 2002, *Geografia regionalna Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kostrowicki J.**, 1966, *Zdjęcie użytkowania ziemi i jego przydatność praktyczna*, Biuletyn KPZK PAN, 42, Warszawa, s. 211–217.
- Kostrowicki J.**, 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna*. Zagadnienia badawcze i planistyczne, Przegląd Geograficzny, 48 (4), s. 601–611.
- Kostrowicki J.**, 1982, *Systemy użytkowania ziemi. Próba klasyfikacji*, Przegląd Geograficzny, 54, 4, s. 399–426.
- Kostrowicki J.**, (red.) 1978, *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski 1950–1970*, Prace Geograficzne, 127, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.

- Kostrowicki J., Kulikowski R.**, 1971, *Przełądowe zdjęcie użytkowania ziemi*, Dokumentacja Geograficzna, 2, Warszawa.
- Kostrzewski A., Maik W., Brudnicki R.** (red.), 2011, *Funkcje poznawcze i praktyczne geografii* (5 Forum Geografów Polskich – Geografia wobec problemów współczesności), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki, Bydgoszcz.
- Kozłowski S.**, 2001, *Rola obszarów chronionych i koncepcji przestrzennego zagospodarowania terenów wiejskich*, Biuletyn KPZK PAN, 198, Warszawa.
- Krukowski K.**, 2003, *Bilans strategiczny jako narzędzie oceny potencjału rozwojowego gminy wiejskiej*, [w:] A. Klasik (red.), *Zarządzanie rozwojem lokalnym i regionalnym w kontekście integracji europejskiej*, Biuletyn KPZK PAN, 208, Warszawa, s. 121–130.
- Kukliński A.**, 2005, *Gospodarka oparta na wiedzy (GOW) jako nowy paradygmat trwałego rozwoju*, Warszawa-Nowy Sącz.
- Kukliński A., Pawłowska K.** (red.), 1998, *Innowacja – edukacja – rozwój regionalny*. Wydawnictwo WSB, Nowy Sącz.
- Kulikowski R.**, 2013, *Produkcja i towarowość rolnictwa w Polsce. Przemiany i zróżnicowania przestrzenne po II wojnie światowej*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kurowska K., Gwiazdzińska-Goraj M.** (red.), 2012, *Planowanie rozwoju przestrzeni wiejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 29, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kwiatkowska E.**, 1963, *Osadnictwo wiejskie ziemi dobrzyńskiej w świetle planów z XVIII i XIX w. i jego przemiany pod wpływem uwłaszczenia i parcelacji*, Studia Societatis Scientiarum Torunensis, Sec. C (Geographia et Geologia), IV/3, Toruń.
- Leszczycy S.**, 1977, *Geografia a planowanie przestrzenne i ochrona środowiska*, PWN, Warszawa.
- Li L., Kozhikode R.K.**, 2009, *Developing new innovation models: Shifts in the innovation landscapes in emerging economies and implications for global R&D management*. Journal of International Management, 15, s. 323–339.
- Lijewski T.**, 1967, *Dojazdy do pracy w Polsce*, PWN, Warszawa.
- Lisowski A.**, 2008, *Stan i perspektywy rozwoju geografii społecznej w Polsce*, [w:] S. Liszewski, J. Łoboda, W. Maik (red.), *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Lisowski A.**, 2012, *O miejscu geografii społeczno-ekonomicznej w geografii i systemie nauki*, Przegląd Geograficzny, 84 (2), s. 171–198.
- Liszewski S.**, 1995, *Przestrzeń turystyczna*, Turyzm, 5 (2), s. 87–103.
- Liszewski S.**, 2008, *Stan i perspektywy rozwoju geografii turystyki w Polsce*, [w:] S. Liszewski, J. Łoboda, W. Maik (red.), *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Liszewski S., Łoboda J., Maik W.** (red.), 2008, *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Maik W.**, 2008, *Aktualne problemy rozwoju geografii w świetle jedności i tożsamości dyscypliny*, [w:] Liszewski S., Łoboda J., Maik W. (red.), *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 27–38.
- Maik W.**, 2012, *Podstawy teoretyczno-metodologiczne studiów geograficzno-miejskich. Studium z metodologii geografii miast*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Maik W., Rembowska K., Suliborski A.** (red.), 2005, *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie. Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, t. 1, ŁTN, Łódź.
- Marszał T.** (red.), 2001, *Polska geografia przemysłu i budownictwa w XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

- Matykowski R.**, 2002, *Problemy i metody badawcze geografii elektoralfnej*, [w:] H. Rogacki (red.), *Możliwości i ograniczenia zastosowań metod badawczych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 243–252.
- Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju 2030*, 2011, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Namysłowski J.**, 1980, *Główne ośrodki codziennych dojazdów i wyjazdów w Polsce*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Pahl R.**, 1965, *Class and community in English commuter villages*. *Sociologia Ruralis* 5, s. 5–23.
- Pałka E.**, (red.) 2004, *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 5, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Polna M.**, 2003, *Funkcje produkcyjne lasów województwa wielkopolskiego*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Raport o rozwoju społecznym Polska 2000. Rozwój obszarów wiejskich*, 2000, UNDP, Warszawa.
- Rembowska K.**, 2002, *Kultura w tradycji i we współczesnych nurtach badań geograficznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Richling A.**, 2008, *Jedność geografii jako podstawowy warunek dyscypliny*, [w:] S. Liszewski, J. Łoboda, W. Maik (red.), *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce*, Komitet Nauk Geograficznych PAN, Wyższa Szkoła Gospodarki, Bydgoszcz, s. 39–42.
- Richling A., Solon J.**, 2002, *Ekologia krajobrazu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Rudnicki R.**, 2013, *Zróżnicowanie przestrzenne absorpcji funduszy Unii Europejskiej w rolnictwie polskim jako problem badawczy i aplikacyjny*, [w:] M. Wójcik (red.), *Koncepcje i problemy badawcze w geografii wsi*, *Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 13, Łódź, s. 71–92.
- Runge J.**, 2006, *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Rydz E., Rudnicki R.** (red.), 2009, *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 17, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Rykiel Z.**, 2001, *Główne nurty filozoficzne, teoretyczne i metodologiczne w teorii regionu społeczno-ekonomicznego*, [w:] H. Rogacki (red.), *Koncepcje teoretyczne badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 49–60.
- Stasiak A.** (red.), 1983, *Wieś Polska 2000 (II)*, *Biuletyn KPZK PAN*, 122, Warszawa.
- Stasiak A.** (red.), 2000, *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską*, *Studia KPZK PAN*, 60, Warszawa.
- Stoła W.**, 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, *Prace Habilitacyjne*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Stoła W.**, 2002, *Niektóre problemy rozwoju obszarów wiejskich*, *Przegląd Geograficzny*, 74, 3, s. 357–365.
- Stoła W.**, 2004a, *Regionalne zróżnicowanie struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich Polski*, [w:] J. Bański (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 6, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 9–20.
- Stoła W.**, 2004b, *Struktura przestrzenna rolnictwa i leśnictwa*, [w:] I. Fierla (red.), *Geografia gospodarcza Polski*, PWE, Warszawa, s. 155–245.
- Strykiewicz T.**, 2008, *Stan i perspektywy rozwoju geografii ekonomicznej w Polsce. Geografia przemysłu*, [w:] S. Liszewski, J. Łoboda, W. Maik (red.), *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 150–155.

- Suliborski A.**, 1985, *Delimitacja strefy podmiejskiej Łodzi. Analiza pojęć i założeń metodologicznych*, [w:] L. Straszewicz (red.), *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica, 5, s. 213–229.
- Szczęśny R.**, 1963, *Kierunki produkcji rolniczej w Polsce w 1938 i 1958 r.*, Warszawa, maszynopis.
- Szulc H.**, 1988, *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, Prace Geograficzne, 149, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Szulc H.**, 2002, *Atlas historyczny wsi w Polsce*, Wydawnictwo IGiPZ PAN, Warszawa.
- Szymańska D.**, 2009, *Geografia osadnictwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Taylor Z.**, 2008, *Stan i perspektywy rozwoju geografii ekonomicznej w Polsce. Geografia komunikacji*, [w:] S. Liszewski, J. Łoboda, W. Maik (red.), *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce. Raport z prac Komitetu Nauk Geograficznych PAN w kadencji 2003–2006*, Komitet Nauk Geograficznych PAN, Warszawa, s. 156–165.
- Thünen J.H. von**, 1826, *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationaloekonomie*, Jena Verlag.
- Tkocz J.**, 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Werner P.**, 2003, *Geograficzne uwarunkowania rozwoju infrastruktury społeczeństwa informacyjnego w Polsce*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Wesołowska M.**, 2005, *Rozwój budownictwa mieszkaniowego na obszarach wiejskich woj. lubelskiego w okresie transformacji*, praca doktorska, UMCS Lublin.
- Widacki W.**, 2005, *O geografii w XXI wieku*, [w:] J. Jania, T.A. Jankowski (red.), *Wpływ nauk geograficznych na proces kształcenia społeczeństwa oraz promocję wiedzy geograficznej w Polsce*, 2 Forum Geografów Polskich, Komitet Nauk Geograficznych PAN, Wydział Nauk o Ziemi UŚ, Sosnowiec, s. 60–64.
- Wieloński A.**, 2000, *Geografia przemysłu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Wiener N.**, 1961, *Cybernetyka i społeczeństwo*, KiW, Warszawa.
- Wojnicka E.**, 2002, *Rola klastrów innowacyjnych w UE*, Wspólnoty Europejskie, 5.
- Wójcik G.**, 2011, *Znaczenie i uwarunkowania innowacyjności obszarów wiejskich w Polsce*. Wiadomości Zootechniczne, XLIX, 1, s. 161–168.
- Wójcik M.**, 2008, *Przemiany społeczno-gospodarcze wsi aglomeracji łódzkiej w okresie transformacji ustrojowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wójcik M.**, 2012, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmian podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wójcik M.**, 2013a, *Geografia wsi w Polsce. Ewolucja koncepcji i problemów badawczych*, [w:] M. Wójcik (red.), *Koncepcje i problemy badawcze w geografii wsi*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 13, Łódź, s. 3–17.
- Wójcik M.**, 2013b, *Przemiany społeczno-przestrzenne osiedli wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zaborowski B.**, 1934, *Uwagi o typach planów wsi na Pomorzu*, Wydawnictwa Instytutu Bałtyckiego, Toruń.

Summary

In the recent years, there has been an ongoing discussion concerning the role and position of socio-economic geography in the system of geographical sciences. This article is an attempt to determine these qualities, in particular the definition of rural geography. The author focuses on the triple structure of rural research: village, rural area and suburban area (rural-urban continuum). In the geographical literature, there may be mentioned at least three conceptual models of rural studies: functional, systemic and humanistic. In systemic conceptualization of rural research there are three subsystems: I – conditions, II – structural-functional and III – strategic (Fig. 2). Subsystem of conditions (I) has 10 research fields: (1) location, (2) historical background, (3) land use, (4) morphogenetic forms, (5) demographic processes, (6) social phenomena, (7) economic effects (8) innovation conditions (9) cultural heritage, (10) planning conditions. Functional-structural subsystem (II) has also 10 research fields: R – agriculture, L – forestry, P – industry and mining, T – tourism and recreation, M – housing, U – services, K – communication, S – social and technical infrastructure, O – environmental protection and W – multifunctionality. Strategic subsystem (III) considers a variety of scenarios: success, moderate development, stagnation, recession, peripheralization, depression and decay scenario (I-VII), as an effect of optimal use (or disuse) sphere of nature, socio-demographic, economic and infrastructure, at the local, regional, national and global dimension.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2015, tom 37, s. 115–130

<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.37.6>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptg.pan.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

CZYNNIKI ROZWOJU OBSZARÓW STAGNACJI W POLSCE A UKIERUNKOWANIE INTERWENCJI ŚRODKÓW UNIJNYCH

DEVELOPMENT FACTORS FOR ECONOMIC STAGNATION AREAS IN POLAND IN LIGHT OF TARGETING THE EU STRUCTURAL INVESTMENTS

Paweł CHURSKI • Anna BOROWCZAK • Robert PERDAŁ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
ul. Dzięgiełowa 27, 61-680 Poznań.
chur@amu.edu.pl • anna.borowczak@amu.edu.pl • r.perdal@amu.edu.pl

Zarys treści: Celem artykułu jest ocena wielkości i struktury inwestycji finansowanych ze środków unijnych w kontekście ich zgodności z potrzebami obszarów stagnacji w Polsce wynikającymi z tworzenia i wzmocnienia czynników rozwoju. Przedmiotem badań są obszary stagnacji wyznaczone metodą analizy skupień przeprowadzonej na podstawie wartości wskaźnika syntetycznego dla okresu 2000–2010, na poziomie powiatów. W pierwszym kroku postępowania badawczego identyfikuje się czynniki rozwoju w obszarach stagnacji w ujęciu całościowym oraz w ujęciu częściowym. Następnie w układzie analizowanych jednostek określa się poziom i strukturę wykorzystania funduszy unijnych w latach 2004–2010 zarówno ogółem, jak i w podziale odpowiadającym wskazanym aspektom rozwoju społeczno-gospodarczego. Ostatnim etapem jest analiza stopnia dopasowania wielkości i struktury pozyskanych funduszy unijnych do zidentyfikowanych czynników rozwojowych obszarów stagnacji. Wyniki badań pozwalają wskazać rekomendacje w zakresie ukierunkowania interwencji polityki rozwoju skierowanej do polskich obszarów stagnacji na poziomie lokalnym w celu bardziej efektywnego kształtowania i wzmocnienia ich czynników rozwoju. Opracowanie zawiera częściowe wyniki badań prowadzonych w ramach projektu badawczego *Rozwój społeczno-gospodarczy a kształtowanie się obszarów wzrostu i obszarów stagnacji gospodarczej* finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki (N N306 791940), którego Autorzy są wykonawcami.

Słowa kluczowe: obszary stagnacji, aspekty rozwoju społeczno-gospodarczego, czynniki rozwoju, środki unijne.

Wprowadzenie

Obszary stagnacji zajmują większą część przestrzeni ekonomicznej współczesnego świata. Ich występowanie jest niezależne od poziomu rozwoju gospodarczego danego kontynentu, państwa czy regionu i stanowi konsekwencję typowych dla procesów rozwojowych tendencji do ich polaryzacji. Obszary te różnią się między sobą wielkością dystansu, jaki można określić na skali poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Część z nich, zwłaszcza te położone peryferyjnie, podlega pogłębiającej się recesji prowadzącej do trwałej

marginalizacji. Większa część obszarów stagnacji pokrywa się z terenami wiejskimi, które w przypadku Europy, pomimo realizowanej od lat 60. XX w. na terenie Unii Europejskiej Wspólnej Polityki Rolnej i związanej z nią największej na tym kontynencie interwencji publicznej oraz wspierającej ją polityki regionalnej (spójności), nie są w stanie osiągnąć poziomu rozwoju porównywalnego z obszarami wzrostu.

Brak zakładanej efektywności dotychczasowej interwencji w procesy rozwojowe, która miała poprawić sytuację obszarów stagnacji i ich mieszkańców, prowadzi do konieczności poszukiwania nowych rozwiązań oraz do reorientacji polityki spójności, której celem przestaje być dążenie do utopijnego wyrównania poziomu rozwoju opierającego się na założeniu teorii konwergencji, a staje się wspieranie działań zapewniających osiągnięcie poziomu zróżnicowania akceptowanego politycznie i społecznie (Faludi 2006, Molle 2007). Prowadzi to w konsekwencji do przesunięcia szali podstawowego dylematu związanego z ukierunkowaniem polityki regionalnej z wyrównywania (ang. *equity*) na efektywność (ang. *efficiency*), przy jednoczesnej reorientacji podstaw teoretycznych, podejścia rozwojowego, strategii interwencji, jej koncentracji merytorycznej i przestrzennej, wykorzystywanych narzędzi oraz głównych podmiotów ją realizujących. W tym kontekście szczególnie znaczenie dla obszarów stagnacji stanowi tworzenie i wzmacnianie czynników sprzyjających rozprzestrzenianiu się efektów rozwojowych z obszarów ich polaryzacji na obszary otaczające, w tym peryferyjne (Villaverde 2006, Braghina i in. 2008, Spolaore i Wacziarg 2009). Czynniki te powinny sprzyjać z jednej strony procesom „rozlewania się” (ang. *spillover effects*) rozwoju kreowanym przez obszary wzrostu i umożliwiającym poprzez właściwe wyposażenie infrastrukturalne, z drugiej zaś kształtować efekty absorpcji rozwoju przez obszary otaczające, które są determinowane przez ich stopień otwarcia, możliwości adaptacyjne oraz, co jest szczególnie istotne z punktu widzenia założeń nowej teorii rozwoju spolaryzowanego, posiadane zasoby endogeniczne (Romer 1986, 1990, 1994, Lucas 1988, Krugman 1991, 1995, Gaustella i Timpano 2010, Christofakis i Papadaskalopoulos 2011, Smętkowski 2011, Wójcik i Herbst 2011). Czynniki te powinny zapewnić wielofunkcyjny rozwój tych obszarów oraz poprawiać ich dostęp do miejsc pracy i usług wyższego rzędu, co w konsekwencji prowadzi do poprawy poziomu życia ich mieszkańców (Vickerman 1999, Spiekermann 2002, Komornicki 2007, Knowles i in. 2008, Komornicki i in. 2010). Pełne wykorzystanie zasobów endogenicznych oraz lepszej dostępności powinno skutkować ograniczeniem zagrożeń związanych z recesją i odpływem ludności, co pozwoli traktować obszary słabsze gospodarczo jako peryferia wstępujące (Keeble i in. 1999a, 1999b, Asheim i in. 2011). Tworzenie i wzmacnianie czynników rozwoju obszarów stagnacji nie powinno natomiast prowadzić do negatywnych następstw związanych przykładowo z ich uzależnieniem technologicznym, drenażem kapitału ludzkiego oraz „wypłukiwaniem” tych obszarów, co prowadzi do odpływu ludności i trwałej recesji oraz klasyfikuje je jako peryferia zstępujące (Meijers i in. 2007, Coorado i in. 2009, Kamps i in. 2009).

Celem opracowania jest ocena wielkości i struktury inwestycji finansowanych ze środków polityki spójności w kontekście ich zgodności z potrzebami obszarów stagnacji w Polsce wynikającymi z tworzenia i wzmacniania czynników rozwoju. Przedmiotem badań są obszary stagnacji wyznaczone metodą analizy skupień przeprowadzonej na podstawie wartości wskaźnika syntetycznego dla okresu 2000–2010 na poziomie powiatów. W pierwszym kroku postępowania badawczego identyfikuje się czynniki rozwoju w obszarach stagnacji w ujęciu całościowym oraz w ujęciu częściowym. Następnie – w ukła-

dzie analizowanych jednostek – określa się poziom i strukturę wykorzystania funduszy unijnych w latach 2004–2010 zarówno ogółem, jak i w podziale odpowiadającym wskazanym aspektom rozwoju społeczno-gospodarczego. Ostatnim etapem postępowania badawczego jest analiza stopnia dopasowania wielkości i struktury pozyskanych funduszy unijnych do zidentyfikowanych czynników rozwojowych obszarów stagnacji. Wyniki badań pozwalają wskazać rekomendacje w zakresie ukierunkowania interwencji polityki rozwoju skierowanej do polskich obszarów stagnacji na poziomie lokalnym w celu bardziej efektywnego kształtowania i wzmocnienia ich czynników rozwoju.

Analiza odnosi się do układu powiatowego – NUTS 4, a jej zakres determinowany jest przede wszystkim dostępnością do danych statystycznych. W postępowaniu badawczym wykorzystano dane udostępniane przez Główny Urząd Statystyczny w ramach Banku Danych Lokalnych. Okres analizy obejmuje lata 2000–2010.

Prezentowane wyniki stanowią rezultat jednego z etapów badań realizowanych w ramach projektu *Rozwój społeczno-gospodarczy a kształtowanie się obszarów wzrostu i obszarów stagnacji gospodarczej*, który jest finansowany przez Narodowe Centrum Nauki (N N306 791940). Projekt realizuje zespół pracowników Zakładu Analizy Regionalnej Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM w Poznaniu, do którego należą autorzy¹.

Analiza rozkładu obszarów wzrostu i stagnacji gospodarczej w ujęciu całościowym w Polsce w latach 2000–2010

Podstawą identyfikacji rozkładu obszarów stagnacji w układzie powiatów w Polsce w latach 2000–2010 była analiza stanu i zmian procesu rozwoju społeczno-gospodarczego, która została przeprowadzona w ujęciu częściowym obejmującym pięć aspektów: (1) *ludność i osadnictwo*, (2) *rynek pracy i struktura gospodarki*, (3) *infrastruktura techniczna i dostępność przestrzenna*, (4) *sytuacja finansowa i poziom zamożności*, (5) *innowacyjna gospodarka i otoczenie biznesu*, oraz w ujęciu całościowym traktującym powyższe aspekty łącznie. W postępowaniu badawczym wykorzystano metodę wskaźnika syntetycznego J. Perkala oraz metodę analizy skupień (Tryon 1939, Kostrubiec 1965, Smith 1972, Chojnicki i Czyż 1991, Dymnicki i Henry 2011). Liczba cech źródłowych opisujących analizowane aspekty procesu rozwoju społeczno-gospodarczego wynosiła 49 i wahała się od trzech (*innowacyjna gospodarka i otoczenie biznesu*) do 16 (*sytuacja finansowa i poziom zamożności*) (tab. 1). Przeprowadzona procedura doprowadziła do klasyfikacji powiatów ze względu na ich stan poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego (Churski i in. 2012). Analiza zmienności uzyskanych rozkładów przestrzennych typów rozwojowych powiatów w ujęciu całościowym pozwoliła dokonać ich klasyfikacji według kryterium zmienności przynależności do danej klasy. W tym celu przeprowadzono klasyfikację jednostek bazującą na wzorcu przedstawionym na rycinie 1. Podstawowym kryterium tej klasyfikacji była długość okresu pozostawania danej jednostki w jednej z trzech klas: obszary wzrostu – obszary przejściowe – obszary stagnacji w latach 2000–2010 w ujęciu całościowym procesu rozwoju społeczno-gospodarczego. Założono, że grupę obszarów stagnacji, będącą przedmiotem analizy w niniejszej pracy, stanowią powiaty zaliczane do klasy

¹ Całościowe wyniki projektu znajdują się pod adresem: www.owsq.pl

VIII – stałej stagnacji (11 lat w grupie obszarów stagnacji) oraz do klasy VII – obszary stagnacji (7–10 lat w grupie obszarów stagnacji) (ryc. 1). Pod pojęciem obszarów stagnacji² rozumie się powiaty o relatywnie najniższym poziomie rozwoju potwierdzonym niskimi wartościami wskaźników rozwojowych. Wykazują one negatywne tendencje demograficzne przy jednocześnie relatywnie niskim poziomie kapitału ludzkiego, który bardzo często podlega „drenażowi” przez obszary wzrostu. Rynek pracy tych obszarów bardzo często wykazuje cechy rynku monofunkcyjnego i charakteryzuje się wysokim poziomem bezrobocia. Ze względu na relatywnie niską jakość kapitału ludzkiego oraz powszechnie występujące braki infrastrukturalne gospodarka obszarów stagnacji gospodarczej cechuje się niską zdolnością do generowania innowacji oraz niskim poziomem elastyczności, co znajduje potwierdzenie w jej strukturze. Sytuacja ta prowadzi do przegrywania rywalizacji konkurencyjnej i stanowi przyczynę złej sytuacji finansowej podmiotów gospodarczych oraz niskiego poziomu i warunków życia mieszkańców.

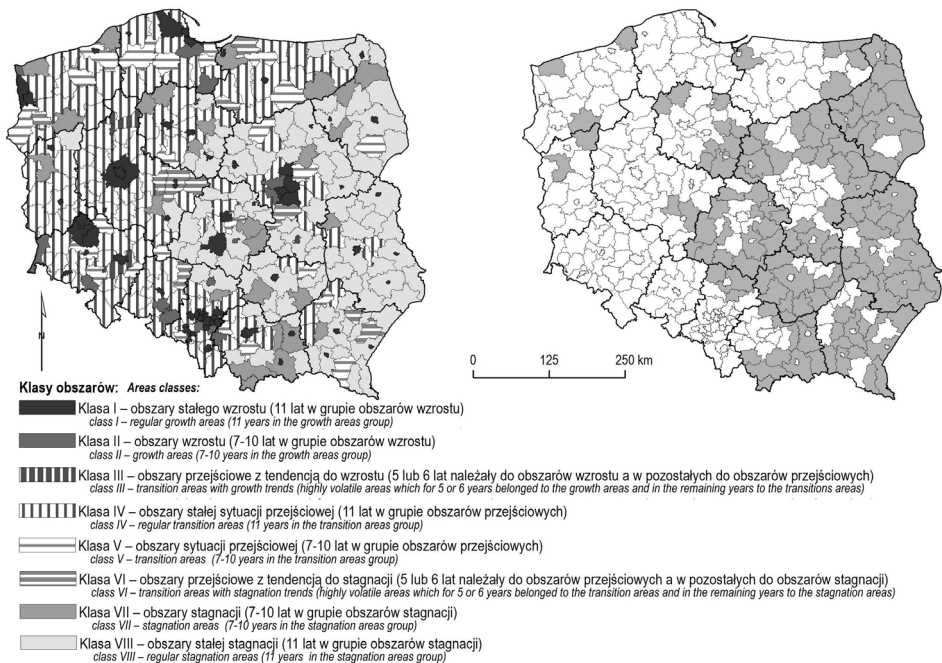
Zbiór powiatów należących do tak zdefiniowanej klasy obszarów stagnacji obejmuje 126 powiatów, co stanowi 33,2% ogólnej liczby jednostek, a jednocześnie miejsce życia 24% populacji Polski. W strukturze tego zbioru znajduje się 99 powiatów (26,1%) zaklasyfikowanych w ujęciu całościowym rozwoju społeczno-gospodarczego jako obszary stałej stagnacji (Klasa VIII) oraz 27 powiatów (7,1%), które co najmniej siedmiokrotnie sklasyfikowano jako obszary stagnacji (Klasa VII) (ryc. 1). Uzyskany rozkład przestrzenny obszarów stagnacji oraz ich struktura funkcjonalno-przestrzenna pozwalają sądzić, że mimo względnie najniższego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w ujęciu całościowym, nie stanowią one jednorodnej grupy. Znaczna koncentracja obszarów stagnacji występuje głównie we wschodniej i środkowej części kraju. Jednak podczas gdy w województwach: podlaskim, lubelskim i świętokrzyskim obszary te zajmują powierzchnię niemal całych województw (bez ośrodków wojewódzkich i subregionalnych), to w województwach: mazowieckim, kujawsko-pomorskim, łódzkim i małopolskim – choć relatywnie liczne – obszary stagnacji rozmieszczone są daleko od gospodarczego rdzenia regionów, najczęściej wzdłuż ich granic. Podobnie „peryferyjna” jest lokalizacja nielicznych obszarów stagnacji w województwach zachodnich: zachodniopomorskim, lubuskim, wielkopolskim i śląskim. W trzech województwach: pomorskim, dolnośląskim i opolskim – obszary stagnacji w ogóle nie występują, a powiaty cechują się co najmniej przeciętną sytuacją społeczno-gospodarczą na tle innych jednostek w kraju. Powiaty zaliczone do obszarów stagnacji charakteryzują się z reguły przewagą funkcji rolniczych, choć są zróżnicowane pod względem struktury funkcjonalnej. W szczególnie niekorzystnej sytuacji znajdują się obszary o przewadze tzw. rolnictwa socjalnego, o przeważnie peryferyjnej lokalizacji w układach wewnątrzregionalnych. Sporadycznie w kraju jako obszary stagnacji zaklasyfikowano obszary cechujące się dominacją funkcji leśnej (np. powiat sulciński, augustowski, hajnowski), a także obszary o szczególnych walorach środowiska przyrodniczego, wykazujące przewagę funkcji turystycznych i rekreacyjnych (np. powiat tatrzański, bieszczadzki, suwalski, sejneński). W relatywnie najlepszej sytuacji spośród wyróżnionych obszarów stagnacji znajdują się powiaty, które pod względem typologii funkcjonalnej można zaliczyć do obszarów urbanizowanych lub wielofunkcyjnych obszarów przejściowych, stanowiących

² Użycie pojęć obszary wzrostu i obszary stagnacji wynika z przyjętego w przedmiotowym badaniu założenia dotyczącego ilościowej (przy wykorzystaniu wskaźników rozwojowych) interpretacji różnicowań przestrzennych procesów rozwoju społeczno-gospodarczego. Tym samym wzrost i stagnacja w tym przypadku nie powinny być identyfikowane w nawiązaniu do klasycznego rozróżnienia pojęcia wzrostu i stagnacji znanego z literatury ekonomicznej.

Tabela 1. Struktura zredukowanej geograficznej bazy obserwacji przyjętej w badaniu w układzie powiatów (NUTS 4)

Wyszczególnienie	Wyjściowy zestaw cech	Zredukowany zestaw cech
Ludność i osadnictwo	19	10
Rynek pracy i struktura gospodarki	16	8
Infrastruktura techniczna i dostępność przestrzenna	28	12
Sytuacja finansowa i poziom zamożności	26	16
Innowacyjna gospodarka i otoczenie biznesu	3	3
Razem	92	49

Źródło: opracowanie własne

Ryc. 1. Rozkład przestrzenny klas obszarów wzrostu i stagnacji gospodarczej w ujęciu całościowym w układzie jednostek NUTS4 • Spatial distribution of growth and stagnation areas in set of NTS 4 units with regard to holistic approach to socio-economic development

Źródło: opracowanie własne • Source: own elaboration.

odpowiednio zewnętrzne i wewnętrzne części stref podmiejskich o mieszanych funkcjach i znacznym udziałem funkcji mieszkaniowej (Bański 2013). W analizie obszary te zlokalizowane są przeważnie w Polsce wschodniej, w relatywnej bliskości do regionalnych centrów rozwoju lub większych ośrodków miejskich (np. powiat rzeszowski, łancucki, lubelski, włocławski, płocki, częstochowski). Należy jednak podkreślić, że pomimo ich bezpośredniego sąsiedztwa z obszarami wzrostu, w tym były i obecnymi miastami wojewódzkimi, pozostają one w klasie obszarów stagnacji.

Poziom i struktura wykorzystania funduszy UE w wyróżnionych obszarach stagnacji w ujęciu całościowym i częściowym

Analiza wielkości i struktury inwestycji finansowanych ze środków unijnych, w kontekście ich zgodności z potrzebami obszarów stagnacji w Polsce wynikającymi z tworzenia i wzmacniania czynników rozwoju, składała się z następujących kroków:

- przeprowadzenie kwerendy projektów realizowanych w okresie objętym analizą, tj. latach 2004–2010,
- ustalenie rozkładu przestrzennego projektów odpowiadającego przyjętemu układowi analizy, tj. poziomowi NUTS4,
- ustalenie struktury inwestycji w podziale na pięć analizowanych aspektów procesu rozwoju społeczno-gospodarczego,
- wyodrębnienie i systematyzacja inwestycji realizowanych w wyróżnionych obszarach stagnacji, tj. w 126 powiatach.

U podstaw kwerendy projektów realizowanych w ramach dwóch perspektyw finansowych (lata 2004–2006 oraz 2007–2013) leżały następujące założenia: (1) w zbiorze projektów podlegających analizie nie uwzględniono inwestycji realizowanych przy wsparciu Funduszu Spójności, który nie jest funduszem strukturalnym, (2) w analizie pominięto inwestycje realizowane w latach 2004–2006 ze środków programów SPO Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich oraz SPO Rybołówstwo i przetwórstwo ryb (o łącznym udziale ok. 10% w NPR na lata 2004–2006). Rezygnacja z analizy inwestycji przeprowadzonych w ramach tych programów pozwoliła zachować homogeniczny układ finansowania polityki regionalnej w obu perspektywach finansowych. Z analizy wyłączono zatem politykę rolną, która w wymiarze przestrzennym niewątpliwie mogła stanowić czynnik rozwoju wyróżnionych obszarów stagnacji, wzięwszy pod uwagę ich charakterystyczną specjalizację gospodarczą. Tym samym przyjęto założenie o odrębności rozważań nad interwencjami w ramach polityki regionalnej i interwencjami w ramach polityki rolnej. Ze zbioru projektów polityki regionalnej wykluczono także inwestycje realizowane ze środków pomocy technicznej (zarówno w kontekście indywidualnych programów operacyjnych, jak i priorytetów poszczególnych programów). Przyjęto, że równoważą one koszty związane z obciążeniem administracji rządowej i regionalnej związane z obsługą programów unijnych.

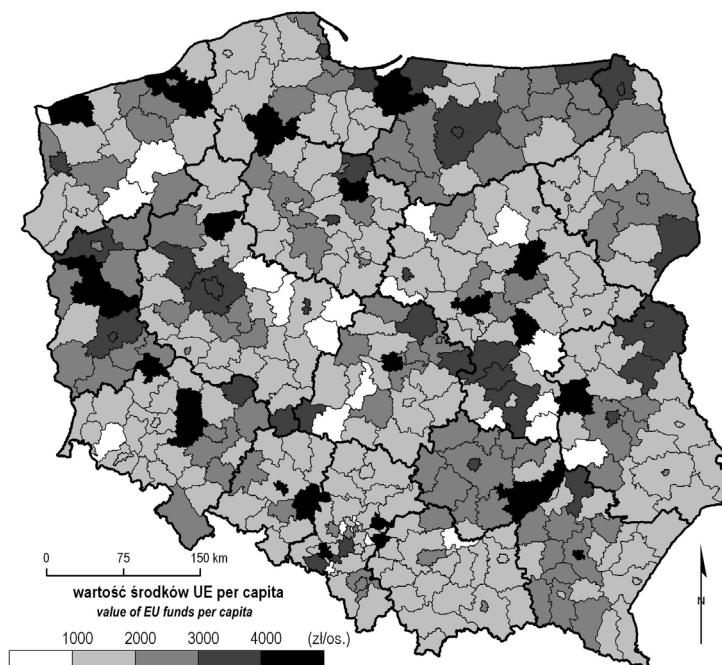
W konsekwencji przyjętych założeń analizie podlegał zbiór 88,5 tys. projektów o łącznej wartości 86,8 mld zł (tab. 2). W ogólnej liczbie projektów realizowanych do końca 2010 r. wyraźnie zaznacza się przewaga inwestycji realizowanych w perspektywie 2007–2013, jednakże pod względem ich wartości udział projektów tej perspektywy wynosi jedynie ok. 30%. Przyczyną tego stanu jest relatywnie niski stopień zaawansowania realizacji NSRO 2007–2013 pod koniec 2010 r.

Identyfikacja przestrzennego podziału środków w układzie jednostek NUTS4 wymagała ustalenia lokalizacji i zasięgu każdej z uwzględnionych w badaniu inwestycji. Przyjęto, że w przypadku, gdy inwestycję realizowano na szczeblu centralnym lub regionalnym, podział środków w układzie odpowiednich powiatów (tj. krajowym lub regionalnym) powinien odpowiadać proporcji wynikającej z ich liczby mieszkańców. W ten sposób uzyskano rozkład wartości środków europejskich pozyskanych w ramach podjętej interwencji analizowanych programów operacyjnych, którego zróżnicowanie *per capita* przedstawia rycina 2.

Tabela 2. Uwzględniony w analizie zakres interwencji strukturalnych polityki spójności w Polsce w układzie programów operacyjnych w latach 2004–2010

Programy operacyjne	Wartość ogółem (w zł)	Liczba projektów (w szt.)
Infrastruktura i Środowisko	972 237 168,19	282
Innowacyjna Gospodarka	3 059 143 329,27	3 512
Kapitał Ludzki	4 301 586 014,20	28 903
Rozwój Polski Wschodniej	162 436 504,30	10
Regionalne Programy Operacyjne	18 777 431 626,46	11 149
Perspektywa finansowa 2007–2013 ³	27 272 834 642,42	43 856
Rozwój Zasobów Ludzkich	8 049 139 250,29	8 997
Transport	9 694 664 346,37	1 872
Wzrost Konkurencyjności Przedsiębiorstw	19 774 823 512,74	17 930
ZPORR	21 992 797 754,68	15 927
Perspektywa finansowa 2004–2006	59 511 424 864,08	44 726
Razem	86 784 259 506,50	88 582

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, stan na 31.12.2010 r.

Ryc. 2. Rozkład przestrzenny wartości pozyskanych środków UE per capita w układzie powiatów w latach 2004–2010 • Value of EU funds per capita acquired in years 2004-2010 by NTS 4 units.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, stan na 31.12.2010 r.

Source: Own calculation based upon resources of Polish Ministry for Regional Development, state on: 31.12.2010.

³ Dla porównania poziom kontraktacji środków w programach operacyjnych NSRO 2007–2013 wynosił w 06.2011 r.: POIS 14%, POIG 19%, POKL 33%, RPW 21%, RPO 33% (Sprawozdanie z realizacji... 2011).

Ustalenie tematycznej struktury nakładów, w podziale na uwzględnione w niniejszej pracy aspekty rozwoju społeczno-gospodarczego, wymagało szczegółowego przeglądu dokumentów programowych. Podziału inwestycji dokonano na poziomie działań lub poddziałań poszczególnych programów operacyjnych. Ogólne zasady tej systematyzacji można określić następująco. Do aspektu *ludność i osadnictwo* zakwalifikowano inwestycje dotyczące infrastruktury społecznej, poprawy warunków życia na obszarach zagrożonych marginalizacją (obszary wiejskie, obszary restrukturyzacji przemysłu, działania związane z rewitalizacją), inwestycje wspierające dziedzictwo kulturowe. Do aspektu *rynek pracy i struktura gospodarki* zakwalifikowano działania służące zmianie struktury zatrudnienia (np. reorientacja zawodowa osób odchodzących z rolnictwa), zwalczaniu bezrobocia w różnych grupach społecznych oraz w kontekście systemowym, adaptacja zasobów pracy do wyzwań nowoczesnej gospodarki, a także inwestycje w konkretne branże gospodarki (np. turystykę). Do aspektu *infrastruktura techniczna i dostępność przestrzenna* zakwalifikowano inwestycje związane z modernizacją i rozbudową systemów transportu oraz infrastruktury ochrony środowiska. Do aspektu *sytuacja finansowa i poziom zamożności* zakwalifikowano inwestycje służące poprawie dostępu do kapitału dla przedsiębiorstw.

Do aspektu *innowacyjna gospodarka i otoczenie biznesu* zakwalifikowano działania o charakterze proinnowacyjnym: wsparcie instytucjonalne otoczenia biznesu, tworzenie regionalnych strategii innowacyjnych, rozwój specjalistycznych usług o wysokim nasyceniu wiedzą (np. e-usługi), transfer technologii oraz działania związane z tworzeniem społeczeństwa informacyjnego. W rezultacie zastosowania przedstawionych zasad struktura wydatków polityki spójności w skali kraju, w badanym okresie, w układzie analizowanych aspektów rozwoju społeczno-gospodarczego przedstawiała się następująco: 14,5 mld zł (17% środków) przeznaczono na *ludność i osadnictwo*, 8,5 mld zł (10% środków) na *wsparcie rynku pracy i struktury gospodarki*, 26,6 mld zł (30% środków) na *infrastrukturę techniczną i dostępność przestrzenną*, 27,8 mld zł (32% środków) na *poprawę sytuacji finansowej i poziomu zamożności*, natomiast 9,2 mld zł, czyli 11% środków na *innowacyjną gospodarkę i otoczenie biznesu*. Uzyskane wyniki wskazują, że największa koncentracja nakładów środków strukturalnych w ramach interwencji programów operacyjnych krajowej polityki spójności w latach 2004–2010 dotyczyła przedsięwzięć kształtujących i wzmacniających czynniki rozwoju związane z sytuacją finansową i poziomem zamożności oraz infrastrukturą techniczną i dostępnością przestrzenną.

Na tym tle 126 powiatów zidentyfikowanych w badaniu jako obszary stagnacji, stanowiących 33% wszystkich powiatów w Polsce, zrealizowało ok. 20% ogółu inwestycji, których wartość wyniosła ok. 17,3 mld zł. Powiaty te, stanowiąc miejsca potencjalnej koncentracji problemów strukturalnych rozwoju społeczno-gospodarczego, charakteryzują się niskimi w porównaniu ze średnimi w kraju wartościami wskaźników interwencji polityki spójności *per capita*. Poziom inwestycji na obszarach stagnacji był niższy o 15% niż przeciętny w kraju, co pozwala sądzić, że faktyczna aktywność beneficjentów polityki spójności, realizowanej zgodnie z podejściem wyrównawczym, odbiega od jej zakładanej koncentracji na obszarach słabszych ekonomicznie. Struktura środków pozyskanych przez obszary stagnacji w ujęciu bezwzględny nie odbiega od struktury krajowej z dominującą pozycją nakładów na *infrastrukturę techniczną i dostępność przestrzenną*, na którą na tych obszarach przeznaczono 5,6 mld zł, stanowiących 21% całkowitej puli środków wydatkowanych na ten cel w kraju (tab. 3). W ujęciu względnym pierwsze miejsce w strukturze inwestycji zrealizowanych na obszarach stagnacji zajmują inwestycje prowadzone

w aspekcie *ludność i osadnictwo*, które jako jedyne przewyższają przeciętne nakłady na 1 mieszkańca ponoszone w kraju.

Tabela 3. Wielkość i struktura interwencji polityki spójności na obszarach stagnacji w Polsce w latach 2004–2010

Aspekty	Polska ogółem (mld zł)	Obszary stagnacji (Polska=100%)		Polska <i>per capita</i> (zł)	Obszary stagnacji <i>per capita</i> (Polska=100%)	
		mld zł	%		zł	%
Ludność i osadnictwo	14,5	3,63	25,0	380	406	106,0
Rynek pracy i struktura gospodarki	8,6	1,95	22,8	224	219	97,8
Infrastruktura techniczna i dostępność przestrzenna	26,6	5,58	21,0	696	624	89,7
Sytuacja finansowa i poziom zamożności	27,8	4,71	16,9	728	527	72,4
Innowacyjna gospodarka i otoczenie biznesu	9,2	1,38	14,9	242	154	63,6
Razem	86,8	17,27	19,9	2 270	1931	85,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, stan na 31.12.2010 r.

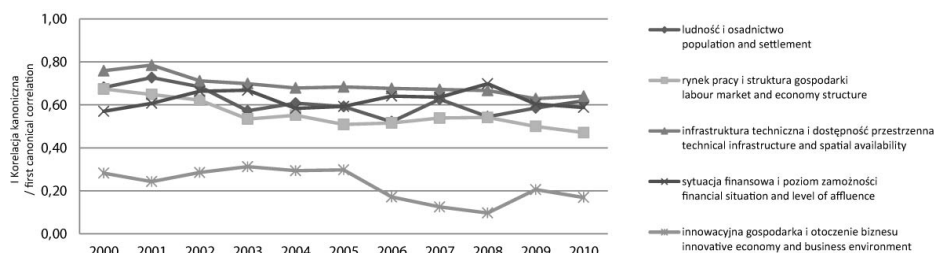
Identyfikacja czynników rozwoju obszarów stagnacji w ujęciu całościowym i częściowym

Identyfikację istotnych czynników rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów stagnacji przeprowadzono w dwóch ujęciach: całościowym i częściowym. Ujęcie całościowe oparto na analizie korelacji kanonicznych (Krzyśko i Ratajczak 1978, Parysek 1982) pozwalającej na zbadanie związku między dwoma zbiorami zmiennych. W postępowaniu badawczym z jednej strony uwzględniono zbiór wskaźników każdego z badanych aspektów, z drugiej strony zbiór jednoelementowy – wartość globalną wskaźnika syntetycznego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Dla dalszego wnioskowania użyto wartości pierwszej korelacji kanonicznej pokazującej siłę związku najlepszej kombinacji cech źródłowych danego aspektu z wartościami wskaźnika syntetycznego. Uzyskane wartości (z uwzględnieniem ich statystycznej istotności) pozwoliły na uporządkowanie aspektów rozwoju społeczno-gospodarczego uwzględniające zmienności ich siły zależności z wartością wskaźnika syntetycznego, co interpretuje się jako siłę kształtowania całościowego procesu rozwoju i jego zróżnicowania przestrzennego. W ten sposób określono hierarchię czynników (utożsamianych w tym ujęciu z aspektami rozwoju) wpływających na poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów stagnacji. Natomiast w ujęciu częściowym do identyfikacji czynników rozwoju wykorzystano analizę regresji wielokrotnej krokowej postępującej, w równaniu której zmienną zależną jest wartość wskaźnika syntetycznego w danym aspekcie, a zmiennymi niezależnymi wartościami cech źródłowych opisujących wszystkie pozostałe aspekty, prowadzącą do estymacji istotnych statystycznie czynników rozwoju danego aspektu w każdym roku z okresu ana-

lize obejmującym lata 2000–2010 (utożsamianych w tym ujęciu z cechami opisującymi własności sterowalne w interwencji podejmowanej w ramach polityki rozwoju). Należy podkreślić, że jako istotne czynniki rozwoju traktowano nie tylko te spełniające warunek istotności w sensie statystycznym, lecz także te, które nie były pochodną jedynie tzw. efektu statystycznego oraz przynajmniej sześć razy w ciągu 11 analizowanych lat występowały w równaniach regresji jako istotne.

Uwzględniając wyniki analizy zróżnicowania nakładów środków UE w układzie badanych aspektów (czynników) rozwoju, należy stwierdzić, że w ujęciu całościowym aspekt *ludność i osadnictwo* w obszarach stagnacji w Polsce pomimo najwyższego poziomu tych nakładów nie charakteryzuje się najwyższymi wartościami pierwszej korelacji kanonicznej. Niemniej jednak aspekt ten charakteryzuje się podobnym położeniem co trzy z pozostałych pięciu badanych czynników (aspektów). Dodatkowo należy podkreślić, że te aspekty (czynniki) przy nieznacznych fluktuacjach wykazują w większości przypadków tendencję do spadku wartości, a jedyny wyjątek stanowi czynnik *ludność i osadnictwo* (ryc. 3). Świadczy to z jednej strony o podobnym, niskim poziomie rozwoju tych obszarów w każdym z analizowanych aspektów, a z drugiej strony o pogłębiającej się tendencji do dywergencji rozwojowej w Polsce na poziomie subregionalnym, co skutkuje marginalizacją obszarów stagnacji (Wojnicka i in. 2005, Wójcik 2008). Aspekt (czynnik) *ludność i osadnictwo*, pomimo relatywnie największych nakładów środków europejskich, nie wykazuje w porównaniu z pozostałymi aspektami (czynnikami) rozwoju społeczno-gospodarczego istotnie większego wpływu na proces kształtowania i różnicowania obszarów stagnacji w Polsce.

W ujęciu częściowym procesu rozwoju, w wyniku estymacji modeli regresyjnych dla każdego z aspektów rozwoju społeczno-gospodarczego, otrzymano istotne statystycznie cechy źródłowe, które reprezentowały poszczególne czynniki rozwoju. Próbuując zidentyfikować miejsce *sytuacji ludnościowej i osadniczej* charakteryzującej się największymi nakładami środków UE w strukturze czynników rozwoju stwierdzono, że jest ona istotnym czynnikiem rozwoju w trzech badanych aspektach, tj. *infrastruktura techniczna i dostępność przestrzenna*, *sytuacja finansowa i poziom zamożności* oraz *innowacyjna gospodarka i otoczenie biznesu*. Natomiast nie potwierdzono występowania zależności pomiędzy aspektem *ludność i osadnictwo* i aspektem *rynek pracy i struktura gospodarki*. Zatem w ujęciu częściowym procesu rozwoju społeczno-gospodarczego wykazano, że *ludność i osadnictwo* w obszarach stagnacji należy uznać jako jeden z ważniejszych czynników rozwoju tego typu obszarów, co w dużej mierze można wiązać z rosnącym wpływem uwarunkowań demograficznych na kształtowanie poziomu i zmian procesów ekonomicznych.

Ryc. 3. Zmienność wartości pierwszej korelacji kanonicznej w układzie aspektów procesu rozwoju społeczno-gospodarczego w obszarach stagnacji w Polsce w latach 2000–2010 • Volatility of first canonic correlate by aspect of socio-economic development in economic stagnation areas in Poland in years 2000–2010
Źródło: opracowanie własne • Source: own elaboration.

Poprawiająca się sytuacja na rynku pracy oraz stabilizująca się struktura gospodarki nieco obniża znaczenie tego czynnika w kształtowaniu ogólnych zróżnicowań rozwojowych. Niemniej jednak nadal pozostaje on jednym z kluczowych czynników rozwoju tych obszarów.

Analiza relacji między zidentyfikowanymi czynnikami rozwoju obszarów stagnacji w ujęciu całościowym i częściowym a wielkością i strukturą wykorzystania funduszy UE

Zidentyfikowane na wcześniejszym etapie postępowania badawczego najwyższe w obszarach stagnacji nakłady środków europejskich ukierunkowane na *ludność i osadnictwo*, traktowane jako czynniki zmian badanych aspektów rozwoju społeczno-gospodarczego, pozwalają sformułować hipotezę o występowaniu związku pomiędzy nakładami finansowymi na *ludność i osadnictwo* (zł/os.) a dynamiką rozwoju analizowanych aspektów rozwoju społeczno-gospodarczego⁴.

Weryfikację tak sformułowanej hipotezy przeprowadzono dwuetapowo. W pierwszym etapie zbadano poziom korelacji pomiędzy wielkością nakładów środków UE na ludność i osadnictwo a dynamiką rozwoju w analizowanych aspektach rozwoju społeczno-gospodarczego. W drugim etapie skonstruowano proste liniowe modele regresyjne także opisujące tę zależność. W wyniku analizy korelacji potwierdzono występowanie zależności jedynie pomiędzy wielkością nakładów na *ludność i osadnictwo* a *infrastrukturą techniczną i dostępnością przestrzenną* ($r = -0,260$; $p < 0,05$). Potwierdzeniem tej zależności jest wynik modelowania regresyjnego, które wykazało istotność statystyczną modelu opisującego wpływ nakładów środków UE na *ludność i osadnictwo* na dynamikę zmian w zakresie *infrastruktury technicznej i dostępności przestrzennej* obszarów stagnacji o postaci:

$$Y_{diTIDP} = 104,05 - 0,003LiO + 2,112 \quad R^2 = 0,07$$

Względnie bardzo niska wartość współczynnika determinacji oznacza wyjaśnienie badanej zmienności jedynie w ok. 7%. Należy zatem wnioskować, że dynamikę zmian w zakresie *infrastruktury technicznej i dostępności przestrzennej* obszarów stagnacji wzmacniają jeszcze inne poza nakładami środków UE na *ludność i osadnictwo*, nieuwzględnione w modelu własności. W celu rozpoznania pełnego wpływu oddziaływania nakładów środków UE na *infrastrukturę techniczną i dostępność przestrzenną* obszarów stagnacji w modelowaniu regresyjnym (regresja wieloraka krokowa postępująca) uwzględniono także wielkość nakładów środków UE w pozostałych aspektach rozwoju społeczno-gospodarczego. Jednakże w modelu istotne statystycznie okazały się jedynie nakłady środków UE na *ludność i osadnictwo*, a nakłady poniesione na rozwój pozostałych czynników nie wykazywały wpływu na wzrost poziomu rozwoju w zakresie *infrastruktury technicznej i dostępności przestrzennej*. Zależność tę można opisać równaniem:

$$Y_{diTIDP} = 104,83 - 0,003LiO + 2,117 \quad \bar{R}^2 = 0,06$$

⁴ Dynamikę poziomu rozwoju w poszczególnych aspektach obliczono dla lat 2006–2010 w sposób względny, tj. w odniesieniu do roku poprzedniego, a nie bazowego. Dla każdej jednostki przestrzennej obliczono średnią geometryczną (pierwiastek 5 stopnia z iloczynu wartości dynamiki w pięciu latach). Wskaźnik dynamiki stanowi średnią arytmetyczną ze średnich geometrycznych.

Jego wynik potwierdza istotność wpływu nakładów na *ludność i osadnictwo* na wzmacnianie *infrastruktury technicznej i dostępności przestrzennej* na badanych obszarach stagnacji. Niestety, podobnie jak w poprzednim równaniu, niska wartość skorygowanego współczynnika determinacji wskazuje na jego niskie dopasowanie i nadal wskazuje na nieujęcie w równaniu istotnych własności oddziałujących na dynamikę rozwoju w zakresie *infrastruktury technicznej i dostępności przestrzennej*. Nakłady środków UE na poszczególne aspekty (czynniki) rozwoju społeczno-gospodarczego nie są najwyraźniej jedynymi stymulatorami dynamiki rozwoju *infrastruktury technicznej i dostępności przestrzennej* tych obszarów, a tym samym nie należy ich w każdym przypadku traktować jako swego rodzaju remedium będącego podstawą polityki rozwoju.

Podsumowanie i wnioski

Uzyskane wyniki badania prowadzą do wniosku, że inwestycje publiczne finansowane ze środków polityki spójności w latach 2004–2010 w bardzo ograniczonym stopniu były realizowane na obszarach stagnacji gospodarczej. Charakteryzowały się one niższą od przeciętnej w kraju absorpcją środków unijnych. Choć realizacja polityki regionalnej zgodnie z modelem wyrównawczym, zmierzającym do redukcji przestrzennych różnicowań rozwoju społeczno-gospodarczego, zakładała jej implementację promującą zwiększenie nakładów finansowych *per capita* w relatywnie mniej zamożnych obszarach wschodniej części kraju, w ujęciu lokalnym wydaje się być w niewielkim stopniu spełniona. Stanowi to z jednej strony konsekwencję przyjętego trybu konkursowego rozdziału środków, który przyczynił się do większej absorpcji środków przez najbardziej konkurencyjne jednostki i zlokalizowanych w ich granicach beneficjentów, z drugiej zaś potencjalnie niewielkiej koncentracji kluczowych projektów krajowych programów sektorowych na obszarach stagnacji.

Głównym kierunkiem inwestycji realizowanych na obszarach stagnacji gospodarczej są inwestycje w zakresie rozbudowy i modernizacji infrastruktury społecznej, poprawy warunków życia na obszarach zagrożonych marginalizacją oraz zachowania dziedzictwa kulturowego, które w niniejszym badaniu przypisano aspektowi *ludność i osadnictwo*, stanowiącemu częściowe ujęcie procesów rozwoju społeczno-gospodarczego. Wyniki analizy statystycznej nie potwierdzają jednak, aby w porównaniu z innymi aspektami *ludność i osadnictwo* w ostatniej dekadzie znacząco (tj. w stopniu większym niż inne aspekty) różnicowało ogólnie niski poziom rozwoju społeczno-gospodarczego w grupie obszarów stagnacji. Relatywnie większą rolę odgrywają czynniki *sytuacja finansowa i poziom zamożności* oraz *infrastruktura techniczna i dostępność przestrzenna*, uwypuklające znaczenie zróżnicowanej akumulacji kapitału oraz dostępności przestrzennej obszarów stagnacji w kontekście ich peryferyjnej lokalizacji względem głównych układów komunikacyjnych. Niemniej, w odróżnieniu od innych aspektów, znaczenie *ludności i osadnictwa* jako czynnika rozwoju obszarów stagnacji rośnie. Sytuację tę można wyjaśnić na podstawie obserwowanych prawidłowości procesów migracji wewnętrznych w układzie miasto-wieś oraz rosnącej skali migracji zewnętrznych, w tym również z obszarów wiejskich. Choć udział ludności wiejskiej w Polsce rośnie na przestrzeni ostatniej dekady, zmiany te wykazują najsilniejszy związek z procesami suburbanizacji. Najkorzystniejszym saldem migracji wewnętrznych charakteryzują się obszary wiejskie zlokalizowane względnie blisko dużych aglomeracji miejskich. Można zatem przyjąć, że im większa odległość obszarów

wiejskich od ośrodka regionalnego, tym mniej korzystny bilans migracji wewnętrznych. Ponadto relatywnie największy napływ ludności na obszary wiejskie obserwowany jest w zachodniej części kraju, podczas gdy w części wschodniej obserwuje się największy jej odpływ. Jak zauważają A. Raczyk i H. Dobrowolska-Kaniewska (2006), już w pierwszej dekadzie transformacji gospodarczej w układzie lokalnym kształtowały się w Polsce wielkoskalowe obszary drenażu i infiltracji, na których w połączeniu z innymi problemami demograficznymi szczególnie uwidaczniały się procesy depopulacji. Do obszarów tych autorzy zaliczyli obszary przemysłu tradycyjnego, obszary górskie oraz obszary rolnicze w północno-wschodniej i wschodniej części kraju. W kontekście migracji zewnętrznych uwagę zwraca z kolei atypowa dla tego rodzaju migracji struktura ludności odpływającej. Na podstawie badań sondażowych stwierdzono, że najwyższy udział w strukturze emigrantów stanowią mieszkańcy wsi i małych miast (Perepeczek 2007). Niezbyt korzystnie przedstawia się w tym świetle sytuacja demograficzna obszarów stagnacji o charakterze wiejskim, zlokalizowanych szczególnie w województwach o tradycyjnie dużym odpływie migracyjnym, czyli śląskim, opolskim i województwach położonych we wschodniej części kraju. Dynamika ruchu migracyjnego, wpływająca w dłuższym okresie na ruch naturalny, wyjaśnia zatem relatywnie lepszą pozycję niektórych obszarów wiejskich w układzie obszarów stagnacji, zależną od ich rozmieszczenia zarówno w układzie wewnątrzregionalnym, jak i regionalnym.

W relatywnie krótkim okresie objętym analizą impulsy inwestycyjne, powiązane z nakładami na *ludność i osadnictwo* na obszarach stagnacji, przyczyniają się przede wszystkim do zdynamizowania *rozwoju infrastruktury technicznej i dostępności przestrzennej* tych obszarów. Choć ocena wyników tej analizy powinna być ostrożna, niemniej wykazana zależność może wiązać się z komplementarnością inwestycji poprawiających warunki życia i zwiększających atrakcyjność osiedleńczą obszarów stagnacji (w tym inwestycji w infrastrukturę komunalną) z rozbudową i modernizacją układu transportowego. Kierunek zbadanego wpływu można usprawiedliwić specyfiką inwestycji transportowych w Polsce, które nie nadążają za rosnącym popytem, podyktowanym zmianami powiązań gospodarczych, w tym przepływami ludności w ramach migracji wahadłowych (Komornicki i in. 2010). Także w tym względzie należy oczekiwać, że wielkość tego wpływu jest przestrzennie zróżnicowana w zależności od rozmieszczenia poszczególnych obszarów stagnacji w układzie wewnątrzregionalnym lub w pobliżu głównych szlaków komunikacyjnych, determinujących ich potencjalną atrakcyjność osiedleńczą.

Literatura

- Aumayr Ch. M.**, 2007, *European Region Types in EU-25*, The European Journal of Comparative Economics, 4/2, s. 109–147.
- Asheim B.T., Moodysson J., Tödtling F.**, 2011, *Constructing Regional Advantage: Towards State-of-the-Art Regional Innovation System Policies in Europe?* European Planning Studies, 19 (7), s. 1133–1139.
- Braghina C., Peptenatu D., Draghici C.**, 2008, *The function of polycentric development in the refinement of weakly polarized areas*, Geographica Timsiensis, 17, 1–2, s. 45–53.
- Bański J.**, 2013, *Polska wieś w perspektywie 2050 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 33, IGiPZ PAN, PTG Warszawa.

- Chojnicki Z., Czyż T.**, (red.), 1991, *Zróźnicowanie przestrzenne poziomu i warunków życia ludności*, Biuletyn KPZK PAN, 153, Warszawa.
- Coorado L., Martin R., Weeks M.**, 2009, *Identifying and Interpreting Regional Convergence Clusters across Europe*, The Economic Journal, 115, 502 (03), School of Economics and Finance University of St. Andrews, St. Andrews, s. 133–160.
- Christofakis M., Papadaskalopoulos A.**, 2011, *The Growth poles strategy in regional planning: The recent experience of Greece*, Theoretical and Empirical Researches in Urban Management, 6, 2, s. 5–20.
- Churski P.**, 2012, *Zróźnicowanie przestrzenne obszarów wzrostu i obszarów stagnacji gospodarczej w Polsce – wyzwania dla polskiej polityki spójności po 2013 r.*, [w:] S. Ciok, A. Raczyk (red.), *Wyzwania polityki regionalnej i lokalnej*, Rozprawy Naukowe IGI RR Uniwersytetu Wrocławskiego, 27, Wrocław, s. 27–40.
- Churski P., Borowczak A., Dolata M., Dominiak J., Hauke J., Perdał R., Konecka-Szydłowska B.**, 2012, *Identyfikacja obszarów wzrostu i obszarów stagnacji gospodarczej w Polsce na poziomie regionalnym i subregionalnym*. RAPORT II, WYNIKI PROJEKTU BADAWCZEGO NARODOWEGO CENTRUM NAUKI NN 306 79 19 40: *Rozwój społeczno-gospodarczy a kształtowanie się obszarów wzrostu i obszarów stagnacji gospodarczej*, Zakład Analizy Regionalnej Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM, Poznań (www.owsg.pl).
- Dymnicki A.B., Henry D.B.**, 2011, *Use of Clustering Methods to Understand More about the Case*. Methodological Innovations Online, 6(2), s. 6–26. (<http://www.pbs.plym.ac.uk/mi/pdf/31-08-11/2.%20Dymnicki%20-%20pp6-26.pdf>).
- Gaustella G., Timpano F.**, 2010, *Spillovers Diffusion and Regional Convergence: A Gravity Approach*, Regional Science Inquiry Journal, II (2), s. 71–82.
- Identyfikacja i delimitacja obszarów problemowych i strategicznej interwencji w Polsce. Wnioski z analiz*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Instytut Badań Strukturalnych, Warszawa, 2009.
- Kamps C., Leiner-Killinger N., Martin R.**, 2009, *The cyclical impact of EU cohesion policy in fast growing EU countries*, Intereconomics, 44, 1, s. 23–29.
- Keeble D., Lawson C., Moore B., Wilkinson F.**, 1999a, *Collective learning processes, networking and institutional thickness in Cambridge region*, Regional Studies, 33, 4, s. 319–332.
- Keeble D., Wilkinson F.**, 1999b, *Collective learning and knowledge development in the evolution of regional clusters of high technology SME's in Europe*, Regional Studies, 33, 3, s. 191–221.
- Knowles R., Shaw J., Docherty I.**, 2008, *Transport Geographies: Mobilities, Flows and Spaces*, Blackwell Publishing, Oxford.
- Komornicki T.**, 2007, *Rola infrastruktury transportowej w rozwoju kraju – wyzwania wobec kohezji przestrzennej*, [w:] T. Markowski, A. Stasiak (red.), *Rola polskiej przestrzeni w integrującej się Europie*, Biuletyn KPZK PAN, 233, Warszawa, s. 63–86.
- Komornicki T., Śleszyński P., Rosik P., Pomianowski W.**, 2010, *Dostępność przestrzenna jako przesłanka kształtowania polskiej polityki transportowej*, Biuletyn KPZK PAN, 241, Warszawa.
- Kostrubiec B.**, 1965, *Klasyfikacja dynamiczna i wielo cechowa województw Polski*, Biuletyn KPZK PAN, 35, Warszawa, s. 28–49.
- Krugman P.**, 1991, *Increasing returns and economic geography*, Journal of Political Economy, 99, 3, s. 483–499.
- Krugman P.**, 1995, *Development geography, and economic theory*, Ohlin Lectures, MIT Press, Cambridge-London.
- Lucas R.E.**, 1988, *On the mechanics of economic development*, Journal of Monetary Economics, 22, 1, s. 3–42.

- Faludi A.**, 2006, *From European Spatial Development to Territorial Cohesion Policy*, *Regional Studies*, 40, 6, s. 667–678.
- Meijers E.J., Waterhout B., Zonneveld W.A.M.**, 2007, *Closing the Gap: Territorial Cohesion through Polycentric Development*, *European Journal of Spatial Development*, 24, Nordic Centre for Spatial Development, OTB Research Institute, Delft University of Technology, s. 1–24.
- Molle W.**, 2007, *European Cohesion Policy*, Routledge, London.
- Palme G.**, 1995, *Divergenz regionaler Konvergenzclubs*. WIFO Monatsberichte, 12/95, s. 769–781.
- Perepeczko B.**, 2007, *Migranci wiejscy na zagranicznych rynkach pracy*, [w:] M. Wieruszewska (red.), *Tu i tam. Migracje z polskich wsi za granicę*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa, s. 66–72.
- Raczyk A., Dobrowolska-Kaniewska H.**, 2006, *Economic activity and migration at the local scale*, *Bulletin of Geography (socio-economic series)*, 5/2006, Nicolaus Copernicus University, Toruń, s. 65–76.
- Romer P.**, 1986, *Increasing returns and long-run growth*, *Journal of Political Economy*, 94, 5, s. 1002–1037.
- Romer P.**, 1990, *Endogenous technological change*, *Journal of Political Economy*, 98, 5, part II, s. 71–102.
- Romer P.**, 1994, *The Origins of Endogenous Growth*, *The Journal of Economic Perspectives*, 8, 1, s. 3–22.
- Smętkowski M.**, 2011, *Wpływ polityki spójności na dyfuzję procesów rozwojowych w otoczeniu dużych polskich miast*, *Studia Regionalne i Lokalne*, Wydanie specjalne, Euroreg, Uniwersytet Warszawski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 123–154.
- Smith D.**, 1972, *Geography and social indicators*, *South African Geographical Journal*, 54, 7, s. 43–57.
- Spiekermann K., Neubauer J.**, 2002, *European Accessibility and Peripherality: Concepts, Models and Indicators*, Nordregio, Nordregio Working Paper, Stockholm.
- Spolaore E., Wacziarg R.**, 2009, *The Diffusion of Development*, *The Quarterly Journal of Economics*, 124 (2), s. 469–529.
- Szymła Z.**, 2000, *Determinanty rozwoju regionalnego*, Ossolineum, Wrocław.
- Tryon R. C.**, 1939. *Cluster Analysis*. Edwards Bros, Oxford.
- Vickerman R., Spiekermann K., Wegener M.**, 1999, *Accessibility and Economic Development in Europe*, *Regional Studies*, 33, 1, s. 1–15.
- Villaverde J.**, 2006, *A new look to convergence in Spain. A spatial econometric approach*, *European Urban and Regional Studies*, 13 (2), s. 131–141.
- Wojnicka E., Tarkowski M., Klimczak P.**, 2005, *Przestrzenne i regionalne różnicowania ośrodków wzrostu. Polaryzacja a wyrównywanie szans rozwojowych. Przestanki dla kształtowania polityki regionalnej państwa*, Ekspertyza dla Ministerstwa Gospodarki i Pracy, Gdynia-Rzeszów.
- Wójcik P.**, 2008, *Dywergencja czy konwergencja: dynamika rozwoju polskich regionów*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 2/38, Euroreg, Uniwersytet Warszawski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 31–60.
- Wójcik P., Herbst M.**, 2011, *Obszary polaryzacji i dyfuzji rozwoju społeczno-gospodarczego w Polsce. Próba delimitacji*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.

Summary

The analysis is aimed at assessing the value and structure of EU structural investments in terms of their compliance with specific needs of economic stagnation areas in Poland, whereas these needs result from shaping and enhancing the development factors of the areas. The subject of analysis are economic stagnation areas delimited with k-smooth cluster analysis based upon values of meta-synthetic Z-score index measured within the period of 2000–2010 in set of NTS 4 units. First step of the research procedure rests upon identifying the development factors of economic stagnation areas in both holistic and partial approaches to socio-economic development. The second step of procedure aims to determine the value and structure of EU investments in both their total allocations and by allocation corresponding to the relevant aspect of socio-economic development. The analysis foreseen in this step of procedure is carried out on set of NTS 4 units within the eligible period of financing i.e. 2004–2010. The final step of procedure encompasses the analysis of correspondence between the value and structure of EU investments and development factors as identified for economic stagnation areas. The obtained results of the study allow for drawing recommendations on targeting the investments of development policy in local level economic stagnation areas, in order to efficiently shape and enhance their development factors. The results presented here come from one of the stages of a research conducted under the project Socio-economic development and the formation of areas of economic growth and stagnation, funded by the National Science Centre (N N306 791940), performed by the authors of this study.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2015, tom 37, s. 131–142

<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.37.7>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptg.pan.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

WIELOFUNKCYJNOŚĆ ROLNICTWA JAKO CZYNNIK ROZWOJU ZRÓWNOWAŻONEGO OBSZARÓW WIEJSKICH W POLSCE¹

MULTIFUNCTIONALITY OF AGRICULTURE AS A SUSTAINABLE DEVELOPMENT FACTOR OF RURAL AREAS IN POLAND

Anna KOŁODZIEJCZAK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
ul. Dzięgielowa 27, 61-680 Poznań
aniaka@amu.edu.pl

Zarys treści: Artykuł dotyczy określenia lokalnych związków przestrzennych wielofunkcyjnego rolnictwa objętego wsparciem finansowym Wspólnej Polityki Rolnej z rozwojem zrównoważonym obszarów wiejskich w powiatach sąsiadujących. Do określenia lokalnych związków przestrzennych wykorzystano metody statystyki lokalnej Morana *I*., jako zmienną przyjęto powierzchnię użytków rolnych objętych dofinansowaniem unijnym z pakietów programu rolnośrodowiskowego: „Rolnictwo zrównoważone”, „Rolnictwo ekologiczne”, „Ochrona gleb i wód”, działania „Wspierania gospodarowania na obszarach górskich i innych obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania” (ONW) w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013.

Słowa kluczowe: wielofunkcyjność rolnictwa, rozwój zrównoważony, obszary wiejskie, autokorelacja przestrzenna.

Wstęp

Obszary wiejskie w Polsce zajmują ponad 93% powierzchni kraju i zamieszkuje je prawie 40% ogółu ludności. Spełniają one podstawowe funkcje środowiskowe dla społeczeństwa, a szczególnie istotna jest ich rola w dostarczaniu dóbr publicznych, takich jak krajobraz, nieskażone powietrze, spokój itp. Zachowanie zatem i funkcjonowanie tych obszarów w zgodzie z ideą zrównoważonego rozwoju jest konieczne.

Zrównoważony rozwój (*sustainable development*) został zdefiniowany w raporcie Komisji ONZ ds. Środowiska i Rozwoju *Our Common Future* opublikowanym w 1987 r. jako rozwój trwały, zaspokajający potrzeby bieżące, ale w sposób niepozbawiający przyszłych pokoleń możliwości zaspokojenia ich potrzeb. Ta definicja znalazła zastosowanie w wielu dokumentach i programach światowych, m.in. w deklaracji z Rio de Janeiro *Środowisko*

¹ Artykuł opracowany w ramach projektu NCN nr 2011/03/B/HS4/04952.

i Rozwój oraz Globalnym Programie Działań – Agenda 21 (1992) i komunikacie Komisji Wspólnot Europejskich *Zrównoważona Europa dla Lepszego Świata: Strategia Zrównoważonego Rozwoju Unii Europejskiej (2001)*. W wielu dokumentach międzynarodowych rozwój zrównoważony jest definiowany nieco inaczej niż w raporcie Komisji ONZ. W *Strategii zrównoważonego rozwoju Polski do 2015 roku* (1999, s. 4) pojęcie to określono jako „rozwój, uwarunkowany przestrzenią ekologiczną, a poprzez zakładaną synergię aspektów ekonomicznych, środowiskowych i społecznych, bezpieczny i korzystny dla człowieka, dla środowiska i dla gospodarki”.

Powszechny paradygmat rozwoju zrównoważonego sprowadza się do takiego postępowania społeczeństwa w dziedzinie prowadzenia działalności gospodarczej, którego podstawą jest harmonijna realizacja celów (funkcji) ekonomicznych, ekologicznych (środowiskowych) i społecznych. Zasady te są szczególnie istotne w odniesieniu do działalności rolniczej.

A. Woś i J. Zegar (2002) w koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich wyróżniają cztery kierunki:

- 1) ochrona gleby, wód i atmosfery przed zanieczyszczeniami pochodzącymi z rolnictwa,
- 2) trwały i zrównoważony rozwój samego rolnictwa,
- 3) ochrona obszarów wiejskich, w tym różnorodności biologicznej, ochrona wartości krajobrazowych i przeciwdziałanie erozji gleb,
- 4) zachowanie niezbędnej ostrożności przy rozwoju biotechnologii i inżynierii genetycznej.

Zdaniem M. Kłodzińskiego (2006, s. 9) należy pamiętać, że zrównoważony rozwój obszarów wiejskich wymaga przede wszystkim kompromisu między producentami rolnymi, których celem jest maksymalizacja efektów działalności a interesem społeczeństwa, dla którego coraz ważniejsza staje się ochrona i gospodarowanie uwzględniające stan środowiska przyrodniczego. Przyczynia się do tego wielofunkcyjność rolnictwa, która jest niezbędnym warunkiem zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich.

Koncepcja wielofunkcyjności rolnictwa polega na wpływie działalności rolniczej na zaspokajanie innych funkcji (oprócz produkcji żywności), pożądanych przez społeczeństwo (OECD, 2001). Pokazuje ona zdolność rolnictwa do produkcji szerokiego zakresu dóbr i usług, jak również istnienie zapotrzebowania na nie, szczególnie ze względu na charakter dóbr publicznych (Ferrari i Rambonilaza 2008). Pozaprodukcyjne funkcje rolnictwa są związane z wpływem działalności rolniczej na zjawiska i elementy przestrzeni wiejskiej, takie jak: bioróżnorodność, kontrola zanieczyszczeń, krajobraz wiejski, dziedzictwo kulturowe, bezpieczeństwo żywności, aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich.

Celem artykułu jest próba określenia lokalnych związków przestrzennych wielofunkcyjnego rolnictwa objętego wsparciem finansowym Wspólnej Polityki Rolnej z rozwojem zrównoważonym obszarów wiejskich w powiatach bezpośrednio lub pośrednio sąsiadujących. Do określenia lokalnych związków przestrzennych wykorzystano metody statystyki lokalnej Morana *li.*, a jako zmienną przyjęto powierzchnię użytków rolnych objętych dofinansowaniem unijnym z pakietów programu rolnośrodowiskowego: „Rolnictwo zrównoważone”, „Rolnictwo ekologiczne”, „Ochrona gleb i wód”, działania „Wspierania gospodarowania na obszarach górskich i innych obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania” (ONW) w ramach PROW 2007–2013 oraz dopłatami do upraw roślin energetycznych. Badania obejmują lata 2008–2011. Obliczenia wykonano w programie GeoDa.

Pojęcie wielofunkcyjności rolnictwa

W badaniach geograficznych pojęcie funkcji jest niejednoznaczne. Wyróżnia się pięć podstawowych kategorii rozumienia funkcji. Cztery kategorie związane są z badaniami geograficzno-osadniczymi (por. Suliborski 2010), natomiast jedna została wydzielona dla metodologicznej interpretacji badań funkcjonalnych w geografii rolnictwa. W przypadku badań geograficzno-rolniczych funkcja jest specyficzną cechą lub zespołem cech przypisanych obszarom (obiektom), których relacje są identyfikowane w kategoriach współwystępowania oraz współzmienności. Charakter funkcji wynika z cech obszarów (obiektów), których specyfika pozwala przyporządkować je do odpowiednich klas. Funkcjonalny sposób opisu zawiera się w metodzie, która jest tożsama z klasyfikacją obiektów do odpowiednich grup (klasyfikacja typologiczna). Układ typowych relacji pomiędzy cechami (właściwościami) tworzy pewną abstrakcyjną całość ograniczoną do tych właściwości, określoną typem rolnictwa lub struktury wielofunkcyjnej (Wójcik 2013).

Wielofunkcyjność określa się jako lokalny model rolnictwa, które wykorzystuje miejscowe zasoby naturalne i próbuje budować nowy związek między konsumentami a producentami (Wilson 2001, Renting i in. 2003, van der Ploeg i Roep 2003). W modelu tym zwraca się uwagę na znaczenie potrójnego „przywiązania do ziemi” występującego w różnej formie, tj. przestrzennej, przyrodniczej i społeczno-kulturowej. To „zakorzenienie” jest ważnym czynnikiem odróżniającym produkcję rolną od większości innych gałęzi produkcji, które pod wpływem konkurencji wymuszają mobilność przedsiębiorców.

Główna idea wielofunkcyjności rolnictwa polega na tym, że wiele funkcji może być wyrażonych nie tylko w kategoriach dóbr i usług rynkowych – żywnościowych, przemysłowych, ale i dóbr nierynkowych, np. wpływie na zachowanie krajobrazu czy bioróżnorodności. Istnienie obu tych rodzajów dóbr jest ze sobą ściśle połączone. Powiązanie pozytywnych efektów zewnętrznych rolnictwa z produkcją dóbr rynkowych nazywane jest zjawiskiem nierozłączności (*jointness*). Nierozłączność występuje wtedy, gdy między wytwarzanymi dobrami zachodzi następujący związek: zmiana wielkości produkcji jednego dobra powoduje zmianę produkcji innego dobra, np. uprawa łąk nad Wartą a populacja ptaków. Wielofunkcyjność rolnictwa i związana z nią nierozdzielność produkcji na rynek i produkcji dóbr o charakterze publicznym bądź generowaniem przez rolnictwo pozytywnych efektów zewnętrznych bardzo utrudnia stosowanie instrumentów wsparcia dla rolnictwa, które nie mają wpływu na komercyjne efekty rolnictwa.

Wielofunkcyjność rolnictwa należy odróżnić od wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego, pod pojęciem którego kryje się wielozawodowość rolników i proces ekonomicznej dywersyfikacji gospodarstw. Wielofunkcyjność rolnictwa oznacza, że oprócz dostarczania żywności (bezpieczeństwo żywnościowe) rolnictwo jest także wytwórcą usług (Wilkin 2010). W literaturze naukowej zaproponowano klasyfikację pozarynkowych funkcji rolnictwa, która dzieli je na następujące grupy (van Huylbroek i in. 2007):

- 1) funkcje zielone: zarządzanie zasobami ziemi w celu utrzymania jej wartościowych właściwości, stwarzanie warunków dla dziko żyjących zwierząt i roślin, ochrona dobrostanu zwierząt, utrzymanie bioróżnorodności i poprawa obiegu substancji chemicznych w systemach produkcji rolnej;
- 2) funkcje błękitne: zarządzanie zasobami wodnymi, poprawa jakości wód, zapobieganie powodziom, wytwarzanie energii wodnej i wiatrowej;

- 3) funkcje żółte: utrzymanie spójności i żywotności obszarów wiejskich, podtrzymanie i wzbogacanie tradycji kulturowej oraz tożsamości wsi i regionów, rozwój agroturystryki i myślistwa;
- 4) funkcje białe: zapewnianie bezpieczeństwa żywnościowego i zdrowej żywności (*food security and food safety*).

Uznanie potrzeby wielofunkcyjności rolnictwa znalazło swe praktyczne odzwierciedlenie w priorytetach i regulacjach Wspólnej Polityki Rolnej, a dotyczyło przede wszystkim aspektów środowiskowych. W ramach programów rolnośrodowiskowych, w ślad za którymi idą konkretne kwoty wsparcia finansowego, zachęca się rolników do działań na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego, bioróżnorodności i zachowania walorów krajobrazowych.

Lokalne związki przestrzenne wsparcia dla wielofunkcyjności rolnictwa

Badania lokalnych związków pomiędzy analizowanymi zmiennymi przeprowadza się w oparciu o współczynnik korelacji uwzględniający położenie jednostek w przestrzeni, czyli autokorelację przestrzenną. Według R. Bivanda (1980) autokorelacja ma miejsce wówczas, gdy występowanie jednego zjawiska w jednej jednostce przestrzennej powoduje zwiększenie się albo zmniejszenie prawdopodobieństwa wystąpienia danego zjawiska w jednostkach sąsiednich. Autokorelacja przestrzenna określa stopień związku wartości zmiennej dla danej jednostki przestrzennej z wartością tej samej zmiennej w innej jednostce (lokalizacji). Konsekwencją istnienia takiej zależności jest przestrzenne grupowanie się podobnych wartości w klastry. Autokorelacja dodatnia to przestrzenne gromadzenie się wysokich lub niskich wartości obserwowanych zmiennych, a autokorelację ujemną można rozumieć jako odwrotność korelacji dodatniej, czyli obok wysokich wartości obserwowanych zmiennych występują wartości niskie (Pietrzykowski 2011). Do określenia lokalnych związków przestrzennych wsparcia wielofunkcyjności rolnictwa w ramach PROW 2007–2013 wykorzystano statystykę globalną Morana / oraz lokalną Morana *li*. Opis i zastosowanie tych statystyk można znaleźć m.in. w pracach: A.D. Cliff, J.K. Ord (1973), L. Anselin (1995), K. Janc (2006), T. Kossowski (2010), R. Pietrzykowski (2011).

Statystyka globalna I Morana pozwala określić ogólne podobieństwo jednostek przestrzennych pod kątem badanego zjawiska. Dodatnie i istotne wartości tej statystyki oznaczają występowanie autokorelacji przestrzennej, czyli podobieństwa badanych obiektów w określonej odległości. Z kolei wartości ujemne wskazują na ujemną autokorelację przestrzenną i różnicowanie badanych obiektów. Analiza lokalnych związków przestrzennych została przeprowadzona na podstawie jednego ze wskaźników LISA (*Local Indicators of Spatial Association*), zaproponowanych przez L. Anselina (1995) – statystyki lokalnej Morana *li*, która pozwala określić, czy dana jednostka przestrzenna sąsiaduje z jednostkami o podobnych, czy też różnych wartościach badanej zmiennej. Dzięki temu możliwe jest wyznaczenie klastrów o niskich albo wysokich wartościach badanej zmiennej. W wyniku zastosowania LISA opartych na statystyce Morana otrzymuje się dla każdej jednostki przestrzennej jedno z pięciu rozwiązań (Janc 2006):

- 1) jednostki przestrzenne o wysokich wartościach badanej zmiennej wraz z sąsiednimi jednostkami o podobnych (wysokich) wartościach;
- 2) jednostki przestrzenne o niskich wartościach badanej zmiennej wraz z sąsiednimi jednostkami o podobnych (niskich) wartościach;

- 3) jednostki przestrzenne o wysokich wartościach badanej zmiennej wraz z sąsiednimi jednostkami o niskich wartościach;
- 4) jednostki przestrzenne o niskich wartościach badanej zmiennej wraz z sąsiednimi jednostkami o wysokich wartościach;
- 5) jednostki przestrzenne bez statystycznie istotnej autokorelacji przestrzennej.

Badanie lokalnych związków przestrzennych przeprowadzono w ujęciu powiatowym i dotyczyły one lat 2008–2011. Jako miarę intensywności wpływu wielofunkcyjności rolnictwa na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich przyjęto powierzchnię użytków rolnych objętych pakietami programu rolnośrodowiskowego: „Rolnictwo zrównoważone”, „Rolnictwo ekologiczne”, „Ochrona gleb i wód”, działaniem ONW oraz dopłatami do upraw roślin energetycznych. Obliczenia wykonano w programie GeoDa.

Współczynniki autokorelacji przestrzennej wartości powierzchni użytków rolnych objętych wsparciem finansowym wielofunkcyjności rolnictwa były istotne statystycznie (na poziomie 0,05) i mieściły się w granicach od 0,2456 dla rolnictwa ekologicznego do 0,3981 dla działania ONW. W analizie nie uwzględniono gruntów ornych objętych dopłatami do upraw energetycznych, bowiem współczynnik autokorelacji przestrzennej nie był istotny i wynosił 0,0938. Można mówić, że występowanie tej zmiennej nie jest determinowane przestrzenią i może przyjmować rozkład szachownicy. Dokładne rozpoznanie struktur i zależności przestrzennych dokonano za pomocą analizy LISA, w której wykorzystano wagę uwzględniającą 5 najbliższych sąsiadów.

Z punktu widzenia wielofunkcyjności rolnictwa wsparcie gospodarstw rolnych na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania ma na celu zabezpieczenie im możliwości dalszego istnienia rolniczego zagospodarowania i użytkowania ziemi na zasadach przyjaznych środowisku, a jednocześnie wspieranie innych funkcji w rolnictwie niż tylko produkcja żywności, a przez to zapobieganie trendom marginalizacji i degradacji tych obszarów (Dax i Hellegers 2000). W przypadku powierzchni użytków rolnych objętych wsparciem finansowym w ramach działania „Wspieranie gospodarowania na obszarach górskich i innych obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania” można wyróżnić wyraźne skupiska przestrzenne (klastry) jednostek o podobnych wartościach (ryc. 1). Z jednej strony występują dwa zwarte homogeniczne obszary o wysokich wartościach w powiatach zlokalizowanych na granicach województw: podlaskiego, mazowieckiego i warmińsko-mazurskiego oraz pomorskiego i zachodniopomorskiego, z drugiej zaś występują skupiska o niskich wartościach na południu Polski w województwach: dolnośląskim, opolskim, śląskim, małopolskim, podkarpackim oraz na północy – pomorskim.

Z punktu widzenia oddziaływania na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich wprowadzenie dopłat wyrównawczych do obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania zahamowało zaznaczający się tam proces likwidacji gospodarstw rolnych, które cechowały się bardziej zrównoważonym sposobem gospodarowania, przyczyniającym się do ochrony dużej części cennych przyrodniczo obszarów Polski.

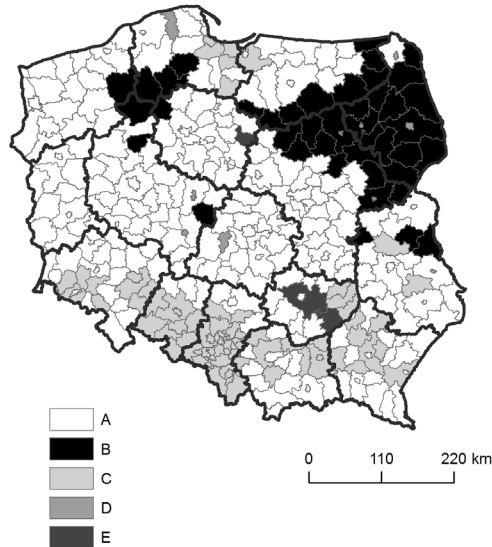
Działania rolnośrodowiskowe mają wpływ na rozwój wielofunkcyjny rolnictwa, a w szczególności na rozwój funkcji pozarynkowych, tj. zielonych i niebieskich, związanych z zarządzaniem zasobami ziemi i wodnymi. Biorąc pod uwagę wielofunkcyjność rolnictwa, jednym z aspektów działalności gospodarstwa rolnego jest to, że funkcjonując na obszarze wiejskim, poprzez gospodarowanie wnosi wkład w zachowanie i zmiany bioróżnorodności, której istnienie uzależnione jest od umiejętnie prowadzonej działalności rolniczej. Pod tym względem wzięto pod uwagę powierzchnię użytków rolnych ob-

jętych wsparciem finansowym w ramach pakietów związanych z „Ochroną gleb i wód” i „Rolnictwem zrównoważonym”. Oba pakiety dotyczą podobnego sposobu gospodarowania, uwzględniającego ochronę środowiska przyrodniczego i krajobrazu. Wsparcie finansowe rolników w ramach „Ochrony gleb i wód” ma na celu utrzymanie „zielonych pól” w okresie jesienno-zimowym, co wspomaga właściwości biologiczne gleby, ogranicza erozję i wymywanie azotanów do wód, a także sprzyja różnorodności biologicznej i krajobrazu na obszarach wiejskich. W przypadku powierzchni użytków rolnych objętych wsparciem finansowym pakietu „Ochrona gleb i wód” współczynnik autokorelacji przestrzennej wynosił $I = 0,3238$. Analizując powierzchnię wsparcia, można wyróżnić zwarte duże skupisko powiatów o wysokich wartościach, zlokalizowane na pograniczu województw pomorskiego, zachodniopomorskiego i wielkopolskiego. Skupisko o niskich wartościach wystąpiło na południu Polski – powiaty województw śląskiego, małopolskiego i podkarpackiego (ryc. 2).

Zachowanie krajobrazu ukształtowanego przez długotrwałą działalność rolniczą wymaga wdrażania zrównoważonego rolnictwa, przestrzegającego dobrych praktyk rolniczych. Stosowanie płodozmianu i bilansowanie nawożenia prowadzącego do redukcji zanieczyszczeń gleb i wód związkami pochodzenia rolniczego ma pozytywne znaczenie dla zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich ze względów społecznych i środowiskowych. W przypadku autokorelacji powierzchni użytków rolnych objętych wsparciem finansowym pakietu „Rolnictwo zrównoważone” współczynnik był mniejszy niż w poprzednim pakiecie i wynosił $I = 0,2793$, a powstałe klastry powiatów mniej wyraźne (ryc. 3). Można wyróżnić zwarty klaster powiatów o wysokich wartościach, zlokalizowany na obszarze województw pomorskiego i kujawsko-pomorskiego. Pojawiły się również zwarte obszary klastrów o niskich lokalnych zależnościach przestrzennych w województwach łódzkim, mazowieckim oraz śląskim i małopolskim.

Kryteria wielofunkcyjności spełnia rolnictwo ekologiczne, będące sposobem gospodarowania o możliwie zrównoważonej produkcji roślinnej i zwierzęcej w obrębie gospodarstwa, bazującej na środkach biologicznych i mineralnych, nieprzetworzonych technologicznie. Zrównoważenie tego systemu produkcji pod względem ekologicznym, gospodarczym i społecznym wynika z następujących przyczyn: nie obciąża środowiska, jest w dużym stopniu niezależny od nakładów zewnętrznych, umożliwia przetrwanie wsi i rolnictwa jako kategorii społecznych i kulturowych (Sołtysiak 1994). Na doskonale wpisywanie się rolnictwa ekologicznego w koncepcję zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich wskazuje W. Jaskiewicz (2007), która zauważa, że w ekologicznej produkcji rolnej można dostrzec każdy z trzech wymiarów tej koncepcji, a dodatkowo jeszcze wymiar kulturowy. Ekologiczna metoda produkcji pełni podwójną funkcję społeczną – dostarcza towarów na specyficzny rynek, przyczyniając się do ochrony środowiska, dobrostanu zwierząt i rozwoju obszaru wiejskich oraz działa w interesie publicznym.

Analizując powierzchnię użytków rolnych objętych wsparciem finansowym w ramach pakietu „Rolnictwo ekologiczne” (ryc. 4), można wyróżnić dwa zwarte klastry powiatów o wysokich wartościach, jeden z nich zlokalizowany jest w północno-wschodniej Polsce w województwach warmińsko-mazurskim i podlaskim, drugi zaś w środkowo-wschodniej części zachodniopomorskiego. Potwierdza to tezę, że gospodarstwa ekologiczne tworzone są w szczególności w regionach, gdzie są relatywnie duże zasoby naturalnych warunków środowiska przyrodniczego, np. parki narodowe, krajobrazowe, obszary przyrody chronionej. Klastry o niskich wartościach odnotowano w pasie ciągnącym się od wschodniej

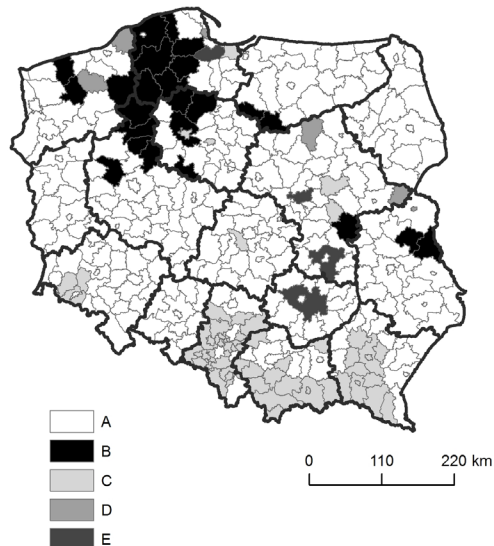

Ryc. 1. Klastry powierzchni użytków rolnych objętych wsparciem finansowym w ramach działania „Wspieranie gospodarowania na obszarach górskich i innych obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania” w 2011 r. Klastry: A: nieistotna, B: wysoka-wysoka, C: niska-niska, D: niska-wysoka, E: wysoka-niska.

Clusters of farmland receiving financial support under the measure “Support for agricultural activity in mountain areas and other less-favoured areas” in 2011

Clusters with values: A: insignificant, B: high-high, C: low-low, D: low-high, E: high-low.

Źródło: opracowanie własne • Source: own elaboration.

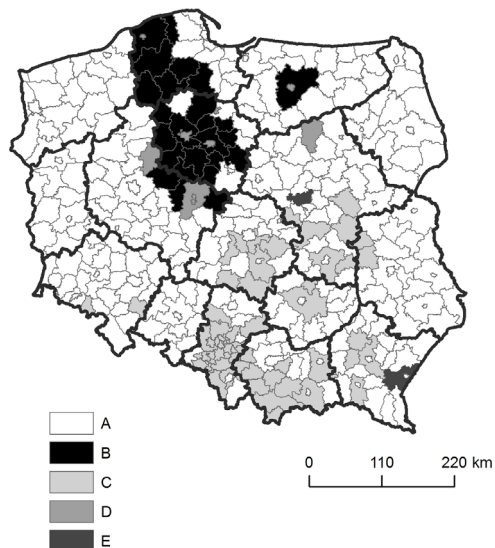

Ryc. 2. Klastry powierzchni użytków rolnych objętych wsparciem finansowym w ramach pakietu „Ochrona gleb i wód” programu rolnośrodowiskowego w 2011 r. Klastry: A: nieistotna, B: wysoka-wysoka, C: niska-niska, D: niska-wysoka, E: wysoka-niska.

Clusters of farmland receiving financial support under the “Soil and Water Protection” package of the agri-environmental programme in 2011

Clusters with values: A: insignificant, B: high-high, C: low-low, D: low-high, E: high-low.

Źródło: opracowanie własne • Source: own elaboration.

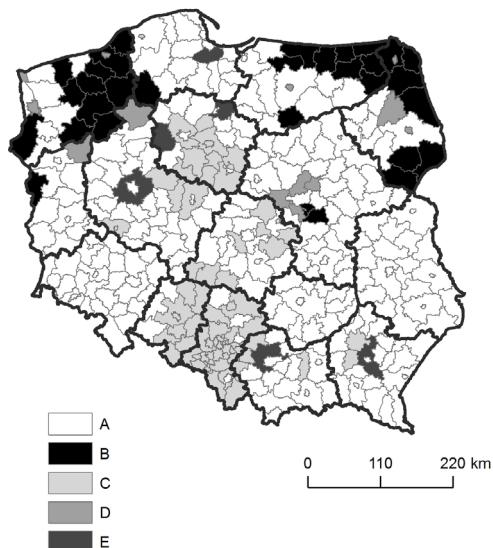
Ryc. 3. Klastry powierzchni użytków rolnych objętych wsparciem finansowym w ramach pakietu „Rolnictwo zrównoważone” programu rolnośrodowiskowego w 2011 r.

Klastry: A: nieistotna, B: wysoka–wysoka, C: niska–niska, D: niska–wysoka, E: wysoka–niska.

Clusters of farmland receiving financial support under the “Sustainable farming” package of the agri-environmental programme in 2011

Clusters with values: A: insignificant, B: high–high, C: low–low, D: low–high, E: high–low.

Źródło: opracowanie własne • *Source: own elaboration.*

Ryc. 4. Klastry powierzchni użytków rolnych objętych wsparciem finansowym w ramach pakietu „Rolnictwo ekologiczne” programu rolnośrodowiskowego w 2011 r.

Klastry: A: nieistotna, B: wysoka–wysoka, C: niska–niska, D: niska–wysoka, E: wysoka–niska.

Clusters of farmland receiving financial support under the “Organic farming” package of the agri-environmental programme in 2011

Clusters with values: A: insignificant, B: high–high, C: low–low, D: low–high, E: high–low.

Źródło: opracowanie własne • *Source: own elaboration.*

części województwa wielkopolskiego po środkową część kujawsko-pomorskiego oraz na obszarze województw śląskiego i opolskiego.

Choć wsparcie finansowe działań związanych z funkcjami produkcyjnymi i przyrodniczymi (zielonymi) ma jednolite zasady w całym kraju, to jednak wdrażanie wielofunkcyjności w gospodarstwach rolnych jest zróżnicowane regionalnie. Z punktu widzenia rozkładu przestrzennego powierzchni użytków rolnych objętych wsparciem finansowym działania związane z wielofunkcyjnością rolnictwa można uznać za uzasadnione. Dotyczą one bowiem obszarów, których położenie i warunki środowiskowe sprzyjają zrównoważonemu rozwojowi obszarów wiejskich. Ze środków działań wspierających wielofunkcyjność rolnictwa w największym stopniu skorzystały obszary północnej i północno-wschodniej Polski, natomiast mniej tereny południowej części kraju, tj. województwa: opolskie, śląskie, małopolskie i podkarpackie. Na tych obszarach dalszy rozwój wielofunkcyjności rolnictwa ogranicza struktura obszarowa gospodarstw i brak stabilizacji stosunków własnościowych. Część drobnych gospodarstw rodzinnych znajdujących się w południowo-wschodniej części kraju rozwija się, dostosowując się do reguł rynku i korzystając z instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej UE, ale dominująca ich część to gospodarstwa pomocnicze, dające rodzinom użytkowników uzupełniające dochody. Zdaniem J. Zegara (2012) polityka rolna jednostronnie koncentruje się na gospodarstwach większych, uznanych za rozwojowe, pomijając dominujące liczebnie gospodarstwa drobne. Nie ma pakietu działań ukierunkowanych na wielofunkcyjność rolnictwa w tych gospodarstwach.

Podsumowanie

Wielofunkcyjność rolnictwa doskonale wpisuje się w koncepcję zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Przynosi ona:

- korzyści środowiskowe: umiarkowane i oszczędne wykorzystanie zasobów, poszanowanie walorów przyrodniczych, zachowanie krajobrazu rolniczego, zachowanie cennych przyrodniczo ras zwierząt i odmian roślin;
- korzyści ekonomiczne: dodatkowe dochody dla rolników;
- korzyści społeczne: wzmocnienie wzajemnych więzi i akceptacji środowisk lokalnych dla kierunków rozwoju tych obszarów.

Wykorzystanie statystyki autokorelacji przestrzennej do badań nad wpływem intensywności wielofunkcyjności rolnictwa na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w ramach działania ONW i pakietów programu rolnośrodowiskowego PROW 2007–2013 pozwoliło na określenie związków między jednostkami odniesienia (powiatami) i strukturami przestrzennymi. Badanie lokalnych związków przestrzennych użytków rolnych objętych finansowaniem wskazuje na pozytywny wpływ wielofunkcyjności rolnictwa na rozwój obszarów wiejskich i przestrzenne zróżnicowanie tych związków. Ze środków działań wspierających wielofunkcyjność rolnictwa w największym stopniu skorzystały obszary północnej i północno-wschodniej Polski, natomiast mniej tereny południowej części kraju, tj. województwa: opolskie, śląskie, małopolskie i podkarpackie. Należałoby dołożyć starań, aby wielofunkcyjność rolnictwa była bardziej wspierana na tym obszarze, gdzie jest duży udział gospodarstw rodzinnych.

Koncepcja wielofunkcyjnego rolnictwa często mylnie kojarzona jest wyłącznie z wielofunkcyjnością obszarów wiejskich, dlatego bardzo ważnym ogniwem łączącym politykę

rolną i politykę rozwoju obszarów wiejskich jest kwestia zarządzania i wykorzystania zasobów ziemi i tego, co się na niej znajduje. Zasoby użytków rolnych i leśnych pozostające w rękach rolników powinny być traktowane nie tylko jako dobro rynkowe (towar), lecz dobro publiczne. Poza wykorzystaniem ziemi jako podstawowego środka produkcji w rolnictwie, ziemia powinna być traktowana jako źródło wartości przyrodniczych, kulturowych, estetycznych, rekreacyjnych i innych. Badania wskazały, że wielofunkcyjność rolnictwa wpasowuje się coraz bardziej w rzeczywistość obszarów wiejskich Polski i przyczynia się do ich zrównoważonego rozwoju.

Literatura

- Anselin L.**, 1995, *Local Indicators of Spatial Association – LISA*, *Geographical Analysis*, 27, s. 93–115.
- Bivand R.**, 1980, *Autokorelacja przestrzenna a metody analizy statystycznej w geografii*, [w:] Z. Chojnicki (red.), *Analiza regresji w geografii*, PWN, Poznań, s. 23–38.
- Cliff A.D., Ord J.K.**, 1973, *Spatial Autocorrelation*, Pion, London.
- Dax T., Hellegers P.** 2000, *Policies for Less Favoured Areas*, [w:] F. Brouwer, P. Lowe (red.), *CAP Regimes and the European Countryside. Prospects for Integration between Agricultural Regional and Environmental Policies*, CAB International, Wallingford, s. 179–197.
- Ferrari S., Rambonilaza M.** 2008, *Agricultural Multifunctionality Promoting Policies and the Saving of Rural Landscapes: How to Evaluate the Link?*, *Landscape Res.*, 33, 3.
- Janc K.**, 2006, *Zjawisko autokorelacji przestrzennej na przykładzie statystyki I Morana oraz lokalnych wskaźników zależności przestrzennej (LISA) – wybrane zagadnienia metodyczne*, [w:] T. Komornicki, Z. Podgórski (red.), *Idee i praktyczny uniwersalizm geografii*, Dokumentacja Geograficzna, 33, Warszawa, s. 76–83.
- Jaskiewicz W.** 2007, *Znaczenie rolnictwa ekologicznego w kontekście idei zrównoważonego rozwoju*, [w:] A. Graczyk (red.), *Teoria i praktyka zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Eko-Press, Białystok-Wrocław, s. 93–100.
- Kłodziński M.** 2006, *Rolnictwo a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich*, [w:] J. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym* (3), Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, 52, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 9–22.
- Kossowski T.**, 2010, *Teoretyczne aspekty modelowania przestrzennego w badaniach regionalnych*, [w:] P. Churski (red.), *Praktyczne aspekty badań regionalnych*, Varia vol. III. Biuletyn IGSEiGP UAM, Seria Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, 12, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 9–26.
- Multifunctionality: Towards an Analytical Framework*, 2001, Paris, OECD.
- Pietrzykowski R.**, 2011, *Wykorzystanie metod statystycznej analizy przestrzennej w badaniach ekonomicznych*, *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-pomorskiej Szkoły*, 4, Bydgoszcz, s. 97–112.
- Renting H., Marsden T.K., Banks J.** 2003, *Understanding alternative food networks: exploring the role of short food supply chains in rural development*, *Environment and Planning A*, 35 (3), s. 393–411.
- Sołtysiak U.** (red.), 1994, *Rolnictwo ekologiczne w praktyce*, Stowarzyszenie Ekoland, Warszawa.
- Suliborski A.** 2010, *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

- van der Ploeg J. D., Roep D.** 2003, *Multifunctionality and Rural Development: The Actual Situation in Europe*, [w:] G. van Huylenbroeck, G. Durand (red.), *Multifunctional Agriculture: A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*, Burlington VT, Ashgate, Aldershot, s. 37–54.
- van Huylenbroeck G., Vandermeulen V., Mettepemningen E., Verspecht A.**, 2007, *Multifunctionality of Agriculture: A Review of Definitions, Evidence and Instruments*, Living Reviews in Landscape Research, 3, serwis internetowy: <http://www.livingreviews.org/lrlr-2007-3>.
- Wilkin J.** 2010, *Wielofunkcyjność rolnictwa – nowe ujęcie roli rolnictwa w gospodarce i społeczeństwie*, [w:] J. Wilkin (red.), *Wielofunkcyjność rolnictwa, Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa, s. 17–51.
- Wilson G.A.** 2001, *From productivity to post productivity...and back again? Exploring the (un) changed natural and mental landscapes of European agriculture*, Transactions of the Institute of British Geographers, 26 (1), s. 77–102.
- Woś A., Zegar J.** 2002, *Rolnictwo społecznie zrównoważone*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa.
- Wójcik M.** 2013, *Funkcjonalizm w geograficznych badaniach wsi. Zarys problemu*, [w:] R. Borówka, A. Cedro, I. Kavetsky (red.), *Współczesne problemy badań geograficznych*, Uniwersytet Szczeciński, s. 197–204.
- Zegar J.** 2012, *Rola drobnych gospodarstw rolnych w procesie społecznie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskiego*, Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych, 1, s. 129–148.
- Zrównoważona Europa dla Lepszego Świata. Strategia Zrównoważonego Rozwoju Unii Europejskiej*, 2001, Komunikat Komisji Europejskiej z dn. 15 maja 2001 r. COM 264 final, Bruksela.

Summary

Multifunctional agriculture perfectly corresponds to the concept of the sustainable development of rural areas. It brings environmental benefits: moderate and economical use of resources, respect for natural environment, preservation of agricultural landscape, conservation of animal species and plant varieties valuable in natural terms. Economic advantages related to multifunctional agriculture include additional income for farmers. There are also some social benefits such as: reinforcement of mutual links and acceptance by local communities concerning the development line of their areas. The main idea of multifunctionality is that while there are many agricultural functions expressed in terms of goods, services and markets, agriculture also produces non-market goods, e.g. in helping to preserve the landscape or biodiversity. The existence of both these types of goods is not antagonistic. The connection between the beneficial external effects of farming and its production of market goods is known as jointness. The scenario of support for multifunctional farming in Poland was outlined in the Rural Development Plan 2004–2006, and is continued under the Rural Development Programme 2007–2013. The instruments employed to implement the goals of multifunctional farming and sustainable development of rural areas were the EU measures: Support for agricultural activity in less-favoured areas (LFAs), the agri-environmental programme, and payments for energy crops.

On the basis of research incorporating spatial autocorrelation statistics, the RDP 2007–2013 measures supporting multifunctional agriculture in its productive and na-

tural (green) functions were found to have an advantageous effect on the sustainable development of rural areas in the following Voivodeships: Zachodniopomorskie, Kujawsko-Pomorskie and Podlaskie as well as northern parts of Mazowieckie and Warmińsko-Mazurskie. Their effect was less significant in southern Poland, as well as in Kujawsko-Pomorskie in the case of organic farming and in Podlaskie and Warmińsko-Mazurskie in the case of energy crops. In the remaining regions support for multifunctional farming had no significant influence on the sustainable development of their rural areas.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2015, tom 37, s. 143–156

<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.37.8>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptg.pan.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

KIERUNKI SPECJALIZACJI FUNKCJONALNEJ OBSZARÓW WIEJSKICH WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO W ŚWIETLE LOKALNYCH UWARUNKOWAŃ

FUNCTIONAL SPECIALIZATION OF RURAL AREAS IN THE LUBELSKIE VOIVODESHIP CONSIDERING LOCAL CONDITIONS

Małgorzata FLAGA • Monika WESOŁOWSKA

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej, Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej

al.Kraśnicka 2 c,d, 20-718 Lublin

malgorzata.flaga@umcs.pl • monika.wesolowska@umcs.pl

Zarys treści: Przemiany społeczno-gospodarcze w Polsce spowodowały pojawienie się na obszarach wiejskich nowych trudności i wyzwań. W niniejszym opracowaniu przedstawiono korzystne i niekorzystne uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich województwa lubelskiego, m.in. trudną sytuację demograficzną, niską jakość kapitału ludzkiego, peryferyjne położenie, monofunkcyjność obszarów, położenie na pograniczu religijnym i kulturowym i inne. Biorąc pod uwagę te uwarunkowania wyznaczono obszary reprezentujące różne kierunki specjalizacji (obszary funkcjonalne), m.in. mieszkaniowe, turystyczno-rekreacyjne, usługowe, rolnicze i inne.

Słowa kluczowe: województwo lubelskie, obszary wiejskie, specjalizacja funkcjonalna.

Wprowadzenie

W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat na obszarach wiejskich Polski doszło do istotnych zmian w zakresie pełnionych przez nie funkcji. W wyniku przemian społecznych i gospodarczych rozwinęły się funkcje pozarolnicze, przez co obecnie nie należy obszarom wiejskim przypisywać wyłącznie funkcji rolniczej, związanej z produkcją żywności. Na wsi wzmocnieniu uległy takie funkcje, jak: mieszkaniowa, rekreacyjna i turystyczna. Na terenach wiejskich sąsiadujących z obszarami dużych miast coraz częściej zaczęto lokować zakłady przemysłowe (niejednokrotnie przenosząc je z terenów miejskich), często z udziałem kapitału zagranicznego (Domański 2001). Ponadto wielu mieszkańców wsi zaangażowało się w działalność usługową, zajmując się m.in. handlem, naprawami lub innymi drobnymi usługami (np. kosmetyka, fryzjerstwo itp.) świadczonymi dla lokalnej społeczności.

Głębokich przemian doświadcza również samo rolnictwo będące tradycyjną i wciąż dominującą gałęzią gospodarki na większości obszarów wiejskich kraju. Z jednej strony, za-

chodzą tam istotne procesy intensyfikujące poziom produkcji rolnej, z drugiej zaś, na wielu obszarach następuje porzucanie niskodochodowych gospodarstw rolnych i zachodzą daleko posunięte procesy depopulacyjne, prowadzące do szybkiego wyludniania najmniejszych wsi (Śleszyński 2006), a niekiedy ich zaniku (Wesołowska 2013). Zmiany te wynikają przede wszystkim z ich słabej kondycji ekonomicznej, słabego wyposażenia w urządzenia infrastrukturalne oraz z rozdrobnienia gospodarstw rolnych, produkujących w oparciu o nieefektywne i nisko opłacalne technologie (Duczowska-Małysz 1998, Sikora 2012).

Przedstawione powyżej ogólnokrajowe zjawiska i procesy są udziałem obszarów wiejskich także województwa lubelskiego (Bański i in. 2010 i 2014, Janicki 2011), którego więcej niż połowa ludności zamieszkuje na wsi, a prawie 1/3 jest zatrudniona w rolnictwie. Pomimo wyraźnych predyspozycji do rozwoju tej formy działalności, a przez to i dominacji funkcji rolniczej, w województwie coraz widoczniej zaznaczają się alternatywne funkcje wsi związane z lokalnym potencjałem przyrodniczym, społecznym i gospodarczym. Ze względu na dość silne wewnętrzne zróżnicowanie obszarów wiejskich, w województwie lubelskim można się doszukiwać szans pojawienia się różnych funkcji pozarolniczych, jednakże tylko dla części z nich istnieją realne przesłanki rozwoju.

Okres najbliższych kilkadziesiąt lat będzie kluczowym w kształtowaniu specjalizacji poszczególnych obszarów. Przemysłana polityka regionalna i rozsądne działania inwestycyjne stwarzają szansę na rozwój specjalizacji gmin wiejskich województwa lubelskiego. Celem niniejszego artykułu jest diagnoza lokalnych uwarunkowań rozwoju wiejskich obszarów Lubelszczyzny, wskazanie ich funkcji oraz potencjalnych kierunków rozwoju. Za obszary funkcjonalne przyjęto, zgodnie z definicją zawartą w KPZK 2030 (2011), „zwarty układ przestrzenny składający się z funkcjonalnie powiązanych terenów, charakteryzujących się wspólnymi uwarunkowaniami i przewidywanymi jednolitymi celami rozwoju”. Zaprezentowano obszary funkcjonalne, zidentyfikowane w oparciu o dotychczasowe badania, jak i wskazano potencjalne obszary funkcjonalne, możliwe do zaistnienia w dłuższej perspektywie czasu. Badaniami objęto wszystkie gminy wiejskie i obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich znajdujące się na terenie województwa lubelskiego. Podstawową metodą zastosowaną w opracowaniu była analiza danych statystycznych, dla zobrazowania wybranych uwarunkowań posłużono się również klasyfikacją Webba (do przedstawienia sytuacji ludnościowej) oraz zastosowano taksonomiczną miarę rozwoju Hellwiga (do przedstawienia uwarunkowań społeczno-ekonomicznych dla rozwoju rolnictwa).

Uwarunkowania rozwoju funkcji terenów wiejskich woj. lubelskiego

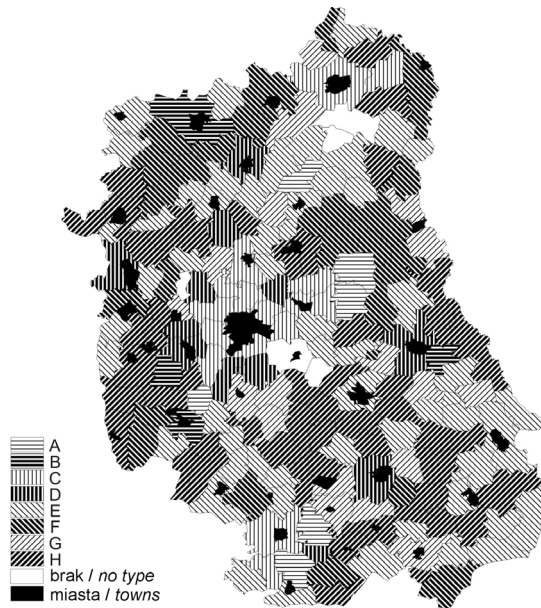
Sytuacja ludnościowa

Mieszkańcy wsi stanowią 53,5% ogółu ludności województwa lubelskiego. Jednak obszary wiejskie regionu charakteryzuje stały spadek zaludnienia i od dawna są one zaliczane do terenów depopulacyjnych. Od połowy lat 90. XX w. do 2012 r. liczba ludności na lubelskiej wsi zmniejszyła się o ok. 54 tys. osób, tj. o 4,5%. Prawdopodobnie spadek ten był wyższy ze względu na przeszacowanie liczby ludności, głównie na obszarach peryferyjnych (Śleszyński 2013).

Jak wskazuje typologia przeprowadzona metodą Webba, w 2012 r. dominująca część gmin województwa – prawie 79% – miała charakter regresywny, tj. cechowała się malejącą liczbą ludności (ryc. 1). Były to przede wszystkim jednostki typu F i G, a więc takie,

w których na spadek zaludnienia złożył się zarówno ubytek naturalny, jak i ujemne saldo migracji. Z kolei niecałe 19% gmin odnotowało wzrost zaludnienia. Należały do nich głównie jednostki typu C i D, w których miał miejsce migracyjny przyrost ludności, natomiast różniły się one dodatnim lub ujemnym wskaźnikiem przyrostu naturalnego. Gminy progresywne skupiały się w głównej mierze wokół większych miast województwa, tworząc suburbanizowane strefy wokółmiejskie.

Pod względem rozmieszczenia ludności województwo lubelskie dzieli się na kilka rejonów. Wyraźnie gęściej – przy średniej wojewódzkiej 86 os./km² – jest zaludniona zachodnia i centralna część regionu, położona w obrębie Wyżyny Lubelskiej. Koncentracja ludności ma miejsce w gminach podmiejskich wokół większych miast: Lublina (ponad 100 os./km²), Zamościa, Chełma i Tomaszowa Lubelskiego. Ponadto większym zagęszczeniem ludności – ponad 60 os./km² – charakteryzują się gminy w pasie pomiędzy Lublinem a Puławami oraz Lublinem a Kraśnikiem, gdzie prowadzona jest dość intensywna gospodarka rolna. W północno-wschodniej i południowej części województwa znajdują się natomiast tereny wiejskie o niskich wskaźnikach gęstości zaludnienia. Na wschodzie bardzo słabo zaludnione – nawet poniżej 30 os./km² – są gminy Polesia Lubelskiego. Szczególnie niskie wskaźniki posiadają gminy w powiecie parczewskim, włodawskim i chełmskim obejmujące cenne przyrodniczo tereny Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego, Garbu Włodawskiego i fragmenty Równiny Parczewskiej. Na południu województwa, niską gęstością zaludnienia – do 40 os./km² – cechują się niektóre gminy w powiecie zamojskim, biłgorajskim i tomaszow-

Ryc. 1. Typologia gmin woj. lubelskiego wg klasyfikacji Webba w 2012 r.

Typology of communes in the Lubelskie Voivodeship according to Webb's classification in 2012

Pn – przyrost naturalny/natural increase, M – saldo migracji/net migration, A: +Pn > +M, B: +Pn > +M, C: +Pn < +M, D: -Pn < +M, E: +M < |-Pn|, F: |-Pn| > |-M|, G: |-Pn| < |-M|, H: +Pn < |-M|, brak/no type – typ nieokreślony/undefined type, Pn=M.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: BDL GUS, www.stat.gov.pl

Source: Own elaboration based on: BDL, www.stat.gov.pl.

skim, położone w granicach Rostocza. Są one pokryte lasami i objęte różnymi formami ochrony przyrody, a tylko w pewnym stopniu zasiedlone i wykorzystywane rolniczo. Bardzo słabo zaludnione są także krańce powiatu hrubieszowskiego i tomaszowskiego, leżące peryferyjnie w stosunku do większych ośrodków miejskich, a dodatkowo przylegające do granicy państwowej z Ukrainą.

Obszary wiejskie województwa lubelskiego są uważane za problemowe pod względem demograficznym (Eberhardt 1989, Bański 1999, Miszczuk 1993, Węclawowicz i in. 2006) nie tylko ze względu na występującą tam depopulację, ale również niekorzystną strukturę płci i wieku (Bański i in. 2010, Bański i Flaga 2013, Miszczuk i Wesołowska 2012). W procesach reprodukcyjnych główną rolę odgrywają osoby w wieku matrymonialnym (20–29 lat), a niedobór jednej z płci w tym wieku może powodować spadek liczby zawieranych małżeństw. To z kolei przyczynia się do spadku liczby urodzeń i nasilenia procesów starzenia się ludności. Obszary, na których dochodzi do takich zjawisk, przestają się rozwijać ekonomicznie. W ostatnich latach obserwuje się spadek współczynnika feminizacji w grupie wiekowej 20–29 lat, a zjawisko to staje się powszechne na obszarach wiejskich wschodniej Polski, zwłaszcza na terenach peryferyjnych, słabo zaludnionych i zdominowanych przez rolnictwo. Z kolei w najstarszych grupach wieku, powyżej 70 lat, występują znaczne, niekiedy nawet dwukrotne nadwyżki liczby kobiet nad mężczyznami, będące rezultatem różnic w długości trwania życia. Sytuacja taka ma miejsce szczególnie w centralnej i wschodniej części województwa (Bański i Flaga 2013). Problemy demograficzne są ze sobą ściśle powiązane, charakteryzują się licznymi sprzężeniami zwrotnymi, np. spadek dzietności powoduje brak zastępowalności pokoleń, rozpraszanie się miejsc zaludnienia, które skutkują pogarszaniem się efektywności systemów infrastruktury społecznej i ogólnie jakości życia (Śleszyński i in. 2012).

W województwie lubelskim, z którego przez wszystkie lata powojenne następował odpływ ludności młodej i które tradycyjnie uchodzi za jedno z najstarszych pod względem demograficznym w Polsce, wyższy aniżeli przeciętnie w kraju jest udział grupy w wieku poprodukcyjnym w ogóle mieszkańców wsi – 18,6% w 2012 r. Starość demograficzna charakteryzuje przede wszystkim gminy na terenie Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego i Polesia Lubelskiego, ale także południowej części Wyżyny Lubelskiej i Rostocza. Udział grupy produkcyjnej nie odbiega w woj. lubelskim od przeciętnego stanu w Polsce i wynosi 61,5%. Szczególną rolę dla współczesnych przemian obszarów wiejskich odgrywa ludność w wieku mobilnym. Rejony o największym udziale takich osób występują w gminach okołomiejskich, zamieszkiwanych głównie przez młodą ludność napływową z miast. Stosunkowo niski odsetek tej grupy wiekowej posiadają gminy w południowo-środkowej części Wyżyny Lubelskiej (ryc. 2).

Warunki naturalne

Warunki naturalne, mierzone syntetycznym wskaźnikiem jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (*jrpp*), wskazują obszary, które w największym stopniu są predysponowane do pełnienia funkcji rolniczej (ryc. 3). Są to gminy położone na Wyżynie Lubelskiej, w granicach kilku centralnych powiatów województwa (m.in. lubelskiego, krasnostawskiego, kraśnickiego), gdzie dominują urodzajne gleby brunatne i płowe. Drugi zwarty obszar charakteryzujący się wysokimi wartościami wskaźnika *jrpp* stanowią gminy powiatu hrubieszowskiego, posiadające żyzne czarnoziemy. Natomiast najniższe wartości wskaźnik *jrpp* przyjmuje w północnej części województwa, zwłaszcza w gminach położonych na Polesiu Lubelskim i Nizinie Południowopodlaskiej (Janicki 2011).

Warunki przyrodnicze predestynują wiele gmin województwa lubelskiego do rozwoju funkcji turystycznej. Audyt turystyczny (2008) zwraca uwagę na dużą różnorodność środowiska przyrodniczego i cenne zasoby przyrodnicze województwa (m.in. Poleski i Roztoczański Park Narodowy, 17 parków krajobrazowych, liczne rezerваты i inne obszary chronione). Jednak potencjał przyrodniczy jest silnie zróżnicowany przestrzennie, co obrazuje wskaźnik atrakcyjności turystycznej walorów przyrodniczych i kulturowych opracowany przez A. Tuckiego (2008). Według tego autora największą atrakcyjnością przyrodniczą charakteryzują się jednostki położone na Roztoczu, Równinie Biłgorajskiej, w Małopolskim Przełomie Wisły i Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim (ryc. 5).

Uwarunkowania społeczno-ekonomiczne rolnictwa

Analiza podstawowych danych opisujących poziom rozwoju rolnictwa, tj. struktura agrarna, zasoby siły roboczej w rolnictwie, wyposażenie gospodarstw rolnych w maszyny, budynki gospodarskie i dostępność infrastruktury technicznej, pozwoliła na wskazanie obszarów o korzystnych uwarunkowaniach społeczno-ekonomicznych rozwoju rolnictwa (Maj 2009). Okazuje się, że sprzyjające uwarunkowania społeczno-ekonomiczne występują przede wszystkim na Wyżynie Lubelskiej (ryc. 4), o czym decyduje wysoki poziom mechanizacji i wyposażenia infrastrukturalnego. Korzystną sytuację ma także północno-wschodnia część województwa, którą oprócz dobrej struktury agrarnej cechuje relatywnie wysoki poziom wykształcenia kierunkowego rolników. Najmniej korzystne uwarunkowania społeczno-ekonomiczne rozwoju rolnictwa są charakterystyczne dla Polesia Lubelskiego.

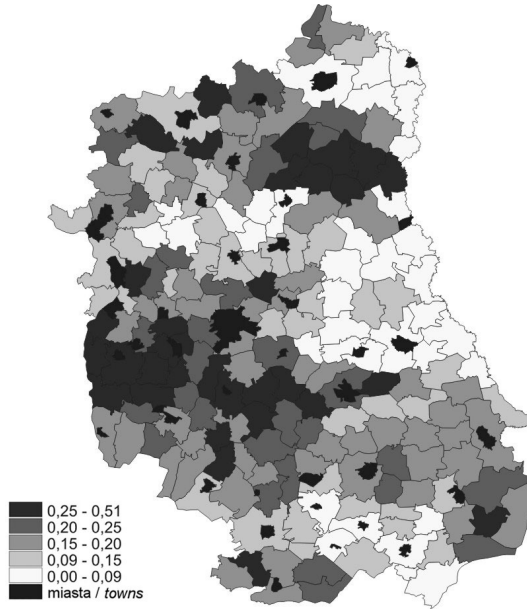
Czynniki kulturowe

Atutem wielu obszarów wiejskich województwa lubelskiego jest ich historyczne dziedzictwo, widoczne poprzez materialne (zabytki) i niematerialne (folklor, imprezy kulturalne) komponenty krajobrazu kulturowego. Obecność tych elementów niewątpliwie wpływa na atrakcyjność licznych gmin, stając się czynnikiem rozwoju ich funkcji turystycznej.

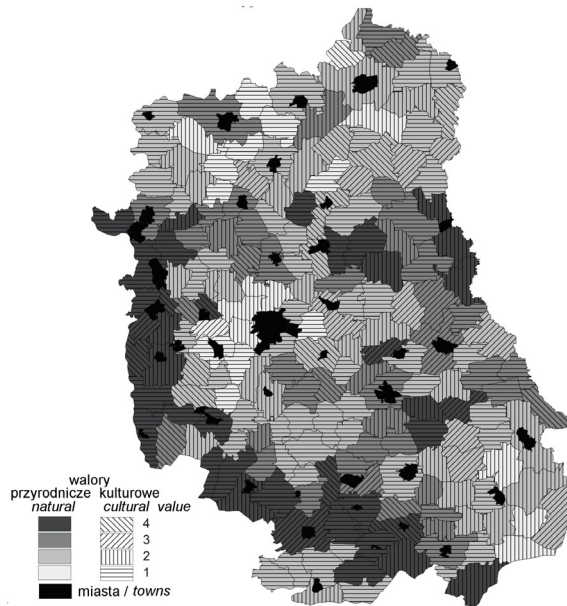
Unikalną cechą województwa jest jego wielokulturowość, będąca rezultatem pogranicznego położenia i wielowiekowego przenikania się wpływów zachodnich i wschodnich kręgów kulturowych. A. Tucki (2008) określił nasycenie przestrzeni województwa lubelskiego elementami kulturowymi, wykorzystując do tego celu następujące cechy diagnostyczne: zabytki archeologiczne, zabytki architektury, muzea oraz miejsca pielgrzymkowe. Gminy bardzo atrakcyjne ze względu na walory kulturowe są silnie rozproszone. Występują one m.in. na Roztoczu, w dolinie Bugu i Wisły. Z kolei ok. 12% gmin wiejskich województwa nie uzyskało punktów bonitacyjnych w zakresie walorów kulturowych, co świadczy o ich nikłym znaczeniu dla rozwoju turystyki w tych jednostkach.

Współczesne funkcje obszarów wiejskich województwa

Do delimitacji obszarów wiejskich pod względem funkcjonalnym są przyjmowane różnorodne przesłanki i kryteria. W *Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju* (2011) przedstawiono – stosując kryterium położenia w stosunku do dużego miasta i dostępności transportowej – podział obszarów wiejskich na: 1) uczestniczące w procesach rozwoju i 2) wymagające wsparcia procesów rozwojowych. Tak silny stopień zgeneralizowania w delimitacji wiązał się z praktycznymi potrzebami dostosowania polityki publicznej pro-

Ryc. 4. Wskaźnik uwarunkowań społeczno-ekonomicznych rozwoju rolnictwa, 2002 (pkt)
Index of socio-economic factors for agriculture development, 2002 (points)
 Źródło/Source: Janicki (2011).

Ryc. 5. Atrakcyjność turystyczna gmin wiejskich województwa lubelskiego ze względu na walory przyrodnicze i kulturowe. 1 – nieatrakcyjna, 2 – przeciętna, 3 – atrakcyjna, 4 – bardzo atrakcyjna.
Tourist attractiveness of rural communes in the Lubelskie Voivodeship considering natural and cultural values. 1 – unattractive, 2 – moderately attractive, 3 – attractive, 4 – very attractive.
 Źródło: opracowanie własne na podstawie wskaźników atrakcyjności turystycznej (Tucki 2008).
 Source: Own elaboration based on index of tourist attractiveness (Tucki 2008)

wadzonej w odniesieniu do całych regionów i jej zamiany z podejścia resortowego do terytorialnego.

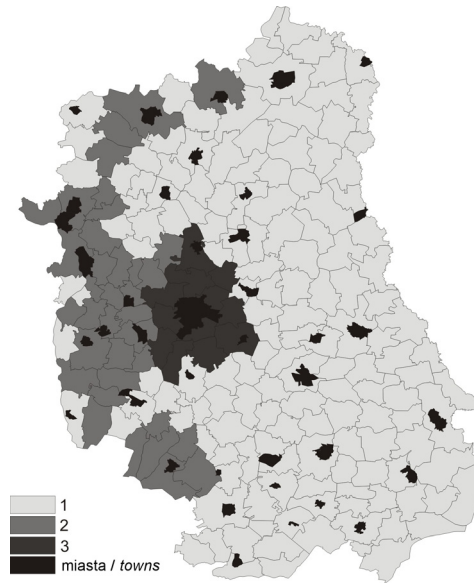
Poszerzając zakres badanych cech diagnostycznych, podobną delimitację wiejskich obszarów funkcjonalnych przeprowadził J. Bański (2013). Jego podział na wymienione 2 typy obszarów opierał się o takie wskaźniki, jak: obciążenie demograficzne, udział terenów zabudowanych i komunikacyjnych w powierzchni ogółem, wskaźnik poziomu towarowości rolnictwa, liczba pozarolniczych podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców, wskaźnik dochodów własnych gmin na 1 mieszkańca, wskaźnik krajowej potencjałowej dostępności drogowej. Wyniki przeprowadzonych badań nawiązywały do wcześniejszych rezultatów i potwierdziły występowanie obszarów wiejskich „dwóch prędkości” (Bański 2013), tj. takich, na których obserwuje się wyraźny i szybki rozwój społeczno-gospodarczy oraz takich, które charakteryzują się widoczną stagnacją rozwoju.

Odnosząc się do skali krajowej, w województwie lubelskim większość obszarów wiejskich została sklasyfikowana jako typ 2, czyli nieuczestniczące w rozwoju (ryc. 6). Było to aż 3/4 ogółu gmin wiejskich. Nieliczną grupę stanowiły gminy otaczające Lublin (12), które zaliczono do miejskiego obszaru funkcjonalnego. Natomiast tylko 17% gmin sklasyfikowano jako uczestniczące w rozwoju. Były one położone południkowo w zachodniej części województwa, w powiatach, które cechowały się wysokim udziałem ludności w wieku produkcyjnym mobilnym, wysoką atrakcyjnością środowiska przyrodniczego oraz stosunkowo dobrymi uwarunkowaniami społeczno-ekonomicznymi dla rozwoju rolnictwa (porównaj ryciny 4 i 6).

Inna typologia funkcjonalna obszarów wiejskich została przeprowadzona przez J. Bańskiego (2013) w oparciu o ich cechy przyrodnicze, społeczne i gospodarcze. Wyróżnił on 7 typów obszarów wiejskich, charakteryzujących się odmiennymi zjawiskami i właściwościami struktury przestrzennej.

W województwie lubelskim dominującą grupę tworzą gminy z przewagą funkcji rolniczych oraz wybitnie rolnicze (ryc. 7), co wskazuje na tak często podkreślaną monofunkcyjność lubelskiej wsi. Pierwsze z wymienionych gmin cechują się współdziałaniem innych funkcji, przede wszystkim usługowych, w otoczeniu większych miast – mieszkaniowych, zaś na terenach, np. atrakcyjnych turystycznie lub z kompleksami leśnymi – funkcji rekreacyjnych i turystycznych oraz leśnych. Dość rzadko funkcjom rolniczym w gminach towarzyszą funkcje produkcyjne. Województwo posiada bowiem stosunkowo małą liczbę zakładów przetwórstwa rolno-spożywczego, co powoduje niepełne wykorzystanie produkowanych tutaj surowców spożywczych (*Strategia...* 2005). Poza pewnym zróżnicowaniem funkcji, gminy o przewadze rolnictwa charakteryzują się znaczną odmiennością pomiędzy sobą, wiążącą się z położeniem w odniesieniu do większych ośrodków miejskich (lokalnych centrów rozwoju), jakością przestrzeni produkcyjnej, poziomem i charakterem produkcji rolnej. Gminy wybitnie rolnicze położone są na obszarach o wysokiej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (ryc. 3), przede wszystkim w powiecie hrubieszowskich i zamojskim.

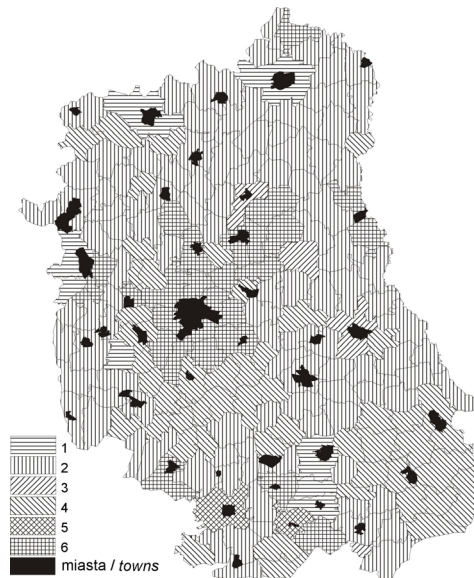
Gminy otaczające duże oraz średnie miasta województwa należą do obszarów wielofunkcyjnych przejściowych (Lublin, Zamość, Biała Podlaska, Łuków) lub o funkcjach mieszanych (Chełm, Łęczna). Ze względu na położenie w strefie okołomiejskiej, obok wiodącej funkcji rolniczej, ważną rolę spełniają tam funkcje mieszkaniowe i rekreacyjne. Często realizowane są także funkcje usługowe, m.in. poprzez lokalizację supermarketów, składów budowlanych, hurtowni i innego rodzaju obiektów handlowych. Nielicznym gminom województwa przypisano funkcje turystyczno-rekreacyjne. O ich popularności wśród tu-

Ryc. 6. Typy funkcjonalne obszarów wiejskich. 1 – obszary wiejskie nie uczestniczące w rozwoju, 2 – obszary wiejskie uczestniczące w rozwoju, 3 – Miejskie Obszary Funkcjonalne.

Functional types of rural areas. 1 – rural areas not contributing to development, 2 – rural areas contributing to development, 3 – Functional Urban Areas.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bański (2013). • Source: Own elaboration based on Bański (2013).

Ryc. 7. Typy funkcjonalne gmin, 2010. 1 – obszar wielofunkcyjny przejściowy, 2 – z przewagą funkcji rolniczej, 3 – o funkcjach mieszanych, 4 – wybitnie rolniczy, 5 – leśny, 6 – turystyczny i rekreacyjny.

Functional types of communes, 2010. 1 – multifunctional transitional area, 2 – with predominance of agricultural function, 3 – with assorted functions, 4 – with notable agricultural function, 5 – with forest function, 6 – with tourism and recreation function.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Bański (2013). • Source: Own elaboration based on Bański (2013).

rystów decyduje przede wszystkim atrakcyjne środowisko przyrodnicze, którego dopełnieniem są walory kulturowe.

Statystycznym miernikiem informującym o rozwoju funkcji turystycznej jest wskaźnik Baretje'a-Deferta, który wyraża liczbę turystycznych miejsc noclegowych przypadających na 100 mieszkańców obszaru. Przyjmuje się, że wskaźnik o wartości powyżej 100 oznacza rozwiniętą funkcję turystyczną, natomiast powyżej wartości 10 – dość dobrze rozwiniętą funkcję turystyczną (Warszyńska i Jackowski 1978). Według przytoczonych wartości zaledwie dwie gminy wiejskie, Włodawa i Sosnowica, mają dość dobrze rozwiniętą funkcję turystyczną. Funkcję tę można uznać za równorzędną z innymi funkcjami. Stosunkowo wysoki wskaźnik wystąpił w gminach: Uścimów, Firlej, Dębowa Kłoda i Susiec, gdzie turystyka pełni funkcję dodatkową. Wszystkie wymienione gminy o najwyższych wskaźnikach znajdują się na najatrakcyjniejszych przyrodniczo terenach województwa, czyli na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim i Roztoczu. Z kolei w wielu gminach wskaźnik Baretje'a-Deferta osiągnął bardzo niskie wartości, poniżej 1. Nie oznacza to, że obszar nie jest wykorzystywany turystycznie, istnieją pojedyncze miejsca noclegowe, np. kwatery agroturystyczne, które nie są uwzględniane w oficjalnych statystykach (Bednarek-Szczepańska 2010), jednak poziom rozwoju funkcji turystycznej jest słabo zaawansowany.

Dla wzmocnienia funkcji turystycznej gmin wiejskich woj. lubelskiego prowadzona była kampania promocyjna województwa *Lubelskie – smakuj życie*. Realizowano ją w ramach projektu *Opracowanie i wdrożenie systemu promocji Województwa Lubelskiego*, współfinansowanego z Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego na lata 2007–2013. Hasło marketingowe kampanii odnosiło się przede wszystkim do potencjału przyrodniczego obszarów wiejskich. Jednak pomimo zakrojonej na dużą skalę akcji promocyjnej rozwój funkcji turystycznej w większości gmin wiejskich województwa przebiegał bardzo powoli.

Ostatnią z wyróżnionych w województwie funkcji obszarów wiejskich była funkcja leśna, charakterystyczna dla zaledwie dwu gmin roztoczańskich: Biłgoraja i Józefowa, jednak nadająca wyraźną specjalizację tym obszarom. W gminach tych znajdują się duże firmy produkcyjne, działające w oparciu o zasoby leśne, produkujące na rynek krajowy i zagraniczny m.in. Black Red White, Model Opakowania.

Perspektywy rozwoju obszarów wiejskich województwa w zakresie ich specjalizacji

Współcześnie propagowana jest idea wielofunkcyjnego rozwoju wsi, która polega na wprowadzaniu w wiejską przestrzeń nowych funkcji pozarolniczych (Sznajder i Przebórska 2006), a istotą rozwoju tych funkcji na wsi jest strategiczne planowanie poprzez rozwój infrastruktury, wspieranie lokalnej przedsiębiorczości oraz podnoszenie poziomu wykształcenia rolników (Sikora 2012). Ukierunkowanie na rozwój poszczególnych funkcji powinno uwzględniać lokalne uwarunkowania, które niekiedy stanowią poważną barierę rozwojową.

Obserwowane od kilkunastu lat na terenach wiejskich Polski procesy społeczno-ekonomiczne wyraźnie wskazują, że największe zmiany dokonują się w strefach podmiejskich, okalających większe miasta lub ich zespoły. Jest to związane z selektywnym napływem ludności na te tereny (ludność młoda, aktywna, przedsiębiorcza). Do boomu budowlanego, którego skutkiem jest specjalizacja tych terenów w zakresie funkcji mieszkaniowej, z czasem dołączy specjalizacja związana z inwestycjami w przemysł oraz z rozwojem pod-

miejskich centrów handlowych. Tendencja taka jest już dziś wyraźnie widoczna w Europie Zachodniej, USA, a także w Czechach. Położone w pobliżu miast obszary wiejskie połączą korzyści bliskości do zasobu siły roboczej z relatywnie niskimi cenami gruntów pod inwestycje przemysłowe. Aby zapewnić rozwój tej funkcji nieodzowna jest jednak poprawa jakości i liczby połączeń drogowych w województwie (Janicki 2013).

W przygranicznym obszarze funkcjonalnym, obejmującym gminy położone w powiatach bezpośrednio sąsiadujących z granicą, należy poszukiwać ich specjalizacji związanej z rentą położenia. Są to bowiem tereny o bardzo niskiej wartości wskaźnika uwarunkowań społeczno-ekonomicznych i w dużej mierze, zwłaszcza w północnej i centralnej części obszaru przygranicznego, o niskiej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (porównaj ryc. 3 i 4). A zatem wsparcia wymagają działania, które mają zmierzać do stworzenia wzrostu społeczno-gospodarczego (rozwój infrastruktury logistycznej, granicznej i obsługi granicy, infrastruktury społecznej, poprawa bezpieczeństwa), uruchomienia nowych i rozbudowy istniejących przejść granicznych (w tym lokalnych), w szczególności tam, gdzie nastąpiłoby odtworzenie istniejących niegdyś powiązań komunikacyjnych oraz utworzenia przejść sezonowych (turystycznych) położonych po obu stronach granicy z dopuszczeniem ruchu pieszego (*Strategia...* 2013).

Z kolei dla obszarów o znacznych walorach turystycznych (przyrodniczych i kulturowych) (por. ryc. 5) zaproponowano wzmocnienie funkcji turystycznej. Na obszarach funkcjonalnych Polesie, Powiśle i roztoczańsko-puszczańskim zwrócono uwagę na zróżnicowany stopień zainwestowania rekreacyjno-wypoczynkowego i intensywności użytkowania przestrzeni związany z turystycznym wykorzystaniem środowiska przyrodniczego oraz duży udział mało atrakcyjnej bazy turystyczno-wypoczynkowej i infrastruktury towarzyszącej. Wyznaczenie obszarów funkcjonalnych o dominującej specjalizacji turystyczno-rekreacyjnej ma posłużyć do wykorzystania potencjału tych obszarów oraz określenia charakteru i natężenia funkcji turystycznej, tak by nie powodowała ona dewaloryzacji lub zniszczenia walorów i zasobów przyrodniczych (*Strategia...* 2013).

Na terenie województwa lubelskiego wyznaczono też obszary funkcjonalne predysponowane do eksploatacji złóż kopaliny. Są to gminy położone w zagłębiu energetyczno-górnicyzm Łęczna-Chełm, w którym jednocześnie wskazuje się szereg problemów. Na najbliższe lata jest tam postulowana budowa niezbędnej infrastruktury technicznej, w tym transportowej i przygotowanie terenów inwestycyjnych. Ponadto w planach jest budowa obiektów i urządzeń służących do przesyłania energii z projektowanej elektrowni konwencjonalnej oraz ze źródeł rozproszonych (OZE) realizowanych w tym obszarze funkcjonalnym. Kolejne działania prorozwojowe obejmują rekultywację terenów poeksploatacyjnych i wykorzystanie ich do pełnienia funkcji o znaczeniu regionalnym, m.in. turystyczno-rekreacyjnej i sportowej (*Strategia...* 2013).

Na obszarach ochrony i kształtowania zasobów wodnych (gminy położone w dolinach Wisły, Bugu i Wieprza, obszar oddziaływania Kanału Wieprz-Krzna wraz ze zbiornikiem Oleśnik) planowana jest modernizacja systemów melioracyjnych, budowa zbiorników retencyjnych i wielofunkcyjnych. Wsparcie rozwoju będzie służyć wykorzystaniu specyficznego potencjału tych obszarów funkcjonalnych poprzez ograniczenie zagrożeń dla rozwoju funkcji gospodarczych i osadnictwa, a także ochronę przyrody i krajobrazu, np. poprzez korytarze ekologiczne o randze europejskiej i krajowej (*Strategia...* 2013).

Największą przestrzennie część obszarów wiejskich województwa lubelskiego stanowią obszary o funkcji typowo rolniczej. Szczególnie predysponowane do rozwoju tej funk-

cji są gminy charakteryzujące się wysokim wskaźnikiem rolniczej przestrzeni produkcyjnej (por. ryc. 3) i korzystnymi uwarunkowaniami społeczno-ekonomicznymi (por. ryc. 4). Jednak na obszarach funkcjonalnych związanych z tą specjalizacją (obszary intensywnej produkcji rolniczej, obszar rozwoju gospodarki hodowlanej, obszary rozwoju gospodarki rybackiej), nazywanych w *Strategii...* (2013) „nowoczesną wsią” zidentyfikowano wiele zjawisk problemowych. W sferze społecznej należy do nich słaby potencjał ludnościowy, związany z długotrwałym odpływem ludności młodej, a obecnie przejawiający się m.in. dużym odsetkiem ludności starej i deformacją struktury płci. W sferze technicznej rolnictwa problemem jest zróżnicowany stan zainwestowania i zagospodarowania przestrzeni rolniczej (z enklawami zaawansowanych specjalizacji wysokotowarowej produkcji rolnej) oraz drobnotowarowej i niedoinwestowanej gospodarki rolnej. Przemiany na tych obszarach powinny doprowadzić do wzrostu specjalizacji produkcji oraz do wzrostu korzyści skali. Największym mankamentem wsi lubelskiej jest duże rozdrobnienie agrarne. Można jednak przewidywać, że tradycyjna wieś będzie powoli zanikała, zaś na obszarach pogranicza będą rozwijały się duże, wysokotowarowe gospodarstwa rolne, obok mniejszych, które obecnie dominują na terenach z gospodarką sadowniczą (np. okolice Opola Lubelskiego czy Milejowa), a także tam, gdzie występuje silnie zróżnicowana rzeźba terenu (np. Roztocze) (Janicki 2013).

Podsumowanie

Obszary wiejskie województwa lubelskiego zbyt wolno dostosowują się do przemian zachodzących w gospodarce rynkowej. Kumuluje się na nich szereg negatywnych cech, przede wszystkim związanych z sytuacją demograficzną i społeczną: intensywne migracje ludzi młodych, słaby ruch naturalny, depopulacja, niekorzystna struktura płci i wieku oraz niska jakość kapitału ludzkiego. Ponadto charakteryzują się one niskim potencjałem ekonomicznym i borykają się z licznymi zapóźnieniami infrastrukturalnymi. Zahamowanie i odwrót od obecnej już teraz, a na dodatek wyraźnie postępującej marginalizacji społeczno-ekonomicznej wsi lubelskiej nie należy do rzeczy prostych. Wynika to głównie z faktu, że dominującą funkcją pozostaje tam niezmodernizowane rolnictwo, które cechuje niska konkurencyjność i towarowość oraz niekorzystna rozdrobniona struktura agrarna, co skutkuje niewykorzystaniem w odpowiednim stopniu potencjału przyrodniczego województwa.

Potencjalne kierunki specjalizacji obszarów wiejskich w województwie lubelskim powinny niewątpliwie wykorzystać walory środowiska naturalnego, które stwarza możliwości do rozwoju konkurencyjnego i towarowego rolnictwa o zróżnicowanym charakterze produkcji oraz turystyki i rekreacji na obszarach o szczególnych walorach przyrodniczych. Wzmocnieniu funkcji turystycznej sprzyjać powinny bogate walory kulturowe związane z położeniem w strefie wpływów różnych kultur i religii.

Należy także lepiej wykorzystać atuty wynikające z przygranicznego położenia województwa, wzmocnić funkcję usługową w gminach położonych w bezpośrednim sąsiedztwie istniejących i planowanych przejść granicznych.

Literatura

- Audyty turystyczny województwa lubelskiego*, 2008, Polska Agencja Rozwoju Turystyki S.A, Warszawa.
- Bański J.**, 1999, *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*, Prace Geograficzne, 172, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J.**, 2013, *Polska wieś w perspektywie 2050 roku*, Studia Obszarów wiejskich, 33, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., Dobrowolski J., Flaga M., Janicki W., Wesołowska M.**, 2010, *Wpływ granicy państwowej na kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego wschodniej części województwa lubelskiego*, Studia Obszarów Wiejskich, 21, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., Flaga M.** 2013, *The areas of unfavourable demographic processes in eastern Poland – selected aspects*, Barometr Regionalny, 11, 2, s. 11–18.
- Bański J., Pantylej W., Janicki W., Flaga M., Wesołowska M.**, 2014, *Współczesne przekształcenia społeczno-gospodarcze a potencjał ludnościowy wschodniej Polski*, Studia Obszarów Wiejskich, 36, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bednarek-Szczepeńska M.**, 2010, *Rola podmiotów lokalnych w rozwoju turystyki wiejskiej na wybranych obszarach Lubelszczyzny*, Studia Obszarów Wiejskich, 23, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Domański B.**, 2001, *Kapitał zagraniczny w przemyśle Polski. Prawidłowości rozmieszczenia, uwarunkowania i skutki*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Duczowska-Matys K.**, 1998, *Rolnictwo – wieś – państwo*, PWN, Warszawa.
- Eberhardt P.**, 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geograficzne, 148, IGiPZ PAN, Warszawa.
- http://www.trendyrozwojowemazowska.pl/sites/default/files/www_trm_nr_3.pdf
- Janicki W.** (red.), 2011, *Województwo lubelskie. Środowisko-społeczństwo-gospodarka*, Norbertinum, Lublin.
- Janicki W.**, 2013, *Obszary wiejskie w województwie lubelskim A.D. 2050*, [w:] J. Bański (red.), *Polska wieś w perspektywie długookresowej – ujęcie regionalne*, Studia Obszarów Wiejskich, 31, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa. s. 53–66.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, załącznik do Uchwały Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r., (Monitor Polski z 27 kwietnia 2012, poz. 252)
- Kukuła S., Krasowicz S., Igras J.**, 2009, *Potencjał żywicielski rolnictwa województwa lubelskiego na tle Wielkopolski i kraju*, IUNG, Puławy (maszynopis).
- Miszczuk A.**, 1993, *Wyludnianie się wsi a rolnictwo wschodniej Lubelszczyzny*, Dokumentacja Geograficzna, 3.
- Miszczuk A., Wesołowska M.**, 2012, *Uwarunkowania demograficzne wiejskich rynków pracy Polski Wschodniej-ujęcie typologiczne*, [w:] W. Kamińska, K. Heffner (red.), *Wiejskie rynki pracy-zasoby, aktywizacja, nowe struktury*, Studia KPZK PAN, CXLV, Warszawa, s. 209–229.
- Sikora J.**, 2012, *Wielofunkcyjność obszarów wiejskich w Polsce*, Journal of Agribusiness and Rural Development, 2(24), s. 215–226.
- Strategia rozwoju województwa lubelskiego na lata 2006–2020. Uwarunkowania i diagnoza stanu wyjściowego*, t. 1, Zarząd Województwa Lubelskiego, Lublin, 2005.
- Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014–2020 (z perspektywą do 2030 r.)*, Lublin, 2013. <http://www.strategia.lubelskie.pl/SRWL%202014-2020%20FIN.pdf>
- Sznajder M., Przebórska L.**, 2006, *Agroturystyka*, PWE, Warszawa.
- Śleszyński P.**, 2006, *Przemiany osadnicze i demograficzne Poniądzia w okresie transformacji i ich znaczenie dla środowiska przyrodniczego*, [w:] A. Richling (red.), *Regionalne studia ekologiczno-kra-*

jobrazowe, cz. II, 3, *Człowiek i krajobraz – ochrona i kształtowanie środowiska przyrodniczego*, Problemy Ekologii Krajobrazu, 16/2, Warszawa, s.75–88.

Śleszyński P., 2013, *Prawidłowości zróżnicowań przestrzennych emigracji zagranicznej z Polski po 1989 r.*, Studia Migracyjne-Przegląd Polonijny, 3, s. 37–62.

Śleszyński P., Czapiewski K., Komornicki T., Stępnik M., Świątek D., Węclawowicz G., Deręgowska A., Janc K., Jaworska B., Rosik P., Siłka P., Wisniewski R., 2012, *Społeczno-demograficzne uwarunkowania rozwoju Mazowsza*, Trendy rozwojowe Mazowsza, 3/2012, Warszawa.

Tucki A., 2008, *Potencjał turystyczny regionu lubelskiego i możliwości jego wykorzystania*, maszynopis pracy doktorskiej, Lublin.

Warszyńska J., 1985, *Funkcja turystyczna Karpat polskich*, Filia Geographica, series Geogr.-Oeconomica, XVIII, s.79–104.

Warszyńska J., Jackowski A., 1978, *Podstawy geografii turystyki*, PWN, Warszawa.

Wesółowska M., 2013, *Demographic Process in the Lubelskie Voivodeship Villages*, [w:] W. Kamińska, K. Heffner (red.), *Transformation processes of rural areas*, Studia Regionalia, 36, KPZK PAN, Warszawa, s. 187–202.

Węclawowicz G., Bański J., Degórski M., Komornicki T., Korcelli P., Śleszyński P., 2006, *Przestrzenne zagospodarowanie Polski na początku XXI wieku*, Monografie, 6, IGiPZ PAN, Warszawa.

Summary

Due to the socio-economic transformation, rural areas in Poland faced new difficulties and challenges. In this article, favorable and adverse factors for development of rural areas in the Lubelskie Voivodeship are presented (among others: unfavorable demographic conditions, low quality of human resources, peripheral localization, mono-functionality, location in the religious and cultural borderland). Taking into consideration all the factors mentioned above, areas with various functional specialization (functional areas) have been determined, e.g. with residential, tourism and recreation, service and agricultural functions.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2015, tom 37, s. 157–168

<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.37.9>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptg.pan.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

ZMIANY STRUKTURY FUNKCJONALNEJ GMIN WIEJSKICH W PÓŁNOCNEJ CZĘŚCI POLSKI (ANALIZA PORÓWNAWCZA LAT 1988 I 2012)

CHANGES IN THE FUNCTIONAL STRUCTURE OF RURAL MUNICIPALITIES IN THE NORTHERN PART OF POLAND IN THE YEARS 1988 AND 2012

Marta GWIAZDZIŃSKA-GORAJ¹ • Sebastian GORAJ¹ • Aleksandra JEZIERSKA-THÖLE²

¹ Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Geodezji i Gospodarki Przestrzennej,
Katedra Planowania i Inżynierii Przestrzennej • Katedra Zarządzania Przestrzenią i Katastru
ul. Prawocheńskiego 15, 10-720 Olsztyn
marta.gwiazdzinska-goraj@uwm.edu.pl • sebastian.goraj@uwm.edu.pl

² Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Wydział Nauk o Ziemi, Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turyzmu
ul. Lwowska 1, 87-100 Toruń
alekjez@umk.edu.pl

Zarys treści: Niniejszy artykuł stanowi próbę ukazania przemian funkcjonalnych gmin wiejskich północnej Polski, które nastąpiły w okresie pomiędzy 1988 a 2012 rokiem. Analizą objęte zostały województwa: warmińsko-mazurskie, pomorskie, kujawsko-pomorskie oraz zachodniopomorskie. Stan rozwoju funkcjonalnego obszarów wiejskich północnej Polski z 1988 r. przedstawiono na podstawie wyników klasyfikacji funkcjonalno-przestrzennej zastosowanej przez W. Stole (1993). Do analizy zmian funkcjonalno-przestrzennych w 2012 r. wykorzystano dane z GUS. Klasyfikację obszaru w ujęciu gmin wykonano na podstawie zbioru cech diagnostycznych kwalifikujących gminę do jednego z 5 typów funkcjonalnych nawiązujących do klasyfikacji z 1988 r. (Stola 1993). Wyniki przeprowadzonej analizy potwierdzają, iż struktura funkcjonalno-przestrzenna obszarów wiejskich północnej Polski – podobnie jak w całym kraju – ulega coraz większemu zróżnicowaniu. Obszary wiejskie często stają się obszarami wielofunkcyjnymi, gdzie obok funkcji rolniczej rozwija się działalność pozarolnicza. Istotnym jest, aby rozwój wielofunkcyjny przyczyniał się do tworzenia lepszych warunków życia ludności wiejskiej, zapewniając równocześnie ochronę krajobrazu przyrodniczego i kulturowego.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, struktura funkcjonalna, północna Polska.

Wstęp

Obszary wiejskie charakteryzują się znacznym zróżnicowaniem pod względem uwarunkowań przyrodniczych oraz społeczno-gospodarczych. Bardzo duży wpływ na obecny kierunek rozwoju obszarów wiejskich miała transformacja systemowa w latach 90. oraz wstąpienie

Polski do Unii Europejskiej w 2004 r. Znajomość uwarunkowań i czynników wpływających na rozwój obszarów wiejskich jest bardzo istotna, ponieważ pozwala na trwały rozwój przy wykorzystaniu ich potencjału. Wpływ poszczególnych czynników oraz ich znaczenie w kształtowaniu struktury funkcjonalnej uzależnione jest od autonomicznych predyspozycji badanego obszaru. Artykuł stanowi próbę ukazania przemian funkcjonalnych obszarów wiejskich w północnej Polsce. Na podstawie wyników delimitacji uwarunkowań przyrodniczych, społeczno-ekonomicznych i historycznych jako zasadniczy obszar badań przyjęto gminy wiejskie z województw: pomorskiego, zachodniopomorskiego, kujawsko-pomorskiego i warmińsko-mazurskiego. Region ten charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem przestrzennym pod względem przyrodniczym, społeczno-ekonomicznym, a przede wszystkim historycznym, stanowi zatem interesujący obszar badań nad zmianami struktury funkcjonalnej. Wybór obszaru nawiązuje też do wcześniejszych badań autorów niniejszego opracowania (Gwiaździńska-Goraj i Jezierska-Thöle 2013) i stanowi ich kontynuację. Ponadto analizą północnej Polski pod względem zmiany układu przestrzennego struktury agrarnej zajmowali się też inni autorzy: R. Rudnicki (2001), J. Falkowski (2003), M. Kluba (2006).

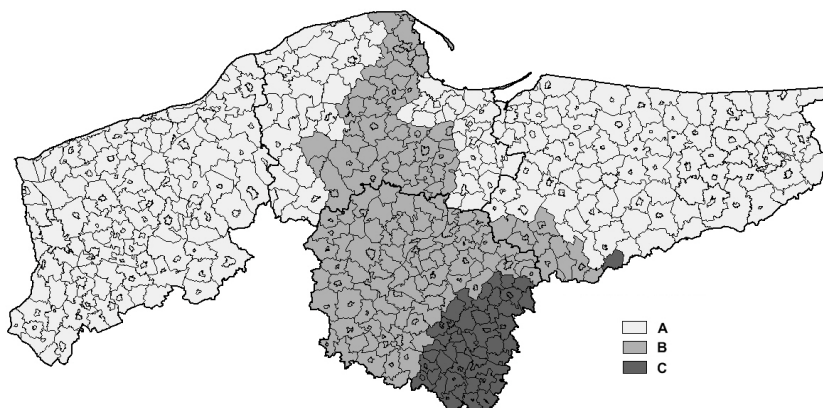
Duży wpływ na rozwój funkcjonalno-przestrzenny analizowanego regionu miały odmiennie uwarunkowania historyczne. Do 1945 r. należał on do trzech odrębnych jednostek terytorialnych: ziemie polskie, ziemie niemieckie oraz Wolne Miasto Gdańsk, co nie było bez znaczenia w jego dalszym rozwoju. Po II wojnie światowej obszar ten znalazł się w całości w granicach państwa polskiego. Charakteryzował się dużym zróżnicowaniem w poziomie rozwoju gospodarczego potęgowanym poprzez jakościowe i ilościowe zmiany zachodzące w gospodarowaniu i warunkach życia na wsi.

Głównym celem badań była próba ukazania kierunków przemian funkcjonalno-przestrzennych w okresie pomiędzy 1988 a 2012 r. oraz zweryfikowania obecnych trendów i wyników z badaniami prowadzonymi w innych okresach i opisanych w literaturze przedmiotu, np. W. Stola (1993), J. Bański (2002, 2007). Obszary wiejskie zgodnie z ogólną tendencją w Polsce coraz częściej stają się obszarami wielofunkcyjnymi, gdzie obok funkcji rolniczej rozwija się działalność pozarolnicza. Jednak, aby rozwój wielofunkcyjny przyczyniał się do tworzenia lepszych warunków życia ludności wiejskiej, zapewniając jednocześnie ochronę krajobrazu przyrodniczego i kulturowego, niezwykle istotna jest znajomość zachodzących procesów na tych obszarach w oparciu o istniejące uwarunkowania lokalne.

Charakterystyka obszarów wiejskich północnej części Polski

Na potrzeby niniejszej pracy do obszarów wiejskich północnej Polski zaliczono gminy wiejskie województw: warmińsko-mazurskiego (100), pomorskiego (98), kujawsko-pomorskiego (127) i zachodniopomorskiego (103). Tak zdefiniowany obszar obejmuje 428 gmin o powierzchni 79 398 km², co stanowi 27% powierzchni kraju i zamieszkały jest przez 18% ludności wiejskiej Polski. Charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem przyrodniczym, historycznym oraz społeczno-ekonomicznym.

Na obecny charakter wsi północnej Polski duży wpływ miała przeszłość historyczna (ryc. 1). W okresie zaborów większa część dzisiejszych ziem polskich traktowana była przez państwa zaborcze jako regiony peryferyjne. Stosunkowo najlepiej rozwinięte gospodarczo były ziemie polskie pod zaborem pruskim. Zdecydowanie gorsza sytuacja była w zaborze austriackim i Królestwie Kongresowym (Bański, 2007 s. 46).

Ryc. 1. Uwarunkowania historyczne rozwoju Polski północnej

A – Królestwo Pruskie, Niemcy w okresie międzywojennym, B – Królestwo Pruskie, Polska w okresie międzywojennym, C – Królestwo Polskie, Polska w okresie międzywojennym.

Historical determinants for development of northern Poland

A – Kingdom of Prussia, Germany in the interwar period, B – Kingdom of Prussia, Poland in the interwar period, C – Kingdom of Poland, Poland in the interwar period.

Źródło/Source: Rudnicki (2001).

Zmiany granic politycznych po I wojnie światowej, wynikające z powstania państwa polskiego, doprowadziły do podziału analizowanego obszaru na trzy odrębne jednostki terytorialne: ziemie polskie, ziemie niemieckie oraz Wolne Miasto Gdańsk. Ziemie należące do Niemiec charakteryzowały się rozwojem rolnictwa opartym na procesach koncentracji ziemi, zmierzającym do wzrostu liczby gospodarstw wysokotowarowych i wysokoprodukcyjnych. Mniej korzystne warunki do rozwoju rolnictwa występowały na terenach należących do Polski (Rudnicki 2001). Po II wojnie światowej analizowany obszar w całości znalazł się w granicach państwa polskiego. Na dalsze jego zróżnicowanie wpływ miało zagospodarowanie byłych majątków poniemieckich i odłogów poprzez utworzenie Państwowych Gospodarstw Rolnych (PGR) (Bański 1999). Największy udział gruntów gospodarstw państwowych w ogólnej powierzchni użytków rolnych był w gminach obecnego województwa zachodniopomorskiego i warmińsko-mazurskiego. Natomiast w województwie kujawsko-pomorskim i pomorskim przeważały gospodarstwa indywidualne.

Po 1989 r. w wyniku przemian społeczno-gospodarczych nastąpiły zmiany w strukturze własności ziemi. W 1991 r. uchwałą Sejmu z dnia 19 października 1991 r. powołana została Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa (AWRSP), której celem było przejęcie w zarząd, a następnie rozdysponowanie i restrukturyzacja ziem i majątku PGR oraz Państwowego Funduszu Ziemi (PFZ) (Gwiaździńska 2004). Grunty przejęte przez AWRSP były bardzo zróżnicowane przestrzennie, co determinowało kierunki i tempo ich restrukturyzacji. W wyniku przekształceń własnościowych doszło do wydzielenia gmin wiejskich – głównie w województwie zachodniopomorskim i warmińsko-mazurskim – o wysokiej koncentracji gruntów popegeerowskich i strukturze sektora rolniczego posiadającego cechy rolnictwa wielkoobszarowego, opartego na najmniej sile roboczej. Jednocześnie gminy te charakteryzują się niskim poziomem kapitału społecznego. Jest to wynikiem z jednej strony schedy po gospodarce uspołecznionej, gdzie duża podaż siły roboczej (słabo wykwalifikowanej i często biernej postawie wobec pracy) przy niskim popycie na pracę powodowała najwyższe w kraju niezrównoważenie rynku pracy. Z drugiej zaś strony, postępujące migracje

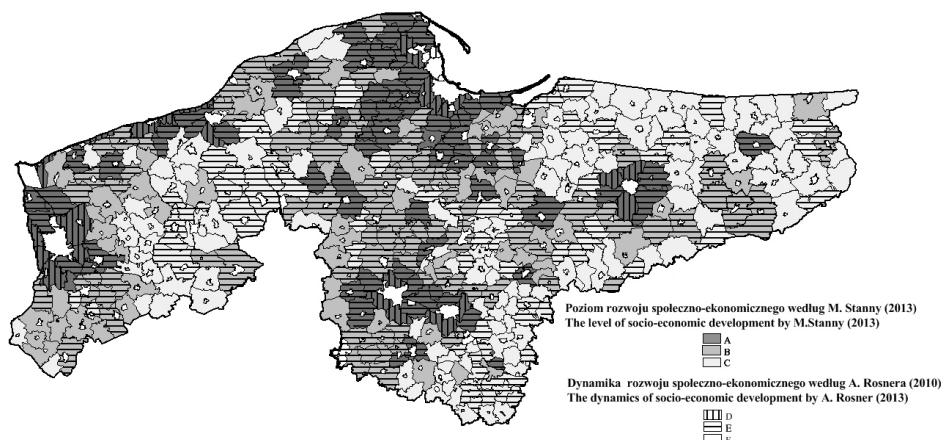
powojenne przyczyniły się do przerwania ciągłości historycznej tradycyjnych form aktywności społecznej (Stanny 2013, s. 206–207). Ponadto teren ten cechuje swoista mozaika ludności, która jest wynikiem przesiedleń po II wojnie światowej. Nieco inny charakter w obrębie analizowanego obszaru posiadają gminy wiejskie województw pomorskiego i kujawsko-pomorskiego, w których dominowało rolnictwo indywidualne. Według M. Stanny (2013) w dużej mierze gminy tam położone charakteryzują korzystne proporcje gospodarcze z relatywnie zbilansowanym rynkiem pracy, a jednocześnie jest to obszar o utrwalonych wzorcach społecznych.

Kolejnym ważnym czynnikiem wpływającym na rozwój obszarów wiejskich w północnej Polsce jest duże zróżnicowanie uwarunkowań przyrodniczych. Według podziału fizycznogeograficznego Polski J. Kondrackiego (1988, 1998) badany obszar należy do Niżu Środkowoeuropejskiego oraz do Niżu Wschodniobałtycko-białoruskiego. W ramach tych dwóch jednostek można wyróżnić zbliżone do siebie pod względem geomorfologicznym obszary. Na podstawie oceny warunków przyrodniczych przeprowadzonych za pomocą wskaźnika jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej *jrupp* (według IUNG w Puławach) można wskazać miejsca o bardzo korzystnych i korzystnych warunkach dla rozwoju rolnictwa (powyżej 80 pkt) (Rudnicki 2001). Warunki takie odnotowano przede wszystkim w gminach położonych na terenie Żuław Wiślanych, Równiny Pyrzycko-Starogardzkiej, Pojezierza Chełmińskiego, Równiny Inowrocławskiej i Pojezierza Kujawskiego. Najmniej korzystne warunki według wskaźnika *jrupp* (poniżej 40 pkt) odnotowano w gminach zlokalizowanych w obrębie Równiny Kurpiowskiej, Pojezierza Kaszubskiego, Równiny Charzykowskiej i Równiny Augustowskiej.

Poziom rozwoju społeczno-ekonomicznego określono na podstawie wyników badań A. Rosnera (2010) i M. Stanny (2013). Najwyższy poziom osiągnęły gminy wiejskie położone w województwie pomorskim, a najniższy w województwie warmińsko-mazurskim (ryc. 2). Według M. Stanny (2013) poziom rozwoju obszarów wiejskich w Polsce wykazuje podwójne spolaryzowanie. Z jednej strony obszary wiejskie zachodniej części kraju odznaczają się relatywnie wyższym poziomem rozwoju niż części wschodniej, a ponadto wyższym poziomem rozwoju charakteryzują się gminy koncentrujące się w strefach podmiejskich ośrodków regionalnych. Podobne zróżnicowanie przestrzenne wykazują gminy pod względem dynamiki zmian społeczno-gospodarczych (Rosner 2010).

Przegląd literatury i metodologia pracy

Problematyka z zakresu przemian struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich Polski jest przedmiotem licznych prac i obejmuje zarówno opracowania dotyczące całego kraju, jak i wybranych regionów. Metodologicznym aspektem tego zagadnienia zajmowali się J. Kostrowicki (1976), A. Stasiak (1989), J. Falkowski (1993), J. Bański (2002, 2007), M. Wójcik (2012). Ważną rolę w badaniach zróżnicowania struktury przestrzennej obszarów wiejskich Polski w wymiarze ich wielofunkcyjności stanowi opracowanie W. Stoli (1997) na temat klasyfikacji funkcjonalnej obszarów wiejskich. Badania te kontynuowane były na przełomie lat 1999/2000 przez W. Stolę i J. Bańskiego przy zastosowaniu możliwie analogicznych metod, co pozwoliło na zachowanie porównywalności wyników badań. Funcje obszarów wiejskich były przedmiotem badań J. Bańskiego (2007), T. Komornickiego i P. Śleszyńskiego (2008), i J. Rakowskiej (2013). Jednocześnie należy zwrócić uwagę na opracowania z zakresu rozwoju funkcjonalnego obsza-

Ryc. 2. Dynamika i rozwój społeczno-ekonomiczny gmin wiejskich północnej części Polski

A – korzystny, B – przeciętny, C – niekorzystny, D – wybitnie rozwinięte i dynamicznie rozwijające się, E – przeciętnie rozwinięte i przeciętnie rozwijające się, F – o cechach peryferyjnych.

Dynamics and socio-economic development of rural municipalities in northern Poland

A – favorable, B – average, C – adverse, D – notably developed and rapidly developing, E – moderately developed and moderately developing, F – of peripheral characteristics.

Źródło/Source: Stanny (2013), Rosner (2010).

rów wiejskich na poziomie regionalnym (Biczkowski 2005, Gwiaździńska-Goraj i Goraj 2010, Kacprzak i Maćkiewicz 2011, Kluba i Jezierska-Thöle 2010, Śleszyński 2012).

Do analizy wybrano rok 1988 – jako początek przemian społeczno-ekonomicznych oraz 2012 prezentujący stan bieżący po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Tak długi okres pozwolił na analizę zmian, jakie miały miejsce na obszarze północnej Polski. Zróżnicowanie z 1988 r. przedstawiono na podstawie wyników klasyfikacji funkcjonalno-przestrzennej zastosowanej przez W. Stołę (1993), która wyróżniła 14 klas funkcjonalnych, a następnie połączyła je w 5 dużych grup pod względem przewagi jednej lub kilku określonych funkcji:

- 1) grupa o przewadze funkcji rolniczych,
- 2) grupa o równorzędnym udziale różnych funkcji,
- 3) grupa o przewadze leśnictwa,
- 4) grupa o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowych,
- 5) grupa o przewadze funkcji przemysłowych lub silnie zurbanizowanych (Bański 2003, Jezierska-Thöle 2006, Goraj i Gwiaździńska-Goraj 2010).

Do analizy zróżnicowania funkcjonalno-przestrzennego obszarów wiejskich północnej Polski w 2012 r. wykorzystano dane z Głównego Urzędu Statystycznego. Klasyfikację obszarów funkcjonalnych w skali gmin wykonano na podstawie zbioru cech diagnostycznych kwalifikujących gminę do jednego z 5 typów funkcjonalnych nawiązujących do klasyfikacji z 1988 r. W. Stoli (1993). Jednakże do analizy z 2012 r. nie można było zastosować tych samych wskaźników co w 1988 r. ze względu na brak danych statystycznych. Spowodowało to konieczność modyfikacji wskaźników i metody badawczej zastosowanej przez W. Stołę (1993). Zastosowano więc analogicznie te same typy funkcjonalne. Każda gmina wiejska była kwalifikowana do odpowiedniego typu funkcjonalnego za pomocą mierników, możliwie zbliżonych do tych z 1988 r. Dobór wskaźników do analizy za 2012 r. przeprowadzono na podstawie badań W. Stoli (1993, 2002), J. Bańskiego (2002, 2003, 2007), J. Falkowskie-

go (1993), M. Gwiaździńskiej (2004), A. Jezierskiej-Thöle (2006) oraz M. Gwiaździńskiej-Goraj, S.Goraj (2011).

Do klasyfikacji wybrano następujące wskaźniki, przyjmując dla nich określone wartości progowe:

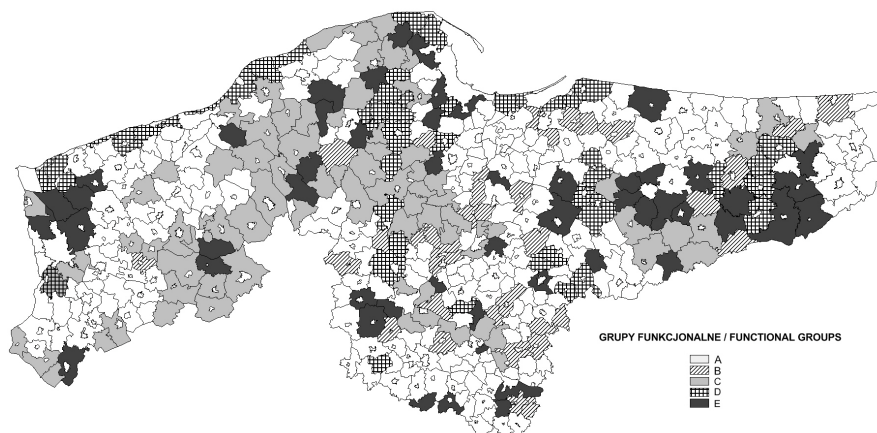
- gęstość zaludnienia (2012),
- liczba zarejestrowanych podmiotów gospodarczych w systemie REGON na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym (2012),
- udział użytków rolnych w powierzchni ogólnej (2012),
- udział gospodarstw rolnych prowadzących wyłącznie działalność rolniczą (2010),
- liczba miejsc noclegowych na 1000 mieszkańców (2012),
- liczba obiektów noclegowych na 100 km² (2012),
- udział lasów w powierzchni ogólnej gminy (2012).

Podobnie jak w metodzie W. Stoli (1993) wskaźniki poddano normalizacji. Następnie podzielono je na odpowiednie grupy funkcjonalne i określono ich wartości progowe. Na ich podstawie dokonano klasyfikacji poszczególnych gmin. Jednocześnie przyjęto założenie: jeśli w gminie więcej niż jedna grupa funkcjonalna spełniała przyjęte wartości progowe, kwalifikowano ją do grupy „o równorzędnym udziale różnych funkcji”.

Wyniki badań

Na strukturę funkcjonalno-przestrzenną obszarów wiejskich mają wpływ zarówno uwarunkowania zewnętrzne, takie jak globalizacja czy integracja europejska, jak i uwarunkowania wewnętrzne, tzn. historyczne, przyrodnicze, kulturowe czy społeczno-ekonomiczne. Ich wpływ oraz znaczenie w kształtowaniu struktury funkcjonalnej uzależnione jest od indywidualnych predyspozycji dla rozwoju analizowanego obszaru. Początkowo w Polsce na większości obszarów wiejskich dominowała funkcja rolnicza, a jeżeli występowały inne funkcje, to sprowadzały się one zazwyczaj do prostych, podstawowych działalności, jak: eksploatacja surowców mineralnych, przetwórstwo produktów pochodzących z powyższej działalności czy też rzemiosło obsługujące mieszkańców wsi (Kostrowicki 1976, Stola 1987). Struktura przestrzenna obszarów wiejskich miała głównie charakter monofunkcyjny. Jednak zmiany jakościowe i ilościowe zachodzące w sposobach gospodarowania i warunkach życia na wsi spowodowały, iż obszary wiejskie coraz bardziej ulegały zróżnicowaniu. Według badań W. Stoli (1993) w latach 80. wiodącymi funkcjami obszarów wiejskich Polski, zarówno w znaczeniu częstotliwości występowania, jak i nastawienia na zaspokojenie potrzeb zewnętrznych były: spośród funkcji bioprodukcyjnych – rolnictwo i leśnictwo, funkcji technoprodukcyjnych – przemysł, a spośród funkcji usługowych – turystyczno-wypoczynkowe i mieszkaniowe.

Analizując przestrzennie strukturę funkcjonalną obszarów wiejskich północnej Polski z 1988 r. (ryc. 3), można stwierdzić, że w regionie tym przeważały funkcje bioprodukcyjne. Funkcja rolnicza dominowała w województwie zachodniopomorskim (55%), kujawsko-pomorskim (55%) i warmińsko-mazurskim (50%), zaś najniższy udział cechował gminy w województwie pomorskim (40%). Według W. Stoli (1993) na tym terenie można wyróżnić dwa typy rolnictwa: (1) rolnictwo cechujące się dużymi nakładami kapitału i pracy oraz przeważnie średnią produktywnością i wysokim stopniem towarowości, które koncentrowało się w gminach rolniczych województwa zachodniopomorskiego

Ryc. 3. Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski Północnej w 1988 r.

A – o przewadze funkcji rolniczych, B – o równorzędnym udziale różnych funkcji, C – o przewadze leśnictwa, D – o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowych, E – o przewadze funkcji pozarolniczych – przemysłowych, mieszkalnych, usługowych.

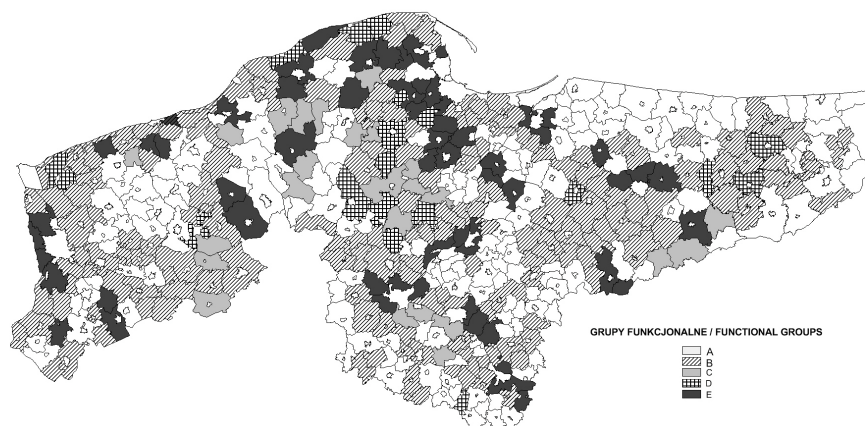
Functional classification of rural municipalities of northern Poland in 1988

A – with predominance of agriculture, B – with equal share of different functions, C – with predominance of forestry, D – with predominance of tourist and recreational functions, E – with predominance of non-agricultural functions: industrial, residential and service.

Źródło/Source: Stola (1993).

i warmińsko-mazurskiego, (2) rolnictwo indywidualne zaliczane do typów rolnictwa rynkowego, kapitałochłonne, produktywnego i towarowego skoncentrowane w gminach położonych przede wszystkim w rejonie Dolnego Powiśla i Kujaw. W przypadku obu typów rolnictwa obszary te charakteryzowały najkorzystniejsze warunki dla rozwoju rolnictwa w analizowanym regionie. Funkcja leśna przeważała w gminach położonych na terenie kompleksów leśnych: Puszczy Boreckiej, Puszczy Napiwodzko-Ramuckiej, Borach Tucholskich. Największe znaczenie odgrywała ona w województwie pomorskim i zachodniopomorskim. Kolejną ważną grupę stanowiły funkcje pozarolnicze: przemysłowe, mieszkalne i usługowe, do których zakwalifikowano 11% gmin omawianego obszaru. Porównywalne znaczenie miała grupa funkcjonalna o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowych, która również była reprezentowana przez 11% gmin badanego regionu. Funkcja ta rozwinęła się na terenach nadmorskich i pojeziernych, ze względu na korzystne warunki dla rozwoju turystyki i wypoczynku (bliskość morza bądź jezior, lasów, a także urozmaicona rzeźba terenu). Funkcja turystyczno-wypoczynkowa przeważała na Pojezierzu Mazurskim oraz w gminach nadmorskich. Kolejną grupę stanowiły gminy, w których występował równorzędny udział różnych funkcji i stanowiły one 8% wszystkich jednostek. Zlokalizowane były one głównie na terenie województwa kujawsko-pomorskiego.

Analiza przestrzenna struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich północnej części Polski z 2012 r. pozwala stwierdzić, iż przeważały gminy o funkcjach bioprodukcyjnych, które stanowiły 39% ogółu analizowanych jednostek (ryc. 4). Funkcja rolnicza dominowała w 160 gminach omawianego regionu, zaś leśna w 25 gminach. Funkcja rolnicza, mierzona odsetkiem jednostek w ogólnej liczbie gmin wiejskich poszczególnych województw, największy udział miała w regionie kujawsko-pomorskim (46%) oraz warmińsko-mazurskim (44%). Bardzo ważną grupę stanowiły również gminy o równorzędnym udziale różnych funkcji, które stanowiły 39% ogólnej liczby gmin wiejskich analizowane-

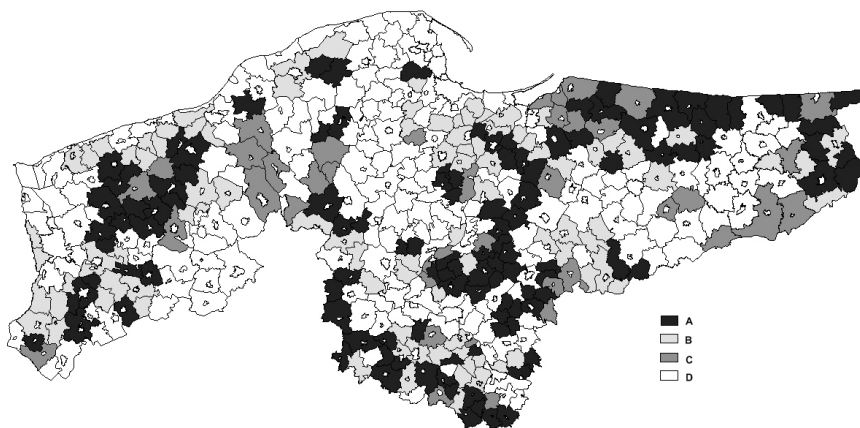
Ryc. 4. Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich północnej części Polski w 2012 r.

A – o przewadze funkcji rolniczych, B – o równorzędnym udziale różnych funkcji, C – o przewadze leśnictwa, D – o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowych, E – o przewadze funkcji pozarolniczych: przemysłowych, mieszkalnych, usługowych.

Functional classification of rural municipalities of northern Poland in 2012

A – with predominance of agriculture, B – with equal share of different functions, C – with predominance of forestry, D – with predominance of tourist and recreational functions, E – with predominance of non-agricultural functions: industrial, residential and service.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie www.stat.gov.pl • Source: own elaboration based on www.stat.gov.pl

Ryc. 5. Przemiany przestrzenne funkcji rolniczych obszarów wiejskich północnej Polski

A – o przewadze funkcji rolniczych zarówno w 1988 i 2012 roku, B – o przewadze funkcji rolniczych w 1988 r. a w 2012 r. inna grupa funkcjonalna, C – inna grupa funkcjonalna w 2012 r. a w 1988 r. o przewadze funkcji rolniczych, D – inne.

Spatial transformation of agricultural functions in rural municipalities of northern Poland

A – predominantly agricultural functions in both 1988 and 2012, B – predominantly agricultural functions in 1988 and different functional group in 2012, C – other functional group in 2012 and in 1988 predominantly agricultural functions, D – other.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie www.stat.gov.pl • Source: own elaboration based on www.stat.gov.pl

go obszaru i przeważały w woj. zachodniopomorskim i pomorskim. Funkcje pozarolnicze (przemysłowe, mieszkalne, usługowe) stanowiły 14% gmin i przestrzennie koncentrowały się w sąsiedztwie dużych miast. Największą rolę ta grupa funkcji odgrywała w województwie pomorskim (23%), zaś najmniejszą w warmińsko-mazurskim (9%). Grupa

Tabela 1. Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich północnej Polski

Numer grupy	Grupy funkcjonalne	1988*		2012**	
		liczba	udział (%)	liczba	udział (%)
1.	o przewadze funkcji rolniczych	218	51	160	37
2.	o równorzędnym udziale różnych funkcji	79	18	166	39
3.	o przewadze leśnictwa	52	12	25	6
4.	o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowych	45	11	18	4
5.	o przewadze funkcji pozarolniczych: przemysłowych, mieszkalnych, usługowych	34	8	59	14

Źródło: *Stola (1993), **opracowanie na podstawie własnych badań

funkcjonalna o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowych występowała tylko w 4% gmin wiejskich badanego obszaru.

Analiza porównawcza klasyfikacji przeprowadzonej dla roku 1988 i 2012 wykazuje zmiany w strukturze funkcjonalnej obszarów wiejskich północnej Polski. Spadek liczebności jednostek odnotowano w trzech grupach funkcjonalnych: o przewadze funkcji leśnej, turystyczno-wypoczynkowej oraz rolniczej (tab. 1). Pomimo istotnego spadku liczby gmin o wiodącej funkcji rolniczej grupa ta nadal ma duże znaczenie w stosunku do pozostałych grup. Świadczy to o silnym powiązaniu pomiędzy korzystnymi uwarunkowaniami przyrodniczymi w tych gminach a znaczeniem funkcji rolniczej. Porównując zmiany w zakresie funkcji rolniczej, wykonano rycinę obrazującą przemiany przestrzenne w tej grupie jednostek (ryc. 5). Zaznaczono gminy, w których zarówno w 1988, jak i 2012 r. dominowała funkcja rolnicza, a także gminy, w których nastąpiło przesunięcie z funkcji rolniczej na inną oraz sytuacja odwrotna. Na tej podstawie możemy zaobserwować, że w 2012 r. wystąpiło większe skoncentrowanie gmin o funkcji rolniczej niż w 1988 r.

Rozwój funkcji rolniczej powinien być ukierunkowany na ściślejsze powiązanie z rozwojem przetwórstwa rolno-spożywczego, przy czym nie powinien on wpływać niekorzystnie na stan środowiska przyrodniczego. W omawianym okresie ponad dwukrotnie wzrosła liczba gmin, w których udział różnych funkcji jest równorzędny. Stan ten jest zgodny z ogólną tendencją i świadczy o coraz większym zróżnicowaniu gmin wiejskich północnej Polski. Na zróżnicowanie przestrzenne struktury funkcjonalnej w 2012 r. miały wpływ przede wszystkim uwarunkowania społeczno-gospodarcze. Pod względem analizy rozmieszczenia funkcji wyraźnie widać, że przeklasyfikowaniu uległy głównie gminy wiejskie województwa warmińsko-mazurskiego oraz zachodniopomorskiego. Coraz większe zróżnicowanie obszarów wiejskich wynika m.in. z równorzędnego znaczenia dwóch lub więcej grup funkcjonalnych na terenie jednej gminy. W porównaniu z 1988 r. niemal dwukrotnie wzrosła również liczba gmin o charakterze pozarolniczym (funkcje: przemysłowe, mieszkalne i usługowe), które w 2012 r. stanowiły już 14% ogółu gmin objętych analizą. Oznacza to, iż gminy wiejskie ulegają coraz większemu zróżnicowaniu pod względem funkcjonalnym.

Podsumowanie

Struktura funkcjonalno-przestrzenna obszarów wiejskich w Polsce, w tym w omawianej części północnej, charakteryzuje się coraz większym zróżnicowaniem. Obszary wiejskie, które jeszcze w latach 80. miały charakter monofunkcyjny, coraz częściej stają się obszarami wielofunkcyjnymi, gdzie obok funkcji rolniczej rozwija się działalność pozarolnicza. Analiza porównawcza klasyfikacji przeprowadzonej dla 1988 i 2012 roku wykazuje na zmiany zachodzące w strukturze funkcjonalnej obszarów wiejskich północnej Polski. Spadek liczebności gmin odnotowano tam, gdzie przeważały funkcje leśne, turystyczno-wypoczynkowe oraz rolnicze. Pomimo tego ostatnia z wymienionych grup ciągle cechuje się dużym udziałem w stosunku do pozostałych. Porównując gminy, w których rolnictwo dominowało w 1988 i 2012 r., zauważa się, jak istotne znaczenie dla rozwoju i utrzymania wiodącej roli funkcji rolniczej mają korzystne warunki przyrodnicze. Funkcja ta dominowała i ciągle przeważa na terenie: Żuław Wiślanych, Równiny Pyrzycko-Starogardzkiej, Pojezierza Chełmińskiego, Równiny Inowrocławskiej i Pojezierza Kujawskiego, które to tereny cechują bardzo korzystne i korzystne warunki dla rozwoju rolnictwa, określone według wskaźnika IUNG (powyżej 80 pkt). Dominacja funkcji rolniczej zaznacza się ponadto w gminach, gdzie występowała koncentracja obszarów gruntów popegeerowskich, o strukturze sektora rolniczego posiadającego cechy rolnictwa wielkoobszarowego, opartego na najmniejszej sile roboczej (głównie w województwie zachodniopomorskim i warmińsko-mazurskim). Szansę rozwoju funkcji rolniczej można upatrywać w rolnictwie ekologicznym czy gospodarce żywnościowej. Według M. Hałamskiej (2011) rozwój obszarów wiejskich postrzegany jest obecnie poprzez wielofunkcyjne rolnictwo i powrót do tradycyjnych technologii i wyrobów. Ma ponadto gwarantować lepsze środowisko życia, utrzymując w dobrym stanie środowisko naturalne i wiejskie krajobrazy dla przyszłych pokoleń. Wiejskość ma stanowić główny atrybut rozwoju obszarów wiejskich. Stwierdzenie to jest zgodne z zapisami dotyczącymi obszarów wiejskich w *Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, gdzie ważnym czynnikiem rozwoju obszarów wiejskich jest kształtowanie i ochrona krajobrazu kulturowego oraz przyrodniczego. Jest to bardzo ważne działanie w kształtowaniu struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich, aby w wyniku procesu rozwoju wielofunkcyjnego nie zatraciły swojego charakteru, jako że czyni je to unikalnymi w skali kraju i Unii Europejskiej. Pamiętać przy tym należy, iż rozwój społeczno-ekonomiczny powinien opierać się nie tylko na produkcji rolnej, ale i na przedsiębiorczości pozarolniczej, gdyż dopiero takie połączenie sprzyjać będzie rozwojowi danego regionu (Zegar 2003). Na podstawie przeprowadzonej analizy porównawczej przemian struktury funkcjonalno-przestrzennej obszarów wiejskich północnej Polski zauważa się znaczący (ponad dwukrotny) wzrost liczby gmin, w których udział różnych funkcji jest równorzędny. Stan ten jest zgodny z ogólną tendencją w Polsce i ma on bardzo duże znaczenie dla przyszłego rozwoju obszarów wiejskich tego obszaru.

Literatura

- Bański J., Stola W.**, 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 3, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J.** 2007, *Typy obszarów funkcjonalnych w Polsce*, http://www.igipz.pan.pl/tl_files/igipz/ZGWIR/Projekty/Ekspertyza_typologia.pdf.
- Bański J.**, 2003, *Transforming the functional structure of Poland's rural areas*, [w:] J. Bański, J. Owsński (red.), *Alternatives for European Rural Areas*, ERDN, 1, IERIGŻ, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 19–37.
- Biczkowski M.**, 2005, *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, a proces przekształceń struktury agrarnej na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego w okresie transformacji systemowej*, [w:] E. Pałka (red.), *Funkcje obszarów wiejskich*, Wyd. Akademii Świętokrzyskiej, Kielce, s. 223–233.
- Churski P.**, 2002, *Problem areas and support areas in polish regional Policy*, [w:] S. Ciok, D. Ilnicki (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, t. VI, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Geograficzny, Zakład Geografii Społecznej i Ekonomicznej, Zakład Zagospodarowania Przestrzennego, Wrocław.
- Falkowski J.**, 1993, *Przekształcenia funkcjonalno-strukturalne i przestrzenne obszarów wiejskich Polski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Falkowski J.**, 2003, *Changes in the landscape of the Gdansk Pomerania and Kujawy Regions under the influence of industrialization, technical infrastructure, tourism and recreation*, [w:] M. Jones (red.), *European landscapes: from mountains to sea*, Huma Publishers, Tallinn, s. 37–44.
- Gwiaździńska, M.**, 2004, *Przemiany społeczno-gospodarcze obszarów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego*, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, 221, Olsztyn.
- Gwiaździńska-Goraj M., Jezierska-Thöle A.**, 2013, *The functional development in Poland*, Journal of Settlements and Spatial Planning (JSSP), 4, 1, s. 53–58.
- Gwiaździńska-Goraj M., Goraj S.**, 2011, *Przekształcenia funkcjonalne obszarów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego*, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, 20, Wrocław.
- Gwiaździńska-Goraj M., Goraj S.**, 2013, *The contribution of the natural environment to sustainable development on the example of rural areas in the Region of Warmia and Mazury*, Journal Rural Development, 6, s. 266–271.
- Gwiaździńska-Goraj M., Jezierska-Thöle A.**, 2013, *Zmiany w strukturze pracujących i bezrobocia na obszarach wiejskich Polski Północnej i Zachodniej oraz Niemiec Wschodnich*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica socio-oeconomica, 13, s. 115–132.
- Halamska M.**, 2011, *Wiejskość jako kategoria socjologiczna*, Wieś i Rolnictwo, 1 (150), s. 37–54.
- Jezierska-Thöle A.**, 2006, *Przekształcenia funkcjonalno-przestrzenne obszarów wiejskich Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1988–2002*, Wyd. UMK, Toruń.
- Kacprzak E., Maćkiewicz B.** (red.), 2011, *Gospodarka rolna w aglomeracji poznańskiej*, Biblioteka Aglomeracji Poznańskiej, 16, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Kluba M., Jezierska-Thöle A.**, 2010, *Przestrzenne zróżnicowanie poziomu i struktury dofinansowania rolnictwa środkami unijnymi w województwie kujawsko-pomorskim*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów i Agrobiznesu, 12, 2, s. 117–122.
- Kluba M.**, 2006, *Przemiany struktury obszarowej indywidualnych gospodarstw rolnych a poziom rozwoju społeczno-gospodarczego na przykładzie województwa pomorskiego* [w:] B. Głębocki,

- E. Kacprzak (red.), *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa - sukcesy i niepowodzenia*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s.103–111.
- Komornicki T., Śleszyński P.**, 2008, *Struktura funkcjonalna gmin a postępy w pracach planistycznych (2004–2006)*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 33, 3, s. 53–75.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, http://www.mir.gov.pl/rozwoj_regionalny/polityka_przestrzenna/kpz/strony/koncepcja_przestrzennego_zagospodarowania_kraju.aspx.
- Rakowska J.**, 2013, *Klasyfikacja obszarów – kryteria, definicje, metody delimitacji. Studium metodologiczno-statystyczne*, Wydawnictwo Wieś Jutra, Warszawa.
- Rosner A.**, 2010, *Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich* [w:] M. Stanny i M. Drygas (red.), *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 11–27.
- Rudnicki R.**, 2001, *Zmiany układu przestrzennego struktury agrarnej Polski Północnej w latach 1988–1998 (Uwarunkowania – dynamika – kierunki)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Stanny M.**, 2013, *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Stola W.**, 1993, *Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*, Dokumentacja Geograficzna, 3, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Śleszyński P.**, 2012, *Klasyfikacja gmin województwa mazowieckiego*, *Przegląd Geograficzny* 84, 4, s. 559–576.
- Wójcik M.**, 2012, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zegar J.**, 2003, *Kierowanie zrównoważonym rozwojem społeczno-gospodarczym (ekorozwojem)*, Monografie i Opracowania, SGH, Warszawa.

Summary

The issue of transformation in the functional structure of rural areas in Poland has been the subject of numerous studies covering both the research concerning entire country as well as selected regions. This article is an attempt to show the functional changes of rural municipalities in northern Poland, which took place in the period between 1988 and 2012. The analysis covered rural municipalities of the Warmińsko-mazurskie, Pomorskie, Kujawsko-Pomorskie and Zachodniopomorskie Voivodeships. The condition of functional development of rural areas of northern Poland in 1988 was presented basing on the functional and spatial classification applied by W. Stola. In order to analyze the functional and spatial changes in the rural areas of northern Poland in 2012, data from the Central Statistical Office was used. Classification of functional areas on a municipal scale was implemented incorporating a set of diagnostic features classifying a given municipality to one of the 5 functional types referring to the classification of 1988. Results of the analysis prove that spatial and functional structure of rural areas in northern Poland is becoming more differentiated. Rural areas are increasingly evolving into multifunctional areas – in which apart from the agricultural function - non-agricultural activities are developing. However, it is very important that the multifunctional development would contribute to improving living conditions of rural population, at the same time providing protection of natural and cultural landscape.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2015, tom 37, s. 169–180

<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.37.10>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptg.pan.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

PRZEKSZTAŁCENIA GRUNTÓW ROLNYCH SPRZEDANYCH Z ZASOBU WŁASNOŚCI ROLNEJ SKARBU PAŃSTWA W AGLOMERACJI POZNAŃSKIEJ

CHANGES IN THE AGRICULTURAL LAND SOLD BY THE AGRICULTURAL PROPERTY STOCK OF THE STATE TREASURY IN THE AGGLOMERATION OF POZNAŃ

Barbara MAĆKIEWICZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

ul. Dziegielowa 27, 61-680 Poznań

basic@amu.edu.pl

Zarys treści: Artykuł podejmuje problematykę gospodarowania gruntami rolnymi położonymi w miastach i ich otoczeniu. Celem opracowania jest analiza zmian dotyczących najlepszych jakościowo gruntów rolnych w aglomeracji poznańskiej. Zbadano przekształcenia, jakim podlegały wysokiej klasy grunty sprzedane z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa. Dane stanowiące materiał wyjściowy analiz mają charakter pierwotny i obejmują transakcje z lat 2000–2009. Szczegółowe badania dotyczące historii działek, jak również zmian użytkowania i przeznaczenia gruntów, odnoszą się do graniczącej z Poznaniem od północnego zachodu gminy wiejskiej Rokietnica, w której sprzedaż gruntów z Zasobu WRSP była największa i obejmowała gleby o wysokich klasach bonitacyjnych. Na podstawie numerów sprzedanych działek dokonano analiz ich późniejszych podziałów geodezyjnych, zmian użytków gruntowych oraz zapisów dokumentów planistycznych. Badania przeprowadzono w oparciu o informacje uzyskane z Agencji Nieruchomości Rolnych, Powiatowego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej i Urzędu Gminy Rokietnica.

Słowa kluczowe: grunty rolne, Zasób Własności Rolnej Skarbu Państwa, aglomeracja poznańska, obrót ziemią rolną, odrolnienie gruntów.

Wstęp

Od początku transformacji ustrojowej w Polsce na obszarach dużych miast i ich obrzeżach obserwuje się intensywne przekształcanie terenów rolnych w budowlane. Jednym ze skutków tych działań jest ekspansja rozproszonego osadnictwa na tereny wiejskie znajdujące się w strefie oddziaływania dużych miast. W efekcie wsie na obszarach metropolitalnych sukcesywnie tracą swoją „wiejskość” zarówno pod względem pełnionych funkcji gospodarczych, struktury mieszkającej tam ludności, jak i charakteru krajobrazu (Bański 2005). Jakkolwiek zjawisko „rozlewania się” polskich miast stanowi przedmiot ba-

dań i polemik (por. Kajdanek 2012, Mantey 2011, Wójcik 2008), w literaturze przedmiotu zdecydowanie rzadziej podejmuje się dyskusję nad ważną i pierwotną dla tego zagadnienia problematyką gospodarowania gruntami rolnymi położonymi w granicach aglomeracji miejskich. Zdaniem P. Krzyka (2013, s. 6) „obecnie w Polsce w ogóle nie zauważa się konieczności tworzenia i realizowania zrównoważonej, opartej na długotrwałej strategii rozwoju, miejskiej polityki rolnej zintegrowanej z systemem przyrodniczym miasta i regionu”. Można odnieść wrażenie, że świadomość znaczenia, jakie mają grunty rolne dla rozwoju aglomeracji miejskich jest bardzo ograniczona i sprowadza się do traktowania ich jako rezerw terenów budowlanych. Jednocześnie prowadzi ona do przekonania o niemal pewnych korzyściach płynących z zakupu tego rodzaju terenów. Pozwala bowiem na założenie, że w bliższej lub dalszej przyszłości zostaną one wyłączone z użytkowania rolniczego. W konsekwencji obrót gruntami rolnymi w obszarach metropolitalnych jest szczególnie narażony na działania spekulacyjne. Wcześniejsze badania wykazały, że w aglomeracji poznańskiej wyższe ceny osiągały grunty rolne niskiej jakości, podczas gdy najtaniej można było kupić ziemię uprawną na obszarach wyróżniających się najwyższą jakością gleb. Ze względu na łatwiejszą procedurę wyłączenia gruntów z użytkowania rolniczego osoby nabywające działki rolne z zamiarem zmiany ich przeznaczenia preferowały grunty o niskich klasach bonitacyjnych (Maćkiewicz 2007). Nie oznacza to jednak, że grunty najlepsze nie podlegają presji inwestycyjnej. W Polsce na obszarach metropolitalnych także ziemie dobrej i bardzo dobrej jakości przeznaczane są na cele nierolnicze (m.in. Kacprzak i Maćkiewicz 2011, Krasowicz i inni 2011, Prus 2012). W artykule przedstawiono próbę analizy tego zjawiska. Zbadano przekształcenia, jakim podlegały wysokiej klasy grunty sprzedane z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa (WRSP). Dane stanowiące materiał wyjściowy analiz zostały pozyskane z Oddziału Terenowego Agencji Nieruchomości Rolnych w Poznaniu. Mają one charakter pierwotny i obejmują sprzedaż gruntów z Zasobu na obszarze Poznania i powiatu poznańskiego w latach 2000–2009 w trybie przetargowym według kodu rozdysponowania 101, tzn. bez zasad preferencyjnych. Szczegółowe badania dotyczące historii działek, jak również zmian użytkowania i przeznaczenia gruntów odnoszą się do graniczącej z Poznaniem od północnego zachodu gminy wiejskiej Rokietnica, w której sprzedaż gruntów z Zasobu WRSP była największa i dotyczyła gleb o wysokich klasach bonitacyjnych. Przeprowadzone w Powiatowym Ośrodku Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Poznaniu badanie zmian w ewidencji gruntów i budynków pozwoliło na prześledzenie historii sprzedanych działek. Na tej podstawie ustalono, czy i w jakim stopniu były one przedmiotem podziałów geodezyjnych. Analizie poddano także wchodzące w skład poszczególnych działek użytki gruntowe. Uzyskane wyniki porównano z zapisami dokumentów planistycznych gminy Rokietnica. Przeprowadzono również wywiad ekspercki z Edytą Musiał kierownikiem Referatu Rozwoju Gospodarczego w Urzędzie Gminy Rokietnica.

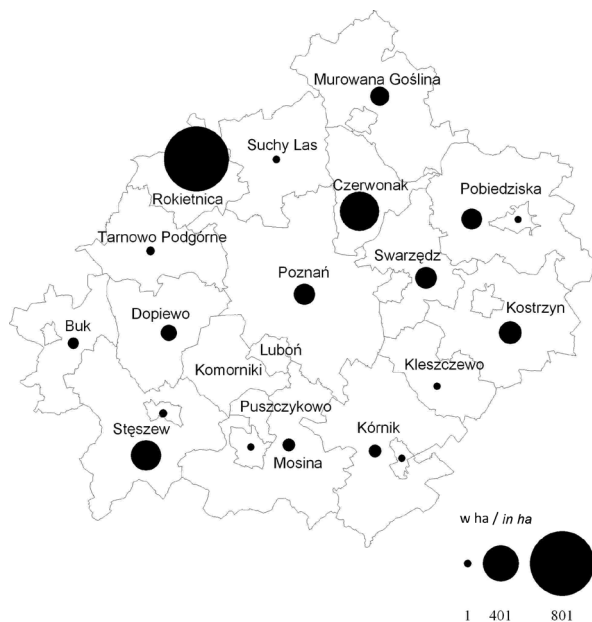
Sprzedaż gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa

Zasobem WRSP gospodaruje Agencja Nieruchomości Rolnych, której powstanie wiąże się ze zmianami struktury agrarnej w Polsce oraz przeobrażaniem się własności rolnej Skarbu Państwa. Celem przejęcia, zrestrukturyzowania i sprywatyzowania mienia po likwidowanych Państwowych Gospodarstwach Rolnych oraz gruntów Państwowego Funduszu Ziemi

w 1991 r. powołano Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa (AWRSP), która w 2003 r. przekształciła się w Agencję Nieruchomości Rolnych. Zgodnie z ustawą z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa (Dz. U. 1991 nr 107 poz. 464) grunty przejęte do zasobu AWRSP, powinny być rozdysponowywane w sposób zapewniający najbardziej efektywne i racjonalne ich wykorzystanie (Dudzińska 2003). Agencja Nieruchomości Rolnych gospodaruje nieruchomościami Skarbu Państwa w różnych, przewidzianych ustawą formach: sprzedaż, dzierżawa, zamiana, trwałe zarząd, administrowanie, wniesienie mienia do spółki i nieodpłatne przekazania. Należy zaznaczyć, że główną formą trwałego rozdysponowania gruntów z Zasobu WRSP jest sprzedaż mienia. Od początku swego działania Agencja sprzedała nieruchomości o powierzchni 2336 tys. ha gruntów, tj. 49,3% przejętej powierzchni (ANR 2013). Sprzedaż nieruchomości z Zasobu prowadzona jest na zasadach określonych w rozdziale 6 ustawy z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa (Dz. U. 1991 nr 107 poz. 464) oraz Rozporządzeniu Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 30 kwietnia 2012 r. w sprawie szczegółowego trybu sprzedaży nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa i ich części składowych, warunków obniżenia ceny sprzedaży nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków oraz stawek szacunkowych gruntów, a także w Rozporządzeniu Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 16 lutego 2012 r. w sprawie szczegółowych warunków rozkładania na raty należności z tytułu sprzedaży nieruchomości z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa oraz wysokości oprocentowania rozłożonej na raty należności. W pracy analizowano sprzedaż gruntów w trybie przetargowym według kodu rozdysponowania 101, tzn. bez zasad preferencyjnych.

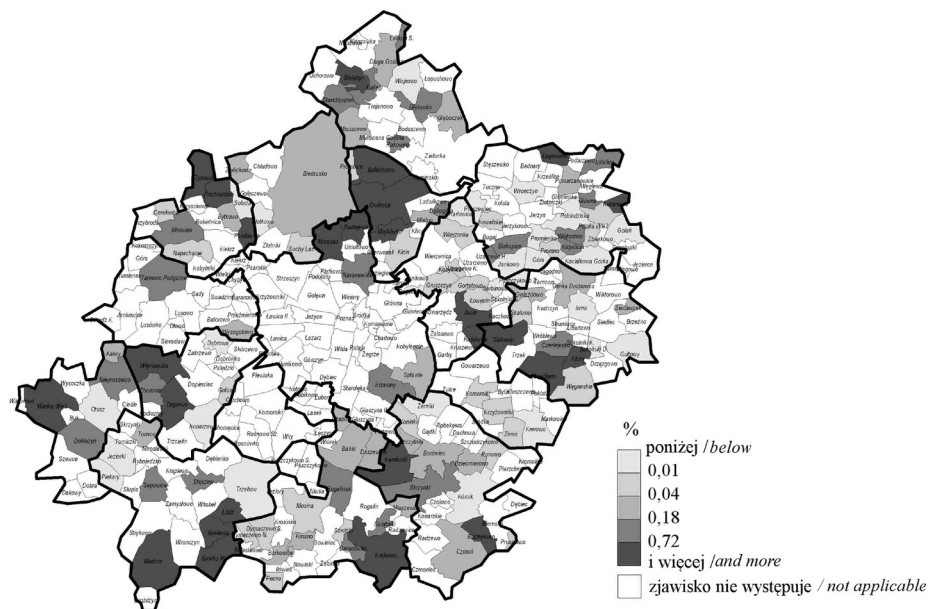
W latach 2000–2009 na obszarze aglomeracji poznańskiej zawarto 509 umów na sprzedaż gruntów z Zasobu WRSP o łącznej powierzchni 2910,39 ha. Umowy zawarte na początku analizowanego dziesięciolecia charakteryzowała sprzedaż dużych arealów. W latach 2000–2003 spieniężono 2213,70 ha – ponad $\frac{3}{4}$ całkowitej powierzchni obrotu ziemią. W kolejnych latach arealty sprzedawanych gruntów były już zdecydowanie mniejsze i nie przekraczały 250 ha rocznie (Maćkiewicz 2011). Należy zauważyć, że w 2000 r. powierzchnia gruntów sprzedanych z Zasobu WRSP stanowiła $\frac{1}{3}$ arealu wszystkich niezabudowanych nieruchomości gruntowych sprzedanych w aglomeracji poznańskiej. Oznacza to, że na początku XXI w. udział gruntów sprzedanych z tego źródła w obrocie ziemią na analizowanym obszarze był bardzo istotny (Maćkiewicz 2007). Badanie rozkładu przestrzennego powierzchni sprzedanych gruntów ujawniło, że największe arealty zbyto w gminach Rokietnica, Czerwonak i Stęszew (ryc. 1). Wynosiły one odpowiednio: 801,15 ha, 448,11 ha i 330 ha. Ponadprzeciętną powierzchnią gruntów sprzedanych z Zasobu WRSP wyróżniło się ponadto miasto Poznań oraz gminy położone we wschodniej i północno-wschodniej części powiatu: Swarzędz, Kostrzyn, Pobiedziska i Murowana Goślina. W pozostałych gminach obrót był zdecydowanie mniejszy, a powierzchnia sprzedanych gruntów nie przekraczała 100 ha. Jednocześnie w gminach, gdzie sprzedano największe arealty gruntów, obrót każdorazowo dotyczył jedynie kilku obrębów ewidencyjnych (ryc. 2).

W gminie Rokietnica, w której z Zasobu WRSP sprzedano najwięcej gruntów, obrót koncentrował się w trzech obrębach ewidencyjnych: Żydowie, Rostworowie i Pawłowicach (tab. 1, ryc. 2). Odnotowany obrót dotyczył dużych arealów najlepszej jakości gruntów rolnych (tab. 1). W dziesięciu transakcjach spieniężono teren obejmujący dwadzieścia działek ewidencyjnych o łącznej powierzchni 606,51 ha. Zdecydowaną większość obrotu (95%) stanowiły grunty orne, z których $\frac{2}{3}$ powierzchni charakteryzowało się wysoką

Ryc. 1. Grunty sprzedane z Zasobu WRSP w Poznaniu i powiecie poznańskim w latach 2000–2009 • Land sold from the Agricultural Property Stock of the State Treasury in Poznań and Poznań district in the years 2000–2009
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ANR OT w Poznaniu.

Source: own elaboration based on data from Agricultural Property Agency (APA) in Poznań.

Ryc. 2. Powierzchnia gruntów sprzedanych z Zasobu WRSP w obrębach Poznania i powiatu poznańskiego w latach 2000–2009 • Area of land sold from the Agricultural Property Stock of the State Treasury in Poznań and Poznań district in the years 2000–2009

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ANR OT w Poznaniu.

Source: own elaboration based on data from Agricultural Property Agency (APA) in Poznań.

Tabela 1. Grunty orne sprzedane z Zasobu WRSP w wybranych obrębach gminy Rokietnica

Obręb ewidencyjny	Użytki gruntowe											
	R II		R IIIa		R IIIb		R IVa		R IVb		R V	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Rostworowo	5,54	7,52	55,31	39,31	1,90	1,14	38,15	31,80	27,67	44,43	2,06	17,43
Żydowo	68,11	92,48	84,02	59,71	157,47	94,14	58,14	48,46	33,22	53,33	3,17	26,80
Pawłowice	-	-	1,38	0,98	7,91	4,73	23,68	19,74	1,39	2,23	6,59	55,77
Ogółem	73,65	100,00	140,71	100,00	167,28	100,00	119,98	100,00	62,28	100,00	11,82	100,00

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ANR OT w Poznaniu

Tabela 2. Transakcje dotyczące sprzedaży największych powierzchni gruntów z Zasobu WRSPw gminie Rokietnica

Lp.	Obręb ewidencyjny	Numery działek	Użytki gruntowe	Powierzchnia sprzedaży w ha	Data
1.	Rostworowo	74/12	RIIIa, RIVa, RIVb	39,8050	20.04.2001
2.	Rostworowo	17/2, 18/1	RIIIa, RIIIb, RIVa, RIVb, W	30,6086	23.08.2001
3.	Rostworowo	74/10	RII, RIIIa, RIVa, RIVb, RV, ŁIV, LsIV, N	34,5204	13.11.2001
4.	Rostworowo	74/11	RIIIa, RIVa, RIVb, RV, ŁIV, N	37,6394	13.11.2001
5.	Żydowo	55	RIIIa, RIIIb, LsIII	27,7800	18.09.2001
6.	Żydowo	62	RIIIa, RIIIb	41,7200	25.10.2001
7.	Żydowo	19/7,22, 24/17, 36/27, 38	RII, RIIIa, RIIIb, RIVa, RIVb, ŁIV, PsIV, LsIII, LsIV, Bm, Bz, N	254,7564	19.10.2001
8.	Żydowo	6/3, 8/1, 10, 11/2	RIIIb, RIVa, RIVb, RV, LzIV	51,9236	27.09.2001
9.	Żydowo	47, 52/2	RIIIb, RIVa, RIVb, N	45,3808	19.03.2002
10.	Pawłowice	66, 80/14	RIIIa, RIIIb, RIVa, RIVb, RV, PsIV, LsVI, N	42,3745	05.03.2003

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ANR OT w Poznaniu

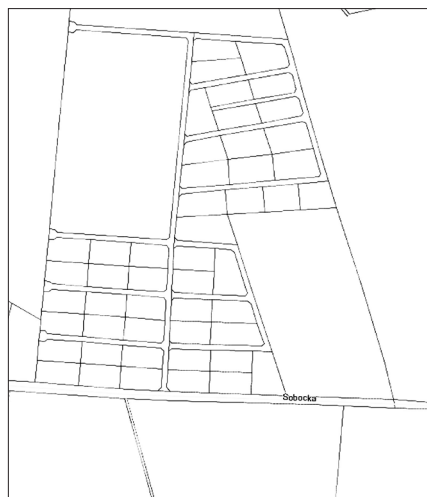
klasą bonitacyjną z przedziału od II do IIIb. Udział pozostałych użytków rolnych, tzn. łąk i pastwisk, a także innych użytków gruntowych w sprzedanej powierzchni był marginalny. Obszary zabudowane stanowiły niespełna 1% powierzchni obrotu.

Zmiany na gruntach rolnych sprzedanych z Zasobu WRSP w gminie Rokietnica

W obrębie Rostworowo działka ewidencyjna będąca przedmiotem pierwszej transakcji po upływie pięciu lat została podzielona na dwie, z których jedną poddano późniejszemu podziałowi wtórnemu. W efekcie z jednej działki o powierzchni blisko 40 ha wydzielono 56 nowych działek. Jedynie pięć z nich charakteryzuje się arealem kilku hektarów, zde-

cydowana większość posiada powierzchnię nieznacznie przekraczającą 3000 m². Wynika to z faktu, że zgodnie z ustawą o gospodarce nieruchomościami (Dz.U. 1997 nr 115 poz. 741) podział gruntu na działki powyżej 0,3 ha nie wymaga decyzji administracyjnej zatwierdzającej podział. Nie było zatem przeszkód, aby w ten sposób parcelować grunty rolne. Omawiany obszar nie posiada miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Wszystkie działki są nadal niezabudowane i stanowią własność jednej osoby fizycznej. Dokonane podziały oraz zapisy w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Rokietnica wskazują jednak, że w przyszłości omawiany teren może stać się obszarem zabudowy mieszkaniowej rezydencjonalnej z usługami (tab. 3, ryc. 3). Pewną przeszkodę w tym zakresie stanowi jednak fakt, że w skład w niektórych działek wchodzi gleby klasy bonitacyjnej IIIa i IIIb. W myśl znowelizowanej w marcu 2013 r. ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych (Dz.U. 2013 nr 0 poz. 503) „odrobnienie” takich gruntów wymaga uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego poprzedzonego uzyskaniem stosownej zgody od właściwego ministra. Faktyczna możliwość zabudowy na tym obszarze powstanie zatem dopiero w momencie wyznaczenia dla niego funkcji mieszkaniowej w planie miejscowym.

Tereny sprzedane w drugiej transakcji nie były dzielone i do chwili obecnej składają się z dwóch działek ewidencyjnych, obejmujących obszar 30,6 ha. Zdecydowaną większość tego obszaru (75%) stanowią grunty orne klasy IVa i IVb. W studium uwarunkowań są to głównie tereny rolne określone jako grunty orne z zakazem zabudowy, które nie posiadają miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (tab. 3). Działka ewidencyjna o powierzchni 34,52 ha będąca przedmiotem trzeciej transakcji została w 2012 r. po raz pierwszy rozparcelowana na osiem działek. Rok później pięć z nich uległo dalszym, wtórnym podziałom. W ich wyniku powstała jedna duża, obejmująca grunty o wysokich klasach bonitacyjnych II i IIIa, działka o areale 27,28 ha, oraz szereg zdecydowanie mniejszych działek, z których większość posiada powierzchnię około 1000 m². Do tej pory tereny te są jeszcze niezabudowane i w studium uwarunkowań zapisane są jako tereny łąk i gruntów

Ryc. 3. Byłe grunty Zasobu WRSP w obrębie Rostworowo w 2014 r.

Former land of the Agricultural Property Stock of the State Treasury in Rostworowo in 2014

Źródło/Source: <http://podgik.poznan.pl/iGeoMap/Data/Poznan/Rokietnica.php> – dostęp/access 15.01.2014

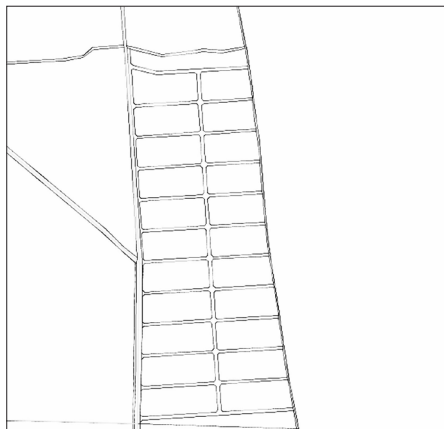
Tabela 3. Sytuacja na byłych gruntach Zasobu WRSP w gminie Rokietnica w 2014 r.

Lp.	Obręb ewidencyjny	Numery działek	MPZP	Przeznaczenie w MPZP	SUWiKZP
1.	Rostworowo	74/15,74/35-74/88	brak	brak	MV/U
2.	Rostworowo	17/2, 18/1	brak	brak	RP2
3.	Rostworowo	74/21, 74/22,74/24, 74/98- 74/101, 74/95-74/97, 74/89-74/94, 74/91-74/93	brak	brak	RP2
4.	Rostworowo	74/25-74/34	brak	brak	N/RP2
5.	Żydowo	55	jest	R/ZB	RP2
6.	Żydowo	62/1-62/25	jest	R	RP2
7.	Żydowo	19/7,22,	brak	brak	RP2/RP1
		38	jest	R	RP2
		24/18-24/20	brak	brak	RU/U ,UT
		36/30-36/36	brak	brak	MN
		36/37	brak	brak	RP2
8.	Żydowo	6/3,8/1,10,11/2	brak	brak	RP2
9.	Żydowo	47, 52/14, 52/30-52/34, 52/35-52/40, 288,52/54-52/61, 52/41-52/43	jest	R	RP2
10.	Pawłowice	66/2, 66/3-66/6,	brak	brak	RP2

Objaśnienia: MV – zabudowa mieszkaniowa rezydencjonalna z usługami, U – zabudowa usługowa, RP2 – grunty orne z zakazem zabudowy, N – nieużytki, R – tereny rolnicze, ZB – tereny zieleni nieurządzonej w stanie naturalnym, RP1 – grunty orne z prawem zabudowy siedliskowej, RU – tereny rolniczej działalności gospodarczej, w tym magazynowania, skupu, przetwórstwa oraz tereny byłych PGR-ów, UT – teren usług rekreacji i turystyki, MN – zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna, ciągłej lub rozproszonej.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych PODGIK w Poznaniu, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Rokietnica oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Żydowo północ.

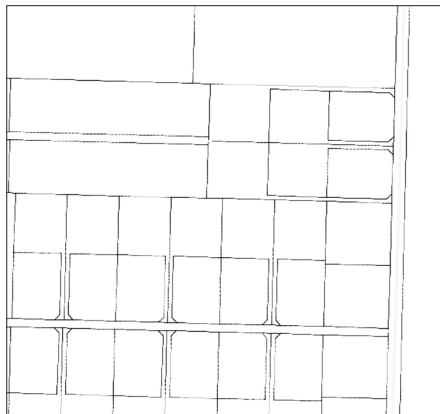
ornych z zakazem zabudowy (tab. 3). Jednak z uwagi na brak miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego wiele osób na tym obszarze występuje o decyzje o ustaleniu warunków zabudowy dla swoich działek i ze względu na m.in. istniejące tzw. „dobre sąsiedztwo” je otrzymuje. Oznacza to, że najprawdopodobniej w niedługim czasie tereny te staną się obszarem zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej. Sprzedana w ostatniej transakcji działka o powierzchni 37,64 ha została także podzielona. Najlepsze grunty klasy IIIa weszły w skład jednej, bardzo dużej, ponad 30 hektarowej działki. Grunty gorszych klas rozparcelowano natomiast na 9 działek o powierzchni przekraczającej 3000 m², pomimo iż w studium uwarunkowań są to tereny łąk, nieużytków i gruntów ornich z zakazem za-

Ryc. 4. Byłe grunty Zasobu WRSP w obrębie Żydowo w 2014 r.

Former land of the Agricultural Property Stock of the State Treasury in Żydowo in 2014

Źródło/Source: <http://podgik.poznan.pl/iGeoMap/Data/Poznan/Rokietnica.php> – dostęp/access 15.01.2014

Ryc. 5. Byłe grunty Zasobu WRSP w obrębie Żydowo w 2014 r.

Former land of the Agricultural Property Stock of the State Treasury in Żydowo in 2014

Źródło/Source: <http://podgik.poznan.pl/iGeoMap/Data/Poznan/Rokietnica.php> – dostęp/access 15.01.2014

budowy (tab. 3). Brak planu miejscowego, zaistniałe podziały oraz sąsiedztwo zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej wskazuje na to, że w niedalekiej przyszłości „mniejsze działki” zostaną zabudowane. Podsumowując, należy przyjąć, że około $\frac{1}{3}$ powierzchni gruntów sprzedanych w Rostworowie to tereny, które prawdopodobnie będą zabudowywane.

W obrębie Żydowo 57,2% powierzchni gruntów sprzedanych z Zasobu WRSP nie uległo podziałom geodezyjnym i pozostaje nadal w granicach tych samych działek ewidencyjnych. Są to niezabudowane grunty rolne z przewagą gleb o wysokich klasach bonitacyjnych, tzn. II, IIIa i IIIb. Przed zmianą funkcji częściowo chroni je także uchwalony 25 listopada 2013 r. miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego Żydowo, część północna. Pokrywa on blisko 44% tego obszaru i przewiduje dla niego funkcję terenów rolnych i rolnych z zielenią bez prawa zabudowy. Warto zaznaczyć, że zawarty w planie zakaz zabudowy dotyczy także zabudowy zagrodowej, która teoretycznie mogłaby się pojawić na dużych działkach siedliskowych. Na pozostałych terenach od momentu sprzedaży dokonano wielu podzia-

łów geodezyjnych (ryc. 4, ryc. 5). Podobnie jak w opisywanym wcześniej obrębie Rostworowo, najlepsze grunty klasy II wydzielano w osobne duże działki, natomiast pozostałe parcelowano na działki większe niż 3000 m². Jednakże obszar ten nadal pozostaje niezabudowanym terenem rolnym, ponieważ jest objęty planem miejscowym, zgodnie z którym stanowi grunty rolne bez prawa zabudowy. Warto zauważyć, że uchwalenie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miało w tym przypadku charakter prewencyjny, a głównym jego zadaniem była ochrona terenów rolnych przed rozwojem niekontrolowanej zabudowy. W efekcie ze wszystkich gruntów sprzedanych w obrębie Żydowo jedynie kilka wydzielonych później działek tj. 36/30–36/37, o łącznej powierzchni 0,6998 ha, to tereny na których mogłaby pojawić się zabudowa mieszkaniowa (tab. 3). Jednak choć taki kierunek zagospodarowania tego obszaru wyznaczony został w studium uwarunkowań, a wydzielone działki znajdują się w bezpośrednim sąsiedztwie terenów zabudowanych, przeszkodą na drodze do zmiany funkcji jest wysoka klasa bonitacyjna gruntu (IIIa). Reasumując, należy stwierdzić, że wszystkie grunty sprzedane z Zasobu WRSP w obrębie Żydowo do chwili obecnej zachowały funkcję rolniczą i w najbliższej przyszłości prawdopodobnie pozostaną terenami rolnymi.

W obrębie Pawłowice większość gruntów sprzedanych z Zasobu WRSP była przedmiotem podziałów geodezyjnych. Do chwili obecnej bez zmian zachowała się jedynie pięciohektarowa działka 80/14 (tab. 3). Znajdują się na niej zabudowania należące do dawnego PGR-u. Działkę nr 66 wielkości 37,66 ha niespełna rok po zawarciu transakcji podzielono na dwie o powierzchni 19,17 ha i 18,68 ha. W 2006 r. mniejsza z nich została ponownie rozparcelowana na cztery działki o areałach od 3 do 7 ha. Pozostają one nadal niezabudowane i zgodnie z wytycznymi studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Rokietnica, stanowią grunty orne z zakazem zabudowy. Działki te nie są jednak objęte planem miejscowym, ale fakt, iż wszystkie w części składają się z gruntów ornych klas trzecich, utrudnia zmianę rolniczego sposobu użytkowania.

Przeprowadzone analizy dotyczące historii działek sprzedanych z Zasobu WRSP w obrębach Rostworowo, Żydowo i Pawłowice ujawniły, iż po zawarciu transakcji obszary te podlegały wielu zmianom. Zaobserwowane przekształcenia to przede wszystkim wielokrotne podziały geodezyjne. Pomimo rozdrobnienia działek grunty te są jednak niezabudowane i nadal pozostają użytkami rolnymi. W większości, choć podzielone, stanowią nadal własność tych samych osób, tzn. mniejsze działki nie były jeszcze odłączane i sprzedawane. Warto zaznaczyć, że na analizowanym terenie w obecnym stanie prawnym prawdopodobna zmiana funkcji dotyczy jedynie nielicznych z nowo powstałych działek.

Podsumowanie

Przeprowadzone badania wykazały, że grunty rolne o wysokich klasach bonitacyjnych, położone w granicach aglomeracji poznańskiej, podlegały silnej presji inwestycyjnej. Na terenach sprzedanych z Zasobu WRSP w gminie Rokietnica działania prowadzone w kierunku późniejszego wyłączenia gruntów z produkcji rolnej przejawiały się głównie w parcelacji dużych, wielohektarowych działek ewidencyjnych na mniejsze. Powierzchnia nowo powstałych działek zazwyczaj nieznacznie przewyższała 3000 m². Działo się tak ponieważ w przypadku braku miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dzielenie gruntów na działki o powierzchni przekraczającej 0,3 ha nie wymaga decyzji ad-

ministracyjnej zatwierdzającej podział. Należy zauważyć, że przed uchwaleniem w marcu 2013 r. nowelizacji ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych istniała możliwość zabudowywania na podstawie decyzji o warunkach zabudowy także gruntów o klasach bonitacyjnych IIIa i IIIb, jeśli ich zwarty obszar nie przekraczał powierzchni 0,5 ha (Dz.U. 2013 nr 0 poz. 503). Można zatem uznać, że spełniając powyższe limity, podziały były działaniami przygotowującymi grunty rolne do zmiany funkcji. O tym, że taki właśnie cel przyświecał ich parcelacji świadczy także zaobserwowana praktyka specjalnego wydzielania najlepszych gruntów klasy II. Ponieważ były i są one bardzo trudne do odrolnienia w podziałach geodezyjnych, starano się je odseparować od gruntów o niższych klasach bonitacyjnych. Podczas podziału wielohektarowej działki, w skład której wchodziły użytki gruntowe różnych klas, najlepsze ziemie pozostawiano w jednej dużej części, natomiast pozostałe grunty dzielono na działki nieco większe od 3000 m², czyli perspektywnie możliwe do zabudowy.

O tym, że w gminie Rokietnica analizowany obszar pozostaje nadal niezabudowany, a powierzchnie terenów rolnych, dla których możliwa jest obecnie zmiana funkcji na mieszkaniową są niewielkie, zadecydowało kilka czynników. Z pewnością najważniejszym z nich była wysoka jakość gruntów, znacznie utrudniająca ich wyłączenie z produkcji rolnej. Niewątpliwie istotne były także działania podjęte przez gminę Rokietnica. Dzięki uchwaleniu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Żydowo, część północna, w którym zakazano zabudowy podzielonych już działek, zapobieżono wtargnięciu na ten obszar budownictwa mieszkaniowego. Ponadto w uchwalonym w 2011 r. studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Rokietnica znalazły się zapisy zakazujące zabudowy, w tym zabudowy zagrodowej na działkach siedliskowych obszarów rolnych położonych w północnej części gminy.

Należy jednak zaznaczyć, że dla obszarów pozbawionych miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego same wytyczne zawarte w studium nie są w stanie zatrzymać rozwoju budownictwa, które może pojawiać się na podstawie sprzecznej z zapisami studium decyzji o warunkach zabudowy bądź w formie wspomnianej wcześniej zabudowy zagrodowej. W odróżnieniu od miejscowego planu, studium nie jest aktem prawa miejscowego. Z tego powodu ustalenia w nim zawarte w sposób bezpośredni nie decydują o funkcji danego terenu. Warto przypomnieć, że obowiązek uchwalenia planu miejscowego w przypadku gruntów klas I–III ciąży na gminie jedynie w sytuacji, gdy mają one zostać wyłączone z użytkowania rolniczego. Zatem uchwalanie planów ochraniających najlepsze gleby przed zmianą funkcji jest jedynie dobrowolnym działaniem gminy. Wobec powyższego, za jedyne pewny instrument chroniący obecnie grunty rolne, także te położone w otoczeniu dużych ośrodków miejskich, przed ekspansją niekontrolowanej zabudowy należy uznać znowelizowaną ustawę o ochronie gruntów rolnych i leśnych. Trudno jednak stwierdzić, czy zmiana ustawy jest rozwiązaniem najwłaściwszym i trwałym. Budzi ona wiele wątpliwości, zwłaszcza w przypadku terenów rolnych położonych w aglomeracjach. Z jednej strony ustawa bardzo ułatwiła „odrolnianie” najlepszych gruntów położonych w granicach administracyjnych miast, z drugiej wyraźnie skomplikowała drogę do zmiany rolniczego sposobu użytkowania gruntów klas III na obszarach niebędących miastami. Trzeba zaznaczyć, że procedura wyłączania tych klas z użytkowania rolniczego jest obecnie taka sama bez względu na powierzchnię czy położenie gruntu. Dlatego też krótko po wejściu w życie nowelizacji wnioskowano o dokonanie zmian przywracających dawne regulacje, zgodnie z którymi odrolnienie tzw. zwartego obszaru klas III-ich o powierzchni

do 0,5 ha nie wymagało zgody właściwego ministra. Chociaż podejmowana próba nie przyniosła spodziewanych efektów, należy przypuszczać, że w przyszłości temat wyłączenia gruntów klas IIIa i IIIb będzie powracał, a obowiązujące przepisy mogą ulec zmianie. Ponadto konsekwencją zapisów nowelizowanej ustawy są obserwowane obecnie wzmoczone zabiegi mające na celu obniżenie bonitacji gruntów klas III-ich. Podsumowując, można stwierdzić, że problem ochrony gruntów rolnych w aglomeracjach nie został jak dotąd należycie rozwiązany. Wydaje się on jednak zagadnieniem niezwykle istotnym w sytuacji gdy, jak wskazują przeprowadzone analizy, nawet najlepsze grunty położone w granicach aglomeracji są systematycznie „przygotowywane” do wyłączenia z użytkowania rolniczego.

Literatura

- Bański J.**, 2005, *Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi*, Studia Obszarów Wiejskich 9, IGIPIZ PAN, PTG, Warszawa.
- Dudzińska M.**, 2003, *Gospodarowanie nieruchomościami będącymi w Zasobie Agencji Nieruchomości Rolnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Kacprzak E., Maćkiewicz B.**, 2011, *Wyłączenia użytków rolnych z produkcji rolniczej w powiecie poznańskim w latach 2000–2009*, [w:] E. Kacprzak, B. Maćkiewicz (red.), *Gospodarka rolna w aglomeracji poznańskiej*. Biblioteka Aglomeracji Poznańskiej, 16, Wydawnictwo Naukowe Bogucki, Poznań, s. 61–70.
- Kacprzak E., Maćkiewicz B.**, 2013, *Farmland conversion and changes in the land-use pattern in the Poznań agglomeration in the years 2000–2009*, [w:] A. Kołodziejczak (red.), *Questiones geographicae*, 32(4), Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 91–102.
- Kajdanek K.**, 2012, *Suburbanizacja po polsku*, Zakład Wydawniczy-NOMOS-, Kraków.
- Krasowicz S., Oleszek W., Horabik J., Dębicki R., Jankowiak J., Stuczyński T., Jadczyński J.**, 2011, *Racjonalne gospodarowanie środowiskiem glebowym Polski (Rational management of the soil environment in Poland)*, Polish Journal of Agronomy, 7, Institute of Soil Science and Plant Cultivation National Research Institute, Puławy, s. 43–58.
- Krzyk P., Tokarczuk T., Hreczko-Hyłowa E., Ziobrowski Z.**, 2013, *Obszary rolne jako element struktury przestrzennej miast – problemy planistyczne*, Instytut Rozwoju Miast, Kraków.
- Maćkiewicz B.**, 2007, *Rynek nieruchomości niezabudowanych w Poznaniu i powiecie poznańskim w latach 1995–2000*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Maćkiewicz B.**, 2011, *Sprzedaż gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa w Poznaniu i powiecie poznańskim w latach 2000–2009*, [w:] E. Kacprzak, A. Kołodziejczak (red.), *Regionalne zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich*, Seria Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, 14, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 91–103.
- Mantey D.**, 2011, *Żywiotowość lokalizacji osiedli mieszkaniowych na terenach wiejskich obszaru metropolitalnego Warszawy*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego w miejscowości Żydowo część północna*, 2013, Rokietnica.
- Prus B.**, 2012, *Kierunki zmian przeznaczenia gruntów rolnych i leśnych w Polsce (Trends in agricultural and forest land use changes in Poland)*, Geodesy and Cartography, 11(2), WDN PAN, Warszawa, s. 27–40.
- Raport z działalności Agencji Nieruchomości Rolnych na Zasobie Własności Rolnej Skarbu Państwa w 2012 r.*, ANR, 2013, Warszawa.

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Rokietnica, 2011, Rokietnica.

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami. (Dz.U. 1997 nr 115 poz. 741).

Ustawa z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa. (Dz.U. 1991 nr 107 poz. 464).

Ustawa z dnia 8 marca 2013 r. o zmianie ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych. (Dz.U. 2013 nr 0 poz. 503).

Wójcik M., 2008, *Przemiany społeczno-gospodarcze wsi aglomeracji łódzkiej w okresie transformacji ustrojowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Summary

The article investigates changes in the land use of plots sold by the Agricultural Property Stock of the State Treasury in the agglomeration of Poznań. The data which has served as a basis for the research encompasses transactions from the years 2000–2009. Detailed research concerns the history, use and functional changes of plots sold by the Agricultural Property Stock of the State Treasury in the Rokietnica municipality to the north-west of Poznań as the transactions of this kind were the most intense and involved soils of the highest quality. Basing on the numbers of plots undergoing transactions, the analysis of subsequent geodesic divisions, land use changes and content of spatial planning document was undertaken. The research was carried out on the basis of the information obtained from the Agricultural Property Agency and District Centre of Geodetic and Cartographic Documentation in Poznań. The undertaken analysis confirmed that agricultural land within the agglomeration of Poznań was subjected to considerable investment pressure. The actions performed on the plots sold by the Agricultural Property Stock of the State Treasury in the Rokietnica commune in order to take them out of agricultural use consisted mainly in land subdivision of large plots, covering many hectares. The area of newly established plots usually amounted to 3000 sq. m. This was caused by the fact that when there is no Local Spatial Management Plan for a given area dividing land into parcels exceeding 0,30 ha does not entail administrative decision approving the change. In other words nothing stands in the way of the process of agricultural land parceling. The observed divisions were in fact actions preparing the grounds to change their function. The witnessed practice of separating the best quality soils of class II proves that exclusion of land from agricultural use was the ultimate goal of the land subdivision. As it is particularly difficult to change the function of these high quality soils they were separated from land of lower valuation. While dividing very large parcels which included grounds of various quality the best soils were left as one piece whereas the remaining land was divided into parcels slightly bigger than 3000 sq. m, with the prospect of future construction on it.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2015, tom 37, s. 181–194

<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.37.11>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptg.pan.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

WSPÓŁCZESNE TENDENCJE ZMIAN LUDNOŚCIOWYCH I FUNKCJONALNYCH NA OBSZARACH WIEJSKICH ZIEMI KŁODZKIEJ

CONTEMPORARY TENDENCIES OF POPULATION AND FUNCTIONAL CHANGES IN THE RURAL AREAS OF THE KŁODZKO REGION

Robert SZMYTKIE • Przemysław TOMCZAK

Uniwersytet Wrocławski
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Plac Uniwersytecki 1, 50-137 Wrocław
robert.szmytkie@uni.wroc.pl • przemyslaw.tomczak@uni.wroc.pl

Zarys treści: W okresie powojennym na terenie Ziemi Kłodzkiej zachodziły znaczące procesy depopulacji, które przyczyniły się do częściowego bądź całkowitego wyludnienia wsi o położeniu peryferyjnym, stąd też region ten – pomimo podejmowanych różnych prób jego aktywizacji – zaliczany był przez wielu badaczy do obszarów problemowych. W ostatnich latach doszło jednak do zróżnicowania się tendencji zmian ludnościowych i obok wciąż obecnych procesów depopulacji pojawiły się procesy świadczące o „odradzaniu się” niektórych wsi, uznawanych dotychczas za zanikające. Wpływ na to mają przede wszystkim nowi mieszkańcy napływający tu głównie z obszarów miejskich, którzy w wielu przypadkach podejmują działalność gospodarczą, przyczyniając się do przeobrażenia charakteru funkcjonalnego poszczególnych wsi.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, zmiany ludnościowe, depopulacja, zmiany funkcjonalne, Ziemia Kłodzka.

Wprowadzenie

W okresie powojennym obszary wiejskie Sudetów podlegały znaczącym procesom depopulacji¹, przy czym najwyraźniej proces ten zaznaczył się na terenie Ziemi Kłodzkiej (Tomaszewski 1968, Jerkiewicz i in. 1979, Chachaj 1978, Salwicka 1978, 1983, Miszewska 1979, 1989, Zagożdżon 1990, Ciok 1994, 1995). Niekorzystne zmiany ludnościowe w regionie doprowadziły do częściowego lub całkowitego wyludnienia wielu miejscowości, a nawet niektórych obszarów wiejskich, co przyczyniło się z kolei do zanikania całych wsi lub ich części (Chachaj 1978, Szmytkie 2008, Latocha 2013). Skutkiem tych procesów są m.in. zmiany użytkowania gruntów, prowadzące do znacznego obniżenia się granicy rolno-le-

¹ Zjawisko to zostało zapoczątkowane już pod koniec XIX w. (por. Eberhardt 1989).

śnej lub dewastacji zabudowań w opuszczonych wsiach (Zagożdżon 1990, Ciok 1995, Latocha 2007, 2013).

Procesom depopulacji podlegały głównie małe nieurbanizowane wsie (liczące do 100 mieszkańców), leżące w górnych odcinkach dolin powyżej tzw. granicy opłacalności rolniczej, która w Sudetach została wyznaczona na 500–600 m n.p.m. (Borkowski i in. 1966, Tomaszewski 1968, Zagożdżon 1990, Ciok 1995). Analiza zmian ludnościowych we wsiach regionu kłodzkiego wykazała, że w latach 60. XX w. większość miejscowości (77,9%) charakteryzowała się spadkiem lub stagnacją liczby ludności (Jerkiewicz i in. 1979), a w latach 1970–78 spadek liczby mieszkańców wystąpił aż w 81,2% wsi (Miszevska 1979). Selektywny charakter migracji (odpływ głównie ludzi młodych) przyczynił się dodatkowo do przekształcenia struktur demograficznych wsi, a zwłaszcza starzenia się ludności oraz obniżenia przyrostu naturalnego (Zagożdżon 1990). Zanikanie osadnictwa wiejskiego i powiązane z nim skutki gospodarczo-ekologiczne wskazywano w latach 90 XX w. jako główne problemy regionu sudeckiego (Ciok 1991). W ostatnich latach doszło jednak do zróżnicowania się tendencji zmian ludnościowych i obok wciąż obecnych procesów depopulacji pojawiły się procesy świadczące o „odradzaniu się” niektórych wsi, uznawanych dotychczas za zanikające. Głównym celem artykułu jest analiza współczesnych tendencji zmian ludnościowych i funkcjonalnych, jakim podlegają wsie na terenie Ziemi Kłodzkiej. Analizy dokonano w oparciu o dane na temat liczby ludności w odniesieniu do miejscowości statystycznych dla lat 1988, 2002 (dane spisowe)² oraz 2009 (dane z bazy PESEL), a także wielkości i struktury wiejskiej bazy noclegowej powiatu.

Ziemia Kłodzka jako obszar badań

Ziemia Kłodzka to pojęcie raczej historyczne niż geograficzne. Odnosi się do obszaru na pograniczu Sudetów Środkowych i Wschodnich, odwadnianego głównie przez Nysę Kłodzką i jej dopływy, którego centrum stanowi rozległe śródgórskie obniżenie Kotliny Kłodzkiej (Migoń 1996). Obszar ten leży w granicach, które naśladują przebieg dawnych granic hrabstwa kłodzkiego, a obecnie przebieg granic powiatu kłodzkiego. Wyraźnie wyodrębnia się fizjograficznie od pozostałej części województwa dolnośląskiego. Powierzchnia regionu (ok. 1700 km²), charakterystycznym kształtem przypominającym czworokąt, wcina się w obszar Republiki Czeskiej. Ziemia Kłodzka jako kraina graniczna zmieniała swoją przynależność państwową, a tym samym stała się obszarem ścierania i wzajemnego przenikania się kultury polskiej, niemieckiej i czeskiej. Mimo że po II wojnie światowej doświadczyła całkowitej wymiany ludności, już dziś można zaobserwować wśród mieszkańców przywiązanie do swojego regionu i poczucie odrębności. Zdaniem J. Czerwińskiego i in. (2003) głębokie, historycznie uwarunkowane przeobrażenia gospodarcze i ciągła migracja ludności zadecydowały, że obszarem górskim Ziemi Kłodzkiej, w przeciwieństwie do Karpat, brakuje indywidualnego oblicza, szczególnie jeśli chodzi o wiejskie budownictwo regionalne, a także zwyczaje i tradycje.

Aż do 1989 r. region kłodzki, podobnie jak całe Sudety, uznawany przez władze centralne jako „wartościowy spadek poniemiecki”, był skutecznie pomijany przy rozdysponowywaniu środków finansowych. Skutki takiej polityki, w postaci przestarzałej, niedoinwestowa-

² W tym miejscu należy podkreślić problem nierejestrowanego odpływu i napływu ludności wywołanego przez brak zmiany adresu zameldowania (patrz Śleszyński 2005).

nej infrastruktury technicznej, mogą niekorzystnie wpływać na dzisiejszy wizerunek tego obszaru. Ziemia Kłodzka to przede wszystkim region o szczególnych walorach przyrodniczo-krajobrazowych, klimatycznych, leczniczych i kulturowych. O atrakcyjności krajobrazu decydują elementy budowy geomorfologicznej (unikatowe formy skalne), interesujące zespoły roślinne, ruiny zamków, zabytkowe budownictwo. Dla ochrony obszaru o najwyższych walorach przyrodniczo-krajobrazowych powołano 11 rezerwatów przyrody, 2 parki krajobrazowe i 1 park narodowy, który stanowi najwyższą kategorię ochrony przyrody w Polsce. Ponadto wizytówką Ziemi Kłodzkiej jest zespół uzdrowisk kłodzkich, mający w swojej ofercie wysokiej rangi imprezy kulturalne oraz miejsca kultu religijnego.

Funkcje obszarów wiejskich Ziemi Kłodzkiej

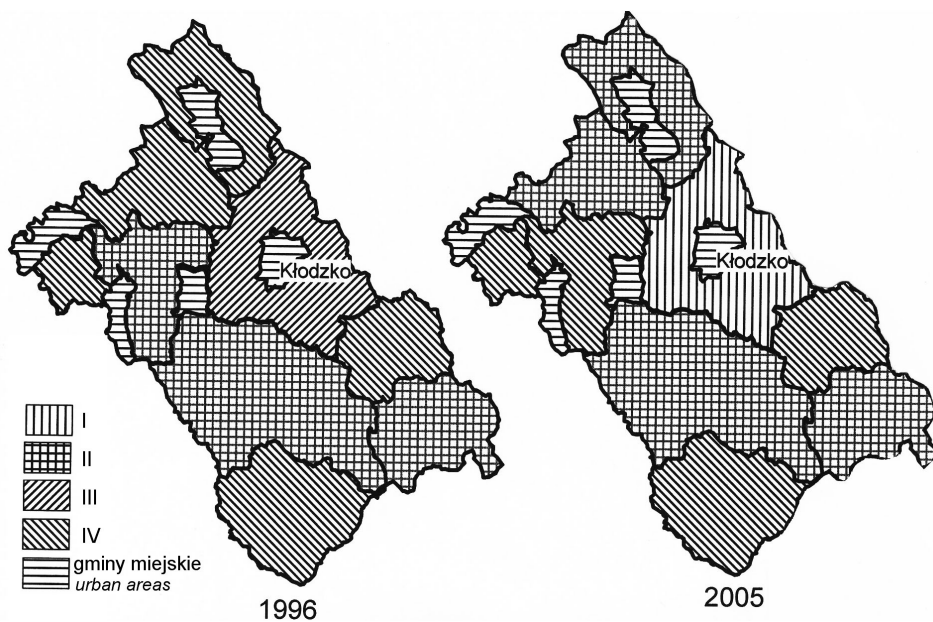
Według opracowanej w 2001 r. *Strategii rozwoju obszarów wiejskich województwa dolnośląskiego* Ziemia Kłodzka, podobnie jak większa część Sudetów i Podsudecia, została przyporządkowana przestrzennie do tzw. III subregionu o funkcjach przemysłowo-turystyczno-rekreacyjnych. Z uwagi na niską jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej (wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej dla powiatu kłodzkiego wynosi średnio 58,3, dla porównania dla województwa dolnośląskiego – 74,5, a dla Polski – 66,6) oraz wysoką wartość środowiska przyrodniczego, głównym źródłem zarobkowania dla zamieszkującej ten region ludności powinno być świadczenie usług rekreacyjno-turystycznych. Dla działalności przemysłowej i rolniczej przewidziana jest funkcja nienależąca do kategorii wiodących, ale uzupełniających. Stąd zgodnie z przyjętymi w dokumencie strategicznym założeniami rolnictwo Ziemi Kłodzkiej w przeważającej mierze powinno być ekstensywne i specjalistyczne. W przypadku tego ostatniego zakłada się, że produkcję roślinną należy ukierunkować na: sadownictwo, uprawę roślin włóknistych, energetycznych, warzyw czy ziół, a produkcję zwierzęcą na hodowlę bydła i owiec. Zdaniem B. Kutkowskiej (2012) „podstawowe znaczenie ma w tym zakresie dostosowanie kierunków produkcji do warunków przyrodniczych, rekompensowanie rolnikom kosztów utrzymania krajobrazu rolniczego na terenach o dużych walorach przyrodniczych, jak również podniesienie dochodów ludności rolniczej poprzez rozwijanie przedsiębiorczości, w tym zwłaszcza usług w zakresie turystyki wiejskiej.”

Zmiany funkcjonalne obszarów wiejskich Sudetów, obejmujących swoich zasięgiem m.in. obszar Ziemi Kłodzkiej, były przedmiotem wnikliwych badań M. Hełdak (2008). Autorka w swojej pracy wskazała funkcje gmin w 1996 i 2005 r. w oparciu o kryterium delimitacji uwzględniającego 3 cechy: strukturę gospodarki, stopień uprzemysłowienia oraz stopień zagospodarowania turystycznego. Uwzględnienie walorów krajobrazowo-wypoczynkowych przy delimitacji typów gmin w zależności od struktury gospodarki i stopnia uprzemysłowienia (por. Więckiewicz 1998) pozwoliło wyróżnić jej osiem typów, przy uwytkuleniu funkcji, które pełnią (Hełdak 2008). W przypadku gmin wiejskich i miejsko-wiejskich Ziemi Kłodzkiej zidentyfikowano 4 typy funkcjonalne (ryc. 1):

- I typ gminy uprzemysłowionej, zdominowanej przez rolnictwo, zagospodarowanej turystycznie,
- II typ gminy uprzemysłowionej, zagospodarowanej turystycznie, prawie bez rolnictwa,
- III typ gminy zdominowanej przez rolnictwo, nie zagospodarowanej turystycznie, prawie pozbawionej przemysłu,

- IV typ gminy zagospodarowanej turystycznie, prawie bez przemysłu i bez znaczącego rolnictwa.

Z analizy rozkładu przestrzennego badanych typów funkcjonalnych wynika, że w 1996 r. najliczniej reprezentowany był IV typ. Dominował on w pięciu z ogólnej liczby dziewięciu gmin wiejskich i miejsko-wiejskich Ziemi Kłodzkiej (Międzyzlesie, Lądek Zdrój, Lewin Kłodzki, Radków i Nowa Ruda). W trzech gminach (Stronie Śląskie, Bystrzyca Kłodzka, Szczytna) zaznaczył się typ III, a zatem są to gminy uprzemysłowione, zagospodarowane turystycznie, prawie bez rolnictwa. Według przyjętych kryteriów delimitacji w gminach tych ponad 25% ludności ogółem zatrudniona było w przemyśle, a liczba miejsc noclegowych wynosiła ponad 1 miejsce na 1 km². Gmina wiejska Kłodzko była jedyną gminą, w której wyraźnie zaznaczała się funkcja rolnicza. Podatek od działalności rolniczej stanowił tu ponad 25% ogółu podatków od działalności gospodarczej. Badania M. Hełdak (2008) wykazały, że do 2005 r. trzy gminy (Radków, Nowa Ruda i Kłodzko) zmieniły swój charakter funkcjonalny. W przypadku dwóch pierwszych zmiana funkcji polegała na utrzymaniu funkcji rekreacyjnej przy jednoczesnym wygenerowaniu funkcji przemysłowej. Z kolei w gminie Kłodzko dość silnie zaznaczona jeszcze w 1996 r. funkcja rolnicza została wyraźnie wzbogacona o funkcje przemysłowe i rekreacyjne. Pozostałe gminy (Międzyzlesie, Bystrzyca Kłodzka, Stronie Śląskie, Lądek Zdrój, Lewin Kłodzki, Szczytna) zachowały dotychczasowe funkcje.

Ryc. 1. Typy funkcjonalne gmin powiatu kłodzkiego w 1996 i 2005 r.

I – gminy uprzemysłowione, zdominowane przez rolnictwo, zagospodarowane turystycznie, II – gminy uprzemysłowione, zagospodarowane turystycznie, prawie bez rolnictwa, III – gminy zdominowane przez rolnictwo, nie zagospodarowane turystycznie, prawie pozbawione przemysłu, IV – gminy zagospodarowane turystycznie, prawie bez przemysłu i bez znaczącego rolnictwa.

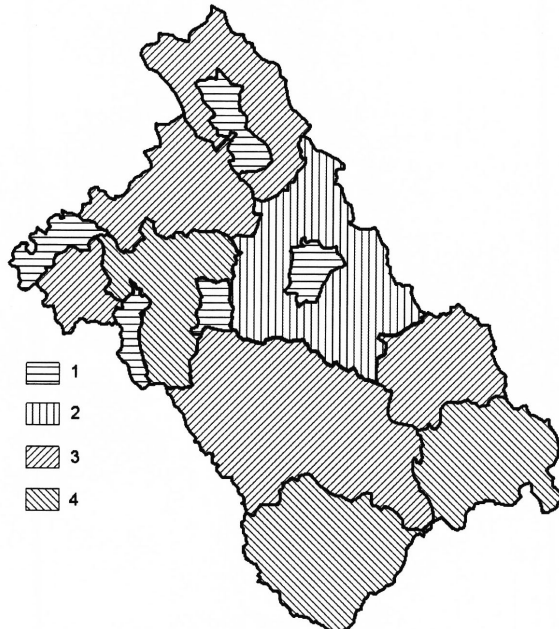
Functional types of communes in the Kłodzko district in 1996 and 2005.

I type: industrialized communes, dominated by agriculture, developed for tourists, II type: industrialized communes, developed for tourists, with almost no agriculture, III type: communes dominated by agriculture, not developed for tourists, almost devoid of industry, IV type: communes developed for tourists, with almost no industry and no significant agriculture.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Hełdak (2008). • Source: own elaboration based on Hełdak (2008).

Delimitację obszarów funkcjonalnych dla Polski w skali gmin opracował J. Bański (2009). Autor na podstawie zbioru cech diagnostycznych przyporządkował gminy do jednego z ośmiu typów funkcjonalnych. Według przyjętej w opracowaniu metody identyfikacji struktury funkcjonalnej gminy na terenie Ziemi Kłodzkiej zakwalifikował do 4 typów funkcjonalnych (ryc. 2):

- 1) Gminy miejskie (Kłodzko, Kudowa Zdrój, Polanica Zdrój, Duszniki Zdrój i Nowa Ruda) – o intensywnych strukturach punktowych i liniowych (produkcja, usługi, komunikacja, mieszkalnictwo, turystyka, handel) i braku znaczenia struktur powierzchniowych (użytki rolne, tereny chronione, lasy).
- 2) Wielofunkcyjne obszary przejściowe (gmina wiejska Kłodzko) – charakteryzujące się występowaniem struktur punktowych i powierzchniowych o różnym natężeniu. Stanowią formę przejściową pomiędzy obszarami urbanizowanymi a tradycyjnymi obszarami wiejskimi.
- 3) Obszary o funkcjach turystycznych i rekreacyjnych (Bystrzyca Kłodzka, Lądek Zdrój, Lewin Kłodzki, Radków) – charakteryzujące się znaczącym udziałem turystyki w gospodarce gminy i towarzyszącymi funkcjami rolniczymi i leśnymi o zróżnicowanym znaczeniu.
- 4) Obszary o funkcjach mieszanych (Międzyzylesie, Stronie Śląskie, Szczytna, gmina wiejska Nowa Ruda) – bez wyraźnej specjalizacji funkcjonalnej, charakteryzują się mieszanymi funkcjami gospodarczymi z przewagą rolnictwa, usług, turystyki i rekreacji.

Ryc. 2. Typy funkcjonalne gmin powiatu kłodzkiego w 2007 r.

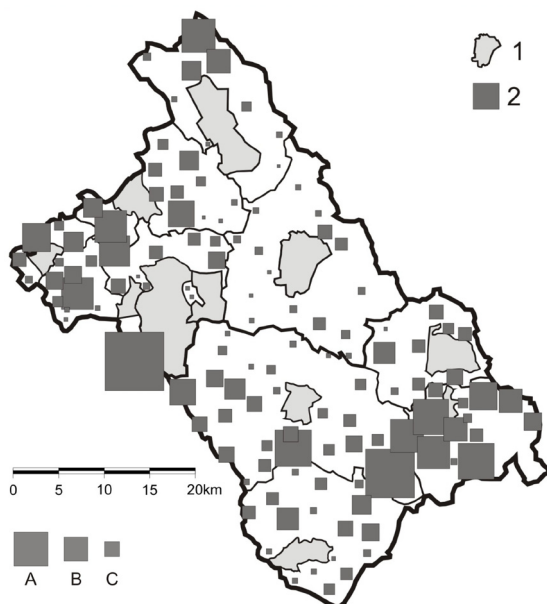
1 – gminy miejskie, 2 – wielofunkcyjne obszary przejściowe, 3 – obszary o funkcjach turystycznych i rekreacyjnych, 4 – obszary o funkcjach mieszanych.

Functional types of communes in the Kłodzko district in 2007

1 – urban areas, 2 – multifunctional transitional areas, 3 – areas with tourist and recreational functions, 4 – areas with mixed functions.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bański (2009). • Source: own elaboration based on Bański (2009).

O znaczeniu funkcji turystycznej w przypadku obszarów wiejskich Ziemi Kłodzkiej świadczy znaczący wzrost wielkości bazy noclegowej w regionie (Potocki 2009). Przeprowadzone w 2013 r. prace inwentaryzacyjne pozwoliły stwierdzić, że w miejscowościach wiejskich powiatu kłodzkiego funkcjonuje 596 obiektów noclegowych (zbiorowego i indywidualnego zakwaterowania), które dysponują 15 080 miejscami noclegowymi, z czego 5943 miejsc noclegowych (czyli 39,4%) znajduje się w obiektach indywidualnego zakwaterowania (tzn. w gospodarstwach agroturystycznych i pokojach gościnnych). Największą bazą noclegową dysponują wsie w gminach: Bystrzyca Kłodzka (3332 miejsc noclegowych) i Stronie Śląskie (3247 miejsc noclegowych). Obiekty noclegowe funkcjonują w 128 wsiach powiatu (ryc. 3). Spośród miejscowości wiejskich powiatu kłodzkiego największą bazą noclegową posiadają: Zieleniec (39 obiektów i 1492 miejsca noclegowe) i Międzygórze (39 obiektów i 1034 miejsca noclegowe), a także Bolesławów, Stronie Śląskie Wieś, Długopole Zdrój i Sienna.

Ryc. 3. Wiejska baza noclegowa powiatu kłodzkiego w 2013 r.

1 – miasta, 2 – wsie posiadające miejsca noclegowe (wielkość diagramu jest wprost proporcjonalna do liczby miejsc noclegowych w danej miejscowości). Liczba miejsc noclegowych: A – 500, B – 250, C – 100 (skala ciągła). *Rural tourist accommodation in the Kłodzko district in 2013.*

1 – urban areas, 2 – rural settlements with accommodation places (the size of the diagram is proportional to the number of bed places in a given settlement). Accommodation places: A – 500, B – 250, C – 100.

Źródło: opracowanie własne • Source: own elaboration

Demograficzna charakterystyka Ziemi Kłodzkiej

Przebieg procesów demograficznych oraz obecna sytuacja demograficzna na Ziemi Kłodzkiej są przede wszystkim uwarunkowane spuścizną okresu powojennego. Po zakończeniu II wojny światowej doszło tu do całkowitej wymiany ludności. Osadnictwo siłą rzeczy musiało się kształtować niemal od podstaw. Zmienił się gruntownie obraz etniczny tego regionu (Ciok 1994). Na Ziemię Kłodzką, podobnie jak na inne Ziemię Odzyskane, napływała

najczęściej ludność młoda, która w niedługim czasie zakładała rodziny. To sprawiło, że ukształtowała się bardzo korzystna struktura ludności, z dużym udziałem dzieci i młodzieży oraz osób w wieku produkcyjnym, a stosunkowo niewielkim udziałem osób starszych.

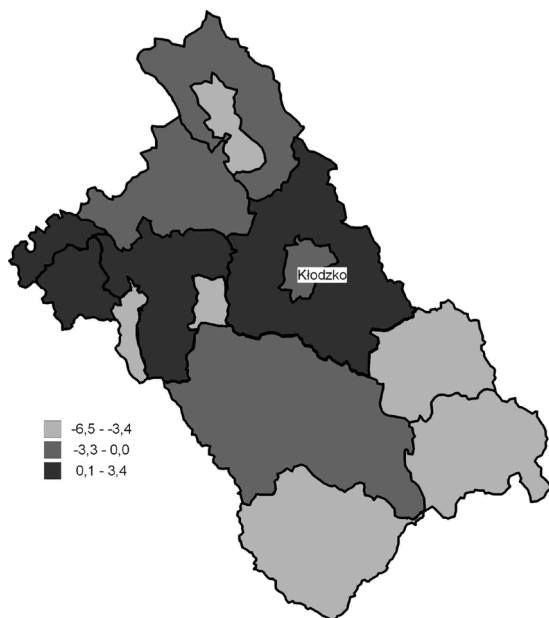
W miarę upływu lat, to co było wielkim atutem Ziemi Kłodzkiej, zaczęło się stawać jej poważnym problemem. Najliczniejsze roczniki młodych osób, które osiedliły się tu w okresie powojennym, w latach 90. zaczęły sukcesywnie osiągać wiek emerytalny (Górecka i Tomczak 2008). Ponadto od 2012 r. notuje się kolejny wysoki wzrost liczebny osób w wieku poprodukcyjnym. Jest to związane z wchodzeniem w wiek emerytalny bardzo licznych roczników urodzonych w latach 50. Wyraźnie zaznaczający się proces starzenia demograficznego tego obszaru najlepiej obrazuje wielkość indeksu starości, który wyraża relację pomiędzy dwiema skrajnymi ekonomicznie grupami wieku: przedprodukcyjną i poprodukcyjną. W 2012 r. w Polsce na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym przypadało 97 (w mieście – 113, na wsi – 77) osób w wieku poprodukcyjnym, podczas gdy na Ziemi Kłodzkiej było to aż 120 (w mieście – 137, na wsi – 93). Wyjątkowo niekorzystnie przedstawia się wielkość indeksu starości w gminach: Polanica Zdrój – 172, Duszniki Zdrój – 151.

Na tym tle wydawałoby się, że stosunkowo korzystnie przedstawia się współczynnik obciążenia ekonomicznego (osoby w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym). W 2012 r. wynosił on na Ziemi Kłodzkiej 55 i był niższy od tego, zanotowanego w 2002 r. o 5 punktów (w Polsce za te lata wynosił on odpowiednio 61 i 57). Jednak dokładniejsza analiza pokazuje, że sytuacja jest tylko pozornie korzystniejsza. Odnotowana w 2012 r. wielkość omawianego współczynnika była w 55% generowana przez grupę poprodukcyjną, a w 45% przez grupę przedprodukcyjną. Jeszcze 10 lat wcześniej ta proporcja była bardzo podobna, ale większym udziałem zaznaczała się grupa przedprodukcyjna. W przypadku Polski ogółem udział tych grup w 2012 r. rozkładał się niemal po równo.

Zmiany w liczbie ludności, jakie miały miejsce na Ziemi Kłodzkiej w latach 2002–2012 miały podobne podłoże jak w pozostałych częściach kraju, przebiegały jednak ze znacznie większą dynamiką. W analizowanym okresie ludność Polski zwiększyła swoją liczebność o 0,8%, a ludność Ziemi Kłodzkiej zmniejszyła się o 2,5%. Na ogólną liczbę 14 gmin powiatu kłodzkiego w 10 z nich liczba ludności uległa zmniejszeniu, przyrosty odnotowały 4 jednostki (gminy wiejskie: Kłodzko i Lewin Kłodzki, gmina miejsko-wiejska: Szczytna, gmina miejska: Kudowa Zdrój). Te ostatnie tworzą zwarty kompleks gmin leżących wzdłuż drogi krajowej nr 8, a gmina wiejska Kłodzko stanowi strefę podmiejską dla miasta powiatowego. Najsilniej proces depopulacji zaznaczył się w gminach miejskich. W przypadku gminy Nowa Ruda był to spadek liczby ludności aż o 6,5% (ryc. 4).

Spadek liczby mieszkańców Ziemi Kłodzkiej, jaki odnotowano w latach 2002–2012, był efektem odpływu ludności w ramach migracji wewnętrznych oraz zagranicznych, ale przede wszystkim ubytku naturalnego. W 2012 r. przyrost naturalny wynosił -3,6‰ (w mieście -4,0‰, na wsi -3,0‰). Dla porównania w tym samym roku dla Polski wynosił 0,0‰. W analizowanym dziesięcioleciu współczynnik przyrostu naturalnego w powiecie kłodzkim najwyższą wartość (-2,2‰) osiągnął w 2009 r.

Utrzymujący się na niskim poziomie przyrost naturalny na Ziemi Kłodzkiej wynikał przede wszystkim z niskiego natężenia urodzeń. W 2012 r. wskaźnik urodzeń wynosił 8,3‰ (w mieście 7,9‰, na wsi 8,9‰), podczas gdy w Polsce było to 10‰. Wśród badanych jednostek terytorialnych najniższą wartość osiągnął w 2004 r. w gminie Polanica Zdrój (4,5‰). Ponadto nie mniejszy wpływ na tak kształtujący się przyrost naturalny miało stosunkowo duże natężenie zgonów (11,9‰), przy średniej krajowej wynoszącej 10‰.

Ryc. 4. Zmiany w liczbie ludności gmin powiatu kłodzkiego w latach 2002–2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Population change in municipalities of the Kłodzko district in the years 2002–2012 (%)

Source: own elaboration based on data from LDB CSO.

Perspektywy na najbliższą przyszłość oparte o wyniki prognozy demograficznej do 2035 r. również nie napawają optymizmem. Z obliczeń GUS wynika, że w latach 2011–2035 liczba mieszkańców powiatu kłodzkiego zmniejszy się ze 167 tys. do 131 tys., czyli o 21% (dla Polski i dla Dolnego Śląska ubytek liczby ludności wyniesie odpowiednio 6,6% i 10,4%)³. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że w okresie bezpośrednio poprzedzającym, obejmującym lata od 1995 (wtedy to powiat kłodzki odnotował największą liczbę ludności – 184 tys.) do 2011 r., liczba mieszkańców tego obszaru zmniejszyła się o blisko 10%. O ile uwzględnimy spadek liczby ludności za lata 1995–2011, a do tego sprawdzi się niekorzystny scenariusz prognozy co do liczby ludności, to w ciągu 40 lat populacja Ziemi Kłodzkiej zmniejszy się o blisko 30% (dla Polski i Dolnego Śląska odpowiednio 7% i 12,5%).

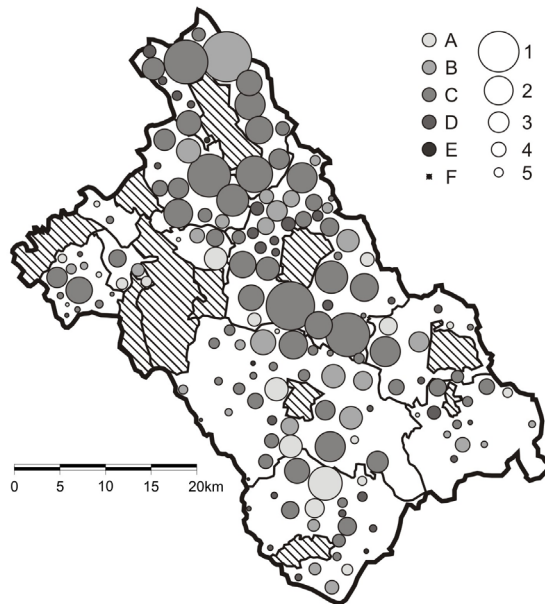
Współczesne tendencje zmian ludnościowych we wsiach Ziemi Kłodzkiej

Analiza współczesnych zmian ludnościowych na badanym obszarze w ujęciu gminnym ukazuje pogłębianie się procesów depopulacji oraz niezwykle gwałtowny proces starzenia się społeczeństwa powiatu kłodzkiego (ryc. 4). Bardziej zróżnicowany obraz procesów ludnościowych zachodzących w regionie daje analiza zmian liczby mieszkańców w odniesieniu do miejscowości statystycznych (ryc. 5 i 6).

W latach 1988–2002 wzrost liczby ludności odnotowano jedynie w 31 (19,4%) spośród 160 miejscowości wiejskich powiatu kłodzkiego (ryc. 5). Liczba ludności wiejskiej powiatu

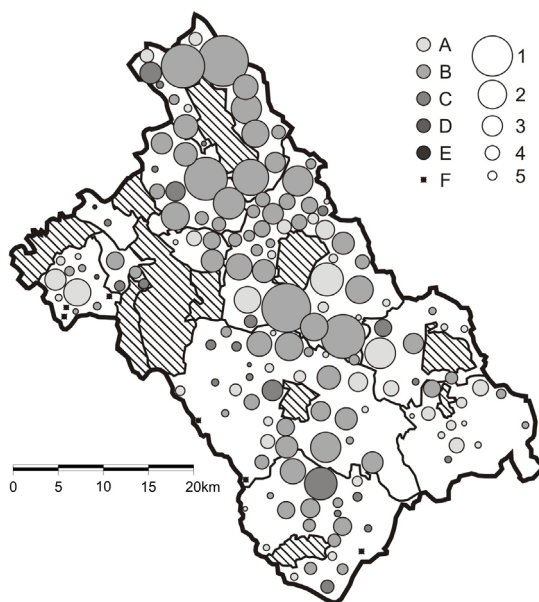
³ Ze względu na przeszacowanie stanów ludnościowych z powodu znacznej emigracji zagranicznej spadek ten może być jeszcze większy (por. Śleszyński 2013).

zmniejszyła się w tym okresie o 5642 osoby (czyli o 8,7%), co jest potwierdzeniem procesów depopulacji zachodzących w regionie przez cały okres powojenny. Stabilną sytuacją ludnościową w tym okresie charakteryzowały się przede wszystkim wsie położone w centralnej części Kotliny Kłodzkiej i Rowu Górnej Nysy, zwłaszcza w sąsiedztwie głównych miast regionu (Kłodzko, Bystrzyca Kłodzka). Zdecydowanie najmniej korzystna sytuacja ludnościowa występowała w małych wsiach (liczących poniżej 100 mieszkańców) o położeniu peryferyjnym, w których odnotowane zostały największe spadki liczby mieszkańców, jak np. w Poniatowie w gminie Bystrzyca Kłodzka (o 66,7%), Bieganowie w gminie Nowa Ruda (o 58%), Potoczku w gminie Międzyzlesie (o 54,9%), Szczawinie w gminie Bystrzyca Kłodzka (o 54%) czy Niemojowie w gminie Międzyzlesie (o 50%). Procesy wyludniania się (a nawet zanikania) wsi w tym okresie występowały głównie na wschodnich (zachodnie stoki Masywu Śnieżnika) i zachodnich (Góry Bystrzyckie) obrzeżach gmin Bystrzyca Kłodzka i Międzyzlesie, a także w gminach Lewin Kłodzki i Stronie Śląskie. Równocześnie z przeważającymi w analizowanym okresie procesami depopulacji pojawiły się przesłanki świadczące o stopniowym odradzaniu się wsi, uznawanych dotychczas za zanikające. Taka sytuacja wystąpiła m.in. w przypadku Wójtówki w gminie Lądek Zdrój (wzrost o 26,2%), Siennej w gminie Stronie Śląskie (wzrost o 15,8%), Topolic w gminie Bystrzyca Kłodzka (wzrost o 8,7%) czy Studziennej w gminie Szczytna (wzrost o 5,3%).

Ryc. 5. Zmiany liczby ludności w miejscowościach wiejskich powiatu kłodzkiego w latach 1988–2002
Zmiana liczby ludności (1988=100%): A – powyżej 105%, B – 95–105%, C – 80–95%; D – 50–80%, E – poniżej 50%, F – wsie wyludnione w tym okresie. Liczba ludności we wsiach w 2002 r.: 1 – 2000 mieszkańców, 2 – 1000 mieszkańców, 3 – 500 mieszkańców, 4 – 250 mieszkańców, 5 – 100 mieszkańców (skala ciągła).
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.
Population change in rural settlements of the Kłodzko district in the years 2002–2009
Population change (1988=100%): A – above 105%, B – 95–105%, C – 80–95%, D – 50–80%, E – below 50%, F – villages depopulated during this period. Population in 2002: 1 – 2000 inhabitants, 2 – 1000 inhabitants, 3 – 500 inhabitants, 4 – 250 inhabitants, 5 – 100 inhabitants.
Source: own elaboration based on data from LDB CSO.

W latach 2002–2009 tendencje zmian ludnościowych w miejscowościach wiejskich powiatu kłodzkiego uległy istotnym przeobrażeniom. Liczba ludności wzrosła o 652 osoby (czyli o 1,1%), w 95 miejscowościach liczba mieszkańców nie zmieniła się lub wzrosła, w tym w 49 wsiach o przynajmniej 5% (ryc. 6). Co prawda nadal widoczne były procesy depopulacji, a nawet wyludniania się wsi, jednak ich skala uległa znaczącemu zmniejszeniu (tylko w jednej miejscowości odnotowano spadek liczby ludności o co najmniej 30%). Analizując specyfikę i zróżnicowanie przestrzenne zmian ludnościowych na Ziemi Kłodzkiej w latach 2002–2009 można stwierdzić, że do wzrostu liczby ludności wiejskiej na tym terenie przyczyniły się głównie dwa procesy. Pierwszym z nich jest coraz wyraźniejszy w regionie proces suburbanizacji, który przejawia się wzrostem liczby mieszkańców we wsiach otaczających Kłodzko (np. Boguszyn, Gołogłowy, Jaskowa Dolna, Mikowice, Stary Wielisław) oraz leżących w sąsiedztwie zespołu miast Polanica-Zdrój – Szczytna – Duszniki Zdrój – Kudowa Zdrój (np. Chocieszów, Jeleniów, Lewin Kłodzki, Wolany). Drugi z procesów można interpretować jako „odradzanie się” wsi zanikających, które w okresie powojennym uległy znaczącej depopulacji, często przekraczającej nawet 70% stanu zaludnienia w 1950 r. Do takich wsi należą m.in.: Kamienna, Lasówka, Szklarka i Topolice w gminie Bystrzyca Kłodzka, Lutynia i Wójtówka w gminie Łądek Zdrój, Darnków, Jarków i Jerzykowice Wielkie w gminie Lewin Kłodzki, Jaworek, Kamieńczyk, Lesica i Niemojów w gminie Międzyzlesie, Kletno, Młynowiec, Nowa Morawa i Sienna w gminie Stronie Śląskie oraz Studzienno w gminie Szczytna.

Ryc. 6. Zmiany liczby ludności w miejscowościach wiejskich powiatu kłodzkiego w latach 2002–2009
Zmiana liczby ludności (2002=100%): A – powyżej 105%, B – 95–105%, C – 80–95%, D – 50–80%, E – poniżej 50%, F – wsie wyludnione w tym okresie. Liczba ludności we wsiach w 2009 r.: 1 – 2000 mieszkańców, 2 – 1000 mieszkańców, 3 – 500 mieszkańców, 4 – 250 mieszkańców, 5 – 100 mieszkańców (skala ciągła).
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Population changes in rural settlements of the Kłodzko district in the years 2002–2009.

Population change (2002=100%): A – above 105%, B – 95–105%, C – 80–95%, D – 50–80%, E – below 50%; F – villages depopulated during this period. Population in 2009: 1 – 2000 inhabitants; 2 – 1000 inhabitants; 3 – 500 inhabitants; 4 – 250 inhabitants; 5 – 100 inhabitants.

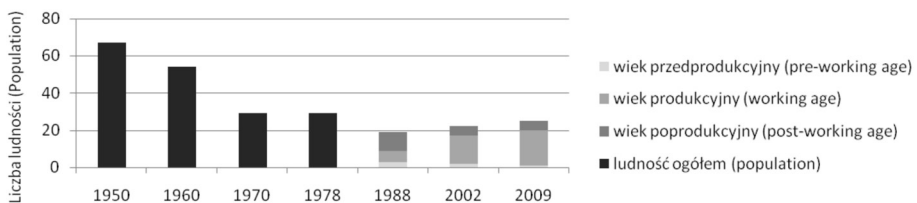
Source: own elaboration based on data from LDB CSO.

„Odradzające się” wsie na Ziemi Kłodzkiej

Na przełomie XX i XXI w. dostrzeżono zmianę negatywnych tendencji społeczno-ekonomicznych, które dominowały na obszarach wiejskich Ziemi Kłodzkiej przez cały okres powojenny. Nie odnotowano co prawda zahamowania generalnej tendencji spadkowej liczby ludności wiejskiej, jednak od pierwszych lat XXI w. zaznaczył się stały wzrost ilościowy nowej zabudowy jednorodzinnej (w której znaczny udział stanowią tzw. drugie domy) na wiejskich terenach powiatu kłodzkiego, zwłaszcza jego górskiej części (Potocki 2000, Bryś i Ojrzyńska 2010, Latocha 2010). Doprowadziło to do znacznych zmian krajobrazowych w tej części Sudetów, spowodowanych intensywnym rozwojem, a w zasadzie przywracaniem funkcji turystycznej regionu (Latocha 2013).

Wzrost liczby ludności zaobserwowany w przypadku szeregu wyludniających się wsi powiatu kłodzkiego w latach 2002–2009 nie stanowi znaczącej zmiany ilościowej (wzrost o kilka-kilkanaście procent w przypadku wsi bardzo małych, zwykle nieprzekraczających 100 mieszkańców), stanowi on jednak wyraźną zmianę w sensie jakościowym, przez co nie można bagatelizować jego znaczenia. Głównym czynnikiem zmian ludnościowych w tych wsiach jest bowiem napływ ludności z miast, zwłaszcza dużych, często znacznie oddalonych od Ziemi Kłodzkiej (Wrocław, Poznań, Warszawa)⁴, co prowadzi do znacznego odmłodzenia struktury wiekowej oraz istotnych zmian w strukturze wykształcenia mieszkańców wsi. Nowi mieszkańcy aktywizują życie wsi, podejmując i rozwijając działalność gospodarczą (zwłaszcza w zakresie turystyki i agroturystyki) oraz organizując różnego typu inicjatywy, jak np. Uniwersytet w Bielicach (gmina Stronie Śląskie) czy Ogród Japoński w Jarkowie (gmina Lewin Kłodzki). Przyczyniają się w ten sposób do zmian funkcjonalnych w regionie. Takim zmianom podlegają również tereny wsi już wyludnionych, gdzie lokalizowane są nowe inwestycje (Latocha 2013).

Znakomitym przykładem wsi „odradzającej” się jest Sienna w gminie Stronie Śląskie. Przez cały okres powojenny Sienna wyludniała się, osiągając liczbę 19 mieszkańców w 1988 r. W latach 70. chciano tu stworzyć ośrodek narciarski w ramach projektu tzw. „drugiego Zakopanego”, jednak planów tych nie zrealizowano (Salwicka 1978). W 1996 r. na rozłogach wsi otwarto ośrodek narciarski Czarna Góra, który w znacznym stopniu przyczynił się do aktywizacji turystycznej całego Masywu Śnieżnika. W Siennej i okolicznych wsiach nastąpił gwałtowny rozwój infrastruktury turystycznej (w samej Siennej w 2013 r. było 485 miejsc noclegowych). We wsi nastąpił także nieznaczny wzrost liczby ludności (ryc. 7), wywołany napływem migracyjnym, co przyczyniło się do znacznego odmłodzenia struktury wiekowej mieszkańców i przeobrażenia struktury wykształcenia mieszkańców wsi.

Ryc. 7. Liczba ludności Siennej (wraz z Janową Górą) w okresie powojennym

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Population of Sienna (with Janowa Góra) in the post-war period

Source: own elaboration based on data from LDB CSO.

⁴ Wskazały na to wywiady przeprowadzone z mieszkańcami wybranych wsi Ziemi Kłodzkiej.

Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonych analiz dotyczących współczesnych tendencji zmian funkcjonalnych i ludnościowych na obszarach wiejskich Ziemi Kłodzkiej można doszukać się pewnych prawidłowości:

- We wsiach regionu ma miejsce postępujący i ciągle utrwalający się proces zanikania funkcji rolniczej jako funkcji wiodącej. Niezwykle istotne, również w kontekście jej zachowania, wydaje się być wzmocnienie funkcji rolniczej poprzez specjalizację (np. rolnictwo ekologiczne, hodowla) lub możliwość uzyskiwania dodatkowych dochodów ze źródeł pozarolniczych, jak np. z agroturystyki lub zagród edukacyjnych (por. Szmytkie i Zajączkowski 2013).
- Procesy ludnościowe zachodzące we wsiach Ziemi Kłodzkiej mają charakter złożony i nie powinny być rozpatrywane jednokierunkowo. Obok ciągle jeszcze dominujących w wielu miejscowościach procesów depopulacji i starzenia się, coraz bardziej uwidaczniają się inne zjawiska, jak np. suburbanizacja w sąsiedztwie Kłodzka czy napływ ludności z dużych miast i odradzanie się wsi uznawanych dotąd za zanikające.
- Odradzanie się wsi, położonych głównie w Masywie Śnieżnika i Górach Bystrzyckich, w aspekcie ilościowym jest procesem o małej skali (powodującym niewielki przyrost liczby mieszkańców). Ważny jest jednak jego wymiar jakościowy. W wyniku napływu nowych mieszkańców w wielu wsiach doszło bowiem do prawie całkowitej wymiany ludności. Doprowadziło to do znacznego odmłodzenia struktury wiekowej i przeobrażenia struktury wykształcenia mieszkańców wsi. Nowi mieszkańcy wsi przyczyniają się do aktywizacji lokalnych społeczności oraz zmian funkcjonalnych, podejmując i rozwijając działalność gospodarczą i społeczną.
- W miejscowościach wiejskich Ziemi Kłodzkiej uwidacznia się intensywny rozwój, a w zasadzie przywracanie im funkcji turystycznej. Funkcja turystyczna, stanowiąca mocną podstawę rozwoju tego obszaru, z pewnością nie rozwiąże wszystkich jego problemów społeczno-gospodarczych. Powinna być ona w zależności od typu gminy w odpowiednich proporcjach uzupełniana przez inne formy działalności (w tym przemysł, który stanowił o specyfice funkcjonalnej wsi sudeckich aż do końca XX w.).

Literatura

- Bański J.**, 2009, *Typy obszarów funkcjonalnych w Polsce*, IGIPZ PAN, Warszawa.
- Borkowski J., Hryniewicz Z., Tomaszewski J.**, 1966, *Granica rolno-leśna w Kotlinie Kamiennogórskiej*, Komitet Zagospodarowania Ziemi Górskich PAN, Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych, 12.
- Bryś K., Ojrzyńska H.**, 2010, *Przemiany krajobrazu wsi górskich w Sudetach Wschodnich*, [w:] W. Andrejczuk (red.), *Krajobraz a turystyka*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 14, s. 157–173.
- Chachaj J.**, 1978, *Problem wsi zanikającej*, Acta Universitatis Wratislaviensis, 324, Prace Instytutu Geograficznego, seria B, 2, s. 119–123.
- Cioł S.**, 1991, *Sudety. Obszar problemowy*, Studia Geograficzne, 51, Acta Universitatis Wratislaviensis, 1236.

- Ciok S.**, 1994, *Rozwój osadnictwa na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej. Tendencje i kierunki zmian*, Studia Geograficzne LXI, Acta Universitatis Wratislaviensis, 1951, Wrocław.
- Ciok S.**, 1995, *Zmiany ludnościowe i osadnicze w Sudetach*, Prace Instytutu Geograficznego, seria B, 12, Acta Universitatis Wratislaviensis, 1730, s. 51–64.
- Czerwiński J., Marak J., Wyrzykowski J.**, 2003, *Możliwości rozwoju ekoturystyki w Polsce*, [w:] *Uwarunkowania rozwoju turystyki zagranicznej w Europie Środkowej i Wschodniej*, T. VII, Problemy rozwoju ekoturystyki ze szczególnym uwzględnieniem obszarów górskich, Wrocław.
- Eberhardt P.**, 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geograficzne IGI PZ PAN, 148, Warszawa.
- Górecka S., Tomczak P.**, 2008, *Demographic development of Lower Silesia with particular focus on the Polish-Czech and Polish-German borderland*, [w:] M. Sasek (red.), *Social and economic development and regional politics*, Faculty of Social and Economic Studies, Jan Evangelista Purkyně University, Usti nad Labem.
- Hełdak M.**, 2008, *Przemiany funkcjonalne obszarów wiejskich Sudetów po integracji z Unią Europejską*, Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich, 8, PAN, Kraków, s. 91–102.
- Jerkiewicz A., Krawiec K., Zagózdźon A.**, 1979, *Zmiany ludnościowe i osadnicze w Regionie Kłodzkim*, Komitet Zagospodarowania Ziemi Górskich PAN, Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych, 223.
- Kutkowska B.**, 2012, *Nowe funkcje obszarów wiejskich na przykładzie terenu sudeckiego*, Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, 29, Uniwersytet Rzeszowski, s. 97–110.
- Latocha A.**, 2007, *Przemiany środowiska przyrodniczego w Sudetach Wschodnich w warunkach antropopresji*, Studia Geograficzne, 80, Acta Universitatis Wratislaviensis, 3007.
- Latocha A.**, 2010, *Współczesne zmiany kulturowo-przyrodnicze obszarów pogranicza na przykładzie Sudetów*, [w:] S. Horska-Schwarz (red.), *Problemy zagospodarowania, ochrony i monitoringu krajobrazów strefy przygranicznej*, Problemy Ekologii Krajobrazu, 26, s. 181–194.
- Latocha A.**, 2013, *Wyludnione wsie w Sudetach. I co dalej?*, Przegląd Geograficzny, 85(3), s. 373–396.
- Migoń P.**, 1998, *Ziemia Kłodzka*, EKO-GRAF, Wrocław.
- Miszewska B.**, 1979, *Tendencje zmian ludnościowych w Sudetach na przykładzie rejonu noworudzkiego*, Czasopismo Geograficzne, 50(1–2), s. 75–86.
- Miszewska B.**, 1989, *Zmiany zaludnienia Sudetów w okresie powojennym*, Czasopismo Geograficzne, 60(2), s. 135–145.
- Potocki J.**, 2000, *Przemiany użytkowania terenu w Karkonoszach w ciągu ostatnich 100 lat (podłoże społeczno-ekonomiczne, środowiskowe konsekwencje)*, Opera Corcontica, 37, s. 642–649.
- Potocki J.**, 2009, *Funkcje turystyki w kształtowaniu transgranicznego regionu górskiego Sudetów*, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wrocław.
- Salwicka B.**, 1978, *Zmiany w zaludnieniu i użytkowaniu ziemi wsi górskich Masywu Śnieżnika w strefie granicy rolno-leśnej*, Prace Instytutu Geograficznego, seria B, 2, Acta Universitatis Wratislaviensis, 324, s. 71–87.
- Salwicka B.**, 1983, *Zmiany w zaludnieniu i użytkowaniu gruntów wsi górskich na wybranych obszarach przygranicznych Sudetów Kłodzkich*, Studia Geograficzne, 32, Acta Universitatis Wratislaviensis, 506, s. 23–30.
- Strategia rozwoju obszarów wiejskich województwa dolnośląskiego*, Studia nad Rozwojem Dolnego Śląska, 5 (12), Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego, Wrocław.
- Szmytkie R.**, 2008, *Nieistniejące wsie w Sudetach*, [w:] Kulesza M. (red.), *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 225–242.

- Szmytkie R., Zajączkowski J.**, 2013, *Educational farms as an agritourist product on example of the Lower Silesia Region*, [w:] Wyrzykowski J., Marak J. (red.), *Tourism Role in the Regional Economy*, vol. 4, *Regional Tourism Product – Theory and Practice*, University of Business in Wrocław, Wrocław, s. 250–264.
- Śleszyński P.**, 2005, *Różnice liczby ludności ujawnione w Narodowym Spisie Powszechnym 2002*, *Przegląd Geograficzny*, 77(2), s. 193–212.
- Śleszyński P.**, 2013, *Prawidłowości zróżnicowań przestrzennych emigracji zagranicznej z Polski po 1989 r.*, *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*, 3.
- Tomaszewski J.**, 1968, *Zmiany ludnościowe w osiedlach sudeckich ze szczególnym uwzględnieniem powiatów Jelenia Góra i Bystrzyca Kłodzka*, Komitet Zagospodarowania Ziemi Górskich PAN, *Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich*, 6.
- Więckowicz Z.**, (red.), 1998, *Przekształcenia obszarów wiejskich Makroregionu Południowo-Zachodniego*, t. 1: *Typologia gmin pod względem poziomu i warunków rozwoju*, Wydawnictwo AR we Wrocławiu, Wrocław.
- Zagożdżon A.**, 1983, *Modele sieci osadniczej w rejonach górskich na tle współczesnych procesów przemian osadnictwa*, *Studia Geograficzne*, 32, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 506, s. 31–47.
- Zagożdżon A.**, 1990, *Wybrane problemy ludnościowe Sudetów na tle rozwoju regionalnego*, *Studia KPZK PAN*, 96, s. 95–111.

Summary

In the post-war period significant depopulation processes occurred in the Kłodzko Region, which contributed to partial or complete depopulation of peripherally located villages. Due to these adverse conditions, this part of the Sudetes Mountains – despite attempts for its stimulation- was classified by many researchers as a problem area. However, in the recent years the tendencies of population change in the region have diversified. Apart from the still ongoing depopulation processes, phenomenon of “villages revival” has also been identified in the case of several villages previously recognized as becoming depopulated. This recent trend is caused by the inflow of the new residents mainly from urban areas. In many cases the new residents are undertaking economic activity, contributing to transformation of functional character of villages.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2015, tom 37, s. 195–216

<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.37.12>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptg.pan.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

URBANIZACJA WSI NA PRZYKŁADZIE MIAST ZDEGRADOWANYCH WOJEWÓDZTWA ŚWIĘTOKRZYSKIEGO

URBANIZATION OF VILLAGES ON THE EXAMPLE OF FORMER TOWNS IN THE ŚWIĘTOKRZYSKIE VOIVODESHIP

Dariusz SOKOŁOWSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Wydział Nauk o Ziemi
ul. Lwowska 1, 87-100 Toruń
sokol@umk.pl

Zarys treści: Urbanizacja obszarów wiejskich wykazuje zróżnicowanie form oraz głębokość przemian, co jest uwarunkowane m.in. genezą i położeniem określonych miejscowości. Kategorią osiedli wiejskich posiadających szczególnie dobrze rozwinięte cechy miejskie, zarówno w rozumieniu ilościowym (natężenie cech), jak i jakościowym (liczba tych cech) są były miasta. Niektóre z nich, pomimo wiejskiego obecnie statusu, zachowały miejski układ przestrzenny, silne związki z zapleczem i inne miejskie cechy, dzięki którym w świadomości społeczności lokalnych ciągle pozostają miastami. Charakterystyka tych jednostek uwzględniła m.in. zagadnienia demograficzne, funkcjonalne i morfologiczne. Część miejscowości wytypowano jako posiadające szanse na odzyskanie praw miejskich.

Słowa kluczowe: urbanizacja wsi, miasta zdegradowane, prawa miejskie, sieć osadnicza, funkcje miejskie, morfologia miejska.

Wprowadzenie

Urbanizacja wsi jest zjawiskiem obserwowanym w Polsce od stuleci – jeśli przyjmiemy, że cechą urbanizacji jest uzyskanie przez wieś określonej właściwości charakterystycznej dla miast (może to być np. określony rodzaj funkcji lub przekształcenie układu morfologicznego). Tego rodzaju przemiany w konsekwencji prowadziły do powstawania tzw. osiedli przejściowych, na co zwrócił uwagę już Ratzel w końcu XIX w. (1891), a pewną próbę usystematyzowania pojęcia podjęła m.in. M. Kiełczewska-Zaleska (1969). Intensyfikacja procesu różnicowania się wsi nastąpiła jednak dopiero w okresie kapitalistycznego rozwoju w XIX w. w związku z uprzemysłowieniem, eksplozją demograficzną i zniesieniem przywiązania chłopca do ziemi. W tym czasie zaczęły powstawać m.in. kolonie robotnicze (Golachowski 1964) i strefy podmiejskie wokół większych miast. Kolejny etap urbanizacji wsi w Polsce obserwowano po II wojnie światowej – był on stymulowany głównie rozwojem przemysłu, znacznie bardziej intensywnym niż przed wojną. S. Golachowski (1965)

rozdzielił pojęcie suburbanizacji, związane z rozwojem osiedli podmiejskich, od semiurbanizacji, która inicjowana jest często przez czynniki endogeniczne. W nowych warunkach ustrojowych (po 1989 r.) jedna z najważniejszych stymulantów ich dotychczasowego rozwoju – industrializacja – została zahamowana. W ujęciu przestrzennym suburbanizację różni od semiurbanizacji sposób rozmieszczenia: miejscowości pierwszego rodzaju koncentrują się wokół miast, szczególnie dużych; jednostki drugiego rodzaju nie są tak skoncentrowane, często występują w rozproszeniu (por. Sokołowski 1999).

Szczególnym rodzajem wiejskich miejscowości zurbanizowanych (bądź częściowo zurbanizowanych) są zdegradowane miasta. Ze względu na sposób rozmieszczenia wyróżniają się one w grupie wiejskich jednostek zurbanizowanych większą regularnością, co jest uwarunkowane ich genezą. Początki tych miejscowości sięgają często średniowiecza, kiedy znaczna ich część uzyskała prawa miejskie. Ich rozwój stymulowany był przez stulecia poprzez związki funkcjonalno-gospodarcze z wiejskim zapleczem, dla którego stanowiły one ośrodki obsługi. Jednostki zaliczane do tej kategorii osiągnęły w przeszłości względnie wysoki stopień zurbanizowania¹, który utrzymały do czasów obecnych bądź utraciły.

Byłe miasta często zajmują wysokie pozycje w hierarchii wiejskiej części systemów osadniczych. Ranga tych miejscowości wynika głównie z ich względnie dużego zaludnienia, miejsca zajmowanego przez nie w hierarchii administracyjnej (siedziby gmin), pełnionych funkcji gospodarczych oraz funkcji obsługi zaplecza, a także z ich percepcji, rozumianej tu jako postrzeganie przez społeczność lokalną jako miasto. Niektóre miasta zdegradowane mają szansę na zmianę statusu formalnoprawnego i w perspektywie zaliczenie ich do zbioru miast.

Po 1980 r. liczba miast w Polsce zwiększyła się o 116; w tej liczbie ponad 75% jednostek w przeszłości było miastami. Współcześnie uzyskanie praw miejskich nie przynosi wymiernych korzyści finansowych (por. Drobek 1999, Sokołowski 2008), jednak znaczna część społeczności lokalnych uważa zmianę statusu miejscowości ze wsi na miasto za awans. Motywacja wynika nie tylko ze wzrostu prestiżu miejscowości, ale łatwiejszej – w powszechnej opinii – promocji miejscowości jako miasta. Ponadto w świetle ustawy o ochronie gruntów łatwiej jest przeprowadzić procedurę odrolnienia na terenie miasta.

W rezultacie liczne miejscowości wnioskuje o nadanie praw miejskich, z których w wielu przypadkach sprawa zostaje zakończona pomyślnie. Spośród 39 miejscowości, które uzyskały prawa miejskie po 2000 r.² dwie znajdują się na terenie województwa świętokrzyskiego: Daleszyce w powiecie kieleckim (2007 r.) i Koprzywnica w powiecie sandomierskim (2001 r.). We wcześniejszej dekadzie pozytywnie rozpatrzono aż 50 wniosków o nadanie praw miejskich, w tej liczbie aż 6 znajduje się w charakteryzowanym regionie: Małogoszcz w powiecie jędrzejowskim (1996 r.), Bodzentyn w kieleckim i Osiek w staszowskim (obydwa 1994 r.), Wąchock w starachowickim (1993 r.) oraz Kunów w ostrowieckim i Sędziszów w jędrzejowskim (obydwa 1990 r.). Wszystkie wymienione miejscowości, poza Sędziszowem, były miastami w przeszłości, a zatem przejściowo zaliczały się do zbioru osiedli zdegradowanych.

Mając na uwadze znaczną liczbę miast zdegradowanych na obszarze województwa świętokrzyskiego, można założyć, że przynajmniej niektóre z nich zachowały cechy miejskie. Celem niniejszego opracowania jest, obok wieloaspektowej charakterystyki tych miejscowości, zidentyfikowanie miast potencjalnych, tj. jednostek mających szansę na

¹ Pomijając rzadkie przypadki nieudanych lokacji.

² Stan na 1.03.2014.

odzyskanie miejskiego statusu. Warto zauważyć, że w ostatnich latach powstało kilka opracowań dotyczących m.in. problematyki małych miast obszaru województwa świętokrzyskiego, jednak koncentrują się one na miejscowościach, dla których tworzy się bazę statystyczną, tj. miastach stanowiących gminy bądź ich wyodrębnione części (m.in. Mularczyk 2006, Śleszyński 2006).

Przemiany miejskiej sieci osadniczej województwa świętokrzyskiego w aspekcie ilościowym

Znaczna liczba miast zdegradowanych, które znajdują się na terenie województwa świętokrzyskiego, jest konsekwencją burzliwych przemian demograficznych i gospodarczych, ale przede wszystkim – politycznych. Obszar ten znajdował się przez ponad stulecie (1815–1918) w granicach Królestwa Kongresowego, gdzie szczególnie w latach 1869–1870 (niektóre źródła podają okres 1867–1870) zaborca przeorganizował sieć miejską. Określone zmiany były wynikiem destrukcyjnej polityki zaborcy, polegającej m.in. na przekształcaniu struktury administracyjnej Królestwa na wzór rosyjski w ramach stopniowego ograniczania jego autonomii po upadku kolejnych powstań narodowowzwoleńczych. Rezultatem tych zmian było między innymi zdegradowanie do rzędu osad wiejskich ponad 337 miasteczek, w tym ponad 40 na obszarze obecnego województwa świętokrzyskiego. Niektóre z nich odzyskały miejski status w ciągu blisko stulecia, jakie upłynęło od odzyskania przez Polskę niepodległości. Większość jednostek z tej grupy (29) nadal pozostaje wsiami (tab. 1, ryc. 1). Odmienne niż to było w południowej części Małopolski – na obszarach znajdujących się w granicach dawnego zaboru austriackiego, w granicach województwa świętokrzyskiego nie ma miejscowości zdegradowanych w późniejszym czasie, tj. w XX w. Względnie niewielka jest też liczba jednostek zdegradowanych wcześniej, przed wejściem w życie ukazu carskiego z 1869 r. (8 jednostek). Przyczyny degradacji tych ostatnich miejscowości były zwykle obiektywne, związane z ich zniszczeniem w czasie wojen, wyludnieniem i upadkiem gospodarczym.

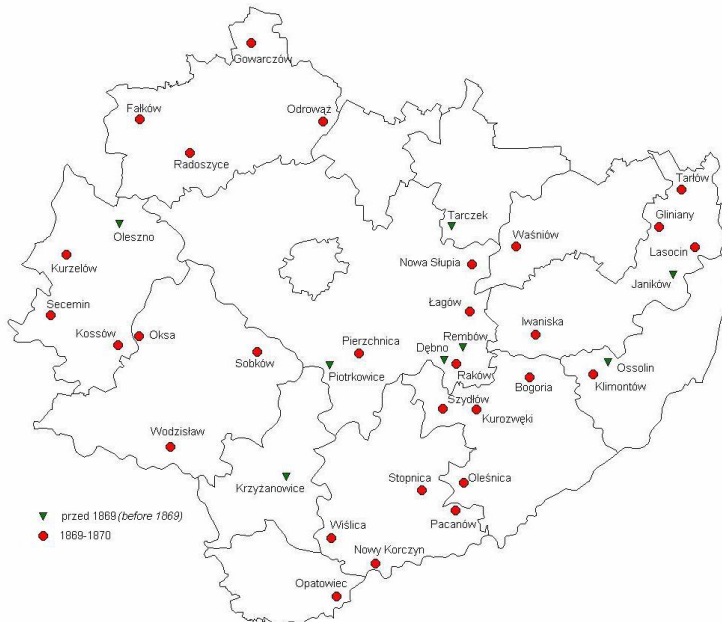
Ze względu na identyfikację miejscowości posiadających miejskie cechy zasadnicze znaczenie ma ta grupa jednostek, które ucierpiały na radykalnie przeprowadzonej reorganizacji sieci osadniczej Królestwa Polskiego. W jej rezultacie doszło do degradacji do rzędu osad wiejskich niektórych względnie dużych miasteczek, liczących zwykle powyżej 2 tys. mieszkańców (tab. 2), posiadających wyraźnie miejskie cechy morfologiczne.

Geneza wielu miasteczek województwa świętokrzyskiego sięga średniowiecza. W grupie 37 badanych miejscowości, sześć zostało założonych w XIII w. (Kurzelów, Łągów, Nowy Korczyn, Opatowiec, Pacanów i Tarczek), z tej liczby pięć posiadało status miejski przez 6 stuleci. Kolejnych dziesięć miejscowości (Fałków, Kurozwięki, Nowa Słupia, Pierzchnica, Radoszyce, Stopnica, Szydłów, Waśniów, Wiślica i Wodzisław) było miastami od XIV do XIX w. (tab. 1). Tak długi okres sprzyjał nie tylko wykształceniu cech miejskich przez określone miejscowości, ale też doprowadził do ukształtowania ich związków funkcjonalnych z zapleczem, a ponadto utrwalił w świadomości społeczności lokalnych postrzeganie tych miejscowości jako miasteczka. Obok miejscowości o utrwalonych cechach miejskich istnieje pewna grupa jednostek, które posiadały status miejski bardzo krótko, w związku z czym nigdy nie wykształciły one miejskiego charakteru. Należą do nich: Krzyżanowice, Oleszno, Ossolin, Piotrkowice, Rembów i Tarczek.

Tabela 1. Wykaz miast zdegradowanych w województwie świętokrzyskim z uwzględnieniem ich dawnego i aktualnego statusu prawnego (stan na 01.03.2014)

Miejscowość	Prawa miejskie		Obecny status	Powiat
	uzyskanie	utrata		
Bogoria	1616	1869	wieś gminna	staszowski
Dębno	1585	przed 1827	wieś w gm. Raków	kielecki
Fałków	1340	1869	wieś gminna	konecki
Gliniany	1595	1869	wieś w gm. Ożarów	opatowski
Gowarczów	1430	1869	wieś gminna	konecki
Iwaniska	1403	1869	wieś gminna	opatowski
Janików	1559	przed 1827	wieś w gm. Ożarów	opatowski
Klimontów	1604	1869	wieś gminna	sandomierski
Kossów	XV w.	1869	wieś w gm. Radków	włoszczowski
Krzyżanowice (Dolne)	XIV w. (?)	XVI w. (?)	wieś w gm. Pińczów	pińczowski
Kurozwęki	XIV w.	1869	wieś w gm. Staszów	staszowski
Kurzelów	1285	1869	wieś w gm. Włoszczowa	włoszczowski
Lasocin	1549	1869	wieś w gm. Ożarów	opatowski
Łągów	1253	1869	wieś gminna	kielecki
Nowa Słupia	1351	1869	wieś gminna	kielecki
Nowy Korczyn	1258	1869	wieś gminna	buski
Odrawąż	1611	1869	wieś w gm. Stąporków	konecki
Oksa	1554	1869	wieś gminna	jędrzejowski
Oleszno	XV w.	XVI w.	wieś w gm. Krasocin	włoszczowski
Oleśnica	1470	1869	wieś gminna	staszowski
Opatowiec	1271	1869	wieś gminna	kazimierski
Ossolin	II poł. XVII w.	około 1816	wieś w gm. Klimontów	sandomierski
Pacanów	1279	1869	wieś gminna	buski
Pierzchnica	1359	1869	wieś gminna	kielecki
Piotrkowice	1811	1822	wieś w gm. Chmielnik	kielecki
Radoszyce	przed 1370	1869	wieś gminna	konecki
Raków	1567	1869	wieś gminna	kielecki
Rembów	1588	1607	wieś w gm. Raków	kielecki
Secemin	1401	1869	wieś gminna	włoszczowski
Sobków	1563	1869	wieś gminna	jędrzejowski
Stopnica	1362	1869	wieś gminna	buski
Szydłów	1329	1869	wieś gminna	staszowski
Tarczek	przed 1253	koniec XIV w.	wieś w gm. Pawłów	starachowicki
Tarłów	1550	1869	wieś gminna	opatowski
Waśniów	1351	1869	wieś gminna	ostrowiecki
Wiślica	1345 (?)	1869	wieś gminna	buski
Wodzisław	XIV w.	1869	wieś gminna	jędrzejowski

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Miasta polskie w tysiącleciu* (1965), *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...*, *Statystyka miast i osiedli 1945–1965* (1967), Drobek (1999)

Ryc. 1. Miasta zdegradowane w województwie świętokrzyskim według daty ostatniej utraty praw miejskich
Former towns in the Świętokrzyskie Voivodeship by the date of the last loss of civic rights
 Źródło: opracowanie własne • *Source: own compilation.*

Szczególnie wysoką gęstością sieci miejskiej cechowały się w przeszłości tereny położone we wschodniej części regionu i wzdłuż rzeki Kamiennej. Z tej przyczyny wymienione obszary charakteryzuje obecnie znaczna liczba miasteczek zdegradowanych. Od czasów przedrozbiorowych wykształcił się też pewien podział funkcjonalny: w grupie miejscowości położonych w dolinie Kamiennej większy był udział miasteczek, których ludność utrzymywała się głównie z rzemiosła, natomiast wzdłuż doliny Wisły, na Ponidziu i na wschodnim obrzeżu Gór Świętokrzyskich – między Kielcami i Sandomierzem – dominowały ośrodki związane z obsługą rolniczego zaplecza. Miejscowości te, ze względu na niewielkie odległości między nimi, miały też niewielkie obszary obsługi (pod względem przestrzennym i ludnościowym), co ograniczało ich rozwój. Ponadto wytyczenie nowych szlaków komunikacyjnych w XIX i XX w., w tym kolei żelaznej, spowodowało, że niektóre miasteczka znalazły się na uboczu w stosunku do ważniejszych tras. Kolejnym czynnikiem niekorzystnym dla rozwoju miasteczek były działania wojenne prowadzone między innymi w czasie powstań narodowych, zwłaszcza styczniowego. Zbiegnięcie się w niedługim czasie kilku niekorzystnych dla rozwoju czynników prowadziło do zahamowania rozwoju licznych miejscowości i do pogłębienia zjawisk kryzysowych, w tym ich degradacji gospodarczej i funkcjonalnej, rzadziej – morfologicznej. Słabość potencjału gospodarczego i niska atrakcyjność lokalizacji uniemożliwiła niektórym z nich późniejsze odrodzenie się. Ze współczesnego punktu widzenia stwarza to sytuację, w której tylko część spośród badanych miejscowości spełnia kryteria miejskości i będzie mogła odzyskać w przyszłości status miasta.

Zróżnicowanie formalno-prawne miast zdegradowanych

Na badanym obszarze zidentyfikowano 37 byłych miast, które można podzielić na następujące kategorie:

- 1) miasto zdegradowane, obecnie wieś gminna,
- 2) miasto zdegradowane, obecnie wieś niebędąca siedzibą gminy.

Ponadto istnieje kilka grup byłych miast nie zaliczonych do żadnej z powyższych kategorii. Ich formalnoprawny status jest obecnie zróżnicowany. Niektóre z nich już odzyskały prawa miejskie, inne utraciły samodzielność formalnoprawną, w większości przypadków bez degradacji do kategorii wsi. Są to następujące kategorie:

- 3) miasto zdegradowane przejściowo, aktualnie miejscowość posiadająca prawa miejskie (należą do nich m.in. jednostki wymienione w części wstępnej),
- 4) byłe miasto, obecnie jednostka stanowiąca część innego miasta³,
- 5) byłe miasto, obecnie jednostka stanowiąca część innej wsi⁴,
- 6) miejscowość, której przyznano prawa miejskie, ale przywilej nie został zrealizowany – nieudana lokacja⁵.

Tabele 1–3 oraz ryciny 1–5 pokazują wszystkie zidentyfikowane jednostki zaliczone do grup 1) i 2). Łączna liczba miejscowości w regionie, które posiadają bądź posiadały w przeszłości status miasta przekracza 70, jest zatem ponad dwukrotnie większa od obecnej. Miejscowości zaliczone do kategorii 3–6 nie wchodzą w zakres niniejszego opracowania.

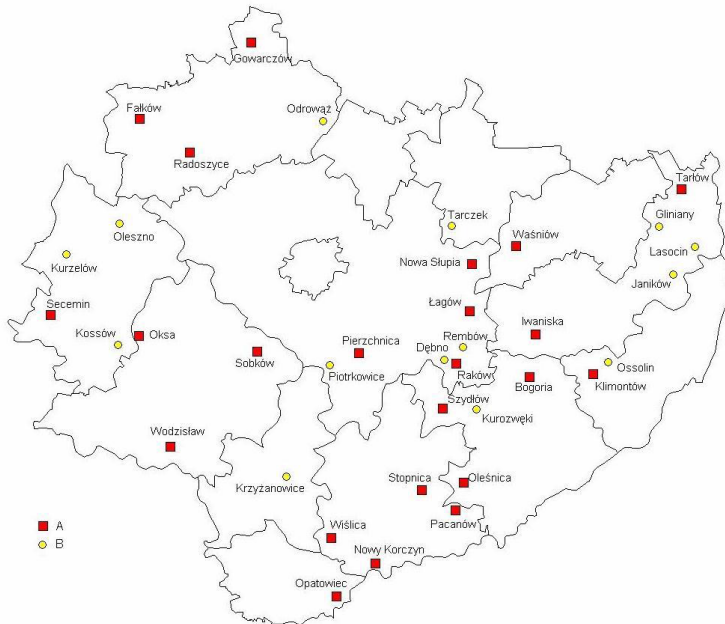
Zaludnienie

Wielkość miast zdegradowanych w województwie świętokrzyskim jest zróżnicowana. Zaludnienie najmniejszych jednostek nie przekracza 200 osób, połowa (19 jednostek) liczy co najmniej 1000 mieszkańców, w tej liczbie tylko dwie – Radoszyce i Klimontów – przekroczyły 2000 mieszkańców (tab. 2, ryc. 3). Większość miejscowości nie osiągnęła dotychczas stanu zaludnienia z II połowy XIX i początku XX w.; jest to konsekwencją migracji do miast po drugiej wojnie światowej, procesów depopulacyjnych w ostatnich dekadach, a wcześniej także znacznych strat wojennych. Te ostatnie dotyczyły w szczególnym stopniu ludności pochodzenia żydowskiego, która w niektórych miasteczkach (zwłaszcza na południu regionu) stanowiła znaczny bądź nawet dominujący odsetek mieszkańców. Przykładowo, w Nowym Korczynie, Wiślicy i Wodzisławiu w II połowie XIX w. udział ludności żydowskiej sięgał 70–75%. Zestawienie aktualnych danych o zaludnieniu z danymi sprzed co najmniej stulecia pokazuje, że na ogół inne miasta miały wówczas pozycję dominującą. Największe w 1910 r. – Wodzisław – przekraczało 6000 mieszkańców (w 2012 r. około 1200), 5000 przekraczały: Nowy Korczyn, Radoszyce i Stopnica, a niewiele ustępował im Klimontów. Ponad 3000 osób zamieszkiwało ponadto: Iwaniska, Łągów, Pacanów, Raków, Tarłów i Wiślicę. Niektóre spośród wymienionych miejscowości straciły w ciągu stulecia

³ Są to: Denków (od 1954 r. część Ostrowca Świętokrzyskiego, samodzielne miasto w latach 1564–1869), Mirów (przyłączony do Pińczowa w 1612 r., samodzielne miasto w latach 1592–1612), Prosperów (przyłączony do Zawichostu w 1820 r., samodzielne miasto w latach 1701–1820), Wierzbnik (połączony ze Starachowicami w 1939 r., samodzielne miasto w latach 1624–1870 i 1916–1939).

⁴ Święty Krzyż – obecnie część miejscowości Nowa Słupia.

⁵ Stefanówek (wymieniony jako miasto w 1674 r., obecnie wieś w gminie Staszów); Drobek (1999) wymienia również miejscowości: Dębno (w gminie Nowa Słupia) i Lubenia (w gminie Brody, powiat starachowicki).

Ryc. 2. Miasta zdegradowane w województwie świętokrzyskim według ich aktualnego statusu administracyjnego – nieposiadające aktualnie statusu miasta (stan na 01.03.2014)

A – wsie gminne, B – wsie pozostałe.

Former towns in the Świętokrzyskie Voivodeship by their contemporary administrative status – without civic rights (on 1.03.2014)

A – seats of municipalities, B – other villages.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z tab. 1. • *Source: own compilation based on data from tab. 1.*

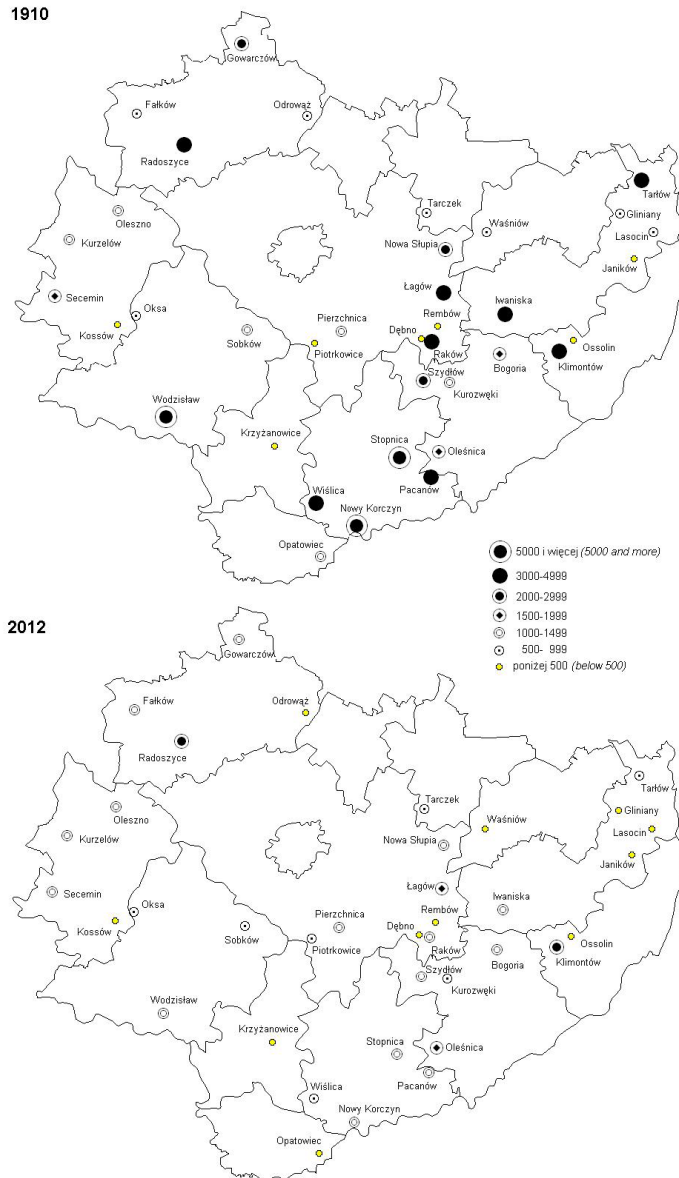
nawet 3/4 stanu zaludnienia (Nowy Korczyn, Stopnica, Wodzisław); najmniejsze straty odnotowały Radoszyce – około 1/3.

Znaczniejsze pod względem zaludnienia miasta pełniły w przeszłości ważne funkcje w skali regionalnej, a nawet ponadregionalnej. Stopnica była w latach 1809–1915 siedzibą powiatu (od 1870 r. jako osada wiejska); jego nazwa (stopnicki) była używana aż do 1948 r., mimo że w 1915 r. funkcję stołeczną przejęło Busko. Niektóre inne miasta jeszcze wcześniej odgrywały istotną rolę w Małopolsce, co przyczyniało się do ich długotrwałego i wszechstronnego rozwoju. Ważnym ośrodkiem zjazdów szlachty polskiej była Wiślica, gdzie w 1347 r. podpisano słynne statuty wiślickie, będące kodyfikacją piastowskiego prawa sądowego. Regres miasta wiązał się z zanikiem tej funkcji w XVII w., po przeniesieniu stolicy państwa z Krakowa do Warszawy (ponowne ożywienie nastąpiło dopiero w XIX w.). Nowy Korczyn był w Polsce przedrozbiorowej (od XV w.) miejscem odbywania sejmików generalnych prowincji małopolskiej i już w XVI w. posiadał m.in. zamek, ratusz, wodociąg oraz, podobnie jak Wiślica, około setki zakładów rzemieślniczych. Jako znaczący ośrodek handlu zbożem miał też liczne spichrze, a nawet własną jednostkę miary zbożowej. Raków zasługuje na wymienienie przede wszystkim jako znaczący ośrodek arianizmu w XVI i XVII w., która to działalność nie tylko podniosła rangę, ale też doprowadziła do dynamicznego rozwoju tego miasta. Szydłów zyskał znaczenie jako ważny ośrodek handlowy, rzemieślniczy (ponad 100 warsztatów w XVI w.) i militarny. Pozostałością tej ostatniej funkcji są częściowo zachowane mury obronne opasujące miasto, wzniesione w czasach Kazimierza Wielkiego.

Tabela 2. Liczba mieszkańców miast zdegradowanych w województwie świętokrzyskim

Miejscowość	1827 ^a	około 1880 ^a	1890 ^b	1910 ^b	1921 ^c	1950 ^c	1970 ^c	1988 ^c	2012/13 ^e
Bogoria	495	716	1298	1870	1185			889	1060
Dębno	232	324			327			125 ^d	75
Fałków	430	709			775	824	837	1033	1094
Gliniany	270	379	472	977	621			400 ^d	295
Gowarczów	946	1280	1878	2700	1508	1086	1257	1339	1436
Iwaniska	1088	1662	2402	3641	2803	1069	1094	1210	1330
Janików	284	299			327			227 ^d	176
Klimontów	1314	2654	4201	4830	3737	1818	1971	1914	2084
Kossów		346			494			387 ^d	261
Krzyżanowice (Dolne)	484				489			206 ^d	161
Kurozwęki	715	1000	1256	1251	1033			963 ^d	761
Kurzelów	931	1200	1096	1419	1616	1443	1257	1195	1119
Lasocin	564	820	727	724	938			408 ^d	332
Łągów	2005	1299	2293	3606	2527	1509	1492	1569	1624
Nowa Słupia	629	983	1150	2052	2160	1356	1409	1422	1395
Nowy Korczyn		3319	4458	5478	3682	1537	1223	1041	1037
Odrawąż	324	328			595			654 ^d	484
Oksa	380				759			872	782
Oleszno	380				1103	1137	1160	1225	1197
Oleśnica	888	1500	1464	1814	1133	1567	1657	1773	1879
Opatowiec	434	800	821	1183	762			421	336
Ossolin	106				98			183 ^d	176
Pacanów	1267	2000	2570	3165	2598	1478	1304	1275	1115
Pierzchnica	641	1100	1113	1494	1017			764	1048
Piotrkowice	489	600			428			195 ^d	559
Radoszyce	1425	3169	4611	5035	3344	2529	2904	3245	3314
Raków	1232	1971	3525	3134	2043	1227	1220	1172	1148
Rembów	83	278			235			332 ^d	273
Secemin	853	1200	1325	1784	1611	1517	1482	1452	1319
Sobków	1003	1500	1452	1293	855			765	998
Stopnica	1247	4000	4659	5048	4402	1065	1330	1245	1378
Szydłów	1556	2183	2502	2491	2246	1081	1138	1092	1110
Tarczek	229	378			547			567 ^d	581
Tarłów	1478	1681	2255	3248	1970			876	940
Waśniów	295	386	513	980	580			477	445
Wiślica	1372	3279	2781	3305	2127			606	535
Wodzisław	1760	4000	4038	6620	3878	1449	1202	1257	1185

Źródła: ^aSłownik Geograficzny Królestwa Polskiego..., ^bJelonek (1967), ^cNarodowe Spisy Powszechne (1921, 1950, 1970, 1988), ^dwg Stelmach i in. (1990), ^edane odpowiednich urzędów gmin.

Ryc. 3. Miasta zdegradowane w województwie świętokrzyskim według zaludnienia (1910 i 2012 r.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Jelonek (1967) i danych urzędów gmin.

Former towns in the Świętokrzyskie Voivodeship by population (1910 and 1912)

Source: own compilation based on: Jelonek (1967) and data from municipal offices.

O ile w stosunku do początku XX w. większość miejscowości odnotowała znaczne straty ludnościowe, to przyjmując za punkt odniesienia pierwsze lata po II wojnie światowej, sytuacja jest w kilku przypadkach korzystna. Wolno, ale systematycznie wzrasta zaludnienie m.in.: Gowarczowa, Iwanisk, Klimontowa, Łagowa, Oleśnicy i Radoszyc. Jednocześnie należy odnotować miejscowości, które cechował w tym czasie spadek zaludnienia. Należą

do nich m.in.: Kurzelów, Nowy Korczyn, Pacanów, Secemin i Wodzisław. Brak potencjału pozwalającego choćby na utrzymanie stanu zaludnienia na stałym poziomie wskazuje, że znajdują się one w stanie regresu i świadczy o ich niskiej atrakcyjności, głównie z powodu słabości ekonomicznej (brak miejsc pracy).

Jednym z kryteriów przyznawania praw miejskich jest osiągnięcie przez miejscowość odpowiedniego poziomu zaludnienia, określanego na co najmniej 2000 mieszkańców. W niektórych przypadkach warunek ten nie jest dotrzymywany (w ciągu ostatnich dwudziestu lat prawa miejskie uzyskały m.in.: Frampol, Kleszczele, Kołaczyce, Krynica Morska, Narol i Przecław, których zaludnienie zawierało się w przedziale 1200–1600 mieszkańców), jednak takie sytuacje należy traktować jako wyjątki. Uzyskanie praw miejskich przez jednostki niespełniające tego kryterium jest mniej prawdopodobne, a odpowiednie wnioski są często odrzucane. Za przykład może posłużyć Stopnica, której wniosek został odrzucony^{6,7} przez Radę Ministrów w 2012 r. Odpowiedni poziom zaludnienia posiadają aktualnie tylko dwie miejscowości w województwie: Radoszyce i Klimontów, a dwie kolejne: Oleśnica i Łągów, liczą powyżej 1600 mieszkańców, są zatem względnie bliskie jego osiągnięcia.

Funkcje miejskie i infrastruktura

Do ważnych elementów charakterystyki miast zdegradowanych oraz potencjalnych miast należy ich identyfikacja funkcjonalna, polegająca zarówno na określeniu udziału ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych bądź ludności zatrudnionej poza rolnictwem (tab. 3, 4), jak i określenie roli, jaką odgrywają one w relacji z otoczeniem (obszarem obsługi). Wyrazem związków funkcjonalnych miejscowości z własnym zapleczem są funkcje centralne⁸ (tab. 4). Inne istotne charakterystyki miasteczek dotyczą ich układu przestrzennego (zob. tab. 3), a także poziomu wyposażenia w infrastrukturę techniczno-komunalną (tab. 4).

Badanie zagadnień funkcjonalnych i wyposażenia techniczno-infrastrukturalnego wymaga zwykle uwzględnienia możliwie najnowszych informacji. Uzyskanie aktualnych danych w układzie miejscowości jest aktualnie bardzo trudne ze względu na niedostatek odpowiednich publikacji źródłowych. Poniżej wykorzystano wcześniejsze wyniki badań autora, oparte na danych pochodzących głównie ze spisu powszechnego 1988 r. i innych źródeł z przełomu lat 80. i 90. XX w. W okresie transformacji systemowej część informacji uległa dezaktualizacji. Jednocześnie warto zauważyć, że niektóre zmienne są wynikiem długotrwałych procesów, w związku z czym cechuje je znaczna inercja – dotyczy to przede wszystkim informacji zamieszczonych w tab. 3. Poza wyjątkowymi sytuacjami niektóre relacje między miejscowościami wiejskimi w regionalnym systemie osadniczym nie ulegają rewolucyjnym zmianom. Zamieszczone informacje o układzie przestrzennym cechuje najwyższy stopień trwałości, dane nt. związków funkcjonalnych dezaktualizują się zwykle

⁶ Projekt rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 27.06.2012 (<http://mac.bip.gov.pl/prawo-i-prace-legislacyjne/projekt-rozporzadzenia-rady-ministrow-w-sprawie-ustalenia-granic-niektorych-gmin-i-miast-oraz-zmiany-siedziby-wladz-gminy.html> - dostęp w dniu 02.01.2013)

⁷ W trakcie opracowywania redakcyjnego tekstu artykułu władze samorządowe Stopnicy złożyły uzupełniony wniosek, który został przyjęty i miejscowość z dniem 1 stycznia 2015 r. odzyskała prawa miejskie.

⁸ Sposoby ich pomiaru omówiono w innych pracach – zob. Maik (1977), Sokołowski (1994, 1999) i in.

Tabela 3. Wybrane cechy miast zdegradowanych w województwie świętokrzyskim

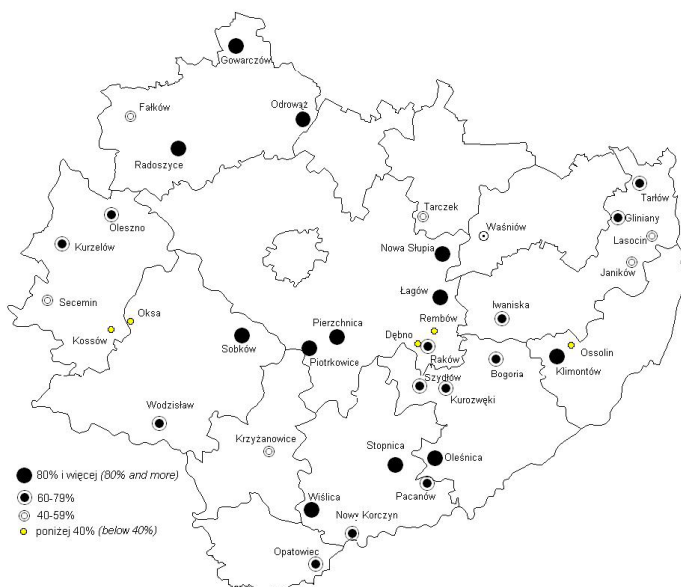
Miejscowość	Ludność nierolnicza (%) ^{1,2}	Poziom funkcji obsługi ^{3,4}	Układ przestrzenny ^{4,5}
Bogoria	70	B	M
Dębno	30	C	P
Fałków	52	B	P/W
Gliniany	65	C	P
Gowarczów	82	B	M
Iwaniska	76	B	M
Janików	48	C	U
Klimontów	80	A	M
Kossów	<20	C	U
Krzyżanowice (Dolne)	58	C	W
Kurozwęki	72	B	P/W
Kurzelów	75	B	P/W
Lasocin	51	B	P
Łągów	82	A	M
Nowa Słupia	84	B	M
Nowy Korczyn	76	A	M
Odrowąż	100	B	W
Oksa	<20	B	P/W
Oleszno	60	C	W
Oleśnica	86	B	P/W
Opatowiec	62	B	M
Ossolin	37	C	U
Pacanów	71	A	M
Pierzchnica	89	B	M
Piotrkowice	86	C	W
Radoszyce	81	A	M
Raków	70	B	M
Rembów	35	C	U
Secemin	52	B	P/M
Sobków	98	B	P
Stopnica	79	A	M
Szydłów	67	B	M
Tarczek	51	C	U
Tarłów	65	B	P/M
Waśniów	<20	B	P/W
Wiślica	80	B	M
Wodzisław	67	B	M

Źródła i objaśnienia: ¹NSP 1988; ²Stelmach i in. (1990) – dla miejscowości liczących poniżej 1000 ludności w 1988 r.; ³A – wysoki (silny ośrodek, poziom obsługi ponadlokalny), B – przeciętny (poziom obsługi typowy dla większości ośrodków gminnych), C – niski (pozostałe miejscowości); ⁴badania własne; ⁵dominujący typ układu przestrzennego – opis w tekście.

powoli, natomiast informacje z zakresu gospodarki i infrastruktury wykazują znaczną dynamikę zmian i z tego względu posiadają tylko określony walor porównawczy. Ich uaktualnienie jest wskazane, wymaga jednak podjęcia badań terenowych.

Udział ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych wahał się w poszczególnych miejscowościach już przed okresem transformacji systemowej w granicach od kilkunastu do blisko 100%⁹. Najwyższe wartości osiągał w największych miejscowościach pełniących funkcje gminne (wyjątkiem jest Odrowąż, niepełniący tej funkcji), w których spełnia on, a nawet znacznie przekracza, kryterium wymagane przy ubieganiu się o nadanie praw miejskich. Najniższe wartości wskaźnika odnotowano w miejscowościach niepełniących funkcji gminnych, zwykle mających też niewielkie zaludnienie. Należą do nich: Dębno, Kossów, Oksa, Ossolin i Rembów, a także gminny Waśniów, które na tej podstawie mogą zostać zakwalifikowane do kategorii wsi rolniczych (ryc. 4). Zarysowuje się tu prawidłowość polegająca na tym, że rolniczy charakter miejscowości koreluje z jej wielkością zaludnienia oraz z pełnieniem funkcji administracyjnej (siedziby gminy).

W grupie 17 większych miejscowości (tab. 4), wszystkie oprócz Stopnicy cechował znaczący udział funkcji rolniczej. W czterech z nich, włącznie ze względnie dużą Oleśnicą, była dominująca, w dziesięciu kolejnych – posiadała niewielką przewagę nad jednym z pozostałych sektorów gospodarki. W trzech miejscowościach funkcja rolnicza miała drugorzędne znaczenie, ustępując, zwykle nieznacznie, usługom (Klimontów, Łągów, Nowy Korczyn). Mając na uwadze ogólnokrajowe trendy zmian struktury gospodarczej, wśród których na czoło wysuwa się wzrost udziału sektora trzeciego (por. m.in. Sokołowski 2006), należy założyć pewne zwiększenie udziału usług w badanych miejscowościach. Jednocześnie, z po-

Ryc. 4. Miasta zdegradowane w województwie świętokrzyskim według udziału ludności pozarolniczej
Former towns in the Świętokrzyskie Voivodeship by the share of non-agricultural population

Źródło: opracowanie własne na podstawie różnych źródeł. • Source: own compilation based on various sources.

⁹ W przypadku mniejszych miejscowości podane w tab. 3 odsetki ludności nierolniczej pochodzą z danych pozapisowych i mogą być obciążone sporym błędem.

Tabela 4. Wybrane wskaźniki większych miast zdegradowanych w województwie świętokrzyskim (liczących 1000 i więcej mieszkańców w 1988 r.)

Miejscowość	Typ funkcjonalny ze względu na:		Poziom wyposażenia techniczno-infrastrukturalnego	Poziom rozwoju funkcji obsługi w 1988 r. (centralność w skali 0–100)
	charakter dominacji funkcjonalnej	stosunek liczby miejsc pracy do liczby miejsc zamieszkania		
Fałków	RU	P1	średni	47
Gowarczów	R	M1	niski	55
Iwaniska	RU	MP	niski	56
Klimontów	UR	MP	średni	62
Kurzelów	R	M1	średni	35
Łągów	UR	MP	średni	62
Nowa Słupia	RU	M1	średni	51
Nowy Korczyn	UR	P1	wysoki	65
Oleszno	R	MP	niski	34
Oleśnica	R	M1	niski	40
Pacanów	RU	MP	średni	70
Radoszyce	RP	M1	średni	60
Raków	RU	MP	niski	53
Secemin	RP	MP	średni	55
Stopnica	PU	P2	wysoki	67
Szydłów	RU	MP	wysoki	53
Wodzisław	RU	MP	średni	56

Objaśnienie symboli: 1) typologia ze względu na charakter dominacji funkcjonalnej: U – funkcja usługowa, R – rolnicza, P – przemysłowa, dwoma literami oznaczono typy mieszane, X – brak dominacji funkcjonalnej (równowaga trzech sektorów gospodarki); 2) typologia ze względu na stosunek liczby miejsc pracy do liczby miejsc zamieszkania: P – przewaga funkcji miejsca pracy, MP – równowaga funkcji miejsca pracy i funkcji mieszkaniowej, M – przewaga funkcji mieszkaniowej.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych: NSP 1988, Sokołowski (1999) oraz niepublikowane dane autora.

wodu charakteru przemian gospodarczych w okresie transformacji systemowej, w tym zwłaszcza likwidacji części zakładów pracy, nie można wykluczyć zwiększenia udziału ludności utrzymującej się z rolnictwa w niektórych miejscowościach.

Porównanie stosunku liczby pracujących według miejsca pracy do liczby pracujących według miejsca zamieszkania wykazuje, że przed okresem transformacji systemowej przeważały miejscowości charakteryzujące się względną równowagą pod tym względem, mniej było jednostek z przewagą funkcji mieszkaniowej, a najmniej – z przewagą funkcji miejsca pracy (Fałków, Nowy Korczyn, Stopnica). W obecnej sytuacji gospodarczej kraju należy uznać za mało prawdopodobną poprawę sytuacji na rynku pracy w charakteryzowanej kategorii miejscowości. Niedobór miejsc pracy wskazuje, generalnie biorąc, na słabość gospodarczą części byłych miast województwa świętokrzyskiego, podobnie jak to jest i w innych częściach Polski.

Pewnych informacji uaktualniających może dostarczyć porównanie sytuacji w odpowiednich gminach. Należy jednak zwrócić uwagę, że udział ludnościowy analizowanych miejscowości będących siedzibami gmin w swoich jednostkach administracyjnych zawiera się w licznych przypadkach w przedziale 10÷20%, a tylko w dwóch przekracza 1/3 (Radoszyce – 37% i Opatowiec – 48%), co ma określony wpływ na interpretację danych liczbo-

wych. Bilans dojazdów do pracy¹⁰ we wszystkich uwzględnianych gminach był w 2006 r. ujemny, sięgając od około 100 osób (Nowy Korczyn, Opatowiec, Pacanów, Szydłów), do ponad 400 osób (Gowarczów, Iwaniska, Nowa Słupia, Radoszyce); szczególnie wyróżnia się jednak gmina Bogoria, z ujemnym bilansem sięgającym prawie 800 osób (przy zaludnieniu 7900 mieszkańców). Wielkości te mogą wskazywać na utrzymywanie się dominacji funkcji mieszkaniowej w większości jednostek, jednak brak informacji o bilansach wewnątrzgminnych uniemożliwia bardziej dokładne rozeznanie.

O sytuacji gospodarczej jednostek świadczą też m.in. dane dotyczące liczby podmiotów gospodarczych. Największą liczbę podmiotów gospodarczych w usługach oraz w przemyśle i budownictwie odnotowano¹¹ w miejscowościach: Radoszyce (ponad 300), Klimontów (ponad 200), Stopnica i Łągów (po około 180) oraz Nowa Słupia i Oleśnica (po około 150), natomiast najmniej podmiotów pozarolniczych miały na ogół miejscowości nie pełniące funkcji siedziby gminy – niektóre z nich po kilka lub kilkanaście. Odpowiednie wielkości względne przekraczały często (np. w wymienionych wyżej miejscowościach) 100 podmiotów gospodarczych poza rolnictwem na 1000 mieszkańców, osiągając maksymalnie (w Wiślicy) wielkość 130.

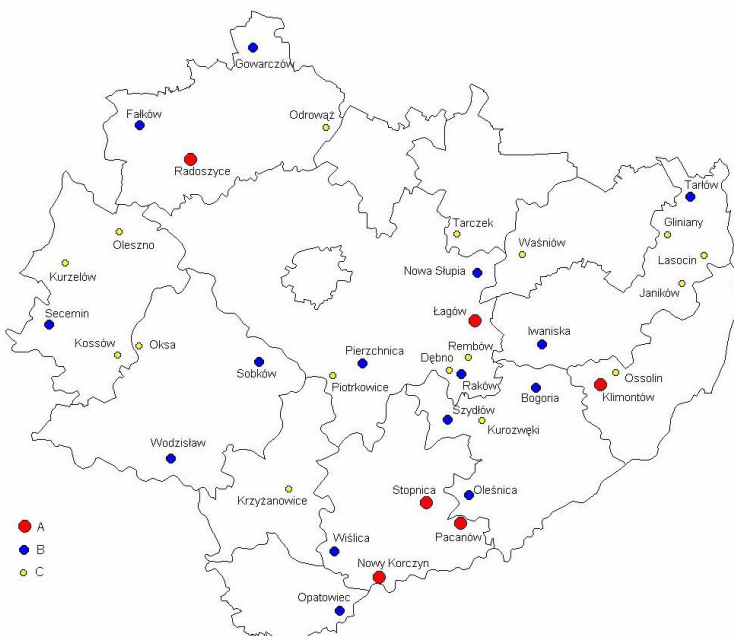
W zakresie funkcji obsługi zaplecza zaznacza się wyraźny podział według pełnionej funkcji administracyjnej. Wynika to z tego, że ośrodek gminny dysponuje zwykle pewnym zestawem placówek i instytucji obsługujących zaplecze w obrębie własnej jednostki administracyjnej. Należą do nich takie dziedziny jak: administracja publiczna, oświata, kultura, ochrona zdrowia, duża część handlu, w tym skup płodów rolnych, niektóre zakłady przemysłowe itp. Nieliczne miejscowości wiejskie pełnią funkcje o zasięgu ponadlokalnym, wykraczającym poza obszar własnej gminy. Może to dotyczyć szkolnictwa ponadgimnazjalnego, niekiedy wyspecjalizowanych placówek handlowych, rzadziej innych dziedzin życia. Najlepiej rozwiniętymi pod tym względem miejscowościami były: Klimontów, Łągów, Nowy Korczyn, Pacanów, Radoszyce i Stopnica (tab. 4, ryc. 5). Niektóre z instytucji działających tam wcześniej utrzymały się do czasów współczesnych (niekiedy w zmienionej formie własnościowej), są zatem podstawy, by i teraz zakwalifikować te miejscowości do kategorii lepiej rozwiniętych pod względem związków z zapleczem bądź też posiadających zaplecze bardziej rozległe. Słabiej rozwinięte funkcjonalnie są zwykle miejscowości o rolniczym charakterze (np. Oleśnica w grupie wsi gminnych). Zmiany zaobserwowane w ostatnich latach nie były w grupie badanych jednostek na tyle głębokie, by zmienić podstawy ich zróżnicowania hierarchicznego.

Należy podkreślić, że wymienione wyżej miejscowości (najlepiej rozwinięte funkcjonalnie) dorównują pod tym względem większości miast w województwie, liczących poniżej 10 tys. mieszkańców, które nie pełnią funkcji ośrodka powiatowego, a część miast niepowiatowych nawet przewyższają.

Podstawą pomiaru poziomu wyposażenia infrastrukturalnego w układzie miejscowości były dane z około 1990 r. Mając na uwadze możliwy znaczny stopień ich dezaktualizacji, zestawiono je z informacjami współczesnymi, których mankamentem jest jednak to, że odnoszą się do całych gmin. W tej sytuacji przyjęto, że w gminach, w których nastąpił znaczny postęp w rozwoju infrastruktury w okresie dzielącym obydwie obserwa-

¹⁰ Dane o dojazdach do pracy w 2006 r. pochodzą z opracowania *Dojazdy do pracy w Polsce. Terytorialna identyfikacja przepływów ludności związanych z zatrudnieniem*, GUS Urząd Statystyczny w Poznaniu, Poznań, 2010.

¹¹ Dane GUS za 2011 r. (Bank Danych Lokalnych).

Ryc. 5. Miasta zdegradowane w województwie świętokrzyskim według stopnia wykształcenia funkcji obsługi. A – silne, B – przeciętne, C – pozostałe.

Former towns in the Świętokrzyskie Voivodeship by the level of development of service function.

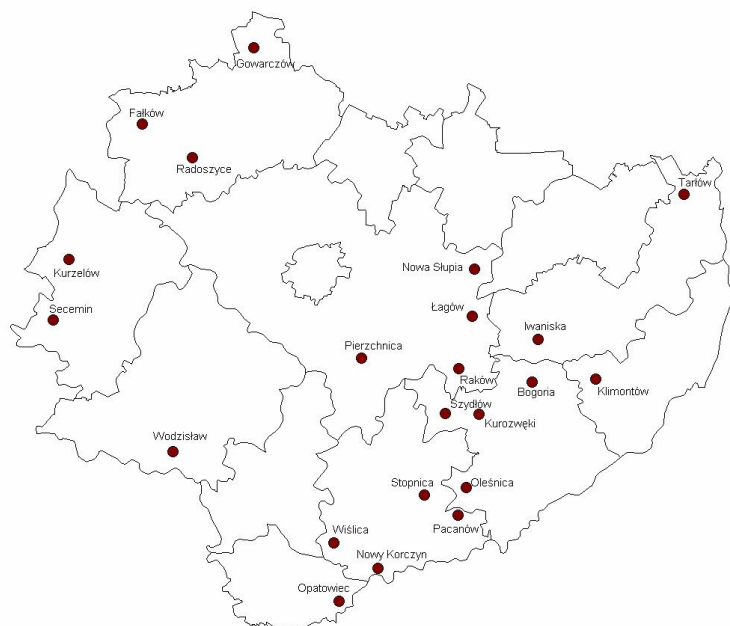
A – strong, B – average, C – other.

Źródło: opracowanie własne • Source: own compilation

cje (tj. około 20 lat), zmiany były w również udziałem miejscowości będących siedzibami gmin. Ponieważ tego rodzaju przybliżenia mogą mieć wartość jedynie orientacyjną, klasyfikacja miejscowości według poziomu wyposażenia infrastrukturalnego ma charakter bardzo ogólny (wydzielenie tylko trzech poziomów – tab. 4). Uwzględni on przede wszystkim określone relacje pomiędzy miejscowościami.

Najwyższy poziom wyposażenia infrastrukturalnego¹² obserwowano w końcu XX i na początku XXI w. w Nowym Korczynie, Szydłowie i Stopnicy. Miejscowości te dzielił w tym czasie znaczny dystans od tych, które zamykały stawkę. Z uwagi na to, że miały one znacznie mniej do nadrobienia – próbując dorównać choćby standardom miejskim – rozbudowa infrastruktury wiązała się albo z ponoszeniem mniejszych nakładów finansowych, albo też z przeniesieniem inwestycji na inny rodzaj sieci bądź urządzeń. Przykładowo: gmina Stopnica w ciągu ostatniej dekady praktycznie nie zwiększyła stopnia zwodociągowania (korzystający z określonego rodzaju instalacji stanowią około 89% ogółu mieszkańców gminy), natomiast udział korzystających z kanalizacji zwiększył się w latach 2002–2011 z niespełna 20 do prawie 46%. W tym czasie takie gminy jak: Klimontów, Raków, Secemin, Iwaniska, Nowa Słupia i Radoszyce, koncentrowały wysiłki na nadrobieniu zaległości w sieci wodociągowej, zwiększając udział korzystających odpowiednio: z 24 do 42%, z 37 do 51%, z 41 do 68%, z 45 do 67%, z 49 do 57%, z 54 do 68%. W rezultacie zmian żadna z miejscowości nie osiągnęła dotychczas stanu nasy-

¹² W zakresie zwodociągowania, skanalizowania, dostępu do oczyszczalni ścieków, wyposażenia mieszkań w instalacje sanitarne itp.

Ryc. 6. Miasta zdegradowane w województwie świętokrzyskim, które najlepiej zachowały miejski charakter układu przestrzennego

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z tab. 3 (cecha: „układ przestrzenny”).

Former towns in the Świętokrzyskie Voivodeship with best preserved urban spatial arrangement

Source: own compilation based on the data from tab. 3 (indicator: „układ przestrzenny” – „spatial arrangement”)

Ryc. 7. Raków z lotu ptaka; zwarta zabudowa w otoczeniu rynku widoczna po prawej stronie zdjęcia

Źródło: strona internetowa gminy Raków (dostęp 30.01.2013)

Aerial photograph of Raków: densely built-up area around the town square on the right of the picture

Source: Raków municipality website (accessed 30.01.2013)

Ryc. 8. Szydłów: widok na starą część miasteczka z rynkiem i murami miejskimi

Źródło: strona internetowa gminy Szydłów (dostęp 30.01.2013)

Szydłów: view on the old part of town with town square and town walls

Source: Szydłów municipality website (accessed 30.01.2013)

cenia urządzeniami infrastruktury, a relacje typu: lepiej wyposażone/słabiej wyposażone, pomimo pewnego spłaszczenia różnic w ostatnim czasie, nie uległy zasadniczym przewartościowaniom.

Układ przestrzenny

Czynnik morfogenetyczny odgrywa szczególną rolę przy rozpatrywaniu miejscowości w kategoriach miasto/wieś. Struktury przestrzenne w niewielkich miejscowościach, zwłaszcza w ich częściach centralnych, cechuje zwykle znaczna inercja. Liczne miasteczka, zarówno aktualne, jak i zdegradowane, posiadają często „zamrożony” układ przestrzenny, pamiętający jeszcze czasy pierwszej lokacji i powinien być on traktowany jako element dziedzictwa kulturowego. Układ urbanistyczny wraz z jego architektonicznym wypełnieniem (zwartość zabudowy, forma budynków, użyte materiały itp.) można aktualnie identyfikować bądź weryfikować m.in. na podstawie zdjęć satelitarnych, które są doskonałym uzupełnieniem używanych wcześniej planów miejscowości i badań terenowych.

Wyodrębniono kilka typów układów przestrzennych charakterystycznych dla osadnictwa wiejskiego i małomiasteczkowego, oznaczając je następującymi symbolami:

- U – typ jednodrożny zwarty (ulicówka);
- W – wieś wielodrogowa (układ przynajmniej kilku dróg, zarówno wylotowych, jak i wewnętrznych, z których większość nie jest prosta i przecinają się one pod różnicowanymi kątami);

- P – wieś placowa (plac centralny nieposiadający cech rynku ze względu na jego nieregularność, rozległość lub duży udział zabudowy zagrodowej);
- M – miejski układ urbanistyczny i charakter zabudowy – z rynkiem, zwartą zabudową wokół rynku i głównych ulic, ze zwartą miejską siatką ulic, w większości prostych i przecinających się pod kątem prostym;
- P/M – układ urbanistyczny z rynkiem w centrum, ale ze znacznymi ubytkami zabudowy wokół rynku lub z zabudową częściowo zagrodową wokół rynku (taki układ – pierwotnie miejski – traci typowo miejski charakter);
- P/W – wieś z rozległym placem, prawdopodobnie pozostałością rynku, wokół którego dominuje zabudowa zagrodowa, lub który został wewnątrz zabudowany.
- Sporadycznie występują inne formy – niejednoznacznie zakwalifikowane (tab. 3).

Układ przestrzenny i fizjonomia badanych miejscowości są silnie zróżnicowane. Typ miejski, z rynkiem stanowiącym centrum układu przestrzennego, często prostokątnym układem ulic i miasteczkową, zwartą zabudową, zachował się w licznych miastach zdegradowanych na mocy ukazu carskiego, tj. w latach 1869–1870. Jest on najlepiej zachowany w tych miejscowościach, w których występuje w „czystej” postaci, tj. w 16 jednostkach (tab. 3). Bogoria, Gowarczów, Iwaniska, Klimontów, Łągów, Nowa Słupia, Nowy Korczyn, Opatowiec, Pacanów, Pierzchnica, Radoszyce, Raków, Stopnica, Szydłów, Wiślica i Wodzisław. W większości przypadków wokół rynku i wzdłuż sąsiadujących z nim ulic dominuje zwarta zabudowa, a zabudowa zagrodowa nie jest widoczna z centrum układu urbanistycznego. Wyjątkowo dobrze zachował się on w tych miasteczkach, które na przełomie XIX i XX w. były największe, tj. liczyły około 5 tys. mieszkańców (Klimontów, Nowy Korczyn, Radoszyce, Stopnica, Wodzisław) oraz w kilku mniejszych (Łągów, Nowa Słupia, Raków, Szydłów, Wiślica) (ryc. 7 i 8).

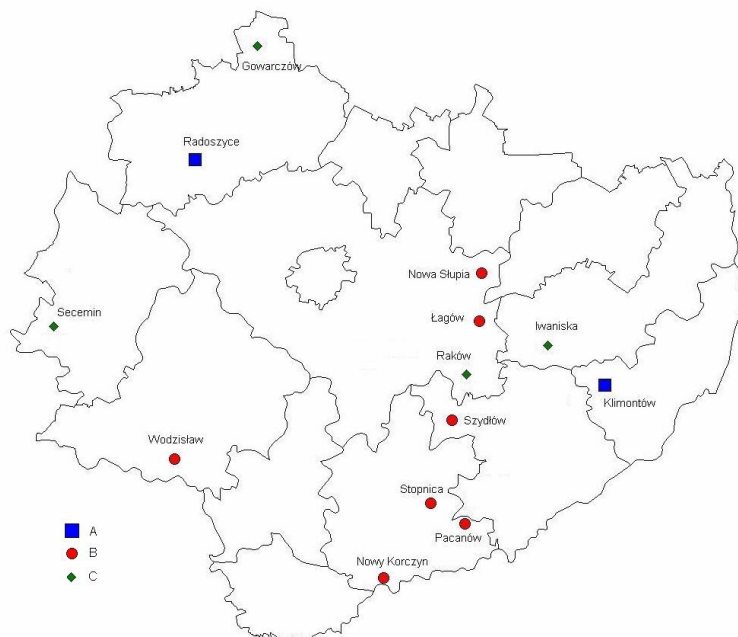
Kilka innych miejscowości (Fałków, Kurozwęki, Kurzelów, Oleśnica, Oksa, Secemin, Waśniów, Tartów) zachowało ślady miejskiego rozplanowania, które jednak są słabo zaznaczone w terenie. Reprezentują one typy P/W i P/M, których krótka charakterystyka zamieszczona wyżej wyjaśnia różnice w stosunku do typu M.

Miasta potencjalne

Jak zaznaczono we wstępie, po 1980 r. ponad 100 miejscowości uzyskało prawa miejskie, w tej liczbie większość stanowią jednostki wcześniej zdegradowane. Mając na uwadze powolność zachodzących zmian w sieci osadniczej, zmiana statusu jest z reguły tylko formalnoprawnym potwierdzeniem od dawna istniejącego stanu rzeczy. Takie atrybuty miejscowości jak wielkość zaludnienia, funkcje, poziom wyposażenia infrastrukturalnego, układ urbanistyczny czy też stan świadomości społeczności lokalnej, która postrzega wymienione osiedla jako miasta, sprawiają, że stan *de facto* znacznie wyprzedza ich stan *de iure*.

Wyniki przeprowadzonych badań potwierdzają, że niektóre spośród badanych miejscowości odpowiadają kryteriom miejskości stosowanym aktualnie w Polsce¹³. Rycina 9 przedstawia analizowane miejscowości według liczby spełnianych kryteriów.

¹³ Uzyskanie statusu miasta wiąże się aktualnie ze spełnieniem określonych kryteriów w następujących kategoriach: demograficzne (posiadanie minimalnego zaludnienia – przyjmuje się 2000 mieszkańców, choć w praktyce zdarzają się odstępstwa), przestrzenno-urbanistyczne (m.in. posiadanie miejskiego układu przestrzennego i charakteru zabudowy, uchwalonego planu zagospodarowania przestrzennego oraz odpowiedniego poziomu wyposażenia w infrastrukturę techniczno-komunalną), funkcjonalne (posiadanie odpowiednich instytucji pełniących funkcje ponadlokalne, a także zatrudnienie przynajmniej 2/3 ludności poza rolnictwem), społeczne (poparcie lokalnej społeczności).

Ryc. 9. Miasta zdegradowane w województwie świętokrzyskim wykazujące najwięcej cech miejskich:

A – spełniające wszystkie badane kryteria miejskości (wielkość, układ przestrzenny, funkcje, infrastruktura), B – spełniające wszystkie badane kryteria poza wielkościowym (zaludnienie 1000–1999 mieszkańców), C – nie spełniające dwóch kryteriów (przy zaludnieniu 1000–1999 mieszkańców).

Former towns in the Świętokrzyskie Voivodeship characterized by highest number of urban attributes:

A – all tested criteria met (size, spatial arrangement, functions, infrastructure), B – all tested criteria met except size (population 1000–1999 inhabitants), C – two criteria not met (population 1000–1999 inhabitants).

Źródło: opracowanie własne • Source: own compilation.

Wszystkie badane kryteria miejskości spełniane są aktualnie przez dwa byłe miasta: Radoszyce i Klimontów. Ewentualne złożenie odpowiednich wniosków, uzupełnionych o niezbędną dokumentację i przy bardzo prawdopodobnym poparciu społeczności lokalnej, miałyby duże szanse na pomyślny finał. Kilka innych nie odbiega od miast niczym poza wielkością – nie przekraczają one 2000 mieszkańców, przy czym wszystkie liczą więcej niż 1000 mieszkańców. Są to: Łągów, Nowa Słupia, Nowy Korczyn, Pacanów, Stopnica, Szydłów, Wodzisław. Dwa mniejsze miasteczka w tej grupie – Nowy Korczyn i Stopnica – wyróżniają się szczególnie, zarówno pod względem morfologicznym i infrastrukturalnym, a także jako silne ośrodki obsługi zaplecza, przewyższające pod tym względem niektóre miejscowości w województwie świętokrzyskim posiadające prawa miejskie.

Trzecia wyodrębniona grupa miejscowości (4 jednostki) nie spełnia zwykle jednego kryterium pozawielkościowego. W przypadku Gowarczowa, Iwanisk i Rakowa jest to słabiej rozwinięta infrastruktura (element podatny na względnie szybką dezaktualizację, co sprawia, że sytuacja tych miejscowości mogła dotychczas lub może w niedługim czasie ulec poprawie), natomiast Secemin cechuje zbyt duży udział funkcji rolniczej oraz słabiej w tej grupie zachowany miejski układ przestrzenny. Na plus należy natomiast wyróżnić Raków (za dobrze zachowany miejski układ przestrzenny i charakter zabudowy), w związku z czym miejscowość ta może szybko przesunąć się do grupy drugiej.

W zestawianiu nie znalazła się między innymi Oleśnica, trzecia miejscowość pod względem zaludnienia, niespełniająca jednak większości kryteriów, a także spełniająca część kryteriów (w tym morfologiczne) Wiślica, którą cechuje bardzo małe zaludnienie.

Zakończenie

Kategoria miast zdegradowanych liczy w Polsce kilkaset jednostek; w tej grupie część odzyskała już prawa miejskie, część – ze względu na posiadane walory – ma na to jeszcze realne szanse. Najliczniejszą grupę stanowią jednostki, których awans do kategorii miast jest w praktyce niemożliwy, nawet pomimo uzasadnienia historycznego – są to miejscowości, których degradacja dotyczy nie tylko kwestii statusu formalnoprawnego, ale również większości cech miejskich.

Jednym z regionów posiadających gęstą sieć byłych miast jest województwo świętokrzyskie, na którego obszarze większość jednostek spełniających współczesne kryteria miejskości już uzyskała awans. W rezultacie powyższego badania stwierdzono, że pozostały jeszcze dwie miejscowości, dla których ewentualna zmiana statusu formalnoprawnego nie powinna stanowić większego problemu oraz grupa kilku następnych, spełniających większość kryteriów poza ludnościowym. Spośród licznych problemów charakterystycznych dla większości zdegradowanych miast w Polsce, a także wielu mniejszych jednostek spośród tych, które posiadają prawa miejskie, na czoło wysuwają się: demograficzne, gospodarcze, infrastrukturalne, a z punktu widzenia kryteriów miejskości – także morfologiczne. Byłe miasta regionu świętokrzyskiego wyróżniają się na tym tle dobrze na ogół zachowanymi układami przestrzennymi i miejską zabudową, a także brakiem, lub niewielką skalą depopulacji. Typowe są natomiast problemy gospodarcze, które pogłębiają nękający tę kategorię miejscowości permanentnie od dziesięcioleci tzw. kryzys małych miast¹⁴. Negatywne zjawiska gospodarcze znajdują konsekwencje między innymi w postaci emigracji ludzi młodych, poszukujących pracy w większych miastach lub za granicą, warunkują zatem w znacznym stopniu takie następstwa demograficzne, jak starzenie się społeczeństwa i zahamowanie wzrostu zaludnienia. Odptyw mieszkańców oraz likwidacja części podmiotów gospodarczych prowadzi z kolei do spadku dochodów miast i wzrostu skali problemów społecznych, wywołanych bezrobociem, apatią społeczną, odptywem jednostek kreatywnych, brakiem oferty polepszającej możliwości spędzania wolnego czasu itp. (Kantor-Pietraga i in. 2012).

W XX w., zwłaszcza w okresie powojennym, zanikły bądź zostały ograniczone tradycyjne funkcje małych miast. Dwukrotne przejście zmian ustrojowych, a współcześnie także zjawiska związane z globalizacją gospodarki, odbiły się negatywnie między innymi na drobnej wytwórczości, handlu, częściowo też na pośrednictwie w wymianie i przetwórstwie płodów rolnych. W ostatnich latach problemy pogłębiają się z powodu między innymi otwarcia się krajowego rynku na produkty pochodzące z importu. Nie bez znaczenia dla małych miast jest likwidacja wielu miejsc pracy w przemyśle rolno-spożywczym, m.in. w wyniku realizacji niektórych przepisów Unii Europejskiej i tzw. restrukturyzacji gospodarki (likwidacja małych mleczarni, rzeźni, ubojni i in.). Nieco lepiej przedstawia się kwestia funkcji standardowych, które, mimo znacznego ich osłabienia w okresie transformacji

¹⁴ Już w latach 50. XX w. powstała literatura na ten temat (zob. np. zbiór *Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast*, 1957, pod red. K. Dziewońskiego i M. Kiełczewskiej-Zaleskiej).

systemowej, przetrwały tzw. reformy rynkowe. Miejscowość o charakterze centralnym (w rozumieniu założeń teorii Christallera) powinna mieć swój własny obszar obsługi z pewną minimalną liczbą ludności – wynika to z określonych wielkości popytu na dobra i usługi, poniżej których działalność staje się nieopłacalna. Zbyt niskie zaludnienie doprowadziło do zaniku funkcji centralnych w niektórych miasteczkach i w rezultacie pogorszenia ich sytuacji ekonomicznej. Najmniejsze szanse na odzyskanie praw miejskich mają te miejscowości, które aktualnie nie pełnią funkcji ośrodka gminnego, przy czym słabe związki z zapleczem są tu tylko jedną z kilku słabych stron tych miejscowości.

Wymienione kwestie nie wyczerpują katalogu symptomów kryzysowych wśród małych miast. Szczegółowe rozpoznanie uwarunkowań społecznych i gospodarczych należałoby odnieść do poszczególnych jednostek, co wymaga pogłębionych badań terenowych.

Literatura

- Drobek W.**, 1999, *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*, Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Golachowski S.**, 1964, *Dawne wzory i nowe modele wsi*, Czasopismo Geograficzne, 35, 3–4, s. 371–386.
- Golachowski S.**, 1965, *Proces semi-urbanizacji w województwie opolskim*, Kwartalnik Opolski, 2, s. 54–58.
- Dziewoński K., Kielczewska-Zaleska M.** (red.), 1957, *Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast*, Prace Geograficzne IG PAN, 9, Warszawa.
- Jelonek A.**, 1967, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.*, Dokumentacja Geograficzna, z. 3–4.
- Kantor-Pietraga I., Krzysztofik R., Runge J.**, 2012, *Kontekst geograficzny i funkcjonalny kurczenia się małych miast w Polsce południowej*, [w:] K. Heffner, A. Halama (red.), *Ewolucja funkcji małych miast w Polsce*, Studia Ekonomiczne, Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, s. 9–24.
- Kielczewska-Zaleska M.**, 1969, *Geografia osadnictwa*, PWN, Warszawa.
- Krzysztofik R.**, 2006, *Nowe Miasta w Polsce w latach 1980–2007. Geneza i mechanizmy rozwoju. Próba typologii*, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Maik W.**, 1977, *A graph theory approach to the hierarchical ordering of elements of the settlement systems*, *Questiones Geographicae*, 4, s. 95–108.
- Miasta polskie w tysiącleciu*, 1965, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Mularczyk M.**, 2006, *Przemiany społeczno-zawodowe w małych miastach woj. świętokrzyskiego w latach 1995–2004*, [w:] K. Heffner, T. Marszał (red.), *Uwarunkowania rozwoju małych miast*, Biuletyn KPZK PAN, 226, s. 95–105.
- Ratzel F.**, 1891, *Anthropogeographie*, t.II, Stuttgart.
- Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/22, 1923*, GUS, Warszawa.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich, 1880–1902 (15 tomów)*, F. Sulimierski, W. Walewski (red.), Warszawa.
- Sokołowski D.**, 1994, *Hierarchia miejscowości centralnych w makroregionie dolnej Wisły*, *Acta Univ. Nicolai Copernici, Geografia* 26, Wyd. Naukowe UMK, Toruń, s. 107–124.
- Sokołowski D.**, 1999, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Wyd. Naukowe UMK, Toruń.

Sokołowski D., 2006, *Funkcje centralne i hierarchia funkcjonalna miast w Polsce*, Wyd. UMK, Toruń.

Sokołowski D., 2008, *Miasta nowe i potencjalne jako główne elementy kontinuum wiejsko-miejskiego w Polsce*, [w:] A. Jezierska-Thöle, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego*, Wyd. Naukowe UMK, Toruń, s. 63–78.

Statystyka miast i osiedli 1945-1965, 1967, Seria Statystyka Regionalna, 6, GUS.

Stelmach M., Malina R., Tkocz J., Żukowski B., 1990, *Obszary wiejskie i grunty rolnicze w Polsce*, Instytut Planowania i Urządzania Terenów Wiejskich, Akademia Rolnicza we Wrocławiu, Wrocław.

Śleszyński P., 2006, *Przemiany osadnicze i demograficzne Poniżnia w okresie transformacji i ich znaczenie dla środowiska przyrodniczego*, [w:] A. Richling, B. Stojek, M. Strzyż, I. Szumacher, E. Świercz (red.), *Regionalne studia ekologiczno-krajobrazowe*, Problemy Ekologii Krajobrazu, XVI/2, WGiSR UW, IG AŚ, PAEK, s.75–88.

Summary

In the Świętokrzyskie Voivodeship there are numerous former towns possessing a village status nowadays. Most of them were deprived of town privileges between 1869 and 1870, under the Russian regulation. These sites lost the characteristics of urban areas in the slightest degree. The paper analyzes the infrastructure and functional, morphological and demographic situation of such villages. Some of them were identified as having a chance to regain the town rights.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH
2015, tom 37, s. 217–227
<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.37.13>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptg.pan.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

REKREACYJNE WYKORZYSTANIE ZBIORNIKA RETENCYJNEGO W GMINIE KLUCZBORK

RECREATIONAL USE OF WATER RESERVOIR IN THE MUNICIPALITY OF KLUCZBORK

Małgorzata OSTROWSKA¹ • Agnieszka SAŁDAK²

¹ Uniwersytet Opolski
Zakład Kształtowania Środowiska
ul. Dmowskiego 7/9, 45-365 Opole
ost-mal@wp.pl

² Absolwentka Uniwersytetu Opolskiego
A.I.M Bonn, Welschnonnenstraße 7, 53111 Bonn
eifflla@o2.pl

Zarys treści: Celem opracowania jest analiza możliwości wykorzystania zbiornika wodnego na terenie gminy Kluczborok, na rzece Stobrawie, w kierunku rekreacyjno-turystycznym. Przeanalizowano wyniki dwóch ankiet przeprowadzonych wśród mieszkańców przyległej do zbiornika wsi Ligota Zamecka. Termin pierwszej ankietyzacji został wybrany w momencie, kiedy mieszkańcy znali jedynie projekt budowy zbiornika retencyjno-rekreacyjnego w Kluczborku. Drugą ankietę przeprowadzono, kiedy zbiornik był już ukończony i napełniony wodą. Wyniki ankietyzacji pokazują, że opinia mieszkańców, zmieniła się wraz z wybudowaniem zbiornika (więcej jest opinii pozytywnych). Ponadto wykonano dwukrotnie orientacyjne badanie fizykochemiczne wody w zbiorniku. Próby pobrano jesienią i wiosną poniżej miejsca wlotu rzeki Stobrawa do zbiornika wstępnego oraz na wlocie do właściwego zbiornika retencyjnego.

Słowa kluczowe: zbiornik retencyjny, ankietę, wskaźniki fizyko-chemiczne.

Wstęp

Zbiorniki retencyjne to sztuczne jeziora zaporowe stworzone przez człowieka poprzez przegrodzenie doliny rzecznej zaporą. Zbiorniki nizinne charakteryzują się dużą powierzchnią oraz niewielką głębokością. Zbiorniki retencyjne, zarówno duże (zespoły zbiorników wodnych Rożnów-Czchów i Czorsztyń-Niedzica-Sromowce Wyżne, Zbiornik Soliński na Sanie, Zbiornik Tresna na Sole, Zalew Sulejowski na Pilicy, Zalew Jeziorsko na Warcie, Jezioro Paczkowskie, Jezioro Nyskie, Jezioro Otmuchowskie, Zbiornik Turawski, Zbiornik Klimkówka na Ropie, Zbiornik Dobczycki na Rabie), jak i mniejsze (Jezioro Mietkowskie na Bystrzycy, Zalew Paczkowski na Nysie Kłodzkiej, Jezioro Bystrzyckie na rzece Bystrzycy, zbiornik Włodzienin na rzece Troji, zbiornik Michalice na rzece Widawie, zbiornik Biskupice-Brzózki

na rzece Pratwie) przewidziane są najczęściej do ochrony przeciwpowodziowej, produkcji energii, alimentowania żeglownych rzek i nawodnień rolniczych (Bielak 2007, Bzdya 2013, Duda-Gromada 2009, Fedyk i in. 2009, Kozak i Jaroń-Warszyńska 2000, Ostrowska i Ledwoń 2000, Nowak i Nowak 2009, Wyszogrodzka i in. 2007) oraz pełnią funkcję rekreacyjną (Bielak 2007, Bzdya 2013, Czamara 2001, Duda-Gromada 2009, Ostrowska i Ledwoń 2000, Świerk i in. 2010, Traczewska 2012, Trojanowska i in. 2007, Wiśniewolski i in. 2001).

Przedmiotem opracowania jest nowo powstały zbiornik retencyjny na rzece Stobrawa we wsi Ligota Górna, w gminie Kluczbork. Dzięki transformacji w nim fali powodziowej chroni on przed zalaniem grunty należące do wsi Ligota Górna, Ligota Zamecka i Chocianowice (podczas powodzi w 1997 r. rzeka Stobrawa zalała wiele miasteczek i wsi). Spełnia też dodatkowe cele: gromadzenie wody do nawodnień rolnych i gospodarki stawowej, ochrona przeciwpożarowa pobliskich obszarów leśnych, zaspokojenie potrzeb rekreacyjnych, sportowych i wędkarstwa mieszkańców gminy. W przyszłości będzie także możliwe w sąsiedztwie zbiornika zagospodarowanie zdewastowanych i ekstensywnie eksploatowanych łąk i pastwisk przeznaczonych pod zalew (*Kompas inwestycji...* 2014).

Gmina Kluczbork położona jest w województwie opolskim na jego północnym krańcu, w powiecie kluczborskim. Dominującymi działami gospodarki są rolnictwo oraz leśnictwo. Zasoby naturalne to surowce budowlane: gliny, iły, żwir, piaski oraz torf. Ukształtowanie terenu ma charakter równinno-nizinny – wysokości dochodzą do 240 m n.p.m. W powiecie kluczborskim nie ma żadnych większych zbiorników wodnych. Przepływają przez ten obszar niewielkie ciekі, a wśród nich m.in. Stobrawa, Budkowiczanka, Proсна. Procent leśistości wynosi 19,13%, czyli jest niższy od przeciętnej leśistości w województwie (25,5%) oraz w kraju (28,2%) (Wcisło 2007).

Rzeka Stobrawa, na której został wybudowany zbiornik retencyjny Kluczbork, jest prawym dopływem Odry. Jest niewielkim ciekіem wodnym, a jej dolina jest tu wąska i niezbyt głęboka (ryc. 1). Długość rzeki wynosi 78,1 km, powierzchnia dorzecza 1,6 tys km², a źródło znajduje się w Wachowicach na Wyżynie Woźnicko-Wieluńskiej, na południe od Olesna (*Atlas hydrologiczny* 1987).

Celem pracy jest analiza możliwości wykorzystania zbiornika wodnego w gminie Kluczbork w kierunku rekreacyjno-turystycznym. Przeanalizowano wyniki dwóch ankiet przeprowadzonych wśród osób zamieszkujących w pobliżu zbiornika. Na podstawie przeprowadzonych badań wody zbiornika określono jej jakość w oparciu o wybrane wskaźniki fizykochemiczne.

Materiał i metody

Budowę zbiornika retencyjnego rozpoczęto w 2009 r. Jest on położony na wysokości wsi Ligoty Górnej, na terenach należących do gminy Kluczbork i Lasowice Wielkie. Wybudowanie zbiornika spowodowało zalanie ok. 60 ha gruntów rolnych oraz około 1,5-kilometrowego odcinka doliny rzeki Stobrawy i przyległych do niej gruntów (*Kluczbork kluczem do sukcesu...* 2012). Do zbiornika przylega teren wsi Ligota Zamecka (ryc. 2). Wcześniej w gminie Kluczbork znajdowały się dwa zbiorniki po wydobyciu żwiru i piasku. Były one jedynymi miejscami do wypoczynku okolicznej ludności. Można było tam łowić ryby i uprawiać sporty wodne. Kąpiele były niebezpieczne, gdyż były to miejsca niechronione

Ryc. 1. Rzeka Stobrawa po poszerzeniu i umocnieniu brzegów (fot. A.Sałdak)
The Stobrawa river after widening and strengthening of riverbanks

i pozbawione ratowników. Obecnie teren po żwirowniach został zrehabilitowany i na ich miejscu powstał opisywany zbiornik retencyjny. Ma on również pełnić funkcję rekreacyjną, ponieważ zaplanowano tam miejsca wyznaczone do kąpieli oraz uprawiania sportów wodnych. Inwestycja posiada następujące parametry techniczne (Dobrowolski 2009, Podgórska i in. 2009):

- klasa budowli – III
- długość zbiornika – około 1 400 m
- szerokość zbiornika – około 600 m
- średnia głębokość przy NPP – 2.0 m
- średnia głębokość przy MaxPP – 3.0 m
- powierzchnia zbiornika przy piętrzeniu MaxPP – 56,7 ha
- powierzchnia zbiornika przy piętrzeniu NPP – 55,7 ha
- pojemność przy NPP : 1,10 mln m³
- pojemność przy ma x PP : 1,68 mln m³
- wysokość piętrzenia: 4,50 m
- ukształtowanie czaszy zbiornika pozwala na wymianę dolnych warstw wody w zbiorniku, a co się z tym wiąże, napowietrzania jej.

Opinie mieszkańców na temat zbiornika, jego zalet i wad dla społeczności oraz środowiska zebrano wśród mieszkańców przyległej do zbiornika wsi Ligota Zamecka. Ankiety rozdano mieszkańcom dwukrotnie: w listopadzie 2010 r. i w maju 2012 r. Pierwszą ankietę przeprowadzono w momencie, kiedy mieszkańcy znali jedynie projekt budowy zbiornika

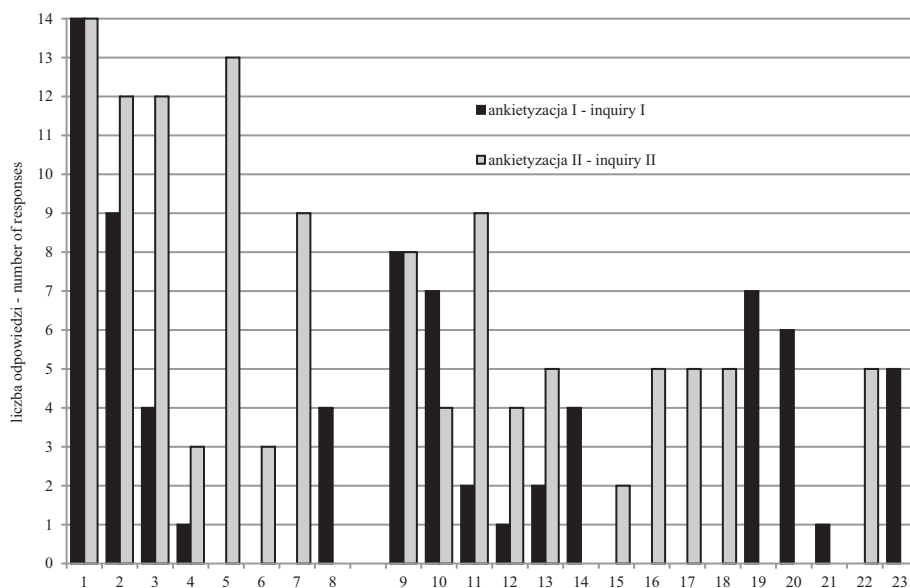
Ryc. 2. Dwa zbiorniki: po lewej zbiornik wstępny, po prawej retencyjny (fot. bankfoto.com.pl)
Two tanks: on the left - preliminary tank, on the right – reservoir

retencyjno-rekreacyjnego. Natomiast drugą przeprowadzono w czasie, kiedy zbiornik był ukończony oraz napełniony wodą. Ankietowano 50 osób – w ankiecie pierwszej brało udział 20 osób, w drugiej 30 osób. Z pierwszej uzyskano łącznie 75 opinii, z drugiej 118 opinii.

Wykonano również ogólne, orientacyjne badanie wody w zbiorniku. Próby wody pobrano poniżej miejsca wlotu rzeki Stobrawa do zbiornika wstępnego oraz na wlocie do właściwego zbiornika retencyjnego. Wodę ze zbiornika pobrano dwukrotnie: w listopadzie 2011 r. oraz w maju 2012 r. Terminy zostały wybrane w celu przedstawienia wyników związanych z porami roku (jesień-zima, wiosna). Podczas pierwszego poboru próbek woda została zaczerpnięta tylko w miejscu poniżej wlotu rzeki Stobrawa do zbiornika. W drugim terminie badań próbka wody została pobrana z dwóch różnych miejsc. Pierwszy punkt poboru wody, tak jak wcześniej, znajdował się w miejscu poniżej wlotu rzeki Stobrawa do zbiornika. Drugie miejsce poboru wybrano w części zbiornika przeznaczonej do użytku retencyjnego oraz rekreacyjnego. Pobieranie prób wody odbywało się w porach rannych. Woda została zaczerpnięta do słoików i zamknięta, a następnie przewieziona do laboratorium. Badania wody zostały przeprowadzone w laboratorium Zakładu Kształtowania Środowiska. Analizy fizykochemiczne wykonano przy pomocy zestawu laboratoryjnego do badania wody MERCK i fotometru Spectroquant NOVA 60.

Wyniki i dyskusja

Na rycinie 3 przedstawiono wyniki z przeprowadzonych ankiet. Ankietowani poza wyborem zamkniętych odpowiedzi zamieszczonych w ankiecie mogli wpisać własne uwagi. Dodatkowe uwagi od mieszkańców zaznaczono jako „inne”.

Ryc. 3. Wyniki z ankiety I i II – wybór zamkniętych odpowiedzi oraz własne uwagi.

ZALETY: 1 – miejsce wypoczynku, 2 – promocja dla wsi i miasta, 3 – zbiornik retencyjny, 4 – pozytywny wpływ na środowisko, 5 – duży obszar wodny, 6 – dodatkowy obszar dla ptaków wodnych, 7 – atrakcja turystyczna, 8 – inne: brak wad. **WADY:** 9 – ingerencja w środowisko, 10 – owady, 11 – hałas, 12 – nieszczelność zbiornika, 13 – zbyt blisko domów mieszkalnych, 14 – zanieczyszczenie wody, 15 – brak oświetlenia i połączenia deptakiem, 16 – brak zaplecza sanitarnego, 17 – brzydki zapach, 18 – brak możliwości pływania sprzętem o napędzie silnikowym, 19 – inne: większa liczba ludzi na terenie gminy, 20 – inne: za mało informacji o zbiorniku, 21 – inne: za mały obszar wodny, 22 – inne: śnięte ryby i zgniłe rośliny, 23 – inne: brak zalet.

Presentation of the survey results I and II

QUALITIES: 1 – rest place, 2 – promotion for the village and town, 3 – retention reservoir, 4 – positive impact on the environment, 5 – large water area, 6 – additional area for waterfowl, 7 – touristic attraction, 8 – other: lack of faults. **FAULTS:** 9 – interference in the environment, 10 – insects, 11 – noise, 12 – reservoir leak, 13 – too close to residential houses, 14 – water pollution, 15 – lack of lighting and sidewalk connections, 16 – lack of sanitary services, 17 – burdensome smell, 18 – lack of possibility to use power-driven floating equipment, 19 – other: greater number of people in the community, 20 – other: too little information about the reservoir, 21 – other: small water area, 22 – other: dead fish and rotten plants, 23 – other: lack of qualities.

Podczas pierwszej ankietyzacji najczęściej pojawiającą się uwagą dodatkową była: „za mało informacji o zbiorniku”. Na podstawie wyników ankiety można stwierdzić, że zdania mieszkańców na temat tej inwestycji były podzielone. Opinie negatywne stanowiły około 47% wszystkich odpowiedzi. Za największe wady uznano ewentualną ingerencję w środowisko oraz pojawienie się przypuszczalnie zwiększonej liczby dokuczliwych owadów w okolicy, których rozwój związany jest ze środowiskiem wodnym. Z innych wymienionych przez ankietowanych wad należy przytoczyć obawę o zwiększenie liczby osób przebywających na terenie gminy. Natomiast za największe zalety zbiornika mieszkańcy uznali powstanie nowego miejsca do wypoczynku nad dużym akwenem oraz zauważyli, że będzie to promocja dla ich regionu.

Podczas drugiej ankietyzacji mieszkańcy odnieśli się, z wyjątkiem jednego (zanieczyszczenie wody), do wszystkich punktów z ankiety. Dodatkową uwagą – wadą, zaznaczoną jako inne, było to, że pojawić się mogą w wodzie śnięte ryby i zgniłe rośliny. Po wybudowaniu zbiornika przeważają jednak opinie pozytywne (56%). Do zmiany opinii mieszkańców mogło przyczynić się zakończenie prac związanych z budową zbiornika (była możliwość

obejrzenia już gotowego zalewu). Kilkoro z ankietowanych zwróciło uwagę na grząskie dno w miejscu przeznaczonym na plażę i tym samym do kąpeli. Po napełnieniu zbiornika wodą najwięcej respondentów za zalety uznało, że będzie to miejsce do wypoczynku, promocja dla gminy, obecność zbiornika retencyjnego gwarantującego ochronę okolicy przed powodzią oraz pojawienie się dużego akwenu jako nowej atrakcji turystycznej. Negatywnie odniesiono się, podobnie jak podczas pierwszej ankietyzacji, do ingerencji w środowisko. Ponadto zwrócono uwagę na takie wady, jak: zwiększenie w okolicy poziomu hałasu, nazbyt bliskie w stosunku do zbiornika usytuowanie domów mieszkalnych, brak infrastruktury sanitarnej w okolicy zbiornika.

W obydwu ankietach za największą wartość uznano powstanie nowego miejsca do wypoczynku, które będzie też stanowić dobrą promocję dla miasta i okolicznych wsi. Natomiast jeżeli chodzi o wady inwestycji, to zarówno w pierwszej, jak i w drugiej ankiecie większość respondentów zgodnie uznała, że powstanie zbiornika retencyjnego będzie z pewnością ingerencją w środowisko. Ankietowani zasygnalizowali negatywne skutki tej ingerencji: zanieczyszczenie wody zbiornika, brzydkie zapach, śnięte ryby i rozkładające się rośliny. Obawy wydają się zasadne, gdyż dowiedzione jest, iż w zbiornikach zaporowych mogą ulegać pogorszeniu wartości użytkowe wody. Następuje wtedy zmiana cech organoleptycznych wody, jak: zapach, smak czy mętność oraz wartości wskaźników chemicznych (Traczewska 2012).

Do największych zalet powstania zbiornika ankietowani zaliczyli możliwość wypoczynku, rekreacji i turystyki. Podobne ankiety, jak prezentowane w pracy, wykonano dla dużych zbiorników zaporowych: Solińskiego i Tresna (Duda-Gromada 2009). Ankietowani podkreślali, że najważniejsze dla nich są: bliskość gór, urządzenie turystyczne okolicy, mikroklimat, bioróżnorodność, blisko miejsca zamieszkania, spokój i cisza, obecność wody, możliwość żeglowania. Wynika z tego, że preferencje osób chcących wypoczywać nad wodą są takie same.

Na wymienione aspekty wykorzystania okolic zbiorników retencyjnych zwraca się uwagę w artykułach naukowych oraz opracowaniach dla instytucji zajmujących się organizacją wypoczynku i turystyki na terenach obejmujących zbiorniki retencyjne (Bielak 2007, Duda-Gromada 2009, Fedyk i in. 2009, Kozak i Jaroń-Warszyńska 2000, Nowak i Nowak 2009, Wyszogrodzka i in. 2007). W drugiej połowie XX w., w latach 70. i 80. dał się zauważyć dynamiczny rozwój rekreacji nad wodami, w tym wędkarstwa jako formy wypoczynku. Badania przeprowadzone wśród wędkarzy pozwoliły na określenie preferencji akwenów przez rybactwo rekreacyjne. Choć najczęściej wędkarze łowili na wodach naturalnych, to zbiorniki zaporowe stanowiły już około 7% wód będących celem wędkarstwa amatorskiego (Leopold 1979). Badania oczekiwań wędkarzy dotyczą głównie wód naturalnych, ale zdecydowanie mają one przełożenie na zagadnienia dotyczące również zbiorników retencyjnych. Przeprowadzone badania wśród holenderskich wędkarzy wskazują, jakie najczęściej motywy przebywania nad wodą są dla nich istotne. Większość (ponad 70%) ankietowanych podkreślała, że ważne są: czystość wody, spokój, dostępny brzeg, miłe otoczenie krajobrazowe, możliwość wypoczynku z rodziną, dostępność w akwenu różnych gatunków ryb (Leopold 1973). Podobne preferencje wskazały badania wśród wędkarzy polskich (Wołos 1994).

Potwierdza to tylko, iż słusznie przewidziano i stworzono założenia koncepcji na wykorzystanie terenu do rekreacji i turystyki. Dlatego zaplanowano stworzenie infrastruktury w sąsiedztwie akwenu (Dobrowolski 2009, *Kluczbork kluczem do sukcesu...* 2012):

- trasa piesza i rowerowa łącząca Kluczbork ze zbiornikiem,
- zielona kieszeń owocowa – sady, wypoczynkowe łąki kwietne,
- ogrody nawodne – dryfujące po zbiorniku barki połączone systemem pomostów,
- park linowy, otwarta siłownia, ścieżka zdrowia, place zabaw,
- dom i karczma rybaka,
- wesołe mokradła – szlaki w naturalnych rozlewiskach.

W przyszłości, gdy zbiornik będzie eksploatowany oraz zaznaczy się zjawisko sukcesji ekologicznej, będzie można dla akwenu dokładnie określić tzw. wartość rekreacyjną (Świerk i in. 2010). W analizie wartości rekreacyjnej uwzględnia się parametry morfometryczne (powierzchnia, głębokość, długość, szerokość, długość linii brzegowej), zarastanie powierzchni jeziora i strefy brzegowej przez roślinność wodną oraz pokrycie terenów przybrzeżnych roślinnością drzewiastą. Nasilający się ruch turystyczny wpływa ujemnie na tereny okalające akwenty. Składa się na to: nadmierne rozdeptywanie terenu, zbyt duża koncentracja większej liczby osób na niewielkiej przestrzeni brzegowej, zaśmiecanie terenu odpadkami, żywiołowa rozbudowa ośrodków i prywatnych domków letniskowych.

Zbiorniki retencyjne wykazują charakter rzeczno-jeziorny, a to wpływa na ich nowe cechy, w tym fizyczno-chemiczne samej wody (Traczewska 2012). Nizinne zbiorniki zaporowe są szczególnie narażone na skutki antropopresji, gdyż dopływają do nich rzekami zanieczyszczenia z całej zlewni. Funkcjonują zatem jako odbiorniki materii – pokazują to badania przeprowadzone m.in. na zbiorniku Jeziorsko, Zbiorniku Turawskim, Zbiorniku Sulejowskim oraz zbiorniku retencyjnym na strudze Sząbruk (Arciszewski 2011, Codzienna gazeta... 2013, Koc i in. 2008, Ostrowska i Ledwoń 2000, Trojanowska i in. 2007). Sztuczne zbiorniki wodne stanowią barierę przechwytyjącą związki biogenne, zawiesinę i metale ciężkie spływające ze zlewni. Mogą być wstępną barierą ochronną dla jeziora lub rzeki i tym samym przyczyniają się do poprawy jakości wody w obiektach hydrograficznych położonych poniżej zbiornika (Koc i in. 2008). Przeprowadzone badania wody zbiornika Kluczbork obejmowały analizę kilku wskaźników fizykochemicznych.

Różnica temperatury wody między poborem w listopadzie (8°C) i w maju (14 i 15°C) wynika z różnicy pór roku. Niewielka różnica pomiędzy majową wartością I (14°C), a II (15°C) może wynikać z tego, że miejsce I jest bezpośrednio poniżej wlotu rzeki do zbiornika. Miejsce II znajduje się we właściwym zbiorniku.

Wyższa wartość odczynu wody w zimie (pH 7,5) mogła być spowodowana brakiem deszczy (bywają zakwaszone i zmniejszyłyby wartość pH). Mogło to być również wynikiem obecności pokrywy lodowej zimą. Różnica ta jednak jest nieznaczna w porównaniu z majem 2012 r., gdy wartość była równa 7,1. Stężenie tlenu rozpuszczonego w wodzie było zmienne. Podwyższona (11,5 mg/dm³) zawartość tlenu rozpuszczonego późną jesienią jest spowodowana niższą temperaturą wody oraz prawdopodobnie tym, że zbiornik został dopiero napełniony świeżą wodą. Wartość (3 mg/dm³) w próbce trzeciej wskazuje na obniżoną jakość wody w zakresie tego wskaźnika i prawdopodobnie była to sytuacja incydentalna. Wartość BZT₅ utrzymywała się na niskim poziomie – do 4 mgO₂/dm³ w okresie badań. Wysoka wartość ChZT w maju 2012 r. w zbiorniku głównym mogła być spowodowana naważeniem pól, jakie miało miejsce w ostatnich dniach oraz przedostaniem się innych substancji organicznych do zbiornika. Dodatkowo wykryto przekroczone stężenie bakterii coli, co może być również czynnikiem powodującym zwiększenie ChZT (Radio Opole... 2012). Dwie pierwsze wartości ChZT były niskie i wyniosły 8 oraz 10 mgO₂/dm³. Przeprowadzone pomiary stężenia żelaza rozpuszczonego w wodzie wykazały większą jego zawartość wio-

sną 2012 r. (0,38 i 0,4 mg/dm³) w porównaniu zimą 2011 r. (0,27 mg/dm³). Koncentracja amoniaku we wszystkich próbach była bardzo niska – poniżej 0,01 mg/dm³. Stężenia azotynów wynosiły od 0,026 do 0,17 mg/dm³. Podwyższona zawartość (0,17 mg/dm³) azotynów podczas drugiego badania w zbiorniku wstępnym mogła być spowodowana nagromadzeniem się ścieków komunalnych w rzece Stobrawie. Najwyższą wartość azotanów zanotowano podczas I badania i wynosiła ona 5,26 mg/dm³. Mogło to być spowodowane ograniczoną fotosyntezą w wodzie rzecznej, ze względu na porę roku (listopad 2011 r.). Wiosną stężenie azotanów było niższe. Stężenia azotu ogólnego kształtowały na poziomie od 2,4 mg/dm³ do 5,1 mg/dm³. Większa wartość azotu ogólnego była odnotowana podczas próby jesienno-zimowej (w listopadzie 2011 r.) i mogła być spowodowana ograniczeniem fotosyntezy w tym okresie. Podczas badań odnotowano niskie stężenia fosforanów: 0,14, 0,28 i 0,54 mg/dm³. Może to być tłumaczone łatwością, z jaką fosfor z fosforanów wbudowuje się do związków organicznych i cząstek gleby lub wykorzystywany jest w fotosyntezie (Kajak 1998). Zanotowano wyższe (0,54 mg/dm³) od pozostałych prób stężenie fosforanów wiosną 2012 r. w zbiorniku właściwym. Ta zwiększona zawartość fosforanów mogła być spowodowana wpływem nawozów sztucznych z pobliskich pól. Podczas badań koncentracje fosforu ogólnego były niskie i wynosiły od 0,15 do 0,3 mg/dm³.

Dla zapewnienia dobrej jakości wody i co za tym idzie utrzymania walorów użytkowych w zbiornikach retencyjnych, należy na terenie zlewni prowadzić badania wód oraz gospodarkę ograniczającą zanieczyszczanie wód ściekami (Ostrowski i Bogdał 2008).

Podsumowanie i wnioski

Zbiornik Kluczbork jest na początku spełniania swojej funkcji, w tym rekreacyjnej i turystycznej. W pracy zostały przedstawione początkowe badania i ich analiza zarówno pod względem pełnienia roli w turystyce i wypoczynku oraz jakości wody. Osoby biorące udział w ankietyzacji skupiły się głównie – ze względów oczywistych – na oczekiwaniach oraz wątpliwościach wynikających z eksploatacji nowego zbiornika retencyjnego. Zasadne będzie przeprowadzenie podobnych badań po kilku latach w celu porównania ich wyników z obecnymi, uzyskanymi na początku funkcjonowania zbiornika. W tej chwili nie wiadomo jeszcze, jak dokładnie postrzegany jest zbiornik przez wędkarzy. Dopiero odpowiednia gospodarka rybacka umożliwi wędkarzom w pełni korzystanie z tej wody. W przyszłości to również oni będą mogli się wypowiedzieć, jak postrzegają możliwość wypoczynku i wędkowania nad wodą. Będzie można porównywać ich oczekiwania w stosunku do wcześniejszych badań. Ankietyzacja przeprowadzona wśród mieszkańców wsi Ligota Zamecka pokazuje, że opinia mieszkańców, zmieniła się wraz z wybudowaniem zbiornika (więcej jest opinii pozytywnych). Uważają, że będzie to dobra promocja dla gminy Kluczbork. Zwiększona liczba osób przybywających w okolice spokojnej i cichej Ligoty Zameckiej będzie powodem zwiększenia poziomu hałasu. Dodatkowo wraz z zakończeniem budowy zbiornika mieszkańcy zaczęli dostrzegać wady związane z zagospodarowaniem przestrzeni (tj. brak zaplecza sanitarnego, brak pomostu łączącego deptak w całość, nieprzyjemny zapach w okolicach zbiornika). Funkcja retencyjna zbiornika jest szczególnie ważna, gdyż Kluczbork i jego okolice w poprzednich latach były wielokrotnie podmywane w czasie powodzi. Pełny osąd wad i zalet zbiornika będzie można określić dopiero za kilka lat. Teraz, kiedy zbiornik jest już wybudowany i trwają ostatnie prace wykończenio-

we, mieszkańcy widzą więcej pozytywnych aspektów związanych z inwestycją. Ponieważ zbiornik ma spełniać dodatkową funkcję – rekreacyjną, wykonano wstępne badania fizykochemiczne wody. Wyniki pokazują, że woda poniżej wlotu rzeki Stobrawa do zbiornika wstępnego i we właściwym zbiorniku jest dobrej jakości. Najbardziej niekorzystne wartości zanotowano pojedynczo dla ChZT i tlenu rozpuszczonego. W celu uzyskania dokładnych danych o jakości wody zbiornika należy wykonać badania wody w dłuższym okresie (rocznym lub dwusezonowym). Pozwoliłoby to na ocenę rzeczywistego stanu jakości wody w zbiorniku retencyjnym i określenie możliwości jego rekreacyjnego zagospodarowania i wykorzystania.

Literatura

- Arciszewski W.**, 2011, *Uratujemy Jeziora Turawskie*, Portal Wiadomości24.pl, [dostęp 24 stycznia 2015]: <http://www.wiadomosci24.pl/>
- Atlas hydrologiczny Polski*, 1987, Praca zbiorowa pod kierownictwem J. Stachy, IMiGW, Warszawa.
- Bielak B.**, 2007, *Turystyka w otoczeniu zbiorników zaporowych na Dunajcu*, Prace Geograficzne, 117, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 13–27
- Bzdya J.**, 2013, *Efektywność uzdatniania wody powierzchniowej ze zbiornika retencyjnego*, Praca inżynierska wykonana w Samodzielnej Katedrze Inżynierii Procesowej, Uniwersytet Opolski, Opole (maszynopis).
- Codzienna gazeta internetowa – Nasz Tomaszów, 2013, *Zbiornik Sulejów kończy 40 lat*, [dostęp 25 stycznia 2015], <https://www.nasztomaszow.pl/turystyka-i-rekreacja/zbiornik-sulejow-konczy-40-lat/>
- Czamara W.**, 2001, *Zastosowanie zbiorników wstępnych do ochrony zbiorników retencyjnych*. Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu, Inżynieria Środowiska, s. 258–262.
- Dobrowolski W.**, 2009, *Zbiornik retencyjny Kluczbork na rzece Stobrawa w km 61 + 500*, Zakład Konsultingowo-Usługowy Budopol P.B., Namysłów.
- Duda-Gromada K.**, 2009, *Charakterystyka ruchu turystycznego wokół wybranych zbiorników retencyjnych w Polsce*, Prace Geograficzne, 121, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 87–95.
- Fedyk W., Dołęga A., Pęgowska P., Zawifa-Piłat M., Haromszki Ł., Wilk A.**, 2009, *Koncepcja Subregionalnego Produktu Turystycznego „Ślęza”*, Dolnośląska Organizacja Turystyczna, Wrocław. <http://www.radio.opole.pl/2012/maj/wiadomosci/kluczbork-bakterie-coli-w-zbiorniku-retencyjnym.html>
- Kajak Z.**, 1998, *Hydrobiologia – limnologia*, PWN, Warszawa.
- Kluczbork kluczem do sukcesu. Aktualności, Otwarto zbiornik retencyjny pod Kluczborkiem*. Zatwierdzone i wpisane 2012-10-03 [dostęp 10 czerwca 2014]: <http://bip.kluczbork.pl/informacje/aktualnosci/index.php?x=2460>
- Koc J., Duda M., Tucholski S.**, 2008, *Znaczenie zbiornika retencyjnego dla ochrony jeziora przed spływami fosforu ze zlewni rolniczej*, Acta Scientiarum Polonorum – Kształtowanie Środowiska, 7 (1), Bydgoszcz, Kraków, Lublin, Olsztyn, Poznań, Siedlce, Szczecin, Warszawa, Wrocław, s. 13–24.
- Kompas inwestycji, Informacje ogólne, Zbiornik retencyjny Kluczbork* [dostęp 10 czerwca 2014]: <http://www.kompassinwestycji.pl/zbiornik-retencyjny-kluczbork-2896>
- Kozak E., Jaroń-Warszyńska R.**, 2000, *Ogólne założenia i stan środowiska obszaru funkcjonalnego „Zielone Karpaty”*, Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska w Rzeszowie, Rzeszów-Krasiczyn.

- Leopold M.**, 1979, *Dlaczego uprawia się wędkarstwo*, Materiały z Sympozjum PZW „Wędkarstwo 2000”.
- Leopold M.**, 1973, *Gospodarka rybacka a rekreacja*, Materiały z Krajowej Konferencji Naukowo-Technicznej „Problemy wód śródlądowych”.
- Nowak A., Nowak L.**, 2009; *Strategia rozwoju turystycznego pogranicza nysko-jesenickiego na obszarze powiatu nyskiego*, opracowanie nt. Szkolenia i doradztwo strategiczne, Nysa.
- Ostrowska M., Ledwoń K.**, 2000, *Porównanie jakości wody rzeki Mała Panew na stanowiskach Jedlice i Turawa z uwzględnieniem wpływu zbiornika retencyjnego Turawa*, I Warsztaty z Metodologii Nauk Empirycznych (Uniwersytet Opolski, Katedra Inżynierii Procesowej, Zakład Inżynierii Środowiska), Opole-Łosiów, s. 13–25.
- Ostrowski K., Bogdał A.**, 2008, *Ocena jakości i walorów użytkowych wody odpływającej ze zlewni potoku Korzeń w aspekcie jej magazynowania w zbiorniku małej retencji*, Acta Scientiarum Polonorum – Kształtowanie Środowiska, 7 (3), Bydgoszcz, Kraków, Lublin, Olsztyn, Poznań, Siedlce, Szczecin, Warszawa, Wrocław, s. 3–11.
- Podgórska B., Górniak J., Synowiec P., Janowska M., Synowiec J.**, 2009, *Aktualizacja programu ochrony środowiska dla gminy Kluczbork na lata 2009–2012 z perspektywą 2013–2016*, zespół firmy ALBEKO z siedzibą w Opolu.
- Radio Opole, *Kluczbork: Bakterie coli w zbiorniku retencyjnym*. Data publikacji: 09 maja 2012 [dostęp 10 czerwca 2014]:
- Świerk D., Szpakowska B., Dudzińska D.**, 2010, *Wartości rekreacyjne naturalnych i sztucznych zbiorników położonych na terenie Poznania*, Problemy Ekologii Krajobrazu, 27, s. 495–503.
- Traczewska T. M.**, 2012, *Problemy ekologiczne zbiorników retencyjnych w aspekcie ich wielofunkcyjności*, Europejskie sympozjum *Współczesne problemy ochrony przeciwpowodziowej*, Paryż-Orlean 28-30.03.2012.
- Trojanowska A., Polański K., Zawadzka A., Izydorczyk K.**, 2007, *Przestrzenne zróżnicowanie zawartości wybranych pierwiastków, w tym metali ciężkich w osadach zbiornika Sulejowskiego przed i po wystąpieniu zakwitów sinicowego*, [w:] *Bory Tucholskie i inne obszary leśne – ochrona, monitoring, edukacja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 361–370.
- Wcisło M.**, 2007, *Budowa zbiornika retencyjnego „Kluczbork” na rzece Stobrawa*, Opracowanie na potrzeby gospodarki, Praszka.
- Wiśniewolski W., Borzęcka I., Buras P.**, 2001, *Problemy gospodarki rybacko-wędkarskiej w Zbiorniku Zegrzyńskim*, [w:] A. Wołos (red.), *Wybrane problemy rybactwa w 2000 roku*, Wydawnictwo IRS, Olsztyn, s. 79–98.
- Wołos A.**, 1994, *Urządzanie łowisk wędkarskich w małych zbiornikach wodnych*, Wydawnictwo IRS, 166, Olsztyn.
- Wyszogrodzka K., Debis J., Konewicka R., Steckiewicz M., Ragus M., Gonera H., Brzeska P., Karczewska A., Wanagos M.**, 2007, *Program rozwoju turystyki w województwie łódzkim na lata 2007–2020*, Polska Agencja Rozwoju Turystyki SA,

Summary

Water storage reservoir in the Kluczbork municipality in Ligota Zamecka is located on the Stobrawa river. In 1997 the river flooded surrounding towns and villages. It was decided to build a reservoir that during successive flood states would protect residents.

The aim of this study is to analyze the possibility of using water reservoir in Kluczbork municipality for recreation and tourism purposes. The results of two surveys conducted among residents of Ligota Zamecka have been analyzed. The residents could express their opinion about the project. The first questionnaire was conducted at the time when local community was only aware of the project to build retention and recreation reservoir in Kluczbork. The second survey was conducted when the reservoir was completed and filled with water.

The results indicate the change in the attitude of inhabitants towards the reservoir – the opinions were mostly positive. They think that it would be a good promotion for the Kluczbork municipality.

Moreover, the physico-chemical properties of water from the reservoir were examined. The samples were collected in the autumn and spring below the inlet of Stobrawa river into the preliminary tank and at the inlet into the main tank.

Informacja dla Autorów

Studia Obszarów Wiejskich to wydawnictwo publikujące oryginalne opracowania naukowe z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej, geografii wsi i przestrzennego zagospodarowania kraju w języku polskim lub/i angielskim. Zapraszamy Autorów do nadsyłania wartościowych artykułów. Przestrzeganie poniższych zaleceń formalnych usprawni prace redakcyjne i przyczyni się do szybszej publikacji nadsyłanych materiałów.

Uwagi ogólne. Zgłoszenie przez autora(ów) tekstu do *Studiów Obszarów Wiejskich* oznacza, że nie jest on przewidziany do druku w innym wydawnictwie. Jest także jednoznaczne z wyrażeniem zgody na jego rozpowszechnianie przez IGiPZ PAN w formie drukowanej i elektronicznej z wykorzystaniem licencji Creative Commons: uznanie autorstwa, 3.0 Polska.

Podstawowym sposobem przekazania materiałów do druku jest przesłanie tekstu i załączników na płycie CD na adres wskazany przez redakcję. Tekst artykułu powinien być napisany zwięźle, ale jasno, przy użyciu edytora MS WORD. Objętość artykułu nie powinna przekraczać 6000 słów. Wszystkie załączniki graficzne muszą być dostarczone w formie osobnych plików. Preferowany format dla danych liczbowych to MS EXCEL, a dla załączników graficznych pliki w formacie JPG, TIF, EPS, CDR*, AL* (*Wymagany zapis do edycji w starszych wersjach programów, na chwilę obecną: Corel Draw do wersji 14, Adobe Illustrator do wersji 11).

Strona tytułowa. Na pierwszej stronie należy w kolejności umieścić: tytuł pracy w języku polskim (maksymalnie 120 znaków, czcionka Times New Roman 14 Bold), tytuł pracy w języku angielskim (czcionka Times New Roman 12 Bold), imię i nazwisko autora/autorów (cyfry arabskie po nazwisku, umieszczane jako indeks górny, określają odp. afiliację), afiliację, adres(y), e-mail(e), zarys treści (maksymalnie 200 słów powinien zawierać: sformułowanie celu pracy/badań, identyfikację obiektu badań, przedmiotu rozważań, istotę stosowanej metody, najważniejsze wyniki i wnioski), słowa kluczowe (podaje się nie więcej niż 5 słów kluczowych).

Tekst artykułu pisany czcionką Times New Roman 12, interlinia 1,5; marginesy boczne 2,5 cm. Śródtytuły pierwszego rzędu pisane czcionką Times New Roman Bold 12, drugiego rzędu Times New Roman 12. W tekście opracowania, przy powoływaniu się na literaturę, należy podawać nazwisko autora oraz rok publikacji, np. (Nowak 2004; Kowalski 2005, 2007) lub według A. Nowaka (2006), a przy cytowaniu również numer strony, np. według A. Nowaka (2006, s. 6). W powołaniach na więcej prac tego samego autora, które ukazały się w tym samym roku, podaje się: (Nowak 1987a, b). W przypadku wspólnej publikacji dwóch autorów podaje się: (Kowalski i Nowak 1999), a trzech i więcej autorów: (Kowalski i in. 2006).

Podziękowania – opcjonalnie oraz ewentualna informacja o źródłach finansowania publikacji i wkładzie innych podmiotów w opracowanie publikacji (zgodnie z wymogami jakościowymi i standardami etycznymi opisanymi niżej) należy zamieścić po zasadniczym tekście.

Rysunki i fotografie powinny być zamieszczone w tekście, a ponadto dołączone w postaci osobnych plików posiadających numerację zastosowaną w tekście. Wymagana jest wysoka rozdzielczość rysunków i fotografii (min. 300 dpi w plikach rastrowych JPG lub TIF). Dopuszczalne formaty wektorowe (EPS, AI*, CDR*). Tytuł, objaśnienia znaków legendy i źródło w języku polskim i angielskim powinny znajdować się poza rysunkiem, w pliku tekstowym.

Rysunki i fotografie drukowane są w kolorze czarno-białym. Należy upewnić się, że po zastąpieniu ew. kolorów skalą szarości i przeskalowaniu do rozmiarów maksymalnie 12,5 x 20 cm będą one wystarczająco czytelne. Zalecany krój czcionki dla napisów będących częścią grafiki (bez możliwości edycji) to Calibri.

Tabele powinny być zamieszczone w tekście. Każda tabela powinna zawierać zwięzły tytuł (u góry) w języku polskim, kolejny numer i źródło danych (u dołu). Wszystkie skróty powinny być objaśnione (tytuł, źródło i objaśnienia należy dołączyć jedynie w pliku tekstowym). W komórkach tabeli nie powinny znajdować się znaki tabulacji (Tab) ani końca akapitu (Enter) – w razie potrzeby można korzystać ze znaku wymuszonego końca wiersza (Shift+Enter).

Spis literatury ograniczony do literatury cytowanej, w porządku alfabetycznym, należy zamieścić poniżej tekstu artykułu według poniższego wzoru:

- Artykuły w czasopismach i seriach wydawniczych:

Wójcik M., 2011, *Współczesne kierunki i podejścia badawcze w geografii wsi*, Przegląd Geograficzny, 83, 2, s. 163–185.

Kulikowski R., 2013, *Obszary wiejskie województwa podlaskiego w perspektywie 2050 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 31, s. 129–142.

- Rozdziały w pracach zbiorowych:

Zegar J.S., 2014, *Typy społeczno-ekonomiczne indywidualnych gospodarstw rolnych według rodzaju gmin*, [w:] R. Rudnicki, M. Kluba (red.), *Zintegrowany rozwój obszarów wiejskich w świetle polityki Unii Europejskiej*, t. 1, *Rolnictwo i Wspólna Polityka Rolna*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 57–73.

- Książki

Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.

Streszczenie. Na końcu opracowania powinno być zamieszczone streszczenie w języku angielskim zweryfikowane przez native-speakera. Objętość streszczenia: około 250-400 słów.

Ocena artykułów i dopuszczenie ich do druku. Wszystkie artykuły nie spełniające powyższych zasad będą odsyłane do poprawy. Artykuły podlegają ocenie przez dwóch recenzentów. W procesie recenzowania stosowane jest rozwiązanie, w którym autor(zy) i recenzenci nie znają swoich tożsamości (tzw. „double-blind review proces”). Wynik recenzji będzie miał decydujący wpływ na możliwość opublikowania materiału w *Studiach Obszarów Wiejskich*. Szczegółowe zasady dotyczące recenzowania zamieszczone są na stronie internetowej czasopisma. Wersja papierowa. Wersja papierowa i elektroniczna są tożsame, jednakże Redakcja wskazuje wersję papierową jako wersję pierwotną czasopisma.

Wymogi jakościowe i standardy etyczne. W trosce o dochowanie najwyższych standardów redakcyjnych oraz w celu zapobieżenia nierzetelności w publikacjach naukowych określanych jako tzw. *ghostwriting* i *guestauthorship* Redakcja *Studiów Obszarów Wiejskich* wymaga od autorów ujawniania informacji o podmiotach przyczyniających się do powstania publikacji (wkład merytoryczny, rzeczowy, finansowy etc.). W tym celu zobowiązuje się autorów do zachowania następujących standardów podczas przygotowywania tekstów składanych do publikacji: 1) w przypadku publikacji naukowych, które nie zostały wykonane samodzielnie, tzn. opracowano je we współautorstwie lub z wykorzystaniem pomocy wyspecjalizowanego podmiotu (osoby fizycznej lub prawnej), w końcowej części pracy (w punkcie: „Podziękowania”) należy zawrzeć notę, w której ujawniany jest wkład poszczególnych autorów (współautorów) w powstanie publikacji (artykułu, monografii). Oznacza to konieczność podania ich afiliacji oraz kontrybucji, tj. informacji kto jest autorem koncepcji, założeń, zastosowanych metod, protokołu itp., wykorzystywanych w toku pracy badawczej – przygotowywania publikacji; główną odpowiedzialność ponosi autor zgłaszający manuskrypt. 2) Autor/współautorzy podają ponadto informację o ewentualnych źródłach finansowania publikacji, wkładzie instytucji naukowo-badawczych, stowarzyszeń i innych podmiotów w opracowanie publikacji (*financial disclosure*). Redakcja wydawnictwa informuje, że wszelkie przejawy nierzetelności naukowej, zwłaszcza łamania i naruszania zasad etyki obowiązujących w nauce, w tym wykryte przypadki *ghostwriting*, *guestauthorship* będą dokumentowane i oficjalnie demaskowane, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucje zatrudniające autorów, towarzystwa naukowe, stowarzyszenia edytorów naukowych itp.).

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

tom 37

Marcin MAZUR • Jerzy BAŃSKI • Konrad CZAPIEWSKI • Przemysław ŚLESZYŃSKI
Wiejskie Obszary Funkcjonalne – próba metodyczna wyznaczenia ich obszarów i granic

Marcin WÓJCIK

Koncepcje badań funkcjonalnych wsi i ich związek z planowaniem rozwoju

Krzysztof HEFFNER • Brygida KLEMENS

Wiejskie obszary funkcjonalne w kontekście dostępu do usług publicznych (na przykładzie województwa opolskiego)

Andrzej SULIBORSKI

Wykorzystanie koncepcji „funkcji miejsca” w badaniach wielofunkcyjności obszarów wiejskich (przykład gminy miejsko-wiejskiej Rzgów w powiecie wschodnio-lódzkim)

Jan FALKOWSKI

Geografia wsi – próba ujęcia systemowego

Paweł CHURSKI • Anna BOROWCZAK • Robert PERDAŁ

Czynniki rozwoju obszarów stagnacji w Polsce a ukierunkowanie interwencji środków unijnych

Anna KOŁODZIEJCZAK

Wielofunkcyjność rolnictwa jako czynnik rozwoju zrównoważonego obszarów wiejskich w Polsce

Małgorzata FLAGA • Monika WESOŁOWSKA

Kierunki specjalizacji funkcjonalnej obszarów wiejskich województwa lubelskiego w świetle lokalnych uwarunkowań

Marta GWIAŹDZIŃSKA-GORAJ • Sebastian GORAJ • Aleksandra JEZIERSKA-THÖLE

Zmiany struktury funkcjonalnej gmin wiejskich w północnej części Polski (analiza porównawcza lat 1988 i 2012)

Barbara MAĆKIEWICZ

Przekształcenia gruntów rolnych sprzedanych z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa w aglomeracji poznańskiej

Robert SZMYTKIE • Przemysław TOMCZAK

Współczesne tendencje zmian ludnościowych i funkcjonalnych na obszarach wiejskich Ziemi Kłodzkiej

Dariusz SOKOŁOWSKI

Urbanizacja wsi na przykładzie miast zdegradowanych województwa świętokrzyskiego

Małgorzata OSTROWSKA • Agnieszka SAŁDAK

Rekreacyjne wykorzystanie zbiornika retencyjnego w gminie Kluczbork